

کتابُ العُنْوان (۱)

تألیف

محبوب بن قُسْطَنْطَین (آگاپیوس) (۲)

(متوفی بعد از سنه ۳۳۰ هـ . ق .)

ص ۷۵ - ۷۹ (= ۵۳۱ - ۵۳۵) :

قصه مانی اللعین

کان أبو مانی رجلاً من السوس يقال له فتبق وكان أصله من الالهواز وكانت له زوجة يقال لها يوسيت فولدت له ابناً فسماه قوريقوس (۳) فلما نشأ وصار ابن سبع سنين خرج في السبي فوق بمصر فأبتاعته امرأة من المغرب يقال لها شوسنه وكان زوجها

(۱) العنوان الكامل بفضائل الحكمة المتوج بانواع الفلسفة الممدوح بحقائق المعرفة ، معروف بتاريخ المنجي . این کتاب در سنه ۱۹۰۹ م . باعتناء اسکندروازیلیف (Alexandre Vasilief) معلم دانشگاه درپات (Dorpat) بعنوان جزء ۴ از جلد ۷ (Tome VII Fascicule 4) مجموعه (Patrologia Orietnalis) در پاریس طبع شده است و سپس در سنه ۱۹۱۲ م . باعتناء لویس شیخو در بیروت منتشر گردیده . در اینجا از طبع سنه ۱۹۰۹ م . نقل گردیده و در ورق اول طبع مزبور عنوان کتاب و نام کاتب چنین است : «الجزء الثانی من تاریخ محبوب بن قسطنطین المنجی - أسقف مدینة منبجی - کتبه لنفسه سعید بن ابی البدر یوحنا بن عبدالمسیح» .

(۲) آگاپیوس (Agapius) یا محبوب بن قسطنطین رومی منبجی . مسعودی ، در التبییه والاشراف ، او را ذکر کرده است . آگاپیوس معاصر ابن بطریق (که درس ۱۲۳ این کتاب ذکر او گذشت) بوده است ولی ظاهراً از یکدیگر اطلاعی نداشته اند و یکدیگر را نمیشناخته . آگاپیوس بعد از سنه ۳۳۰ هـ . ق . (= ۹۴۲ م .) وفات کرده است چونکه تاریخ مزبور در کتاب او مذکور است (معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۸۰۰ ، دیده شود .) (۳) قوریقوس .

یدعا (۱) **سقوسی** (۲) و كان اليه كبار (۳) مصر و كان هذا يرى رأى **فساغورس** (۴) و **بد قلس** (۵) و كان له تلميذ يقال له **بردوروس** و يعرف ب**طر بنسوس** (۶) فلمّا توفي **سقوسی** بعلم المرأة تزوّج بها تلميذه الذى قلنا إنّ اسمه **بردوروس** فحمل المرأة والگلام الذى أبتاعته و أحبال حتّى تخلص إلى **بابل** (۷) و قال للمفرس (۷) إنّ مولود من العذراء و إنّ ربّی بین الجبال . و وضع أربعة كتب و سمّى أحدها **كتاب الاسرار** و سمّى الآخر **الانجيل** و الثالث **كتاب الكنز** و الرابع **كتاب الجدال** و لم ينزل يخدع الناس بسحره و عتوّه و مكره حتّى جمع مالاً عظيماً و مات ميته سوء فلمّا دفنته **سوسنه** امرأته أقبلت على الغلام فمكنته من نفسها و من مال صاحبها المتقدّم اقلت و من الكتب الذى وضعها زوجها الثانى و أتحدثه (۸) أعنى **قوريقيوس** الغلام زوجاً ثالثاً فتخرج الغلام فى تلك الكتب و أمعن فى طلب الأدب زماناً ثمّ أنّ المرأة توفيت و خلفت للغلام المال و الكتب فحمل المال و الكتب و لحق **بالسوس** (۹) بلده و مولده و سمّا (۱۰) نفسه مانى و أدعا (۱۱) أنّه وضع تلك الكتب .

و كان يظهر النصرانيّة فصيره أسقف **الاهواز** قسيساً و صار بها معلماً و مفسّراً للكتب و جعل يجادل الحنفاء و اليهود و **المجوس** و جميع من خالف النصرانيّة من أهل

(۱) ظ : « يدعى » .

(۲) Cod : **سقوسی** . شاید : **سقونتيس** = Scountianos (Pognon, p. 182) .

(۳) كمار .

(۴) **فساغورس** .

(۵) **برقلس** .

(۶) **بطونيسوس** .

(۷) **بابك**

(۷) للمفرس .

(۸) در اصل مطبوع چنین است (و در ترجمه فرانسوى آن عبارت « et elle s'unit avec lui »

ترجمه شده است) كه ظاهراً درست نميباشد و « آتخذته » صحيح مينمايد .

(۹) **بالسوسن** .

(۱۰) ظ : « ستمى » .

(۱۱) ظ : « وأدعى »

الآراء المبتدعة وأتخذ تلاميذاً أسم احدهم **ادی** و أسم الآخر **تومی** (۱) و أسم الثالث **مرادی** و وجه **ادی** تلميذه إلى اليمين (۲) ليدعوا الناس إلى رأيه و وجه **تومی** إلى الهند و تخلف **مرادی** عنده بالسوس فرجع تلميذاه فعرفاه أنه لم يمثل إلى قولهما ولا قبل عليهما فغضب لذلك و ترك التصراية التي كان يظهرها على المجاز و أبدع بدع الخرافة .

وسمى نفسه **البارقليط** الذي وعد السيد المسيح، له المجد، تلاميذه أن يرسله إليهم و أخذ اثني عشر تلميذاً و نفخ فيهم الروح كما فعل السيد المسيح، له المجد، بتلاميذه و خرج هو و هم ليطفؤا العالم .

وقال إن قولي أن الله واحد يعرف بثلاثة أقانيم لم يكن بالجدة مني وهذا الذي كتب أصبر و أنه عليه لم يزل وهو أنه لم يزل كونان أحدهما الله ينبوع الخير و معدن الثور و الصلاح و الآخر الهوى كون الشر و معدن الجهل و الظلمة و الفساد و أن الله ذاهب علواً بالنهاية و أنهما من الوسط منهيان متلامسان و هما جسمان و أن الكون الشرير اضطرب في بعض الأحيان (۳) و هاج بعض أولاده على بعض و هم الشياطين و العفاريت و النار و الماء فلم يزل بعضهم يحارب بعضاً حتى وصلوا إلى بلدة الطيب و حجبوا نوره فجاءوه و قالوا لنوابته (۴) فإن كان طعاماً لنا كلمته (۵) و إن كان شراباً لنشربته (۶) فعزموا على موابته (۷) فلم أرأى إلا له و هو الكون الصالح ذلك المضيع (۸) نصيباً منه فألقاه إليهم و أنتشف (۹) الكون الشرير نصيباً الله فأسكره و أختلط معه و أمتزج به فكان من أمتزاجه به هذا العالم فأجرى الله تعالى محبوبيه (۱۰) في آخر الشرير و أن الله سيرتجع نصيبه الذي

(۱) توصي . (۲) اليمين . (۳) الاحايين . (۴) لنوابته . (۵) لتأكله . (۶) لتشربه .

(۷) موابته . (۸) ناشر كتاب كويد در اینجا باید فعلی مثل «أخذ» افزوده شود .

(۹) اسف . (۱۰) محبوبه .

صار إلى الشرير ويضم الله إلى كونه رويداً رويداً ويتوثق من الشرير بقدر ما لا يقدر على محاربته ثانية (١) .

وكفر بقيامة الموتى (٢) وقال أن السيد المسيح هو ابن الآله ومن ذاته وجوهره وأنه أرسله إلى الأجزاء التي صارت من كونه إلى الشرير ليبشرها أنها تخلص من جنس الشرير (٣) و يصير إليه بمن في جزو الشرير ولم يعلم به وأنه لا ينسب بشيء إلا بمثل الخيال وقال أنه لم يصلب بالحقيقة وأنه لم يمت وإنما كان صلبه وموته بالخيال وذلك أن الكون الشرير هيج عفاريته عليه فقتلوه وصلبوه في ظنهم ولم يكن ذلك بالحقيقة وأنه تخلص ولحق بكليته الآله . وقال أن الأرواح يتناسخ وقال أنه رسول المسيح وأنه من ذات الله محض وأن الجسد الذي كان يظهر فيه خيال .

فقتله سابور بن اردشير ملك الفرس وسلخ جلده وحشاه تبناً وصلبه .

(١) باسه .

(٢) ظ ١٠ د الموتى .

(٣) السوس .

کتاب الأوراق^(۱)

تألیف

ابی بکر بن یحیی الصولی^(۲)

(متوفی در سنه ۳۳۵ یا ۳۳۶ هـ . ق .)

قسم

أخبار الشعراء

ص ۷ :

قال أبو قلابة : فقال المعذل في جواب ذلك^(۳) :

رأيت ابانا يوم فطر مُصلياً فقسم فكري واستقرني الطرب
وكيف يصلي مظلّم القلب دينه علي دين مان إن ذاك من العجب

ص ۱۱ - ۱۲ :

جالستُ يوماً ابانا لا درّ درّ ابان^(۴)
إلى آخر الآيات .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۹۳۴ م . باعثناء ج . هیورث دن (J. Heyworth Dunne) در مصر منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابوبکر محمد بن یحیی بن عبد الله بن عباس بن محمد بن صول تکین ، معروف بصولی شطرنجی ، از ادیبان بنام دوره عباسیان میباشد . وی در حدود هشتاد سالگی در سنه ۳۳۵ یا ۳۳۶ هـ . ق . وفات کرده است (برای ترجمه احوال صولی و آثار او مقدمه کتاب الاوراق مذکور و معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۲۱۸ ، دیده شود) .

(۳) ابان بن عبد الحمید را با معذل بن غیلان دوستی بوده است ولی این دوستی مانع مهاجرت آنها نبوده و یکی از هجائیه های ابان درباره معذل در صفحه مزبور مذکور میباشد که ابوقلابه گوید معذل هجائیه خود را در جواب آن هجائیه ابان گفته است .

(۴) هجائیه ابونواس است درباره ابان و زناده که ، بنقل از کتاب الحیوان ، تألیف جاحظ ، بتمامها در ص ۹۳ - ۹۴ همین کتاب مندرج میباشد .

۱۰۲

کتاب مسالک المعالک^(۱)

تألیف

إصطخري^(۲)

(متوفی بعد از سنه ۳۴۰ هـ. ق.)

ص ۹۳ (در قسمت «رامهرمز»):

و يقال إنَّ مانی بها قُتلَ وُصِّلَ و يُقال إنَّه مات فی محبس بهرام حتف
أنفه فقطع رأسه و أظهر قتله .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۹۲۷ م. در لیدن صورت گرفته است نقل گردیده .

(۲) ابواسحق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری که بیکری نیز معروف است (برای

ترجمه احوال اصطخری و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۴۵۳-۴۵۴ دیده شود) .

۱۰۳

دیوان^(۱)

ابی الطیب أحمد بن الحسن المتنبی^(۲)

(۳۰۳ - آخر رمضان سنه ۳۵۴ هـ . ق .)

ص ۳۱۰ (درمديحه کافور که بمطلع :

أغالبُ فيك الشوقَ و الشوقُ أغلبُ و أعجبُ من ذا الهجرو الوصلُ أعجبُ

میباشد و در شوال سنه ۳۴۷ هـ . ق . گفته شده است) :

و كم لظلام الليل عندك من يدٍ	تخبّرُ أن المانويّة تكذبُ
و قاك ردى الأعداء تسرى إليهم	و زارك فيه ذو الدّالّ المحجّبُ
و يومٍ كليل العاشقين كمنتهُ	أراقبُ فيه الشمس آيان تغربُ

(۱) از طبعی که در سنه ۱۲۷۶ هـ . ق . (۱۸۶۰ م .) باعناء بطرس البستاني در بیروت منتشر شده است نقل گردید .

(۲) ابو الطیب احمد بن الحسن بن عبد الصمد الجعفی الکوفی معروف بممتنبی از شاعران بزرگ و معروف قرن چهارم هجری است و اشعار او بسیار مورد توجه بوده است تا آنجا که قریب پنجاه نفر از ادیبان و دانشمندان دیوان او را شرح کرده اند . وی در سنه ۳۰۳ هـ . ق . در کوفه متولد گردیده است و در آخر رمضان سنه ۳۵۴ هـ . ق . در نزدیکی دیر العاقول در جانب غربی - واد بغداد کشته شده (برای ترجمه احوال متنبی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۶۱۵ - ۱۶۱۷ دیده شود) .

شرح دیوان المتنبی (۱)

تألیف

واحدی (۲)

(متوفی در سنه ۴۶۸ هـ . ق .)

ص ۳۸۵ (در شرح سه بیت مذکور در صفحه قبل) :

و کُمُ لِظِلَامِ اللَّيْلِ عِنْدَكَ مِنْ يَدٍ تُخْبِرُ أَنَّ الْمَانَوِيَّةَ تَكْذِبُ
المانووية أصحاب مانی و هو يقول بالتور و الظلمة . يقول الخير كله في النور و
هو الذي يأتي بالخير والشر كله في الظلمة و ردّ عليه المتنبی في هذا البيت فقال كم نعمة
للظلمة تبين أن هؤلاء الذين نسبوا الشر إليها كاذبون ليس الأمر على ما قالوا ثم يبين
تلك النعمة فقال :

و قَاكَ رَدَى الْأَعْدَاءُ تَسْرَى إِلَيْهِمْ وَ زَارَكَ فِيهِ ذُو الدَّلَالِ الْمُحْجَبُ
قال ابن جنی و قَاكَ ظِلَامُ اللَّيْلِ الْعَدُوِّ وَ أَنْتَ تَسْرَى عَلَيْهِمْ وَ فِيمَا بَيْنَهُمْ فَلَا يَبْصُرُونَكَ وَ زَارَكَ
فيه طيف من تحبه . قال ابن فورجة الطيف قديزور نهاراً و أيضاً الطيف غير محجب و
هلاً جعل ذا المحجب نفس المحبوب فيكون كقول ابن المعتز :

(۱) از طبعی که در سنه ۱۸۵۸-۱۸۶۱ م . بأعتناء فریدررخ دیتریشی Fridericus Dieterici
در برلین منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابوالحسن علی بن احمد بن محمد بن علی بن متویه الواحدی النیسابوری .
از نحویان و مفسران بزرگ زمان خود محسوب میشود (برای ترجمه احوال واحدی و مراجع آن
و آثار او معجم المطبوعات ج ۲ ص ۱۹۰۵ دیده شود) .

لا تلقِ إلّا بلیل من تواصله فالشمس نّامة و البدر قواد
 ثمّ ذکر شرّ النّور و قال :
 و یوم کلّیل العاشقین کمنته أراقبُ فیهِ الشمسُ أیّانَ تغربُ
 یقول ربّ یوم طال علیّ طول لیل العاشق تسترّ فیهِ خوفا من الّا عداء علی نفسی
 أراقبُ غروب الشمس لا ُخرجَ عن الکمین .

۱۰۵

الدّبیان^(۱)

فی شرح الدّیوان

تألیف

أبی البقاء المکبری^(۲)

(۵۳۸ - ۶۱۶ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۱۲۷ (در شرح سه بیت سابق الذّکر) :

و کم لظلام اللیل عندک من یدٍ تُخبّرُ أنّ المانویّةَ تکذبُ
 المانویّة قوم ینسبون الی مانی و هو رجل یقول الخیر من النّهار و الشرّ من اللیل
 و أنتحل هذا المذهب فردّ علیه المتنبی فقال کم نعمة للظّمة عندی تبین أنّ هؤلاء

(۱) ازطبعی که در سنه ۱۲۸۷ هـ . ق . در بولاق مصر منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابوالبقاء عبدالله بن الحسین بن عبدالله العکبری الضریر النحوی الحنبلی
 البغدادی ، ملقب بمحب الدین ، از فقیهان و اصولیان و ادیبان بزرگ زمان خود محسوب میشود
 (برای ترجمه احوال ابوالبقاء و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۲۹۴-۲۹۵ ،
 دیده شود) .

المانويّة الذين نسبوا إلى الظلمة الشرّ كاذبون و ليس الأمر على ما قالوه .
 و قاك ردى الأعداء تسرى إليهم و زارك فيه ذو الدّلال المحجّبُ
 الأعراب : الضمير في فيه لليل و كذا الضمير في و قاك . (المعنى) قال ابن جنى
 و قاك ظلام الليل العدوّ تسرى عليهم فلا يبصرونك و زارك فيه طيف من تحبّه و قال ابن فورجة
 الطّيف قديزور نهارة فيكون كقول ابن المعتز :
 لا تلقِ إلّا بليلاً منْ تواجّههُ فالشمسُ نَمَامَةٌ و البدرُ قَوَادُ
 و يومٍ كليلِ العاشقينِ كمنتهُ أراقبُ فيه الشمسُ أَيَّانَ تَغْرُبُ
 (المعنى) يقول ربّ يومٍ طال علىّ كما يطول ليل العاشقين اختفيت فيه خوفاً
 على نفسى أراقبُ حين تغربُ الشمسُ حتّى أسير إليكم . كمنتهُ اختفيت و قعدت
 بالكمين و أَيَّانَ بمعنى متى .

کتاب الأغاني (۱)

ج ۳ ص ۲۴ - ۲۵ (طبع سابق الذکر، در ترجمه احوال بشار، = ج ۳ ص ۱۴۵ - ۱۴۶ طبع دارالکتب) :

قال **الجاحظ** : و كان **بشار** يدين بالرجعة ، و يكفر جميع الأمة و يصوب رأى أبلّيس في تقديم النار على الطين ، و ذكر ذلك في شعره فقال :

الأرضُ مُظلمةٌ و النارُ مُشرقةٌ و النارُ معبودةٌ مُذْ كانت النارُ

قال : و بلغه عن **ابى حذيفة واصل بن عطاء** إنكار لقوله و هتفُ به ، فقال بهجوه :

مالى أشابعُ غَزَّالا له عُنقُ كنقنق الدَّورِ إن ولى و أن مثلاً

عُنقَ الزَّرَافَةِ ما بالى و بالكمُ تُكفرون رجالا كفروا رجالاً

قال : فلما تتابع على **واصل** منه ما يشهد على الحاده خطب به **واصل** ، و كان الثغ على الرء فكان يجتنبها في كلامه ، فقال : أما لهذا الأعمى الملحد ، أما لهذا المشتف المكنى **بإبي معاذ** من يقتله ؟ أما والله لولا [أن] الغيلة سجيّة من سجايا الغالية لدست إليه من يبيع بطنه في جوف منزله أو في حفله ، ثم كان لا يتولى ذلك إلا عقيلى أو سدوسى

أخبرنى **يحيى بن على** قال حدّثنى أبى عن **عافية بن شبيب** قال حدّثنى **ابو سهيل** قال حدّثنى **سعيد بن سلام** قال :

كان بالبصرة ستّة من أصحاب الكلام : **عمرو بن عبيد** ، و **واصل بن عطاء** ، و **بشار الأعمى** ، و **صالح بن عبد القدوس** ، و **عبد الكريم بن أبى العوجاء** و رجل من الازد . قال **ابو احمد** : يعنى **جرير بن حازم** - فكانوا يجتمعون في منزل الازدى و يختصمون عنده . فأما **عمرو** و **واصل** فصارا إلى الاعتزال . و أما **عبد الكريم** و **صالح** فصححا التوبة (۲) و أما **بشار** فبقى متحيراً مخطئاً . و أما الازدى فمال إلى قول السفينة ، و هو مذهب من مذاهب الهند ، و بقى ظاهره على ما كان عليه .

(۱) شماره کتاب الاغانى درجای خود ۲۴ است و مطالب منقول از آن در ۱۳۷ - ۱۴۳ این کتاب

مندرج میباشد .

(۲) چنانکه در ص ۲۸۷ این کتاب گذشت در شرح العيون ، « التوبة » .

قال : فكان **عبدالكريم** يفسد الأحداث ، فقال له **عمرو بن عبيد** : قد بلغني أنك تخلو بالحدث من أحداثنا فتفسده [وتستزله] وتُدخله في دينك ، فأِنْ خرجت من مصرنا وإلا قمْتُ فيك مقاما آتى فيه على نفسك ، فلاحق **بالكوفة** ، فدُلَّ عليه **محمد بن سليمان** فقتله و صلبه بها . وله يقول **بشار** :

قل لعبدالكريم يا بن ابي العو	جاء بعت الاسلام بالكفر موقفا
لا تصلى ولا تصوم فأَنْ صم	ت فبعض التهار صوما رقيقا
لا تُبالي إذا أصبت من الخم	ر عتيقا ألا تكون عتيقا
ليت شعري غداة حُلّيت في الجي	د حنيفا حُلّيت أم زنديقا
أنت ممّن يدور في لعنة الله	ه صديق لمن ينيك الصديقا

ج ۳ ص ۶۹ [= ج ۳ ص ۲۴۶ - ۲۴۸ طبع دار الكتب (پس از ذکر علت رنجیدن **بشار** از **يعقوب بن داود** وزیر **مهدی** و هجوا و غضب **يعقوب** نسبت به **بشار** و بی اثر بودن شعر **بشار** در طلب رضای **يعقوب**)] :

فلما قدم **المهدي البصرة** أعطى عطايا كثيرةً و وصل الشعراء ، و ذلك كله على يد **يعقوب** ، فلم يعط **بشارا** شيئا من ذلك ، فجاء **بشار** إلى حلقة **يونس التحوي** فقال : هل هاهنا أحد يُحتمس؟ قالوا له : لا ؛ فأنشأ بيتا بهجوفيه **المهدي** ، فسعى به أهل الحلقة إلى **يعقوب** ؛ فقال **يونس** (۱) **للمهدي** : أن **بشارا** زنديق و قامت عليه البيّنة عندي بذلك ، و قد هجا أمير المؤمنين ، فأمر **أبن نهيك** بأخذه ، و أزف خروجهم فخرجوا و أخرجه **أبن نهيك** معه في زورق . فلما كانوا **بالبطيحة** ذكره **المهدي** فأرسل إلى **أبن نهيك** يأمره أن يضرب **بشارا** ضرب التّلف و يلقيه **بالبطيحة** ، فأمر به فأقيم على صدر السفينة و أمر الجلاّدين أن يضربوه ضربا يتلفون فيه نفسه ففعلوا ذلك ، فجعل يسترجع ؛ فقال بعض من حضر : أما تراه لا يحمد الله ! فقال **بشار** : آ نعمة هي فأحمد الله عليها ! إنما هي بليّة أسترجع عليها ، فضرب سبعين سوطا مات منها و ألقى في **البطيحة** ...

(۱) در ص ۶۷ از همین جلد ۳ **اغانی** ، طبع سابق الذّکر ، (= ص ۲۴۳ ج ۳ طبع دار الكتب) مذکور است که این سماعت را **يعقوب بن داود** کرده .

أخبرني أحمد بن عبد الله بن عمار وحبيب بن نصر المهلبى قالا حدثنا عمر بن شبة قال :

أمر المهلبى عبد الجبار صاحب الزنادقة فضرب بشارا ، فمى بقى بالبصرة شريفٌ إلّا بعث إليه بالفرش و الكسوة و الهدايا ومات بالبطيحة . . .

قال ابو زيد وحدثني جماعة من أهل البصرة منهم محمد بن عون بن بشير ، و كان يتهم بمذهب بشار ، فقال :

امّامات بشار أقيت جنته بالبطيحة في موضع يُعرف بالخرارة ، فحمله الماء فأجرجه إلى دجلة البصرة فأخذ فأتى به أهله فدفنوه ، قال وكان كثيرا ما ينشدنى :

سترى حول سربرى حسرا يلطمن لطما
يا قتيلا قتلته عبدة الحوراء ظلما

قال وأخرجت جنازته فما تبعها أحدٌ إلّا أمة له سوداء سندية عجماء ما تُفصح ، رأيتها خلف جنازته تصيح وا سيّداه ! وا سيّداه ! .

ج ٣ ص ٧٠ [= ج ٣ ص ٢٤٩ - ٢٥٠ طبع دار الكتب (ايضا در ترجمه احوال بشار)] :

أخبرني الحسن بن على قال حدثنا محمد بن القاسم بن مهوريه قال :
لما ضرب المهلبى بشارا بعث إلى منزله من يفتشه ، وكان يتهم بالزندقة فوجد في منزله طومار فيه :

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أَتَنى أردت هجاء آل سليمان بن على ليخلصهم فذكرت قرابتهم من رسول الله صلى الله عليه وسلم فأمسكت عنهم إجلالا له صلى الله عليه وسلم ، على أتنى قد قلت فيهم :

دينار آل سليمان و درهمهم كالبا بليين حقا بالعفاريت
لا يبصران ولا يرجى لقاؤهما كما سمعت بهاروت وماروت

فلما قرأه المهلبى بكى وندم على قتله وقال : لاجزى الله يعقوب بن داود خيرا فأنه لما هجاء لفق عندى شهودا على أنه زنديق فقتلته ثم ندمت حين لا يغنى الندم .

أخبرني محمد بن خلف بن المرزبان قال حدثنا عمر بن محمد بن عبد الملك قال حدثني محمد بن هارون قال : لما نزل المهدي البصرة كان معه حمدويه صاحب الزنادقة فدفع إليه بشارا وقال أضربه ضرب التلّف ، فضربه ثلاثة عشر سوطا ، فكان كلما ضربه سوطا قال له : أو جعنتي و يلك ! فقال : يا زنديق ، أتضربُ ولا تقول بأسم الله ! قال : و يلك ! أأريدُ هو فأسمي الله عليه ! قال : ومات من ذلك الضرب .

ج ۱۱ ص ۷ (از طبع سابق الذکر ، در « أخبار ابراهيم بن سيابة ونسبه ») :
أخبرني علي بن صالح بن الهيثم الانباري الكاتب قال : حدثني ابو هفان قال غمز ابن سيابة غلاماً أمرد ذات يوم فأجابه ومضى به إلى منزله فأكلا وجلسا يشربان فقال له الغلام أنت ابن سيابة الزنديق قال : نعم . قال : أحب أن تعلمني الزنادقة قال أفعل وكرامة ثم بطحه على وجهه فلما تمكّن منه أدخل عليه فصاح الغلام أوه ايش هذا ويحك قال سألتني أن أعلمك الزنادقة وهذا أول باب من شرائعها .

ج ۲۰ ص ۷۳ :

جالستُ يوماً ابانا لا در در ابان (۱)
إلى آخر الآيات .

ج ۲۰ ص ۷۴ :

قال ابو قلابة قال المعذل في جواب ذلك (۲) .

رأيت ابانا يوم فطر مصليا فكسّم فكرى و أستفزني الطرب
وكيف يصلى مظلّم القلب دينه على دين مان أن ذاك من العجب

(۱) این هجائیه را که ابونواس درباره ابان بن عبد الحمید گفته است هفت بیت آن در صفحه مذکوره آمده است و بتمامها ، بنقل از کتاب الحیوان تألیف جاحظ ، درس ۹۳ - ۹۴ همین کتاب مندرج میباشد .

(۲) ابان بن عبد الحمید را در باره معذل بن غیلان هجائیه ایست که در صفحه مزبور مذکور میباشد و ابو قلابه گوید که معذل در جواب آن هجائیه ابان خود را گفته است .

۱۰۶

کتاب صورة الأرض (۱)

تألیف

ابن حوقل (۲)

(متوفی در نیمه دوم قرن چهارم هجری)

ج ۲ ص ۲۵۶ (در شرح «خا صیات رامهرمز»):

و يُقال إنَّ مانی بها قُتلَ وُصَلبَ وُیقال إنَّه مات فی محبس بهرام حتف أنفه
فقطع رأسه وأظهر قتله.

(۱) از طبع دوم که در سنه ۱۹۳۹ م. در لیدن منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابوالقاسم محمد بن علی نصیبی موصلی معروف بابن حوقل .

۱۰۷

کتاب التَّوْحِيد^(۱)

تألیف

شیخ صدوق^(۲)

(متوفی در سنه ۳۸۱ هـ . ق .)

ص ۲۱۵ - ۲۱۶ :

قال مصنف هذا الكتاب الدليل على أن الصانع واحد لا أكثر من ذلك أنهما لو كان^(۳) اثنين لم يخل الأمر فيهما من أن يكون كل واحد منهما قادراً على منع صاحبه مما يُريد أو غير قادر فإن كان كذلك فقد جاز عليهما المنع و من جاز عليه ذلك فمحدث كما أن المصنوع محدث وإن لم يكن قادراً بين لزمهما العجز والنقص وهما من دلالات الحدث فصح أن القديم واحد و دليل آخر وهو أن كل واحد منهما لا يخلو من أن يكون قادراً على أن يكتم الآخر شيئاً فإن كان كذلك فالذي جاز الکتمان عليه حادث و إن لم يكن قادراً فهو عاجز و العاجز حادث لما يتيناه و هذا الكلام يحتاج به في إبطال قديمين صفة كل واحد منهما صفة القديم الذي أثبتناه فأما

(۱) از طبعی که ظاهر آ تاریخ و جای طبع آن ذکر نشده است و بقطع کوچک ، معروف بقطع هشت صفحه ای ، میباشد و از قرائن چنین مینماید که چاپ ایران است ، نقل گردیده .

(۲) محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی معروف بشیخ صدوق . از علماء بزرگ شیعه است در قرن چهارم هجری (برای ترجمه احوال و آثار صدوق فهرست کشف الحجب والاسرار عن اسامی الكتب و آثار ، ص ۵۳ ، و تنقیح المقال تألیف مامقانی ، ج ۳ ص ۱۵۴ - ۱۵۵ دیده شود) .

(۳) ظ ، د لوکانا .

ما ذهب إليه ماني و ابن ديسان من خرافاتهما في الامتزاج و دانت به المجوس من حماقاتها في اهرمن ففسد بما به يفسد به قدم الآجسام ولدخولهما في تلك الجملة اقتضرت على هذا الكلام فيهما و لم أفرد كلا منهما بما يسأل عنه منه . حدّثنا عبد الواحد بن محمد بن عبدوس النيسابوري العطار رض بنيسابور سنة اثنين و خمسين و ثلثمائة قال حدّثنا علي بن محمد بن قتيبة النيسابوري قال سمعت الفضل بن شاذان يقول سألت رجلاً من الثنوية ابا الحسن علي بن موسى الرضا عليهما السلام و أنا حاضر فقال له اني أقول ان صانع العالم اثنان فما الدليل على انه واحد فقال قولك انه اثنان دليل على انه واحد لا نك لم تدع الثاني الا بعد اثباتك الواحد فالواحد مجمع عليه و أكثر من واحد مختلف فيه (١) .

(١) ابن قسمة ، بنقل از كتاب التوحيد ، در ص ٧٢ ج ٢ بحار الانوار مندرج است .

۱۰۸

المُستَجَاد^(۱)

من فَعَلَاتِ الْأَجْوَاد

تأليف

ابو علی مُحَسِّن بن عَلِيّ تَنُوخِيّ^(۲)

(۳۲۷ یا ۳۲۹ - ۳۸۴ هـ . ق .)

ص ۴۳ :

و قال الأستاذ ابو علی لما سعى غلام خليل بالصوفيّة الى الخليفة بالزندقة أمر بضرب أعناقهم ، فأما الجنيّد فأَنه تسرّ بالفقه ، و كان يفتى على مذهب ابي ثور ، و أما الشحام و الرقام^(۳) و الثوري و جماعة فقبض عليهم و بسط النّطع لضرب أعناقهم ، فتقدّم الثوري فقال له السيّاف : أ تدرى لماذا تتقدّم ؟ قال : نعم . قال : و ما يعجلك ؟ قال : أوثر أصحابي بحياة ساعة ، فتحير السيّاف و نُمي الخبر الى الخليفة فردّهم الى القاضي ليتعرّف حالهم . فألقى القاضي على ابي الحسين الثوري مسائل فقهية فأجاب عن الكلّ ، ثم أخذ يقول : و بعد فَأَنَّ لِلّهِ عباداً إِذا قاموا قاموا لِلّهِ ، و إِذا نطقوا نطقوا بِاللّهِ ، و سَرَدَ

(۱) ارطعی که بتصحیح محمد کرد علی ، در سنه ۱۹۴۶ م . (۱۳۶۵ هـ . ق .) ، در دمشق ، منتشر شده است نقل گردیده و علامتهای نسخه بدلهای آن در اینجا نیز بکار رفته .

(۲) [قاضی] ابو علی محسن بن ابي القاسم علی بن محمد بن ابي الفهم داود بن ابراهيم بن تمیم تنوخی . از ادیبان و شاعران و مؤرخان قرن چهارم هجری است (برای ترجمه احوال تنوخی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۶۴۳ - ۶۴۶ ، دیده شود) .

(۳) ز ، د الرقام ، .

ألفاظاً حتّى أبكى القاضي ، فأرسل إلى الخليفة و قال : « أن كان هؤلاء زنادقة فما على وجه الأرض مسلم » فأمر بأطلاقهم فأطلقوا .

ص ۵۳ - ۵۴ :

حدث عبد الرحمن بن عمر الفهري عن رجال سمّاهم قال : أمر المأمون أن يحمل إليه من أهل البصرة عشرة كانوا قد رُموا بالزندقة عنده فحملوا ، فبينما أحد الطفيليين يرتاد إذ رآهم مجتمعين يمضى بهم إلى الساحل للمسير إلى بغداد ، فقال : ما اجتمع هؤلاء إلا لوليمة فأنسلّ معهم ودخل في جملتهم ، ومضى بهم الموكلون إلى البحر ، فأطلعوهم في زورق قد أعدّ لهم ، فقال الطفيلي : لاشكّ أنّها نزهة فصعد معهم في الزورق ، فلم يكن بأسرع من أن قيّد القوم و قيّد الطفيلي معهم ، فعلم أنّه قد وقع في ورطة ، ورام الخلاص فلم يقدر ، ثمّ دفع الملاح وساروا إلى أن وصلوا بغداد ، وحملوا حتّى أدخلوا على المأمون ، فأمر بضرب أعناقهم فاستدعوا بأسمائهم رجلاً رجلاً ، فكلّ من دعا سألّه و أمر بضرب عنقه ، حتّى لم يبق إلا الطفيلي ، و فرغت العدة ، فقال المأمون للموكلين بهم : ما هذا ؟ قالوا : والله ما ندرى يا أمير المؤمنين غير أنّنا وجدناه مع القوم فجنّنا به . فقال المأمون ما قضيتك و بلك ؟ فقال : يا أمير المؤمنين امرأته طالق أن كان يعرف من أقوالهم شيئاً ولا يعرف غير لا إله إلا الله محمد رسول الله وأنا إنّما رأيتهم مجتمعين فظننت أنّهم يُدعون إلى وليمة أو دَعوة فألتحقت بهم ، فضحك المأمون ثمّ قال : بلغ من شؤم التّطقل أن أحلّ صاحبه هذا المحل ، لقد سلم هذا الجاهل من الموت ، ولكن يؤدّب حتّى يتوب (۱) .

(۱) این قصّه از مروج الذهب و الانساب و شرح مقامات حریری ، از شریشی ، با عبارتهای و روایتهای مختلف ، در جای خود در همین کتاب مندرج است . و چون عبارات تنوخی با آنها اختلاف دارد در اینجا نقل میشود و بعد از این از کتاب التطفیل تألیف خطیب بغدادی نیز نقل خواهد شد .

صِحاحُ اللُّغَةِ (۱)

تألیف

جَوْهَرِيّ (۲)

(متوفی در سنه ۳۹۳ ه. ق.)

در ماده «زندق» :

الزّندیق من الثّنویّة وهو معرّب و الجمع الزّنادقة و الهاء عوض من الیاء المحذوفة
و أصله الزّنادیق و قد تزندق و الاسم الزّندقة (۳).

(۱) از طبعی که در سنه ۱۲۷۰ ه. ق. در ایران منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابو نصر اسمعیل بن حماد فارابی جوهری از ادباء و فضلاء و انویان بزرگ قرن چهارم
هجری است (برای ترجمه احوال جوهری و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱
ص ۷۲۳ - ۷۲۴ ، دیده شود) .

(۳) عبارت مزبور در «المختار من صحاح اللغة» که محمد بن ابی بکر رازی ، از علماء
قرن هشتم هجری ، در سنه ۷۶۰ ه. ق. از تألیف آن فراغت یافته است ، در طبعی که باعتماد محمد
محیی الدین عبد الحمید و محمد عبد اللطیف السبکی مرتّب بترتیب حروف تهجی گردیده ،
و در سنه ۱۹۳۴ م. در مصر منتشر شده ، در ص ۲۲۰ ، چنین آمده است : « الزّندیق ،
من الثّنویّة ، و هو فارسی معرّب ، و جمعه زنادقة ، و قد تزندق ، و الاسم الزّندقة » . و در صراح اللغة ،
که ترجمه ایست از صحاح بفارسی ، تألیف جمال الدین محمد بن عمر بن خالد قرشی ، و
در سنه ۶۸۱ ه. ق. تألیف شده ، چنین میباشد : « زندق - بالكسر یکسی از بدعتهبان و هو
معرّب زنادقة ج - و الهاء عوض من الیاء المحذوفة و أصله الزّنادیق و قد تزندق و الاسم زندقة عُرب
من الزّند و هو کتاب لهم - » (طبع هند ، سنه ۱۴۰۵ ه. ق. ج ۲ ص ۱۲۹) .

الرسالة الجامعة^(۱)

المنسوبة

للحكيم المجريطي^(۲)

(متوفی در سنه ۳۹۵ یا ۳۹۸ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۳۰ - ۳۱ :

وقد بیّنّا فی هذا الموضع بالبرهان الصادق والقضیة العادلة أنّ معرفته هی (۳) العلم
الحقّ والقول الصدق وأنّ علم العدد هو لسان ينطق بالتوحيد والتنزيه ، وينفی التعطيل
والتشبيه ، ويردّ علی من أنكر الواحدیة وقال بالثنویة ، وذلك أنّ العدد متى بطل
منه الواحد فسد نظامه وتعطلت (۴) أقسامه ، كذلك من أنكر الواحد الحقّ فلا ثبات له
فی حال من الأحوال ، ولا عمل من الأعمال ، ولا يكون شیئا مذكورا ، وكان سواء هو
والعدم ، إذ كانت (۵) حقيقة الوجود هی (۶) الإشارة إلى الواحد والثانی يتلوه وكذلك
سائر الأشياء من البسائط الروحانیة والمرکبات الجسمانیة . والذي يقول بالاثنتين
من الثنویة بالبرهان (۷) الصادق والقضیة العادلة [اوجب] (۸) أنّ لفظة الواحد متقدمة

(۱) از طبعی که در سنه ۱۹۴۹-۱۹۵۱ م . در دو جلد ، در دمشق منتشر شده است نقل کردیده و علائم
نسخه بدلهای آن نیز بکار رفته .

(۲) مسلمة بن احمد بن قاسم بن عبدالله مجريطی قرطبی اندلسی ، از علماء بزرگ
اندلس در قرن چهارم هجری است (برای ترجمه آحوال مجريطی و اطلاع از رسالة الجامعة
ورابطه آن با رسائل اخوان الصفا مقدمه کتات مزبور ، از ص ۳ تا ص ۱۸ ، دیده شود) .

(۳) در د . ق : « هو » .

(۴) در ق : « و تعطل » .

(۵) در د . ق : « كان » .

(۶) در د . ق : « هو » .

(۷) در ق : « و البرهان » .

(۸) در ق این کلمه موجود نیست و در د : « اوجبا » .

على لفظة الاثنين فصار (۱) السبق بالواحد أليق ، و متى تقدّم أحدا الاثنين على صاحبه حاز فضيلة السبق و تأخر الثاني عن الكون في موضعه باللفظ (۲) فصحّ بذلك التوحيد و فضل الواحد .

ج ۱ ص ۷۲ :

فَإِنْ قَالَتِ التَّنْوِيَّةُ (۳) إِنَّ الْخَيْرَ وَالشَّرَّ فَعَلَانِ مُتَضَادَّانِ غَيْرِ مُتَّفِقَيْنِ وَإِنْ لَهُمَا خَالِقَيْنِ (۴) مُتَضَادَّيْنِ ، فليعلم هؤلاء المتخلفون (۵) عن أتباع الحقّ بالبرهان الصادق أنّ فاعل الخير خير كلّهُ و [أَنَّ] (۶) فاعل الشرّ شرّ كلّهُ ، و أنّ من الخير إبطال الشرّ و أنّ الشرّير (۷) ربّما ينتقل طبعه [ويتوب] (۸) و يكون خيراً متناهياً في الخيريّة (۹) حتّى لا يبقى للشرّ أثر عنده البتّة ، و ينتقل طبعه عنه ، و أيضاً فإنّ الخير يدعو إلى البقاء ، و الشرّ يدعو إلى الفناء ، و لَمَّا كَانَ الْبَقَاءُ مِنْ صِفَاتِ الْأَزَلِيِّ الْقَدِيمِ (۱۰) و الفناء من صفات العدم (۱۱) المتلاشي و جب أن يكون صاحب البقاء ربّ صاحب الفناء ، و متقدّم الوجود عليه فوجبت له الوحدانيّة ، و زالت التَّنْوِيَّةُ و صار الثاني تابعا للأوّل . و الواحد متقدّم الوجود على الثاني ، و الثاني تابع له ، فلذلك قيل إِنَّ الشَّرَّ لَا أَصْلَ لَهُ فِي الْإِبْدَاعِ مِنْ جِهَةِ الْمَبْدَعِ سُبْحَانَهُ ، و أَنَّ الْقَضَاءَ وَالْقَدَرَ لَيْسَا بِشَرٍّ ، و أَنَّ الْمَخْلُوقَ [ليس] معنا على فعل الشرّ .

ج ۱ ص ۹۶ - ۹۷ :

فلذلك قلنا (۱۲) إِنَّ الشَّرَّ هُوَ الْعَجْزُ وَ النِّقْصُ عَنِ الْبُلُوغِ إِلَى التَّمَامِ (۱۳)] و بوجود التّرقى و الحرص و ذهاب العجز و البلوغ إلى التّمَامِ [(۱۴) زوال الشرّ و ارتفاعه ،

(۱) در ق : « و صار » . (۲) در ۵ : « باللفظة » .

(۳) در ق : « فَإِنْ قَالَ التَّنْوِيَّةُ فَإِنْ قَالُوا » . (۴) در ق : « حَالَتَيْنِ » . (۵) در ۵ :

« الْمُخْلَفُونَ » . (۶) این کلمه در ب وجود ندارد . (۷) در ۵ : « الشُّرُور » . (۸) در ب : ق

این کلمه وجود ندارد . (۹) در ب : « الْخَيْرِ » . (۱۰) در ب : « الْأَوَّلُ الْقَدِيمُ » .

(۱۱) در ۵ : « الْعَدِيمُ » . (۱۲) در ۵ : « قَبْلُ » . (۱۳) در ۵ : « وَالْبُلُوغُ عَنِ التَّمَامِ » .

(۱۴) عبارت میان دو قلاب در ب وجود ندارد .

و بارتفاعه ارتفاع خالقهِ (۱)، علی ما زعم أهل المذهب [السَّخِيف] (۲) القائلون (۳) بالثنویة. و إذا (۴) أرتفع الشرّ و خالقهِ، فلیس إلاّ الخیر و خالقهِ [سبحانه] (۵) فثبت التّوْحید، و ذهب التّشبیهِ (۶) و التّعطیل و الشّرك، و صحّ أنّ الشرّ لأصله فی الابداع بالبرهان.

۱۱۱

تعبیر الرؤیا (۷)

(تأویلُ الرؤیا - فی الرؤیا - منامیة)

تألیف

ابن سینا

(۳۷۰ - ۴۲۸ هـ . ق .)

(بنقل از)

فهرست نسخه های مصنفات ابن سینا

تألیف

یحیی مهدوی

ص ۵۷ :

در فصول اول این رساله بحث از قوی و حالات نفسانی شده است - در فصل هشتم

این عبارت آمده است :

(۱) در ب : « بارتفاعه یرتفع خالقهِ » . (۲) این کلمه در ب . ق وجود ندارد . (۳) در د : « القائلین » . (۴) در ب : « فأذا » . (۵) این کلمه در ب وجود ندارد . (۶) در د : « الثنویة » . (۷) برای اطلاع از خصوصیات این رساله و جایهای وجود آن فهرست نسخه های مصنفات ابن سینا تألیف آقای دکتر یحیی مهدوی که در سنه ۱۳۳۳ هـ . ش . در طهران منتشر شده است (مصنف شماره ۴۷ ، ص ۵۷ - ۵۹) دیده شود .

« السَّريانيون يسمونها الكلمة وهي التي يقال لها بالعربية السَّكينة وروح القدس و الفرس و العجم يسمونها امشاسبندان و المانوية يسمونها الأرواح الطيبة و العرب يسمونها الملائكة ... »

۱۱۲

رسالة في لغة [ابي] علي بن سينا^(۱)

ص ۱۰ (در قسمت کتب الانبياء والنبیین) :

و اما کتب النبیین فمثل ، کتاب الاستا و الزند و البازند و لیزردشت الآردبیلی الاحسب^(۲) و مثل کتاب انکلیون و سفر الاسفار لمانی الزرقاق^(۳) الثنوی ، و هي کتبٌ بعيدة عن أن تناسب کتب العقلاء ، فضلا من کتب بان^(۴) بها الانبياء .

(۱) این رساله چنانکه ناشر فاضل آن ، آقای دکتر یارشاطر ، در مقدمه گوید : « مُنتخبی است از کتابی بنام « لسان العرب » ، در لغت که ابن سينا تألیف نموده ولی بِاتمام و انتشار آن توفیق نیافت . آقای دکتر یارشاطر مُنتخب مزبور را تصحیح کرده است و بضمیمه عکس اصل نسخه در دست طبع و نشر دارند (برای اطلاع از خصوصیات این رساله بمقدمه فاضلانه آن رجوع شود) . در این جا از آقای یارشاطر باید تشکر کنم که رساله مزبور را قبل از نشر در اختیار من گذاشتند . (۲) در اصل کلمه ای تقریباً بدین شکل است و در حاشیه نوشته شده است : « کذا . الآردبیلی الاصل ؟ » (۳) در اصل ظاهراً « الرقاق » و تصویب فوق از ناشر میباشد و در حاشیه نوشته شده است : « آو الزندیق ؟ »

(۴) در حاشیه نوشته شده است : « کذا . جاء ؟ »

کتابُ الشِّفاء

تألیف

ابن سینا

در « الفصل الثانی من مقالة الفنّ الثّاسع من جملة المنطق فی أصناف الاغراض الکلیّة والمحاکیات الّتی للشّعراء » :

و اما **اليونانيون** فكانوا يقصدون أن يحثّوا بالقول على فعل أو يردعوا بالقول عن فعل. وتارة كانوا يفعلون ذلك على سبيل الخطابة وتارة على سبيل الشعر. ولذلك كانت المحاكاة الشعرية عندهم مقصورة على الأفاعيل والأحوال وعلى الذوات من حيث بها تلك الأفاعيل والأحوال وكّل فعل إما قبيح وإما جميل. ولما اعتادوا محاكاة الأفعال أنتقل بعضهم إلى محاكاتها للتشبيه الصّرف لا لتحسين وتقبيح. وكلّ تشبيه ومحاكاة كان معدّاً عندهم نحو التقبيح والتحسين وبالجملّة المدح والذّم. وكانوا يفعلون فعل المصوّرين، فإنّ المصوّرين يصوّرون الملك بصورة حسنة و يصوّرون الشيطان بصورة قبيحة، وكذلك من حاول من المصوّرين أن يصوّروا الأحوال أيضاً كما يصوّر أصحاب ماني حال الغضب والرّحمة فأنّهم يصوّرون الغضب بصورة قبيحة و يصوّرون الرّحمة بصورة حسنة....

(۱) علامه محقق آقاى سيد حسن تقى زاده ضمن مطالعة « الكتاب الذهبى للمهرجان الالفى لذكرى ابن سینا » در مقالة دكتر عبد الرحمن بدوى بعنوان « ابن سینا و «فن الشعر» لارسطو » (ص ۱۱۱) برخوردند كه چنين مطلبى در كتاب الشفاء موجود است و مرا بدان متوجه فرمودند .

کتاب

أصول الدین^(۱)

تألیف

عبد القاهر بغدادی^(۲)

ص ۵۳ (در « المسألة الثامنة من الأصل الثاني في تجانس الأجسام ») :
 وأما الثنوية فإِنَّ المانوية منهم زعمت أَنَّ الأجسام في الأصل نوعان قديمان و
 هما النور و الظلمة وهما متضادان في الصورة و الفعل و لِكُلِّ واحد منهما خمسة أبدان
 مختلفة فأبدان النور النار و النور و الريح و الماء و روحه النسيم و أبدان الظلمة الحريق
 و الظلمة و السموم و الصباب و روحها الدخان و زعموا أَنَّ أبدان النور كَلِّ واحد منها
 مخالف للآخر و أَنَّ "أبدان الظلمة مخالف بعضها بعضا فصارت الأجسام عندهم عشرة
 أجناس نصفها من جملة [خير خ] النور و نصفها من جملة [خير خ] الظلام .
 ص ۵۹ (در « المسألة الحادية عشرة من الأصل الثاني في تحقيق حدوث
 الأجسام » و الخلاف في حدوث الأجسام مع فرق :)
 و الخلاف الثالث مع الثنوية في قولهم بقدّم النور و الظلمة .

(۱) این کتاب در سنه ۱۳۴۶ هـ ق . (۱۹۲۸ م) در استانبول بطبع رسیده است

(۲) مؤلف کتاب الفرق بین الفرق است که در ص ۱۸۵ این کتاب ذکر او گذشت .

شرح أبو اسحق نصیبی معتزلی^(۱)

بر نقضی که ابو علی ابن الخلال

بر کتاب رازی نوشته است

نسخه کتابخانه بریتیش میوزیوم :

در کتابخانه بریتیش میوزیوم نسخه ای خطی عربی هست بشماره و نشان OR 8613 که هنوز فهرست نشده است - از ابتدا و انتهای نسخه أوراقی ناقص است و بنابراین مؤلف را بطور قطع نمی توان دانست . از مندرجات آن برمی آید که تألیف يك نفر از معتزلیان قرن چهارم یا پنجم هجری است در شرح کتاب يك معتزلی دیگر که رد کرده بوده است **کتاب العلم الالهی** (یا **کتاب الالهیات** یا **کتاب البلاغ** که همان **يك** کتاب گویا باین سه اسم مختلف خوانده شده است) **ابوبکر محمد بن زکریای رازی** را . حدس بنده اینست که این نسخه مورد بحث نسخه ناقصی است از شرح **ابو اسحق النصیبی** المعتزلی بر نقضی که **ابو علی ابن الخلال** بر کتاب رازی نوشته بوده است (رجوع شود به باب ذکر المعتزلة من کتاب **المنیة والامل** چاپ حیدرآباد ص ۶۸ ، و کتاب **الجماهر بیرونی** چاپ حیدرآباد ص ۱۶۸ ، و **الفصل ابن حزم** ج ۱ ص ۹۰ و ۸ ، و **زاد المسافرین ناصر خسرو** چاپ برلن ص ۵۲ و ۱۰۳) . در این نسخه ذکر مائی تا آنجا که بنده در مراجعه اجمالی بآن برخورددهام **يك** بار آمده است ، ازین قرار :

(۱) مطالب منقوله از این کتاب را دانشمند محقق آقای **مجتبی مینوی** در اختیار من گذاشتند و درباره کتاب مذکور و مؤلف آن یاد داشتی نوشتند که عین آن قبل از مطالب مزبور درج میشود .

انّ محمد بن زكرياء الرازي ذكر فقال لا يمتنع أن يكون في الناس من يقف على خواص الأشياء وطبايعها لأنّ كلّ شئ يختصّ بخاصيّةٍ وطبيعةٍ فموسى عليه السلام لا يمتنع أن يكون قد وقف على مثل ما يختصّ بمثل تلك الخاصيّة من الأجسام فلذلك يأتي على يده ما لم يأت على يد غيره من انقلاب العصى حيّةً . . . و ذكر ما نرى أيضا في كتاب سفر الاسرار شهاً قدح بها في معجزات موسى عليه السلام فلو أورد ما هذا سبيله من الشبهات على معجزات موسى عليه السلام لابدّ حينئذ من النظر والتأمل

۱۱۶

طُوقُ الْحَمَامَةِ (۱)

فِي الْأَلْفَةِ وَالْأَلَفِ

تَأَلِيفُ

أَبُو مُحَمَّدٍ عَلِيِّ بْنِ حَزْمٍ أُنْدَلُسِيٍّ (۲)

ص ۲۴-۲۵ :

و بعد ایصال المعرفة إليها (۳) بما يشاكلها و يوافقها و مقابلة الطبائع التي خفت
مما يشبهها من طبائع المحبوب فحينئذ يتصل اتصالا صحيحا بلا مانع و أما ما يقع من
أول وهلة ببعض أعراض الاستحسان الجسدي و استطراف البصر الذي لا يجاوز إلا لوان
وهذا سر الشهوة و معناها على الحقيقة فإذا فصلت الشهوة و تجاوزت هذا الحد و وافقت
الفصل اتصال نفساني تشترك فيه الطبائع مع النفس يُسمى عشقا و من هذا دخل الغلط
على من يزعم أنه يحب اثنين و يعشق شخصين متغايرين فأما هذا من جهة الشهوة
التي ذكرنا آنفا و هي على المجاز تُسمى محبة لعل التحقيق و أما نفس المحب فما
في الميل به فضل يصرفه من أسباب دينه و دنياه فكيف بالاشتغال بحب ثانٍ و في
ذلك أقول :

(۱) از طبعی که باعتناء پترف D. K. Pétrouf در سنة ۱۹۱۴ م در لیدن منتشر شده است
نقل گردیده .

(۲) همان مؤلف الفصل فی الملل و الالهواء و النحل است که در ص ۲۲۶ این کتاب ذکر کرده
او گذشته .

(۳) ای « إلى النفس »

کذب المدعی هوی اثنین حتماً مثل ما فی الأصول اکذب ما فی (۱)
 ليس فی القلب موضعٌ لحبيبي ————— ولا آحدثُ الأمورِ يثنائي
 فكما العقلُ واحدٌ ليس يدرى خالقاً غيرَ واحدٍ رحمانِ
 فكذا القلبُ واحدٌ ليس يقوى غيرَ فردٍ مباعدٍ أو مُدانِ
 هو فی شرعة المودة ذوشك ————— كِ بعيدٌ من صحة الايمانِ
 وكذا الدينُ واحدٌ مستقيمٌ وكفورٌ من عقده دينانِ

۱۱۷

کتاب المخلص (۲)

تألیف

ابن سیده (۳)

(متوفی در سنه ۴۵۸ ه. ق.)

ج ۱۴ ص ۴۳

و الزندیق فارسی معرب کأن أصله عندهم زندقه کَرِ آى يقولون ببقاء
 الدهر .

(۱) ناشر کتاب در حاشیه متذکر شده است که سنوکه هورگر نثره (M. Snouck Hurgronje) این کلمه را « اکذب » خوانده است .

(۲) این کتاب از سنه ۱۳۱۶ ه. ق. تا سنه ۱۳۲۱ ه. ق. در ۱۷ جلد ، در مصر منتشر شده است .

(۳) ابوالحسن علی بن اسمعیل اندلسی معروف بابن سیده از نجویان و لغویان بزرگ قرن پنجم هجری است (برای ترجمه احوال ابن سیده و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۱۲۴ - ۱۲۵ ، دیده شود) .

۱۱۸

التاریخ النسطوری^(۱)

(مجهول المؤلف)

ص ۱۵ - ۱۸ (شماره مسلسل صفحات مجموعه ۲۲۵ - ۲۲۸) :

خبر مائی و شرح آمره .

اول آمره . أن أباه كان اسمه فسق^(۲) وأمه اسمها فوشیت^(۳) وسمّياه لما وُلد قوریقوس . فلما صار له سبع سنين خرج فی السّبی . فأبتاعته امرأة بعض العرب یقال لها سوسبه^(۴) . وکان زوجها قد تخرّج فی علوم أهل مصر ویری رأی فیثاغوروس . وله تلمیذ یقال له یوذوروس . فتوفی زوج المرأة . وتزوّجت بتلمیذه . فحملها والصّبی

(۱) کتابی است که ظاهرآ تا کنون اسم اصلی آن معلوم نشده و از اسم مؤلف آن نیز اطلاعی بدست نیامده و ما بین قرن دهم و اوائل قرن سیزدهم مسیحی تألیف شده است . ناشر آن ، آر شوک ادی شیر Mgr Addai Scher ، آر شوک سرت Séert (در کردستان) ، عنوان « Histoire Nestorienne » را بر آن گذاشته است و در اینجا عنوان فوق ، که ترجمه عنوان قراردادی ناشر میباشد ، انتخاب گردیده . این کتاب ، با ترجمه فرانسه ، ضمن مجموعه Patrologia Orientalis ، در پاریس ، در سنه ۱۹۰۷ م . منتشر شده است [برای اطلاع از خصوصیات این کتاب بمقدمه ناشر آن ، ص ۵ - ۸ (شماره مسلسل صفحات مجموعه ۲۱۵ - ۲۱۸) رجوع شود] .

(۲) ناشر در حاشیه چنین تذکر داده است : کذا فی الاصل وجاء هذا الاسم فی کتاب اسکولیون تألیف تادوروس برکونی : « فطیق » . و در حاشیه ۲ ص ۱۵ (در حواشی ترجمه فرانسه) گوید :

En syriaque et ܦܩܝܩܐ . Cf. Pognon, Inscriptions mandaïtes , fasc . II, Paris, 1899, p. 125 et Michel, Chronique, I, p. 117.

(۳) Ms : « فوشیب » . و ناشر در حاشیه ۳ ص ۱۵ (در حواشی ترجمه فرانسه) گوید :

En syriaque ܦܘܨܝܬܐ , Michel, Ibidem.

(۴) ناشر در حاشیه ۴ ص ۱۵ (در حواشی ترجمه فرانسه) گوید :

En syriaque ܫܥܝܬܝܢܐ : c'est sans doute le nom du mari « Scythianus » qui a été attribué par erreur à la femme. Cf. Michel, Ibid. , p. 198, note 5.

الَّذِي أَتْبَاعَتَهُ . وَأَحْتَالَ حَتَّى يَتَخَلَّصَ إِلَى بَابِلَ . وَقَالَ لِلْفَرَسِ أَنَّهُ مَوْلُودٌ مِنَ الْعُذْرَاءِ وَ
 أَنَّهُ رَأَى (۱) بَيْنَ الْجِبَالِ . وَوَضَعَ أَرْبَعَةَ كُتُبٍ سَمَّاهَا بِأَسْمَاءَ : أَحَدُهَا **الْمَمْلُوكُ السَّرَائِرُ** .
 وَالثَّانِي **الْأَنْجِيلُ الصَّحِيحُ** . وَالثَّالِثُ **مَعْدَنُ الْكَنْوَزِ** . وَالرَّابِعُ **رَأْسُ (۲) الْجِدَالِ وَالْمُغَالَبَةِ** .
 وَلَمْ يَزَلْ يُطْفِئُ النَّاسَ بِسِحْرِهِ . وَكَانَ ذَلِكَ فِي مَلِكٍ **فِيلِيفُوسَ** مَلِكِ الرُّومِ وَمَلِكِ **سَابُورِ** بَنِ
أَرْدَشِيرَ . وَعَلَّمَ النَّاسَ الْقَوْلَ بِالْأَهْيُنَ (۳) مَخْلُوقِينَ وَالْإِقْرَارَ بِصَانِعِينَ خَيْرٍ وَشَرِّيرٍ .
 فَالْخَيْرُ هُوَ الصَّالِحُ النَّيِّرُ . وَالشَّرِيرُ هُوَ الطَّالِحُ الظَّلْمِيُّ . وَجَمَعَ مَا لَا جَلِيلًا وَمَضَى إِلَى سَعِيرِ
 النَّارِ . فَأَخَذَتْ زَوْجَتَهُ **سُوسَبَهَ** كُتُبَهُ وَمَالَ الزَّوْجِ الْأَوَّلِ وَهُوَ بَيْتُ مَانِي . وَكَانَ حَسَنَ
 الْوَجْهِ . فَأَمَكْنَتَهُ مِنْ جَمْعِ ذَلِكَ وَمِنَ الْكُتُبِ . وَأَتَّخَذَتْهُ لِنَفْسِهَا زَوْجًا ثَالِثًا . فَتَخَرَّجَ بِتِلْكَ
 الْكُتُبِ وَتَعَلَّمَ . وَكَانَ زَوْجُهَا التَّلْمِيزُ قَدْ أَلْقَاهُ بِكَفَرِهِ . وَأَنْفَقَتْ هِيَ عَلَيْهِ مَا لَا كَثِيرًا حَتَّى
 مَهَرْتَهُ . وَأَمَعْنَ فِي طَلَبِ الْعُلُومِ . وَتَوَفَّيَتْ **سُوسَبَهَ** مِنْ قَبْلِ أَنْ تَبْلُغَ مَرَادَهَا مِنْهُ . فَحَمَلَ
 الْمَالَ وَالْكَتُبَ وَقَصَدَ **السُّوسَ (۴)** بِلَدَّتِهِ الَّتِي بِهَا مَوْلَدُهُ . وَسَمَّى نَفْسَهُ مَانِي . وَأَدَّعَى وَضَعَ
 تِلْكَ الْكُتُبِ وَأَظْهَرَ النَّصْرَانِيَّةَ . فَصَيَّرَهُ أُسْقَفَ **الْأَهْوَاذِ** قَسِيصًا وَصَارَ بِهَا مُعَلِّمًا وَمُفَسِّرًا
 لِلْكَتُبِ . وَكَانَ يَجَادِلُ الْوَثْنِيِّينَ وَالْيَهُودَ وَالْمَجُوسَ وَجَمِيعَ مَنْ خَالَفَ النَّصْرَانِيَّةَ . ثُمَّ أَدَّعَى
 هَذَا الْمُنَافِقُ أَنَّهُ **الْفَارَقْلِيْطُ** . وَزَادَ فِي نَجَاسَةِ عُلُومِ السَّحَرِ . وَأَتَّخَذَ لِنَفْسِهِ أَتْنَى عَشَرَ
 تَلْمِيزًا عَلَى مِثَالِ تَلَامِيذِ **الْمَسِيحِ** . وَأَبْطَلَ بَعْثَ الْأَجْسَادِ وَقِيَامَتِهَا وَأَدَّعَى أَنَّ النَّارَ وَالْمَاءَ
 وَالشَّجَرِ لَهَا أَرْوَاحٌ . فَمَنْ قَلَعَ شَجَرَةً أَوْ أَطْفَأَ نَارًا أَوْ أَرَاقَ مَاءً فَقَدْ قَتَلَ نَفْسًا . وَأَنَّ
 الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ مَرُّ كِبَانٍ يَحْمَلَانِ الْأَنْفُسَ إِلَى نَاحِيَةٍ صَالِحَةٍ . وَأَبْتَدَعَ أَشْيَاءَ فَبِيحَةٌ لَمْ
 تَذَكَّرْ لِقَبْحِهَا .

(۱) مترجم وناشر در حاشیه ۵ ص ۱۵ (در حواشی ترجمه فرانسه) گوید : (بجای رأى) « رَئى »
 و یا « ترئى » خوانده شود .

(۲) ناشر در حاشیه ۳ ص ۱۵ (در حواشی متن عربی) گوید :

رووس ؟ فأن تادوروس بر كوني یسمى كتابه هذا : **سوس** .

(۳) ظ : « بِأَهْيُنَ » .

(۴) ناشر در حاشیه ۱ ص ۱۶ (در حواشی ترجمه فرانسه) گوید :

و سَمِيَ بعض تلاميذه **توما** و **أدى** و وَجَّه **بأدى** إلى **اليمن** (١) ليكفر النَّاسَ بخرافاته . و وَجَّه بالمسمَّى **توما** إلى **الهند** وبقى عنده رجل من تلاميذه أسمه **ماري** و أقام معه **بالسوس** فرجع اللذان أنفذهما إلى **اليمن** و **الهند** فأعلماه أَنَّهُ لم يغترَّ أحد بقولهما ولا قبلوا خطبهما فغضب لذلك و تداخله الغيظ فترك النصرانية التي كان يظهرها نفاقاً و أبتدع البدع الفظيعة . و حينئذ ادَّعى أَنَّهُ **الفارقليط** الذي وعد **المسيح** تلاميذه بأرساله إليهم . و خرج مع تلاميذه و جعل يطوف البلاد و يقول أَنَّ الذي كان يقوله **أولاً** أَنَّ الله يعرف بثلاثة أقانيم و أَنَّ الذي كان بشره لم يزل عنه و أَنَّهُ كوثان أحدهما الله ينبوع الخير و معدن النور و الصَّلاح و الإِصلاح . و الآخر الهيولى مكوّن الشرّ و معدن الجهل و الظلمة و الطَّلاح . و أَنَّ الله هو ذاهب علواً بلا نهاية . و الشَّرير لم يزل ذاهباً إلى أسفل بلا نهاية . و أَنَّهُما من الوسط متناهيان و هما جسمان . و أَنَّ مكوّن الشرّ اضطرب في بعض الأحيان و هاج أولاده بعض على بعض و هم الشياطين و العفاريت و النار و الماء . فلم يزل يجاذب بعضهم بعضاً حتَّى وصلوا إلى بلدة الصَّالح . فلمحوا نوره فحسدوه . و قالوا فأنه (٢) . فأن كان عنده طعاماً أكلناه . أو شراباً شربناه . و عزموا على ذلك . فلمَّا رأى الإله وهو الصَّالح ذلك أقطع نصيباً منه فألقاه إليهم . فأنكشف الكون للشَّرير نصيب الإله . فأختلط به و أمتزج . فكان من أمتزاجه به هذا العالم . و أجزاء الله محبوسة في أجزاء الشَّرير . و أَنَّ الله سيسترجع نصيبه الذي صار إلى الشَّرير و يضمّه إلى كونه قليلاً قليلاً و يتولق (٣) . من الشَّرير بقدر ما لا يقدر على معاودة محاربتة ثانية . و كان هذا اللعين الطَّاغى الكافر لعنه الله بما أفتري عليه يجحد القيامة و يقول أَنَّ **المسيح** هو أبْن ذلك الإله الصَّالح و أَنَّهُ هو رسوله إلى الأجزاء التي صارت من كونه إلى الشَّرير ليبشرها أَنَّها تتخلَّص من حبس الشَّرير و تصير إليه و يقول أَنَّ الأرواح تناسخ . و ادَّعى أَنَّهُ رسول **المسيح** و أَنَّهُ من ذات نفسه فلمَّا أطفئ النَّاس و فشا أمره و كفره

(١) ناشر در حاشیه ١ ص ١٧ (در حواشی ترجمه فرانسه) گوید :

Dans le tome Michel , Ibid., p.117.

(٢) ظ . : « فَنَاتِيهِ » .

(٣) ناشر در حاشیه ١ ص ١٨ (در حواشی متن عربی) گوید : « يتورع ؟ أو يتولى » .

قتله **سابور** وصلبه على باب **السوس** (۱) فلعهنه الله ولقاء ما يستحق .

ص ۲۶-۲۷ [شماره مسلسل صفحات مجموعه ۲۳۶-۲۳۷] (در « ذكر الملافة أعنى العلماء ») :

كان في أيام **شحلوفا** و **فافا** الجائليق بالشرق و **اسطفانوس** فطرك برومية ، من العلماء الأفاضل و مازال جميعهم يقاومون أصحاب مذاهب **سيمون** و **مريقيون** و **ماني** .

ص ۲۷-۲۸ [شماره مسلسل صفحات مجموعه ۲۳۷-۲۳۸] . (در « ذكر ملك بهرام ابن وهاران (۲) بن سابور ») :

لما ملك هذا الرجل على **الفرس** في سنة تسعين و خمسمائة إلتاريخ **الاسكندر** أحسن إلى الناس . فسرّ به الجند و قصد في أول مملكته **الاهواز** و بحث عن اعتقاد النصارى كما فعل جدّه **سابور** . و كان يعرف طرفا منه لآنه تربى في **كرخ جدان** على ما قال **ميلاس الرازي** و تعلّم شيئا من لغة السريانية . فأحضر جماعة من الآباء و ساء لهم (۲) . و شرحوا له المذاهب فقال لهم أني أراكم تعظمون هذا الواحد الذي تعترفون به و ترفعونه جدّا . لكن قد جهلتم بمنعكم الآلهة الربوبية و السجود لها . ثمّ تغيرت نيته عما كان عليه . و وجد المانوية يدعون أنّهم نصارى و يتزيّون بزيّهم و يكرهون التزويج و التناسل . و كذلك الجائليق و الأساقفة بهذه الصورة . و ظنّ ، لفساد نيته ، أنّ الاعتقادين متفقان . فأمر بقتل المانوية و هدم بيعهم . فتعدّى **المجوس** إلى النصارى بغير تمييز و قتل **قديرا** الرومية زوجته لا اعتقادها النصرانية . و قتل ذا الطوبى **قاريا** ابن **حنيا** و تسلّط **المجوس** على النصارى . و لحق **فافا** أذية عظيمة و مكاره شديدة . فتظلم النصارى إلى **بهرام** الملك ممّا جرى عليهم فأحبّ أنّ يعرف الفرق بينهم و

(۱) ناشر در حاشیه ۱ ص ۱۸ (در حواشی ترجمه فرانسه) گوید :

A la porte de **ده** , Pognon , loc. cit, p. 126.

(۲) در حاشیه : « **ورهاران** »

(۳) در حاشیه : « **سایلم** » .

وبين المانويّة . وسألهم عن السّبب في امتناع الجائليق والآساقفة عن التّزويج وإقامة التّسل في العالم . وقال إن كان هذا نجسا محرّماً عندهم فقد أَسْتَحَقُّوا القتل لقصد هم إخراج الدّنيا . وإن كان حلالاً حسناً فلم يمتنع رؤساءهم منه ويكرهونه . فأجاب النّصارى أنّ المانويّة يعتقدون إلهين قديمين وأنّ الأرض ذات حياة ولها روح والآنفس تنتقل من جسم إلى آخر . ويرون أنّ التّزويج نجس . والنّصارى فيعترفون بالأله (١) واحد خالق الكلّ قديم لم يزل . ويرون التّزويج ويستحسنونه . وقد أمروا به في كتابهم . وإنّما يمتنع منه رؤساءهم لئلاّ يشغلهم عمّا نصبوا له من التّظر في أمور الرّعيّة و ملازمة الصّلاة والدّعاء للعالم وأهله والمملك والمملكة . وإنّما يتزوّيا (٢) المانويّة بزى النّصارى ليستتر أمرهم . فأستحسن الملك ما قالوه وأمر بالكفّ عنهم . وزال عمّا كان عليه ومات

(١) ظ : « بأله »

(٢) ظ : « يتزوّيا » .

و حکایات الطُّفَیَّائِینَ وَ اَخْبَارَهُمْ وَ نَوَادِرَ کَلَامِهِمْ وَ اشْعَارَهُمْ

تألیف

خَطِیب بَغْدَادِی (۲)

(۳۹۲ - ۴۶۳ ه . ق .)

ص ۴۱ - ۴۲ :

حدَّثنی محمد بن علی بن عبد الله الصوری انا عبد الرحمن بن عمر التجیبی بمصر انا ابو هريرة احمد بن عبد الله بن الحسن بن ابی العصام العدوی نا ابو العباس عیسی بن عبد الرحیم حدَّثنی علی بن محمد هو ابن حیون حدَّثنی محمد بن احمد الکوفی حدَّثنی الحسین بن عبد الرحمن الحلبی عن ابيه قال : أمر المأمون أن يحمل إليه عشرة من الزنادقة سموا له من أهل البصرة فجمعوا و أبصرهم طفیلی فقال ما أجمع هؤلاء إلا لصنيع فأنسل فدخل وسطهم و مضى بهم الموكلون حتى أتهموا بهم إلى زورق قد أعد لهم فدخلوا الزورق فقال الطفیلی هی نزهة فدخل معهم الزورق فلم يك بأسرع بأن قيّد القوم و قيّد معهم الطفیلی فقال الطفیلی بلغ طفیلی إلى القيود ، ثم سیر بهم إلى بغداد فدخلوا على المأمون فجعل يدعو بأسمائهم رجلا رجلا فيأمر

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۴۶ ه . ق . در دمشق منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابوبکر احمد بن علی بن ثابت بن احمد بن مهدی معروف بخطیب بغدادی . وی در روز پنجشنبه ۲۴ جمادی الآخرة سنه ۳۹۲ ه . ق . در بغداد متولد گردیده است و در پیش از ظهر دوشنبه هفتم ذی الحجه سنه ۴۶۳ ه . ق . در همان جا وفات کرده و در روز سه شنبه در باب حرب ، بهلوی بشر حافی ، مدفون گردیده .

بضرب رقابهم حتّى وصل إلى الطّفيليّ وقد استوفى عدّة القوم فقال للموکلین بهم ما هذا ؟ فقالوا والله ما ندرى غیراً تا وجدناه مع القوم فجئنا به . فقال **المأمون** ما قصّتك ویک ؟ فقال یا أمیر المؤمنین أمرأته طالق أنّ کان يعرف من أقوالهم شیئاً ولا يعرف إلاّ الله و **محمد** النّبی صلی الله علیه وسلّم . و إنّما أنا رجل رأیتهم مجتمعین فظننت صنیعاً یغدون إلیه . فضحك **المأمون** وقال یؤدّب . و کان **ابراهيم بن المهدي** قائماً علی رأس **المأمون** فقال یا أمیر المؤمنین هب لی آدبه

۱۲۰

تاریخ بغداد (۱)

تألیف

أبی بکر أحمد بن علی الخطیب

ج ۷ ص ۱۱۲ (در ترجمه احوال بشار بن برد) :

و کان **المهدي** أمیر المؤمنین اتّهمه بالزّندقة فقتله علیها .

ج ۸ ص ۱۴۹ (در ترجمه احوال حماد عجرد) :

و کان خلیعاً ماجناً ظریفاً ، و نادم الولید بن یزید ، و هاجی بشار بن برد - و

هو فحل الشّعراء المجیدین - فأنّصف منه ، و کان بشار یضجّ منه ، و قدم بغداد فی آیام **المهدي** .

قرأت علی الحسین بن علی الجوهري عن محمد بن عمران المرزبانی قال

وجدت بخطّ محمد بن القاسم بن مہرویه حدّثنا احمد بن اسمعیل الیزیدی حدّثنی

علی بن الجعد . قال : قدم علینا فی آیام **المهدي** هؤلاء القوم : حماد عجرد و مطیع

أبن ایاس الکنانی و یحیی بن زیاد ، فنزلوا بالقرب منّا فكانوا لا یطاقون خبثاً و مجانة .

(۱) این کتاب در سنه ۱۳۴۹ هـ . ق . (۱۹۳۱ م .) ، در ۱۴ جلد ، در مصر منتشر شده است .

وقال **المرزباني** أخبرني **علي بن ابي عبد الله الفارسي** أخبرني أبي حدثني **الغزي** حدثني **عمر بن شبة** قال : كان **مطيع بن اياس** و **حماد عجرد** و **يحيى بن حصين** و **يحيى بن زياد** يقولون بالزندقة .

ج ٩ ص ٣٠٣ - ٣٠٤ :

صالح بن عبد القدوس ، **ابو الفضل البصري** مولى **لاسد** ، أحد الشعراء .
 اتهمه **المهدي** أمير المؤمنين بالزندقة ، فأمر بحمله إليه ، وأخضره بين يديه ، فلما خاطبه أعجب بغزارة أدبه وعلمه وبراعته وحسن بيانه ، وكثرة حكمته ، فأمر بتخليه سبيله ، فلما ولي رده وقال له : أأنت القائل ؟

و الشيخ لا يترك أخلاقه حتى يوارى في ثرى رمسه
 إذا أرعوى عاد إلى جهله كذي الضنى عاد إلى نكته

قال بلى يا أمير المؤمنين ، قال : فأنت لا تترك أخلاقك ونحن نحكم فيك بحكمك في نفسك ، ثم أمر به فقتل و صلب على الجسر . و يقال أن **المهدي** أبلغ عنه أبيات يعرض فيها بالنبي صلى الله عليه وسلم فأخضره **المهدي** وقال له : أنت القائل هذه الأبيات ؟ قال لا والله يا أمير المؤمنين ، والله ما أشركت بالله طرفة عين ، فأثق الله و لا تسفك دمي على الشبهة ، وقد قال النبي صلى الله عليه وسلم : « ادرؤا الحدود بالشبهات » و جعل يتلو عليه القرآن حتى رق له وأمر بتخليته فلما ولي قال أنشدني قصيدتك السينية فأنشده حتى بلغ البيت أوله :

« و الشيخ لا يترك أخلاقه »

فأمر به حينئذ فقتل . و يقال أنه كان مشهورا بالزندقة . وله مع **ابي الهذيل** **العلاف** مناظرات

ج ١٤ ص ١٠٦ - ١٠٧

يحيى بن زياد الحارثي . وهو **يحيى بن زياد بن عبيد الله بن عبد الله**
 وكانت عمته **ريطة بنت عبيد الله** زوجة **محمد بن علي بن عبد الله بن العباس** ، فولدت له **السفاح** ، فيحيى بن زياد ابن خال **ابي العباس السفاح** ، وهو من أهل **الكوفة** ، وكان

شاعراً آدیبا ما جتنا نسب إلى الزندقة، وكان صديق إياس بن مطيع (۱)، وحماد عجرد،
و والبة بن الحباب، وغيرهم من ظرفاء الكوفيين، وله في السفاح مدائح، وفي المهدي
أيضاً

۱۲۱

کتابُ الإرشاد (۲)

إلى قواطع الأدلة في أصول الاعتقاد

تأليف

إمام الحرمین الجوينی (۳)

(۴۱۹ - ۴۷۸ هـ . ق .)

ص ۲۷۴ : (در فصل « القول في الآلام و أحكامها »)

فَأَمَّا التَّنَوُّيَةُ الْقَائِلُونَ بِأَثْبَاتِ مُدَبَّرِينَ ، فَقَدْ قَالُوا : الْآلَامُ ظَلَمٌ قَبِيحٌ لِعَيْنِهِ
عَلَى آيٍ وَجْهٍ قَدَرٍ ، وَالْآلَامُ بِجَمَلَتِهَا صَادِرَةٌ (۴) عَنْهُمْ مِنْ أَهْرَمِنْ دُونَ يَزْدَانِ

(۱) ظ . : « مطيع بن إياس » .

(۲) از طبعی که باعث د کثر محمد يوسف موسی و علی عبدالمنعم عبدالحمید در سنه
۱۳۶۹ هـ . ق . (۱۹۵۰ م .) در مصر منتشر شده است نقل گردیده و علامتهای نسخه بدلهای
طبع مزبور نیز بکار رفته .

(۳) ابوالمعالی عبدالملک بن عبداللہ بن يوسف بن محمد بن حیویہ ، معروف بامام
الحرمین جوینی ، از دانشمندان بسیار بزرگ قرن پنجم هجری است و اورا آعلم اصحاب
شافعی ، از متأخران ، گفته اند . امام الحرمین در محرم سنه ۴۱۹ هـ . ق . متولد گردیده است
و در ۲۵ ربیع الآخر سنه ۴۷۸ هـ . ق . وفات کرده (برای ترجمه احوال امام الحرمین و مراجع
آن و آثار او بمقدمه کتاب الارشاد ، طبع سابق الذکر ، رجوع شود) .

(۴) ل : بادره ، و تصحیح متن از ح و م است .

فصل

[في الأَعْوَاض]

فَأَمَّا التَّنْوِيَّةُ ، فَمَا قَالُوهُ مِنْ كَوْنِ الْأَلَمِ ظُلْمًا قَبِيحًا لِعَيْنِهِ ، بَاطِلٌ لِاخْفَاءِ بَيِّنَاتِهِ .
 فَأَيُّ مَا نَعْلَمُ أَنَّ الْمَرِيضَ إِذَا شَرِبَ دَوَاءً بَشِيعًا كَرِيهَ الْمَشْرَبِ ، وَقَصْدُ ذَلِكَ دَرءُ الْأَمْرَاضِ
 عَنْ نَفْسِهِ ، فَلَا يَعْدُ ذَلِكَ فِي عَادَاتِ الْعُقَلَاءِ قَبِيحًا نَازِلًا مِنْزِلَةً مَا لَوْ جَرَحَ السَّلِيمُ نَفْسَهُ مِنْ
 غَيْرِ غَرَضٍ صَحِيحٍ فِي جَلْبِ نَفْعٍ أَوْ دَفْعِ ضَرٍّ . وَمَنْ أَنْكَرَ ذَلِكَ أَنْتَسَبَ إِلَى جِدِّ الضَّرُورَةِ .
 ثُمَّ يُقَالُ لَهُؤُلَاءِ : الْخَيْرُ وَالْمِيلُ إِلَيْهِ مَدْعَوٌ إِلَيْهِ أَمْ لَا ؟ فَإِنْ أَنْكَرُوا كَوْنَهُ مَدْعَوٌ إِلَيْهِ ، تَرَكَوْا
 مَذْهَبَهُمْ ، مِنْ حَتِّ الْعَقْلِ عَلَى الْخَيْرَاتِ ، وَتَحْذِيرِهِ مِنَ السَّيِّئَاتِ . وَإِنْ قَالُوا الْخَيْرُ مُحْتَوٌّ
 عَلَيْهِ ، قِيلَ لَهُمْ : هَلْ عَلَى مَنْ يَحِيدُ عَنْهُ مَلَامٌ وَآلَامٌ عَلَى حَكْمِ الْعِقَابِ أَمْ لَا ؟ فَإِنْ قَالُوا
 لَا يُلْزَمُ (١) شَرِيرُ عِقَابٍ ، فَقَدْ جَرَوْا عَلَى مَلَابَسَةِ الشَّرِّ وَمُجَانِبَةِ الْخَيْرِ ، وَأَلْتَزَمُوا أَنْ لَا يَلَامَ
 مُسِيءٌ ، وَلَا يَخْصَّ بِحَسَنِ الثَّنَاءِ عَلَيْهِ . وَكُلُّ ذَلِكَ يَبْطُلُ (٢) مَا يَسْتَرْوِحُونَ إِلَيْهِ مِنْ تَحْسِينِ
 الْعُقُولِ وَتَقْبِيحِهَا ، وَإِنْ قَالُوا : لَوْ الْمَسِيءُ وَإِلَامُهُ ، وَتَعْرِيزُهُ لِلْغُمُومِ وَالْهَمُومِ حَسَنٌ ،
 فَقَدْ نَقَضُوا قَوْلَهُمْ بِأَنَّ الْأَلَمَ يَقْبَحُ لِنَفْسِهِ (٣) .

(١) ح و م : « لَا يُلْزَمُ » .

(٢) م : « هَدَمَ » .

(٣) م : « لِعَيْنِهِ » .

۱۲۴

مُحَاضِرَاتُ الْأَدْبَاءِ

و مُحَاوَرَاتُ الشُّعْرَاءِ وَ الْبُلْغَاءِ (۱)

تأليف

راغب (۲)

(متوفى در سنه ۵۰۲ هـ . ق .)

ج ۲ ص ۱۸۲ (در « و مِمَّا جَاءَ فِي مَذَاهِبِ الْمَخْتَلَفَةِ ») :
وَقَالَتِ الثَّنَوِيَّةُ بِالنُّورِ وَالظُّلْمَةِ وَأَنَّ لِلنُّورِ خَمْسَةَ أَجْنَاسٍ : الضِّيَاءُ وَالتَّسِيمُ وَالْمَاءُ
وَالنَّارُ وَالرُّوحُ (۳) . وَالظُّلْمَةُ خَمْسَةُ أَشْيَاءَ : الدَّخَانُ وَالْحَرِيقُ وَالظُّلْمَةُ وَالتَّسِيمُ وَالضَّبَابُ .
فَخَالَطَ الدَّخَانُ التَّسِيمَ وَخَالَطَ الْحَرِيقُ النَّارَ وَخَالَطَ النَّورُ الظُّلْمَةَ وَخَالَطَ الرِّيحُ التَّسِيمَ
وَخَالَطَ الضَّبَابُ الْمَاءَ . فَمَا كَانَ مَحْمُوداً مِنْهَا فَمِنْ النَّورِ أَوْ مَذْمُوماً فَمِنْ الظُّلْمَةِ . وَزَعَمُوا
أَنَّ هَذِهِ الْأَجْنَاسَ مِنَ الظُّلْمَةِ لَمَّا خَالَطَتْ أَجْنَاسَ النَّورِ عَمِدَ النَّورِ فَبُنِيَ فِيهَا عَشْرُ سَمَوَاتٍ
وَتَمَانِ أَرْضِينَ وَعَمِدَ إِلَى أَكْبَرِ الشَّيَاطِينِ فَشَدَّهُمْ فِي السَّمَوَاتِ وَكَبَسَ الْعَفَارِيتُ تَحْتَ الْأَرْضِ
وَكَأَنَّ كُلَّ مَلَكٍ بِأَدَارَةِ السَّمَوَاتِ لِيَشُدَّ مَا فِيهَا فَيَمْنَعُهَا مِنَ الصُّعُودِ إِلَى النَّورِ وَكَأَنَّ كُلَّ مَلَكٍ
بِحَمْلِ السَّمَوَاتِ وَآخِرُ بِحَمْلِ الْأَرْضِينَ وَكَأَنَّ الْجَوَّ بِأَسْفَلِ الْأَرْضِ إِلَى أَعْلَى السَّمَوَاتِ .

ج ۲ ص ۱۸۳-۱۸۴ :

(ذِمَّ الْمَتَّبِعُ بِالْمِيلِ إِلَى الزَّنْدَقَةِ وَ التَّمَجُّسِ) . شاعر :

ليس بزندق و لكنما
آراد أن يوهم بالظفر (؟)

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۲۶ هـ . ق . در دو جلد ، در مصر ، منتشر شده است نقل گردیده .
(۲) **ابو القاسم حسین بن محمد (ابن المفضل) بن محمد معروف براغب اصفهانی** .
از علماء بنام قرن پنجم هجری است و در لغت و حدیث و شعر و حکمت و کلام دست داشته (برای
ترجمه آحوال راغب و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۹۲۱ - ۹۲۳ ،
دیده شود) . (۳) ظ . : « الرِّيح » .

و قال :

ترندق معلنا ليقول قوم إذا ذكروه زنديق ظريف
فقد بقي التزّ ندق فيه وسما وما قيل الظريف ولا اللطيف

علي بن الحسين (۱) الكاتب في الكندي :

ما أرغب الكندي في التزّ ندقه تعا ليعقوب فما أحقه
لو علق الكندي في حلقة قلقة ناء أبداً مخنقه
ما كان إلا مؤمناً مسلماً لا غفر الله لمن زندقه

(نوادير من مال إلى الكفر) :

سئل زنديق عن الأضحى فقال : وباء كلّ سنة يقع في الأغنام و البقر .

(در قسمت « نوادر في مناظرات النصارى و المجوس و اليهود ») :

وناظر المأمون ثنويّاً فقال : أخبرني هل ندم مسي على فعله قط ؟ قال : نعم .

قال : فالتدم على الإساءة ماهو ؟ قال إحسان . لكنني أقول : إنّ الذي أحسن غير الذي

أساء . قال : فهذا الذي ندم على فعله أو على فعل غيره ؟ فأفحمه .

۱۲۳

تحرير شرح لمع أشعري (۲)

ورق ۵۷ ب :

فصل في الردّ على الثنوية القائلين بقدّم النور و الظلمة

أعلموا عصمكم الله أنّ من أصل هؤلاء القوم القول بقدّم النور و هو الأجسام

(۱) ظاهراً « و قال علي بن الحسين » و يا « و علي بن الحسين » .

(۲) نسخه ای از این کتاب در کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة بکتابخانه دانشگاه طهران

موجود است که خصوصیات آن در فهرست کتابخانه مذکور تألیف دوست دانشمند آقای محمد تقی

دانش پژوه ، ج ۳ (بخش یکم) ص ۵۴۸-۵۵۹ ، مندرج میباشد . این مطلب را دوست فاضل آقای

عباس زریاب خوئی ، پس از مطالعه فهرست مذکور ، بمن اطلاع داد که جای بسی تشکر است

و همچنین از خود آقای دانش پژوه باید بسیار تشکر کنم که قبول زحمت کرد و بدانشکده ادبیات

(محل کتابخانه اهدائی آقای مشکوة) آمد و کتاب را ، برای نقل از آن ، در اختیار من گذاشت .

المتصّدة لانهاية لها من جهة العلوِّ و إنما تنتهى من جهة السفل وكذلك الظلام اجسام متسّقة بطبيعتها لانهاية لها من جهة السفل وينتهى حدّها من جهة العلوِّ كلّ ما قدّمناه فى حدث الأجسام يدلّ على الرّدّ عليهم و كلّ ما رددناه على الطبيعيين حيث قدّمنا أنّ ما أمتزج بعد أن لم يكن ممزوجاً دلّ تعاقب النقيضين على حدوثه و ما قرّرناه من أفقار الامتزاج الى مفيض مع تقسيم القول فيه يعود على الثنوية حرفاً حرفاً ثمّ نقول لهم إذا زعمتم أنّ النور لم يزل متصّداً و الظلام لم يزل متسّقلاً والجوّ الذى بين حدّيهما لا يخلو إمّا أن يكون فى حكم المتناهى أو لا يكون فى حكم المتناهى فأنتهما إذا لا يتباعداً و يزدادان تبايناً الى غير أوّل وهذا ينفى التّهانة قطعاً و إن زعموا أنّ ما بينهما فى حكم ما لا يتناهى فكيف يتصوّر امتزاجهما و تلاقيهما و قطعهما ما هو فى حكم ما لا يتناهى فإنّ زعموا أنّ النور فى مركز لا يزداد ارتفاعاً منه و الظلام فى مركز لا يتسفل كان ذلك باطلاً فإنّهم إذا حكموا بأنّ النور يتصّد بطبعه فليس تصدّده فى جوّ أو لى منه فى آخر وكذلك القول فى تسفل الظلام فالمصير الى الوقوف أبطل القول بالتصّد و التسفل و هذا سيوضح على الطبيعيين و أصحاب المراكز . وأمّا المرقونية القائلين بأثبت المعدّل فوجه الرّدّ عليهم فى أثبات حدث الأجسام كما سبق ... و أعلموا أنّ جلّ الكلام فى الخير و الشرّ من مذاهب الثنوية يتعلّق بالتعديل و التجوير على ما سيأتى إن شاء الله عزّ وجلّ .

ورق ١٨١ ب [در کتاب الصفات (در القول فى الدليل على وجود القديم سبحانه)]:
 أعلموا أنّ مثبتى الصانع مطبقون على وجوب الوجود له و لم يؤثر عن أحد منهم المنازعة فى ذلك إلا الباطنية و الزنادقة خذلهم الله و قد فعل ...

۱۲۴

فَيَصُلُّ التَّفَرُّقَةَ

بَيْنَ الْإِسْلَامِ وَالزُّنْدَقَةِ (۱)

تأليف

أبي حامد محمد بن محمد الغزالي (۲)

(٤٥٠ - ٥٠٥ هـ . ق .)

ص ٥٦ :

وقد وردت النصوص في اليهود و النصارى و التحق بهم بالطريق الأولى البراهمة و الثنوية و الزنادقة و الدهرية و كلهم مشركون فأنهم مكذبون للرسول فكل كافر مكذب للرسول و كل مكذب فهو كافر فهذه هي العلامة المطردة المنعكسة .

و سپس در ص ٧١-٧٢ مختصری در باره درجات زندقه و زندقه مطلقه و مقیده و مقصود از « زندقه » در گفته پیغمبر ص : « ستفترق أمتی بضعا وسبعین فرقة کلهم فی الجنة إلا الزنادقة و هی فرقة » مندرج میباشد که چون ظاهراً زندقه بمعنی آعم منظور است از نقل آن صرف نظر گردید .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۴۳ هـ . ق . در ضمن مجموعه « الجواهر الغوالي من رسائل الامام حجة الاسلام الغزالي » (از ص ۵۰ تا ۸۹) در مصر منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) برای ترجمه احوال غزالی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۴۰۸ - ۱۴۱۶ دیده شود .

المُعَرَّب (۱)

مِنْ كَلَامِ الْأَعْجَمِيِّ عَلَى حُرُوفِ الْمُعْجَمِ

تأليف

جَوَالِيقِي (۲)

(۴۶۶ - ۵۳۹ هـ . ق .)

ص ۱۶۶-۱۶۷ :

قال ثعلب (۳) ليس «زنديق» ولا «فرزین» (۴) من كلام العرب . ثم قال : ویلی البیادقة [و] هم الرجال . و ليس فی کلام العرب «زندیق» و إنما تقول العرب : رجل زندق و زندقی : إذا كان شديداً بالخل . و إذا أرادت العرب معنى ماتقوله العامة قالوا : «ملحد» و «دهری» . فإذا أرادوا معنى السن قالوا : «دهری» . قال : وقال سیبویه : الهاء فی «زنادقة» و «فرازنة» عوض من الياء فی «زندیق» و «فرزین» (۵) . قال ابن درید (۶) : قال ابو حاتم : «الزندیق» فارسی معرب . كأن أصله عنده «زنده کرد» . «زنده» : الحیاة ، و «کرد» : العمل . آی : يقول بدوام الدهر . قال ابوبکر : قالوا : رجل «زندقی» و «زندقی» . و ليس من کلام العرب . قال : و سألت الرياشی أو غيره عن اشتقاق «الزندیق» ؟ فقال : يقال : رجل «زندقی» : إذا كان نظاراً فی الأمور .

و سألت أبا حاتم ؟ فقال : هو فارسی معرب . آی الدنيا «زینده» فقط إذا حیاً بالدهر (۷) .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۶۱ هـ . ق . باعتناء احمد محمد شاكر در مصر منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابو منصور موهوب بن ابی طاهر احمد بن محمد بن الخضر مشهور بجوالیقی از بزرگان ائمه لغت است (برای ترجمه احوال جوالیقی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۷۱۹ دیده شود) . (۳) در نسخه ب (یعنی نسخه طبع لیبزیک در سنه ۱۸۶۷ م .) : «ثعلبة» . (۴) در نسخه بدل ب : «فرزین» . (۵) کتاب سیبویه ، طبع مصر ، ج ۱ ص ۸ . (۶) جمهرة اللغة ج ۳ ص ۵۰۴ - ۵۰۵ . (۷) در متن نسخه ب : «إذا نحی بالدهر» و نسخه بدل آن : «إذا حیاً بالدهر» است .

کتابُ نهايةِ الإقدام^(۱)

فی علمِ الکلام

تصنيف

شهرستانی

ص ۵۴ (در القاعده الثانية) « فی حدوث الکیانات بأسرها بأحداث الله سبحانه » :
و فیها الردّ علی المعتزلة و الثنویّة و الطبیعیّین و الفلاسفة
ص ۹۰-۹۲ (در القاعده الثالثة « فی التوحید ») :
و فیها الردّ علی الثنویّة

وقالت الفلاسفة واجب الوجود بذاته لا يجوز أن يكون أجزاء كمّیّة و لأجزاء
حدّ قولاً و لا أجزاء ذات فعلاً و وجوداً و واجب الوجود لن يتصوّر إلا واحداً من كلّ
وجه فلا يتصوّر ولا يتحقّق موجودان كلّ واحد منهما واجب بذاته

و وافقهم المعتزلة علی ذلك غیر أنّهم مختلفون فی التفصیل و هذه المسئلة
مقصورة علی استحالة وجود الالهین^(۲) یثبت لکّل واحد منهما من خصائص الالهیّة
ما یثبت للثانی و لست أعرف صاحب مقالة صار إلی هذا المذهب لأنّ الثنویّة و إنّ
صارَت إلی اثبات قد یمین لم تثبت لإحدهما ما یثبت للثانی من كلّ وجه

فدلّلنا علی استحالة وجود الالهین انا^(۳) فرضنا الکلام فی جسم و قدرنا من
أحدهما إرادة تحرّیکه و من الثانی إرادة تسکینه فی وقت واحد لم یخل الحال من أحد
^(۴) ثلاثة أمور (۴) إمّا أن تنفذ إرادتهما فیؤدّی إلی اجتماع الحركة و السكون فی محلّ

(۱) از طبعی که بتصحیح آلفرد گیوم (Alfred Guillaume) در سنه ۱۹۳۴ م . در لندن

منتشر شده است نقل گردیده و علائم نسخه بداهای آن نیز بکار رفته .

(۲) ف : « الالهین » .

(۳) ف ز : « إذا » .

(۴) ب ف : « أمور ثلاثة » .

واحد فی حالة واحدة و ذلك بین الاستحالة و اما أن لاتنفذ ارادتهما فیؤدی الى عجز و قصور فی الہیة کُل واحد منهما و خلقو المحل عن الضدین و ذلك أيضا بین الاستحالة و اما أن تنفرد ارادة أحدهما دون الثاني فیصیر الثاني مغلوبا علی ارادته ممنوعا من فعله مضطراً فی امساكه و ذلك ینافی الالہیة ...

ص ۲۶۳ (۱) :

فالخير مقتضى بالذات و الشر مقتضى بالعرض و کلّ یقدر و لولم یقرر الأمر علی ماقرّناه (۲) للزم أن یكون مصدر الخير غیر مصدر الشر و ذك مذهب الثنویہ .

ص ۲۶۵ :

فنقول أثبتّم ترتیباً فی الوجود حتّى قضیتّم بأنّ الوجود فی بعض الموجودات أول و أولى و فی بعضها لأول و لأولی فہلّا أثبتّم فیہ تضادّا أيضا حتّى تحکّموا بأنّ الوجود فی بعض الموجودات خیر کلّه و فی بعضها شرّ کلّه و قد سمعتم من أصحاب الشرايع اثبات الملايكة الروحانيّين و ذلك خیر کلّه و اثبات الشياطين و هذا شرّ کلّه و أصحاب الأصلين النور و الظلمة یقرّون علیکم السلام للإلزام (۳)

ص ۲۶۷ :

و كذلك أثبت المجوس و أصحاب الاثنین للعالم أصلین هما منبع الخير و الشرّ و النفع و الضرّ و هما النور و الظلمة كما سبق ذکر مذاهبهم و قد أستوفیناها فی کتابنا المسموم بالملل و التحل . . .

ص ۳۷۱ (در القاعدة السابعة عشر « فی التحسين و التّقييح . . . ») :

و خالفنا فی ذلك الثنویة و التّناسخیة

(۱) بحث مفصلی ، از ص ۲۶۰ تا ص ۲۶۷ ، در باب قول فلاسفه و متکلمین در بارة اینک نظام در وجود و عالم متوجّه خیر میباشد و وجود خیر مطلق و عدم وجود شرّ مطلق مندرج است کہ در خلال آنها مطالب مربوط بشنویت مذکور است کہ نقل میشود .

(۲) ۱ : « قرّنا » .

(۳) سلام الإلزام .

ص ۴۱۰ (در القاعده الثامنة عشر) « في إبطال الغرض والعلّة في أفعال الله تعالى وإبطال القول بالصّلاح والأصلح واللفظ » در قسمت « ثمّ للمعتزلة في الآلام وأحكامها كلام و هو على مذهب الاشعري . . . » :
 و من صار من (۱) الثنوية (۲) إلى أن الآلام والأوجاع و الغموم منسوبة إلى الظلمة من دون التور فقد سبق الردّ عليهم

تلّيس إبليس (۳)

تأليف

جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن

ابن الجوزي

ص ۴۷ (پس از شرح عقاید چندین فرقه) :
 فهذه فرق أهل الغلو ممن أتى محلّ التشيع و إلى الخرم دينية والمزديّة والزندقيّة و الدهريّة مرجعهم جميعا لعنهم الله .

(۱) ف (بجای من) : « بأن » .

(۲) ف ز (بعد از الثنوية) « صاروا » دارد .

(۳) شماره کتاب تلّيس إبليس در جای خود ۴۹ است و مطالب نقل شده از آن درس ۲۵۵-۲۵۷ این کتاب مندرج میباشد .

الإحتجاج (۱)

على أهل اللجاج

تأليف

أبو منصور أحمد بن علي بن أبي طالب طبرسي (۲)

(متوفى در اواخر قرن پنجم و یا اوائل قرن ششم هجری)

ص ۶-۹ :

و قال ابو محمد الحسن العسكري عليه السلام فقال الصادق ع حدثني
 أبي الباقر عن جدّي علي بن الحسين زين العابدين عن أبيه الحسين سيّد الشهداء عن أبيه
 أمير المؤمنين صلوات الله عليهم أنّه اجتمع يوماً عند رسول الله صلى الله عليه وآله أهل خمسة
 أدیان : اليهودی (۳) والنصارى والذهریّة والثنویّة ومشرک العرب فقال اليهود ... وقالت
 الثنویّة: نحن نقول: أنّ النور والظلمة هما المدبران وقد جنّناك لننظر فيما نقول فإن اتّبعتنا
 فنحن أسبق إلى الصواب منك و إن خالفتنا خاصمناك فقال رسول الله صلى الله عليه
 وآله : آمنت بالله وحده لا شريك له وكفرت بكلّ معبود سواه ثمّ قال لهم : ثمّ أقبل
 على النصارى فقال لهم : ثمّ أقبل رسول الله صلى الله عليه وآله على الثنویّة الذين قالوا
 النور والظلمة هما المدبران فقال: وأنتم فما الذي دعاكم إلى ما قلتموه من هذا فقالوا
 لأنّا وجدنا العالم صنفين خيراً وشرّاً ووجدنا الخير ضدّاً للشر فأفكرنا أن يكون فاعل
 واحد يفعل الشئ وضده بل لكل واحد منهما فاعل. ألا ترى أنّ الثلج محال أن يسخن
 كما أنّ النار محال أن تبرّد فأثبتنا لذلك صانعين قديمين ظلمة ونورا. فقال لهم رسول الله

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۰۲ در طهران منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) وی استاد ابن شهر آشوب بوده است و ذکر او در معالم العلماء (طبع سنه ۱۳۵۳ . ه . ق .)

بتصحیح آقای اقبال آشتیانی ، ص ۲۱) آمده است . (۳) در نسخه طبع شده چنین است و
 ظاهراً « یهود » درست میباشد .

صلى الله عليه وآله: أفلستم قد وجدتم سوادا و بياضا و حمرة و صفرة و خضرة و زرقعة و وكل واحد ضد لسايرها لا اجتماع اثنين منها في محل واحد؟ قالوا: نعم. قال: فهلا أثبتتم بعدد كل لون صانعا قديما ليكون فاعل كل ضد من هذه الألوان غير فاعل الضد الآخر. قال: فسكتوا. ثم قال: فكيف أختلط النور والظلمة و هذا من طبعه الصعود و هذه من طبعها النزول؟ أرايتم لو أن رجلا أخذ شرقا يمشى إليه والآ خر غربا آ كان يجوز عندكم أن يلتقيا ماداما سايرين على وجوههما؟ قالوا: لا. قال: فوجب أن لا يختلط النور والظلمة لذهاب كل واحد منهما في غير جهة الآ خر فكيف وجدتم حدث هذا العالم من امتزاج ما هو محال أن يمتزج بل هما مدبران جميعا مخلوقان. فقالوا: سننظر في أمورنا.

ص ١١٩ (در قسمت احتجاجات أمير المؤمنين علي ع) :

احتجاجة عليه السلام على زنديق جاءه مستدلا عليه بآي من القرآن متشابهة تحتاج إلى التأويل على أنها تقتضى التناقض و الاختلاف فيه و على أمثاله في أشياء أخرى . جاء بعض الزنادقة إلى أمير المؤمنين علي عليه السلام وقال له لولما في القرآن من الاختلاف والتناقض لدخلت في دينكم فقال له عليه السلام و ماهو ؟ قال: قوله تعالى نسوا الله فَنَسِيَهُمْ (١) وقوله : فالיום تنسأهم كما نسوا لقاء يومهم هذا (٢) وقوله : وما كان ربك نسيا (٣)

ص ١٧٠-١٧١ (در قسمت احتجاجات إمام جعفر الصادق ع) :

روى عن هشام بن الحكم أنه قال من سأل الزنديق الذي أتى اباعبد الله ع أن قال ما الدليل على صانع العالم؟ فقال ابو عبد الله ع : وجود الافعيل التي دلت على أن صانعها صنعها. ألا ترى أنك إذا نظرت إلى بناء مشيد مبني علمت أن له بانيا و إن كنت لم تر الباني ولم تشاهده ومن سؤاله أن قال لم لا يجوز أن يكون صانع العالم أكثر من واحد؟ قال ابو عبد الله : لا يخلو قولك أنهما أثنان من أن يكونا قديمين قويتين أو يكونا ضعيفين أو يكونا أحدهما قويا والآ خر ضعيفا . فإن كانا قويتين فلم لا يدفع كل واحد

(١) آية ٦٧ سورة ٩ (سورة التوبة) .

(٢) آية ٥١ سورة ٧ (سورة الاعراف) .

(٣) آية ٦٤ سورة ١٩ (سورة مريم) .

منهما صاحبه و يتفرد بالربوبية و أن زعمت أحدهما قوى والآخر ضعيف ثبت أنه واحد كما نقول للعجز الظاهر في الثاني و أن قلت إنيهما أثنان لم يخل من أن يكونا متفقين من كل جهة أو مفترقين من كل جهة (١)

ص ١٧٨-١٧٩ (أيضاً در احتجاجات إمام جعفر الصادق ع) :

فأما من زعم أن الأبدان ظلمة والأرواح نور وأن النور لا يعمل الشر والظلمة لا تعمل الخير فلا يجب عليهم أن يلوموا أحدا على معصية ولا ركوب حرمة ولا إثبات فاحشة و أن ذلك على الظلمة غير مستنكر لأن ذلك فعلها ولاله أن يدعو رباً ولا يتضرع إلى نفسه ولا يستعبد بغيره ولا لاحد من أهل هذه المقالة أن يقول أحسنت يا محسن أو أسأت لأن الإساءة من فعل الظلمة وذلك فعلها والاحسان من النور ولا يقول النور لنفسه أحسنت يا محسن وليس هناك ثالث وكانت الظلمة على قياس قولهم أحكم فعلا وأتقن تدبيراً وأعز أركاناً من النور لأن الأبدان محكمة فمن صور هذا الخلق صورة واحدة على نعوت مختلفة وكل شيء يرى ظاهراً من الزهر والأشجار والثمار والطير والدواب يجب أن يكون إلهها. ثم حبست النور في حبسها والدولة لها. وما أدعو بأن العاقبة سوف تكون للنور فدعوى وينبغي على قياس قولهم أن لا يكون للنور فعل لأنه أسير وليس له سلطان فلا فعل له ولا تدبير. وإن كان له مع الظلمة تدبير فما هو بأسير بل مطلق عزيز. فإن لم يكن كذلك وكان أسير الظلمة فإنه يظهر في هذا العالم إحسان وخير مع فساد وشر فهذا يدل على أن الظلمة تحسن الخير وتفعله كما تحسن الشر وتفعله. فإن قالوا محال ذلك فلا نور ثبت ولا ظلمة وبطلت دعواهما ورجع الأمر إلى أن الله واحد وما سواه باطل فهذه مقالة ماني الزنديق وأصحابه

قال : فما قصة ماني؟ قال متفحص أخذ بعض المجوسية فشاها ببعض النصيرية فأخطأ الملتين ولم يصب مذهباً واحداً منها وذهب (٢) أن العالم دبر من إلهين نور وظلمة وأن النور في حصار من الظلمة على ما حكينا منه فكذبته النصارى وقبلته المجوس .

(١) يسازاين (يعنى تاص ١٧٨) احتجاجات او برزنديق مصرى و ابن ابى العوجاء وسؤال و جواب وى بازنديقى مندرج است كه دلالت صريح بر عقائد مانويان و ثنويان ندارد .

(٢) نسخه بدل ، در حاشيه ، : « زعم » .

۱۲۸

کتاب
المغرب^(۱)
فی
ترتیب المغرب
تألیف
مطرزی^(۲)

(۵۳۶ یا ۵۳۸ - ۶۱۰ یا ۶۱۶ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۲۳۵ :

قال **اللیث** الزندیق معروف و زندقته أنه لا یؤمن بالآخرة و وحدانیة الخالق و عن **ثعلب** لیس زندیق و لا فرّزین من کلام العرب وقال معناه علی ما یقولہ العامّة ، ملحد و دهری ، و عن **ابن درید** أنه فارسیّ معرّب وأصله زنده آی یقول بدوام بقاء الدّهر . و فی **مفاتیح العلوم** الزّنادقة هم المانویّة و كان **المزدکیّة** یسمّون بذلك و **مزدک** هو الذی ظهر فی آیام قباد و زعم أن الأموال و الحرم مشترکة و أظهر کتاباً سمّاه **زنداد** و هو کتاب المجوسی^(۳) الذی جاء به زردشت الذی یزعمون أنه نبیّ فنسب أصحاب **مزدک** إلی **زنداد**^(۴) و أعربت الكلمة فقیل زندیق .

(۱) ازطبعی که در سنه ۱۳۲۸ هـ . ق . ، در دو جلد ، در حیدرآباد دکن منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) **ابوالفتح ناصر** (یا **ناصر الدین**) بن **عبدالسید ابی المکارم بن علی ابوالمظفر**

مطرزی خوارزمی حنفی . **مطرزی** از بزرگان علماء نحو و لغت و آدب است . وی در سنه

۵۳۶ و یا در ماه رجب سنه ۵۳۸ هـ . ق . متولد گردیده است و در روز سه شنبه یازدهم جمادی الاولی

سنه ۶۱۰ و بقول **ابن خلکان** در سنه ۶۱۶ هـ . ق . در **خوارزم** وفات کرده (برای ترجمه

أحوال **مطرزی** و مراجع آن و آثار او **معجم المطبوعات** ، ج ۲ ص ۱۷۶۰-۱۷۶۱ ، دیده شود) .

(۳) ظ . : « **المجوسی** » چنانکه ، بنقل از **مفاتیح العلوم** ، درس ۱۸۰ ص ۶ همین کتاب ، گذشت .

(۴) کذا بالاصل المطبوع .

۱۲۹

آثار البلاد^(۱)

تألیف

قزوینی [زکریاء]^(۲)

(۶۰۰ - ۶۸۲ هـ . ق .)

ص ۳۵ :

الصین . . . دینهم عبادة الأوثان وفيهم مانویة و مجوس .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۸۴۸-۱۸۵۰ م . باعثناء و ستفلد در گوتا Goeta منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابو عبد الله زکریاء بن محمد بن محمود القاضی جمال الدین ابویحیی الانصاری القزوینی ، از بزرگان دانشمندان قرن هفتم هجری است . وی در سنه ۶۰۰ هـ . ق . در قزوین متولد شده است و در سنه ۶۸۲ هـ . ق . در واسط وفات کرده و جسد او را بیغداد برده‌اند (برای ترجمه احوال قزوینی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۵۰۷-۱۵۰۸ ، دیده شود) .

۱۳۰

کتاب

الفخری (۱)

فی الآداب السلطانیة والدول الإسلامية

تألیف

ابن الطقطقی (۲)

(متوفی در سنه ۷۰۹ هـ . ق .)

ص ۱۶۱ (در ترجمه احوال مهدی) :

كان المهدی شهماً فطنا كريماً شديداً على أهل الإلحاد والزندقه لا تأخذه في إهلاکهم لومة لائم (۲)

(۱) این کتاب در سنه ۷۰۱ هـ . ق . تألیف شده است و چندین بار در اروپا و مصر بطبع رسیده و اسم حقیقی آن منیه الفضلاء فی تواریخ الخلفاء و الوزراء است و آنرا ترجمه ایست بنام تجارب السلف ، از هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی نخبوانی ، که در سنه ۷۲۴ هـ . ق . بانجام رسیده و بتصحیح آقای عباس اقبال ، در سنه ۱۳۱۳ هـ . ش . در طهران ، طبع و نشر شده . در اینجا از طبعی از الفخری نقل شده است که در سنه ۱۳۱۷ هـ . ق . در مصر ، منتشر گردیده (برای اطلاع از خصوصیات الفخری و اسم حقیقی آن و تجارب السلف بمقتعه محققانه آقای اقبال بر تجارب السلف رجوع شود) .

(۲) مطلب مذکور در تجارب السلف (ص ۱۲۰) چنین است : « مردی زیرک و کریم و متدین و بسیار خیر بود ، أهل الحاد و زندقه را قهر کردی و ایشان را بغایت دشمن داشتی » .

لِسَانُ الْعَرَبِ (۱)

تأليف

ابن منظور (۲)

(۶۳۰ - ۷۱۱ هـ . ق .)

ج ۱۲ ص ۱۲ (در زندق) :

الزُّنْدِيقُ القائل ببقاء الدَّهْرِ فارسيٌّ معرَّبٌ وهو بالفارسيَّة زُنْدِ كِرَايْ (۳) يقول بدوام بقاء الدَّهْرِ . و الزُّنْدِيقَةُ الضِّيقُ وقيل الزُّنْدِيقُ منه لَا نَهَ ضِيقٌ عَلَى نَفْسِهِ . التَّهْذِيبُ (۴) : الزُّنْدِيقُ معروفٌ زُنْدَقَتُهُ أَنَّهُ لَا يُؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ وَوَحْدَانِيَّةِ الْخَالِقِ . وقال أحمد بن يحيى ليس زُنْدِيقٌ وَلَا فَرُزْنٌ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ . ثُمَّ قَالَ وَلَكِنْ الْبِيزَانَةُ هُمُ الرِّجَالُ . قَالَ وَلَيْسَ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ زُنْدِيقٌ وَإِنَّمَا يَقُولُ الْعَرَبُ رَجُلٌ زُنْدَقٌ وَزُنْدَقِيٌّ إِذَا كَانَ شَدِيدَ الْبَخْلِ . فَأَذَا أَرَادَتِ الْعَرَبُ مَعْنَى مَا يَقُولُهُ الْعَامَّةُ قَالُوا : مَلْحَدٌ وَدَهْرِيٌّ . فَأَذَا أَرَادُوا مَعْنَى السِّنِّ قَالُوا : دَهْرِيٌّ . قَالَ : وَقَالَ سَبْيَوِيهِ : الْهَاءُ فِي زُنَادِقَةٍ وَفِرَازْنَةٍ عَوْضٌ مِنَ الْبَاءِ فِي زُنْدِيقٍ وَفَرُزْنٍ وَأَصْلُهُ الزُّنَادِيقُ (۵) . الْجَوْهَرِيُّ (۶) : الزُّنْدِيقُ مِنَ الثَّنَوِيَّةِ وَهُوَ مُعَرَّبٌ وَالْجَمْعُ الزُّنَادِقَةُ وَقَدْ تَرَزَّنْدَقَ وَالْإِسْمُ الزُّنْدِيقَةُ .

(۱) از کتب لغت بسیار معتبر است و از سنه ۱۲۹۹ هـ . ق . تا سنه ۱۳۰۸ هـ . ق . در ۲۰ جلد ، در مصر منتشر شده است .

(۲) جمال الدین ابوالفضل محمد بن جلال الدین ابوالعز مکرّم بن نجیب الدین ابوالحسن علی بن احمد بن ابی القاسم بن حبقة بن منظور آنصاری افریقی مصری (برای ترجمه احوال ابن منظور و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۲۵۵-۲۵۶ ، دیده شود) .

(۳) در نسخه طبع شده چنین است و شاید که غلط مطبعی باشد و گرنه میشود گفت عبارت « زُنْدِ كِرَايْ » را بد خوانده اند و کلمه « آي » را با کلمه قبل از آن يك کلمه دانسته .

(۴) ظ . « وَقَالَ فِي التَّهْذِيبِ » و یا « وَفِي التَّهْذِيبِ » .

(۵) کتاب سبوییه ، طبع مصر ، ج ۱ ص ۸ ، دیده شود .

(۶) ظ . « قَالَ الْجَوْهَرِيُّ » .

۱۳۲

کتاب

النبوّات (۱)

تألیف

ابن تیمیّة (۲)

(۶۶۱ - ۷۲۸ هـ . ق .)

ص ۸۹ :

پس از بحث دربارهٔ اهل بدع چنین آمده است :
فالبَدْع نوعان : نوع کان قصد أهلها متابعة النصّ و الرّسول لكن غلطوا في فهم المنصوص و كذبوا بما يخالف ظنّهم من الحديث ومعاني الآيات كالخوارج و كذلك الشّيعَة المسلمين بخلاف من كان منافقا زنديقا (۳) يظهر التّشيع و هو في الباطن لا يعتقد الاّسلام و كذلك المرجئة قصدوا اتباع الاّمر و النّهي و تصديق الوعيد مع الوعد .

ص ۱۳۲ :

و روى أنّه بلغه (۴) أنّ ابن السّوداء يسبّ ابابكر و عمر فطلب قتله فهرب منه فأما قتله على السّبّ أو لاّ أنّه كان متّهما بالزندقة (۵) و قيل إنّّه هو الذي أبتدع بدعة

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۴۶ هـ . ق . در مصر منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) شیخ الاسلام قتی الدین ابو العباس احمد بن عبد الحلیم الحسنی الحرانی الدمشقی از دانشمندان بزرگ و متعصب عصر خود محسوب میشود (برای ترجمه احوال ابن تیمیّة و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۵۵-۶۰ ، دیده شود) .

(۳) ظاهراً در اینجا زندیق بمعنی اعمّ مقصود است .

(۴) ظاهراً مرجع ضمیر « علی م » است .

(۵) در اینجا نیز شاید « زندقة » بمعنی اعمّ مقصود باشد .

الرّافضة و أنّه كان قصده افساد دين الّإسلام وهذا يستحقّ القتل با تّفاق المسلمين. والّذين
يسبّون ابابكر و عمر فيهم تزندق كالاسماعلية و النصيرية فهؤلاء يستحقّون القتل
بالأ تّفاق

١٣٣

كتاب الصّارم المّسؤول على شايّم الرّسول

تأليف

ابن تيمية

ص ٥١٥ :

قلنا في الزّنديق لا تقبل توبته في ظاهر الحكم .

۱۳۴

الوافی بالوفیات^(۱)

تألیف

صَلاح الدِّین أَبُو الصَّفَا

نَحْلِيل بن آيَبَك

الصَّفَدِي^(۲)

(۶۹۶-۷۶۴ هـ . ق .)

در شرح أحوال مهدي خلیفه عباسی :

كان جواداً ممدوحاً مليح الشكل محبباً إلى الرعية قصاباً للزنادقة .

(۱) کتابی است بسیار بزرگ که قسمتی از آن بطبع رسیده و قسمتهای دیگر آن بصورت نسخ خطی در کتابخانه‌های دنیا موجود است . مطلب مذکور از قسمتی از کتاب مرئوس که متعلق بدوست دانشمند آقای حکمت‌آل‌آقا است نقل گردیده .

(۲) برای ترجمه أحوال صفدی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۲ ، س ۱۲۱۰-۱۲۱۳ ، دیده شود .

۱۳۵

کِتَابُ

المُصْبَاحُ الْمُعْنِیرُ^(۱)

فِی غَرِیبِ الشَّرْحِ الْکَبِیرِ لِلرَّافِعِیِّ

تَأْلِیفُ

أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِیٍّ الْقُمْرِیِّ الْفِیْوْمِیِّ^(۲)

(مُتَوَفَى دَر سَنَةِ ۷۷۰ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۳۹۲ :

الزندیق مثل قنديل قال بعضهم فارسی "مُعَرَّبٌ وَقَالَ ابْنُ الْجَوَالِقِيِّ رَجُلٌ زُنْدَقِيٌّ
وَزُنْدِيقٌ إِذَا كَانَ شَدِيدَ الْبَخْلِ وَهُوَ مُحْكِيٌّ عَنْ ثَعْلَبٍ وَ عَنْ بَعْضِهِمْ سَأَلَتْ أَعْرَابِيًّا عَنْ
الزُّنْدِيقِ فَقَالَ هُوَ النَّظَّارُ فِي الْأُمُورِ . وَ الْمَشْهُورُ عَلَى السَّنَةِ النَّاسُ أَنَّ الزُّنْدِيقَ هُوَ الَّذِي
لَا يَتَمَسَّكَ بِشَرِيعَةٍ وَ يَقُولُ بِدَوَامِ الدَّهْرِ . وَ الْعَرَبُ تَعْبَّرُ عَنْ هَذَا بِقَوْلِهِمْ مَلْحَدٌ أَيْ طَاعَنٌ
فِي الْأَدْيَانِ . وَقَالَ فِي الْبَارِعِ زُنْدِيقٌ وَ زَنْدَقَةٌ وَ زَنْدِيقٌ وَ لَيْسَ ذَلِكَ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ فِي
الْأَصْلِ . وَ فِي التَّهْذِيبِ وَ زَنْدَقَةُ الزُّنْدِيقِ أَنَّهَا لَا يَأْمُنُ بِالْآخِرَةِ وَلَا بِوَحْدَانِيَّةِ الْخَالِقِ .

(۱) از طبعی که در سَنَه ۱۹۰۹-۱۹۱۰ م . (۱۹ صفر ۱۳۲۷ هـ . ق .) در دو جلد در بولاق مصر

منتشر شده است نقل گردیده .

۱۳۶

قَوَاعِدُ عَقَائِدِ آلِ مُحَمَّدٍ (۱)

(الباطنية)

تأليف

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الدِّیْلَمِيِّ الْيَمَانِيِّ

(از علماء آوائل قرن هشتم هجری)

ص ۱۲-۱۳ :

وكان آخر دعائهم (۲) ميمون القداح الثنوي

ص ۲۲-۲۳

و لبعض الزيدية لما طعن عليهم الا سماعيلي (پس از ذکر دو قطعه شعر گوید):
و منها :

ثبتاً تراه رجلاً زيديّاً	مستمكاً بالشرع اسلاميّاً
برّاً تقياً ورعاً هاديّاً	حلوا السجايا طاهراً عدليّاً
مَوْحِداً ليس بنصرانيّ	ولا [يهوديّ و لا بوذيّ]
ولا مجوسيّ و لا مانيّ	ولا طبيعيّ هولانيّ (۳)
ولا يرى بجحد ارسال الرسل	لان في ارسالهم آمن السبل

: ۲۸

و من وجدوه ثنويّاً فيخ بنح فقد ظفروا ببيغيتهم فيدخلون عليه بأبطال التوحيد

(۱) ديلمي در سنه ۷۰۷ هـ . ق . از تأليف اين كتاب فراغت يافته است و دراينجا ازطبعي كه در

سنه ۱۳۶۹ هـ . ق . (۱۹۵۰ م .) در هصر منتشر شده است نقل گرديده .

(۲) آي « دعاة الباطنية » . (۳) ظ « هولاني » .

و القول بالسابق و التالى .

ص ٣٢-٣٣ :

و انتدب للدعاء الى حيلهم جماعة منهم : **ميمون بن ديسان القداح** الـ **اهوازى** الفارسى و كان قد أسلم على يدى **الصادق عليه السلام** فغيروا اسمه وسموه **بالقداح** لانه يقدر العلم عن خاطره على زعمهم و كان له ابن يقال له **عبدالله بن ميمون** فقدموه و وعدوه الإمداد بالأموال و كان ثنويتا مشعبدا يدور فى البلاد فى زى المتصوفة.... ولهم خلف انتموا الى أولاد **الحسين بن على** عليه السلام وهم كاذبون فيها . والصحيح أنهم من أولاد **عبدالله بن ميمون القداح** الثنوى و إنما أرادوا أن يتأكدوا خديعتهم للعوام بالقربة الى العترة عليهم السلام ...

ص ٣٤ (در الموضع الثانى « فى بيان ألقاب الباطنية و أسمائهم ») :

اعلم أن ألقابهم خمسة عشر : الباطنية والقرامطة ، ... والزنادقة والمزركية ص ٣٧ (در شرح ألقاب مزبور) :

و أما الزنادقة فلا تهم كذلك أيضاً ينكرون الصانع والأنبياء والأئمة و يظهرون الكفر و الزندقة .

ص ٤٢ (در الموضع الثالث فى ذكر حيلهم التى وضعوها » و أما الحيلة

السادسة وهى التدليس ») :

و هو أى الإمام من أولاد **ميمون القداح** الثنوى المقدم ذكره و أوهموا الناس بأنه مستور لئلا يطالبهم أحد بموضعه و صفته و حيلته و أحواله .

ص ٤٩ :

وما يقولون بأئمة أحد ممن صح نسبهم أيضاً الى **الحسين** عليه السلام بعد **محمد** ابن **اسماعيل بن جعفر** حقيقة بل كل من قالوا بأئمتهم بعد ذلك من أولاد **عبدالله بن ميمون القداح** الثنوى و هذا ظاهر عند أولى العلم .

ص ٨٧ (در الوجه الثالث مما يدل على كفرهم ما بيننا من اعتقادهم فى الله

و فى صفاته و أسمائه و ذلك من وجوه) :

و الثالث : قولهم بآلهين وهما السابق والتالى بل قالوا بآلهة عدّة وهى العقول العشرة على ما قدّمنا . وقد ذكر صاحب « البلاغ » أيضا حيث يعلم تلميذه حيل الكفر : فَأِنْ وَقَعَ الْيَكْثَنُوى فَبِخ . بَخ . فقد ظفرت بمن يقلّ معك بعده والمدخل عليه بآبِطال التّوحيد والقول بالسّابق والتالى وقد ثبت أنّ السّابق والتالى لادليل عليهما لاعقلا ولا شرعافهذه نصوص ظاهرة فى الكفر .

ص ١١٤ - ١١٥ (در الموضع السابع فى بيان حكم مقتضى الشرع فى حقّهم من التّبرؤ و سفك الدّم) :

وقد ذكر الامام المنصور بالله عليه السّلام أنّه يجوز قتل المرتدّ فى غير وقت الامام كما يجوز فى وقته ، وعن الغزالى فى شفاء الغليل فَأِنْ قَالَ قَائِلٌ فَمَا قَوْلُكُمْ فِى الزّندىق المتستّر اذا تاب هل تقولون يُقتل للمصلحة ولا تُقبل توبته فَأِنْ مِنْ دِينِهِ الاسْتِسْرار و التماسك عن الاظهار تقيّة عند الحاجة ولو كففتنا عنه لمجرّد التوبة لم نعجز عن مثلها عند المعادة و ذلك من نفس عقيدته أم تقولون اَنْ قَتَلَهُ بِحُكْمِ هَذِهِ الْمَصْلَحَةِ عَلَى خِلَافِ نَصِّ الشَّرْعِ فِى قَوْلِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : « أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الحديث » قلنا هذه مسألة مجتهد فيها و وجه الانكفاف عن قتله من حيث عموم النصّ و من الاعتبار بكلّ صنف من اصناف الكفار والمرتدين اذا تابوا و وجه قتله اَنْ المعلوم من الشرع اَنْ الكافر يقتل و نحن نكفّ عن قتله بتوبته والمعنى بتوبته ترك الدين الباطل والزّندىق بالنّطق بكلمة الشّهادتين ليس تاركا دينه الباطل بل هو حكم من احكام دينه واليهودى والنصرانى يعتقد النّطق بكلمتى الشّهادة كفرا فى دينه وتركاه . فاذا اسلم فموجب دينه اَنْه تارك دينه ، و موجب دين الزّندىق عند شهادته اَنْه مستعمل دينه فهذا وجه التأويل و النّظر و ينقدح فى مقابلة هذا النّظر اَنْ يقال : أعرض رسول الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْمُنَافِقِينَ مَعَ تَوَاتُرِ الْوَحْيِ بِنِفَاقِهِمْ وَ عِلْمِهِ بِهِمْ وَظُهُورِ الْمَخَايِلِ مِنْهُمْ وَأَنْكَرَ بِنَاءَ الْأَمْرِ عَلَى الْبَاطِنِ وَقَالَ : « هَلَا شَقَقْتُ عَنْ قَلْبِهِ ... » الحديث المشهور و ذلك لِأَنَّهُ أُقِيمَتِ الشَّهَادَةُ وَ هِيَ سَبَبُ الظَّاهِرِ مَقَامَ الْعَقِيدَةِ الْبَاطِنَةِ الَّتِي لَا يَطَّلَعُ عَلَيْهَا وَيُمْكِنُ أَنْ يَجَابَ بِأَنَّ الْمُنَافِقِينَ كَانَ أَظْهَرَ كُفْرَهُمْ بِالْمَخَايِلِ لَا بِالتَّصْرِيحِ

ولا يجوز بناء الأمر على المخايل . و أمّا الزنديق فقد جاهر بالالحاد ثمّ حاول ستره
بمقيّة هي من صلب دينه .

قلت أنا : ذكر **نشوان الحميري** في رسالة « **الخور العين** » أن القرمطة عند أهل
اليمن عبارة عن الزندقة و صاحبها عندهم قرمطيّ و جمعه قرامطة و قد ذكرنا مراراً
أنّ إظهار الشهادتين لا تمنع من وجوب القتل كمن خرج على إمام الحقّ و غيره .

۱۳۷

نسخة فقه زیدی^(۱)

ورق ۸ ب - ورق ۹ الف (در « باب القول في القسامة ») :

و يقتل السّاحر و الدّیوث حدّاً^(۲) لا قصاصاً لا^(۳) من القتل بالسّحر و يدّعیه لیس

(۱) کتابی است بزرگ بی‌آول و آخر و موضوع آن ظاهراً فقه زیدیّه است . روی لبّه کتاب نوشته
شده است « فقه عامّه » . این نسخه باینکه تاریخ ندارد از قرائن چنین برمیآید که قدیمی است و در
چند ورقی که درآول آن است ، و بمتن کتاب از لحاظ خطّ و تاریخ کتابت ارتباطی ندارد ، و بلاشکّ
مدتی بعد از متن نوشته شده ، چند مسأله فقهی و طلاقنامه مندرج میباشد که تاریخ یکی از طلاقنامه‌ها
چنین است : « فی ماه صفر سنّه احدى و تسعين و ثمانمائة » . صفحات این کتاب پر از حواشی
سودمند میباشد و مطالب حواشی غالباً صفحات چندین برابر مطالب متن است و علاوه بر حواشی
مزبور در زیر و روی کلمات متن و حواشی ، باخطّ ریزتر ، کلمات و عبارات بسیاری نوشته شده که
در اینجا کلمات و عبارات مزبور میان دو قلاب و حاشیه‌ها در حاشیه نقل میشود . این نسخه متعلّق بآقای
دکتر **صادق کیا** استاد دانشگاه **طهران** میباشد .

(۲) در حاشیه نوشته شده است : من أهل الإسلام ، أمّا اذا كان كافراً لم يلزم القتل لآلته عليه من الكفر
أعظم من السّحر .

(۳) خواندن عبارت در اینجا ممکن نیست .

بحقّ . والزّنديق [اى يقتل] اذا لم يتب و كذلك المانويّة (١) فأثمّهم زنادقة (٢) [اى زنادقة الكوفة . والتّاء عوض من الياء المحذوفة لِأَنَّ أصله زناديق] ليسوا من المجوس [حتّى يقبل منهم الجزية] ولا من أهل الكتاب و قد خولف فيه يعنى فى المانويّة ايضاً لأنّهم على ابطال الشرائع و انكار الرّسل فإنّ تابوا قبلت و زال القتل على ما قال الشّيخ فى جامعته (بقيّة عبارت خوانده نمیشود) .

قال . . . ابو يوسف و القبط الاحمر (٣) انّ قتل الباطنيّة والزّنديق لا يسق بالتّوبة ولا يقبل توبتهم وهو الصّحيح الفتوى [لمذهب النّاصر للحق] وهو قول ابى يوسف (٢) و ابى بكر الجصاص و مالك [قال احمد بن داوى لو كان فعل فى دان (٤) بحيث يوثق به قبلت توبته و الا فلا] فإنّ لم يتب فلا يقبل منه الاّ السيف دون الجزية ذكره الشّيخ . والله أعلم على الزّناديق و الملحدين كه هستن اوشون بى ملّة و دين .

(١) در حاشيه نوشته شده است :

وهو منسوب الى رجل اسمه ماني كان ادعى التّوبة فى آيات **الشّابور** (كذا) ذى الاكتاف (٥) قال التّبيطه (٦) المانويّة هم **المجوس** الذين يعبدون الثيران قال الشّيخ هو الصّحيح وما ذكره **الناصر للحق** [محمول على] فرقة كانوا فى الاصل مانويّة ثمّ تزندقوا . فأما غيرها [اى غير تلك الفرقة] فمجوس . وفائدة الكلام انّ كان مجوسياً أو كتابياً يجوز تركه بالجزية وما كان زنديقاً أو مانوياً أو غيره لا يقبل منه الاّ السيف أو الاّ سلام .

(٢) در حاشيه چنين نوشته شده است :

الزّنديق والزّندى واحد ومما نسبة [وكون الزّندى نسبة ظاهر وأما كون الزّنديق نسبة ففیه اشكال ووجه النقض بيان عنه أن يقال أنّه أصله زنديق فأبدل عن احدى اليائين بالقاف فتأمل (دراينجا عبارتى است كه بیشتر كلمات آن خوانده نمیشود لذا از تمام آن صرف نظر شد)] الى **الزند** وهو كتاب فيه إباحة الأموال والحرم [اى إباحة المحرم - يعنى أن بنت الأخت ليس بحرام] و اشترا كهما بين كل أحد . صنّفه **مزدك** فى شرح [ايستين] (كذا؟ شايد محرف « ابستا ») لمذهب **زردوشت** (كذا) و هو الذى ادعى أنّه خاتم الانبياء . قال الشّيخ فى شرح الزّنديق وهو (دراينجا عبارت خوانده نمیشود) و الباطنية منهم . (٣) در اصل : « ابو يوسف » .

۱۳۸

شرح مقاصد الطالبین

فی علم اصول الدین

تألیف

سعد الدین مسعود بن عمر التفتازانی^(۲)

(۷۲۲ - ۷۹۳ هـ . ق .)

ج ۲ ص ۶۴ :

و أما المشركون فمنهم الثنوية القائلون بأنّ للعالم إلهين نور ، هو مبدأ الخيرات ، وظلمة ، هو مبدأ لشور .

ج ۲ ص ۲۶۹ (در « المبحث السادس الكفر عدم الايمان عمّا من شأنه ») .
و إن كان مع إقراره بنبوّة النبی صلی الله تعالی علیه وسلّم وإظهاره شعائر الاسلام بیطن عقائد هی کفر بالائتفاق خصّ باسم الزندق و هو فی الأصل منسوب إلی زندق اسم کتاب أظهره مزدک فی آیام قباد وزعم أنّه تأویل کتاب المجوس الذی جاء به زرادشت الذی یزعمونه أنّه نبیّهم .

(۱) ازطبعی که در سنه ۱۳۰۵ هـ . ق . در استانبول ، در دو جلد ، منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) برای ترجمه احوال تفتازانی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۶۳۵-۶۳۸ ، دیده شود .

شرح المواقف^(۱)

تألیف

الجرجانی (السید الشریف)

(۷۴۰ - ۸۱۶ هـ . ق .)

ج ۸ ص ۴۱ - ۴۴

(در « المقصد السابع » در قسمت « المرصد الثالث فی توحیده تعالی » :
 (و اما الثاني) وهو أنّ الوجوب إذا كان هو المقتضى للتعین امتنع التعدد (فلما
 علمت أنّ الماهیة المقتضية لتعینها ينحصر نوعها فی شخص) واحد ولذلك لم يتعرض
 له (و اما المتكلمون فقالوا يمتنع وجود آلهم مستجمعين لشرائط الالهية لوجهين :
 الاول لو وجد آلهم قادران) على الكمال (لكان نسبة المقدورات إليهما سواء إذا
 المقتضى للقدرة ذاتهما وللمقدورية الا مكان) لان الوجوب والامتناع يحيلان المقدورية
 (فتستوى النسبة) بين كلّ مقدور و بينهما (فأذا يلزم وقوع هذا المقدور المعین اما
 بهما و أنّه باطل لما بیننا من امتناع مقدور بين قادرين و اما بأحدهما ويلزم الترجیح
 بلا مرجح) فلو تعددت الالهة لم يوجد شیء من الممكنات لا ستلزامه أحد المحالین :
 اما وقوع المقدور بين قادرين و اما الترجیح بلا مرجح (الثاني) من الوجهين (إذا
 أراد أحدهما شیئاً فأما أن يمكن من الآخر إرادة ضده أو يمتنع و كلاهما محال . اما

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۲۵-۱۳۲۷ هـ . ق . در ۸ جلد ، با حاشیه عبدالحکیم السیالکوتی
 و حاشیه حسن چلبی منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) علی بن محمد بن علی السیدالزین ابوالحسن الحسینی الجرجانی الحنفی ، از
 علماء بزرگ زمان خود محسوب میشود [برای ترجمه احوال جرجانی ، و مراجع آن و آثار او
 معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۲۷۸-۲۸۱ دیده شود] .

الأول فلا تافرض وقوع إرادته له لأن الممكن لا يلزم من فرض وقوعه محال فيلزم
أما وقوعهما معا فيلزم اجتماع الضدين وأما لا وقوعهما فيلزم ارتفاعهما فيلزم عجزهما
لعدم حصول مرادهما وأيضا يلزم اجتماعهما لأن المانع من وقوع مراد كل منهما هو
حصول مراد الآخر لا قدرته عليه فإذا امتنع مراد كل منهما فقد حصل مرادهما معا
هذا خلف (و أيضا فإذا فرض) ما ذكرناه (في ضدين لا يرتفعان كحركة جسم و
سكونه لزم المحال) و هو ارتفاعهما معا (و أما وقوع أحدهما دون الآخر فالذي لا
يقع مراده لا يكون قادرا) كاملا فلا يكون إلهها . (و أما الثاني) و هو ان يمتنع
إرادة الآخر ضده (فلان ذلك الشيء) الذي أمتنع تعلق إرادة الآخر به هو (لذاته يمكن
تعلق قدرة كل من الإلهين و إرادته به فالذي أمتنع تعلق قدرته) و إرادته (به فالمانع
عنه هو تعلق قدرة الآخر) و إرادته (فيكون هذا عاجزا) فلا يكون إلهها (هذا
خلف) لأنه خلاف المقدر وقد مر أنه يمكن إثبات الوجدانية بالدلائل النقلية لعدم
توقف صحتها على التوحيد (وأعلم أنه لا يخالف في هذه المسألة إلا الثنوية) دون الوثنية
فأنهم لا يقولون بوجود إلهين واجبي الوجود ولا يصفون إلا وثن بصفات الإلهية وإن
أطلقوا عليها اسم الآلهة بل اتخذوها على أنها تماثيل الأنبياء أو الزهاد أو الملائكة
أو الكواكب وأشتغلوا بتعظيمها على وجه العبادة توصلا بها إلى ما هو إله حقيقة .
و أما الثنوية فأنهم (قالوا نجد في العالم خيرا كثيرا و شرا كثيرا وأن الواحد لا يكون خيرا
شريرا بالضرورة فلكل) منهما (فاعل) على حدة . فالمانوية والديصائية من الثنوية قالوا:
فاعل الخير هو النور و فاعل الشر هو الظلمة وفساده ظاهر لا أنهما عرضان فيلزم قدم الجسم
و كون الإله محتاجا إليه و كأنهم أرادوا معنى آخر سوى المتعارف فأنهم قالوا: النور
حي عالم قادر سميع بصير و **المجوس** منهم ذهبوا إلى أن فاعل الخير هو **يزدان**
و فاعل الشر هو **اهرمين** و يعنون به الشيطان (و الجواب منع قولهم الواحد لا يكون
خيرا شريرا) بمعنى أنه يوجد خيرا كثيرا و شرا كثيرا (اللهم إلا أن يراد بالخير
من يغلب خيره) على شره (وبالشرير من يغلب شره) على خيره (كما ينبئ عنه

ظاهر اللغة) فلا يجتمعان حينئذ في واحد (لكنّه غير مالزم) ممّا ذكر بل اللّازم منه هو المعنى الذى أشرنا اليه (فلا يفيد إبطاله) أى إبطال ما ليس بلازم (ثُمَّ بعد) هذا المنع والتنزّل عنه (يقال لهم الخير إن قدر على دفع شرّ الشرير ولم يفعله فهو شرير و إن لم يقدر عليه فهو عاجز) عن بعض الممكنات فلا يصلح إآها فلا يوجد إآهان كما ذكرتم (فنعارض خطابتهم بخطابة أحسن من ذلك مآلا و أكثر إقناعا) .

۱۴۰

حاشیه^(۱) مولی حسن چلبی^(۲)

(۸۴۰ - ۸۸۶ هـ . ق .)

بر « شرح المواقف »

ذیل دو صفحه ۴۳ و ۴۴ جلد ۸ شرح المواقف (طبع سابق الذکر) :

(قوله فالمانویّة والديصانيّة من الثنویّة قالوا الخ) لا فائدة فی التخصیص فإنّ المزدکیه أيضا قالوا بذلك . أمّا المانویّة فهو (کذا) أصحاب مانی بن مانی الحکیم الّذی ظهر فی زمان شابور بن اردشیر وقتله بهرام بن هر مز بن شابور بعد ما بعث عیسی علیه السلام . وهم معتقدون فی الشرائع والآنبیاء وأنّ أوّل مبعوث بالحکمة والتبوّة آدم علیه السلام ثُمَّ شیث و نوح و ابراهیم و زرا دشت و المسیح و یونس و محمد صلوات الله علیه و

(۱) این حاشیه در ذیل صفحه های شرح المواقف ، که در سنه ۱۳۲۵ - ۱۳۲۷ هـ . ق . در ۸ جلد ، در مصر منتشر شده است ، و ذکر آن گذشت ، طبع شده است .

(۲) مولی حسن چلبی بن محمد بن محمد شاه الفناری الرومی الحنفی که بملاحسن الفزری نیز معروف است (برای ترجمه احوال و آثار حسن چلبی معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۷۵۷ - ۷۵۸ دیده شود) .

على سائر أنبيائه . وكانوا يوجبون في اليوم واللييلة أربع صلوات ويحرّمون الزنا والقتل والسرقة والكذب والتحر وعادة الأوثان وغير ذلك . وأما الديّسانية فهم أصحاب **ديسان** ومعتقدهم معتقد **المزدكية** أصحاب **مزدك** الذي ظهر في زمن **نوشروان** وهو قدم النور والظلمة على الوجه الذي أعتقده المانوية . إلا أن **المزدكية** يقولون النور عالم حسّاس وأنّه يفعل ما يفعل بالقصد والاختيار بخلاف الظلام فإنّه جاهل أعمى وأنّ ما يفعله بحكم الاتفاق والخط . والديّسانية يخالفونهم في ذلك ويقولون ما يحدث من الشرّ كأن عن الظلام بطبعه لا بحكم الاتفاق . وللمثنوية فرقان آخران (١) يقال لهم **المرقونية** و **الكمونية** . أما **المرقونية** فقد وافقوا من تقدّم ذكره في إثبات النور والظلمة وخالفوه في إثبات أصل ثالث هو المعدّل الجامع بين النور والظلمة . قالوا وذلك الأصل دون النور في المرتبة و فوق الظلمة

(**قوله** وكأنّهم أرادوا الخ) قال في **الابكار** معتقد المانوية أن النور والظلمة جسمان قديمان أبديان حسّاسان سمعيان بصيران . (**قوله** والمجوس منهم) سياق كلام الشارح صريح في أنّ **المجوس** من الثنوية وسياق كلام **الأمدي** صريح في خلافه حيث قال أولاً الفرع السادس في الردّ على الثنوية و **المجوس** . أما الثنوية فهم فرق خمس . وفصل فرقتها ثم قال : وأما **المجوس** فقد اتفقوا أيضاً على أنّ أصل العالم النور والظلمة كمذهب الثنوية . وقد اختلفوا وتفرّقوا فرقا أربعة ثم فصل فرقتها وما ذكره الشارح أظهر ... (**قوله** و لم يفعله فهو شرير) لأن كلّ واحد من التّروك المتعلّقة بدفع كلّ شرّ لذلك الشرّير الكثير الشرّ شرّ في نفسه . فإن قلت يجوز أن يكون ترك الخير دفع شرّ الشرير لا شتماله على حكمة قلت فيجئنيّ يجوز أن يكون إيجاد الشرور أيضاً كذلك فلا يلزم من إيجادها كون الواحد خيراً وشريراً .

(**قوله** وإن لم يقدر عليه فهو عاجز) قيل إنّما يلزم العجز إذا استند الشرور إلى الشرير بالاختيار كما يشير إليه قولهم في النور أنّه حيّ عالم قادر . وأما إذا استندت إليه بالاجاب فلا . وقد عرفت ممّا سبق أنّ إمكان الاندفاع في نفس الأمر يكفي في لزوم العجز ولا ينافيه الوجوب بالغير .

۱۴۱

قاموس^(۱)

تألیف

فیروز آبادی^(۲)

(۷۲۹ - ۸۱۷ ه. ق.)

ج ۳ ص ۱۲۸۵ :

الزندیق بالكسر من الثنویة أو القائل بالنور والظلمة أو من لا يؤمن بالآخرة و بالربوبیة أو من يبطن الكفر و يظهر الايمان أو هو معرب « زن دین » أى « دین المرأة » ج زنادقة أو زندیق . و قد تزندق و الاسم الزندقة . و رجل زندق و زندقى شدید البخل .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۲۳۰-۱۲۳۲ ه. ق. در چهار جزء ، در کلمتیه طبع و نشر شده است نقل گردیده .

(۲) مجدالدین ابوطاهر محمد بن یعقوب بن محمد بن ابراهیم فیروز آبادی شیرازی از دانشمندان و لغویان بزرگ زمان خود محسوب میشود . **فیروز آبادی** در نزدیک ظهر روز شنبه ۲۰ جمادی الأولى سنه ۷۲۹ ه. ق. در کارزین فیروز آباد متولد گردیده است و در شب شنبه بیستم شوال سنه ۸۱۷ ه. ق. در زید وفات کرده (برای ترجمه احوال فیروز آبادی و مراجع آن و آثار او شرح حال فیروز آبادی ، تألیف آقای سلطانی ، که در سنه ۱۳۱۷ ه. ش. در طهران منتشر شده است ، و معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۴۶۹-۱۴۷۱ ، دیده شود) .

۱۴۲

لسان المیزان^(۱)

تألیف

ابن حجر العسقلانی

ج ۲ ص ۱۵ - ۱۶ (در ترجمه احوال بشار بن برد) :

وكان يتعصب للعجم على العرب و يصوب رأى إبليس فى ترك السجود لآدم

عليه السلام وينشد :

الأرض مظلمة والنار مشرقة و النارُ معبودةٌ مذُكَّنتُ النارُ

و بلغ الخليفة المهدي أنه يتزندق و أنه هجاه فأمر بتأديبه ف ضرب نحو سبعين

سوطا فمات و ذلك فى سنة سبع وستين ومائة

ج ۲ ص ۳۲۱ :

حفص بن أبى بردة ، لا أعرفه . ذكره ابو الفرج الاصفهاني ونقل أنه كان هو

وبشار بن برد و والبة بن الحباب و مطيع بن اياس و سعد بن عبد الرحمن الهاللي و

عبد الله بن المقفع و حماد الراوية و حماد بن عجرد و حماد بن الزبرقان و عمارة بن

حمزة و يزيد بن الفيض و حميد بن محفوظ و ابان اللاحقي يجتمعون على الشراب

ويهاجى بعضهم بعضا هزلا وعمدا كلهم متهم فى دينه . ونقل فى ترجمة حماد بن عجرد

أن حفصا كان يرمى بالزندقة

ج ۲ ص ۳۴۷ (در ترجمه احوال حماد بن الزبرقان) :

وقال المدائني كان خيثة بن بيض شاعرا ظريفا فسأله حماد الزبرقان و كان يتهم

بالزندقة فمشوا بينهما حتى اصطلحا فقال بعض أمراء الكوفة لابن بيض كيف حالك

مع حماد قال صالحته على أن لا آمره بالصلاة ولا ينهاني عنها .

(۱) از طبعی که در سنة ۱۳۲۹ - ۱۳۳۱ ه . ق . در حیدرآباد دکن منتشر شده است نقل

گردیده .

ج ٢ ص ٣٤٩ (در ترجمه آحوال حماد عجرد) :

وكان خلیعاً ماجناً نادماً الولید بن یزید و هجاً بشار بن برد و كان بشار یضج منه . و أخرج الخطیب من طریق علی بن الجعد قال قدم علينا فی أيام المهدي حماد بن عجرد و مطیع و یحیی بن زیاد و یحیی بن حصین یقولون بالزندقة . . . (١)

ج ٢ ص ٣٥٢ - (در ترجمه آحوال حماد راویة) :

قال ثعلب كان حماد الراویة مشهوراً بالكذب فی الروایة و عمل الشعر و إضافته إلى المتقدمین حتی یقال أنه أفسد الشعر و قد عدّه بعضهم فی الزنادقة و فیهِ یقول الشاعر :
نعم الفتی لو كان یعرف ربّه و یقیم وقت صلاته حماد

ج ٢ ص ٢٥٣ (ایضاً در ترجمه آحوال حماد راویة) :

و عن الجاحظ قال كان حماد الراویة و حماد عجرد و حماد الزبرقان و بشار و ابان اللاحقی و حفص بن ابی بردة و یزید بن الفیض و حمید بن محفوظ و مطیع بن ایاس و منقذ بن عبد الرحمن و ابن المقفع و یونس بن ابی فروة و عمارة بن حمزة یتهمون فی دینهم .

ج ٣ ص ١٧٢ - ١٧٤ :

صالح بن عبد القدوس ابو الفضل الازدی صاحب الفلسفة و الزندقة . قال النسائی :
لیس بثقة . قلت : لا أعرف له رواية . قتله المهدي علی الزندقة . . . و قال المرزبانى فی معجم الشعراء كان حکیم الشعراء زنديقاً متکلباً یقدمه أصحابه فی الجدل عن مذهبهم .
و قال الخطیب یقال إنه كان مشهوراً بالزندقة . و له مع ابی الهذیل مناظرات . . .
و قال الشریف ابو القاسم المرأغی فی کتاب غریب الفوائد كان حماد الراویة و حماد عجرد و حماد بن الزبرقان و عبد الکریم بن ابی العوجاء (٢) و صالح بن عبد القدوس و عبد الله بن المقفع و مطیع بن ایس و یحیی بن زیاد الحارثی و علی بن الخلیل الشیبانی مشهورین بالزندقة و التّهاون بأمر الدین . و قد ذکر ابو الفرج فی الاغانی و علی بن محمد الشالی فی الدبورات (٣) أنّ مطیع بن ایاس و حماد عجرد و حماد الراویة فی الخلاعة

(١) قول خطیب بغدادی در این باب در ص ٢٨٦ - ١٧ - ٢٠ و ص ٣٨٧ س ١ - ٣ همین کتاب مندرج است .

(٢) در اصل مطبوع : « ابی العرجاء » .

(٣) مرحوم علامه فقید محمد قزوینی در حاشیه نسخه خود ، که اکنون در دانشکده ادبیات طهران میباشد ، نوشته است : « الشابشتی فی الدیارات » .

وكلهم يتهم بالزندقه (١). قلت: وليس لهؤلاء رواية فيما أعلم. وذكر عبد الله بن المعتز في طبقات الشعراء عن زياد بن أحمد الحضلي قال اجتمع جماعة من الأدباء يتناشدون فحضرت الصلوة فبادر صالح فصلّى صلاة تامة حسنة فقبل له في ذلك. قال عادة البلد وراحة الجسد... (٢)

وقال ابو الفضل بن طاهر في تاريخه حدثني يونس الخثلي أنّ المهدي أمر ياً حضار صالح بن عبد القدوس فناظره على الزندقه فقال لا ولكنني شاعر أمشق في شعري ثم قال ردوه فأستنشده القصيدة السينية فقال آلت الذي تقول: و الشيخ لا يترك أخلاقه. البيت...

قال: بلى. قال: كذا أنت وأمر بقتله ف ضرب بالسيف فصار قطعيتين.

ص ٤ ص ٥١ - ٥٢:

عبد الكريم بن ابي العوجاء خال معن بن زائدة زنديق مغتر. قال ابو احمد بن عدي لما أخذ ليضرب عنقه قال لقد وضعت فيكم أربعة آلاف حديث أحرم فيه الحلال وأحلل الحرام. قتله محمد بن سليمان العباسي الأمير بالبصرة انتهى (٣).

ج ٦ ص ٥١ - ٥٢

(در ترجمه احوال مطيع بن اياس):

وأخرج ابو الفرج في الاغانى من طريق الفضل بن اياس الهذلي قال أراد

(١) كذا في الأصل المطبوع. در الديارات تأليف الشابشتي (طبع بغداد، سنة ١٩٥١ م). ص ١٦١، چنانكه بنقل از كتاب مزبور خواهد آمد، عبارت چنین است: «و كان مطيع و يحيى بن زياد و حماد عجرد و حماد الراوية، لا يفترون. و كأن جميعهم على منهاج واحد في الخلاعة، و كلهم متهم بالزندقه».

(٢) طبقات الشعراء، تأليف ابن المعتز، باعتناء آقای عباس اقبال، در سنة ١٩٣٩ م. در لندن منتشر شده است و گفته صالح بن عبد القدوس در ص ٣٥ س ٢٢ كتاب مذکور چنین میباشد: «إثما هو رسم البلد و عادة الجسد».

(٣) - سپس قول مؤلف اغانى را، كه گوید: «كان بالبصرة سنة من أصحاب الكلام: عمرو بن عبيد و...» و بنقل از كتاب مزبور، درس ٣٦٠ س ١٧-٢٢ و ص ٣٦١ س ١-٦ و قسمتی از آن، بنقل از كتاب سرح العيون، درس ٢٩٠ س ٨-١٣ همین كتاب مندرج است، با اختلاف بسیار اندك در بعضی جزئیات عبارت، نقل میکند كه برای احتراز از تكرار مكرر از نقل آن صرف نظر شد.

المنصور البيعة للمهدي فاعترض عليه ابنه **جعفر بن أبي جعفر** ثم عزم فأحضر الناس وقامت الخطباء والشعراء فذكروا فضل **المهدي** فأكثروا فقام **مطيع بن إياس** فتكلم فخطب وأنشد ثم قال يا أمير المؤمنين حدثني فلان عن فلان عن فلان أن النبي صلى الله عليه وآله وسلم قال **المهدي محمد بن عبد الله** له شامة يمالأ الأرض عدلاً. وهذا **العباس بن محمد** أخوك يشهد بذلك ثم أقبل على **العباس** فقال: أنشدك بالله هل سمعت هذا؟ فقال: نعم. فلما انفض المجلس قال **العباس** لمن يثق به رأيت هذا الزنديق لم يرض أن كذب على النبي صلى الله عليه وآله وسلم حتى استشهدني على كذبه فشهدت خوفاً من السيف (١). وقال **المرزباني** كان من ظرفاء أهل الكوفة ومجانهم وكان حسن الصورة. صاحب **المنصور** ثم انقطع إلى ولده **جعفر** وكان يتهم بالزندقة (٢) وكان صديقاً لـ **يحيى بن زياد الحارثي** ثم فسد ما بينهما...

(١) - ابن قسمة ، بنقل از کتاب **الآغانى** ، باختلاف عبارت ، درس ١٣٩ س ٨ - ٢٠ ابن کتاب

مندرج است .

(٢) - **معجم الشعراء** ، تأليف **مرزباني** ، طبع القاهرة سنة ١٣٥٤ هـ . ق ، س ٤٨٠

س ٣ - ٤ .

۱۴۳

المزهر (۱)

في علوم اللغة

تأليف

جلال الدين عبد الرحمن السيوطي (۲)

(۸۴۹ - ۹۱۱ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۲۷۸ - ۲۷۹ :

وقال الجواليقي في المعرب قال ابن دريد : قال ابو حاتم : الزنديق فارسي "معرب" ،
كان أصله عنده زنده كرد . زنده : الحياة ، و كرد : العمل . أي " يقول بدوام الدهر .

(۱) از طبعی که باعث آن محمد جاد المولی و محمد ابو الفضل ابراهیم و علی محمد البجاوی ، در دو جلد باقهارس ، در سنه ۱۳۶۸ هـ . ق . در مصر منتشر شده است نقل گردیده .
(۲) ابو الفضل عبد الرحمن بن الکمال ابی بکر جلال الدین السيوطی . از دانشمندان بزرگ مصر است و در تفسیر و حدیث و فقه و لغت و نحو و معانی و بیان و بدیع دست داشته (برای ترجمه احوال سیوطی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۰۷۳ - ۱۰۸۵ ، دیده شود) .

معاهد التنصيص (۱)

على شواهد التلخيص

تأليف

عبد الرحيم بن عبد الرحمن بن أحمد العباسي (۲)

(۸۶۸-۹۶۳ هـ . ق .)

ص ۷۱ :

کم عاقل عاقل آعیت مذاهبه و جاهل جاهل تلقاه مر زوقا
هذا الذی ترک الآوهام حائرة و صیر العالم التحریر زندیقا

(مؤلف در شرح دو بیت فوق گوید :)

البيتان لابن الراوندي من البسيط و قبلهما :

سبحان من وضع الأشياء موضعها و فرق العز و الإذلال تفريقا

(و پس از ذکر مطالب لغوی و نحوی گوید :)

و الزنديق بكسر الزاى من الثنوية او القائل بالتور و الظلمة أو من لا يؤمن بالآخرة
و بالزبونية أو من يبطن الكفر و يظهر الايمان أو (۳) هو معرب « زن دين » أى دين المرأة .

ص ۱۳۳ (در ترجمه احوال بشار بن برد) :

و كان الشرق قد نشب بين بشار و حماد عجرد لا موري طول ذكرها فكانا يتقارضون (۴)

الهجاء فأجمع علماء البصرة أنه ليس في هجاء حماد عجرد لبشار شئ جيد إلا أربعين

(۱) مؤلف این کتاب در سنه ۹۳۴ هـ . ق . از تحریر آن ، در قاهرة ، فراغت یافته است و در اینجا از طبعی که در سنه ۱۲۷۴ هـ . ق . در مصر صورت گرفته است نقل گردیده .

(۲) بدرالدین ابو الفتح عبد الرحیم بن عبد الرحمن احمد العبادى العباسى الشافعى القاهرى الاسلامبولى . از ادباء معروف قرن ۱۰ و ۹ هجرى است (برای ترجمه احوال عباسى و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۲۶۷ ، دیده شود) .

(۳) در نسخه طبع شده چنین است و در نسخه خطی متعلق بنگارنده (بجای « او ») : « و » میباشد .

(۴) در نسخه طبع شده چنین آمده و در نسخه خطی متعلق بنگارنده ، (بجای « يتقارضون » که در اینجا درست نمى نماید) : « يتقارضان » میباشد که در این مورد صحیح همین است .

بيتا معدودة و **بشار** فيه من الهجاء أكثر من ألف بيت جيّد و كلّ واحد منهما هو الذي هتك صاحبه بالزندقة وأظهرها عليه و كانا يجتمعان عليها فسقط **حماد عجرد** وتهتك بفضل بلاغة **بشار** وجودة معانيه وبقي **بشار** على حاله لم يسقط وعرف مذهبه في الزندقة فقتل به

ص ١٣٥ - ١٣٦ (أيضاً ترجمه أحوال **بشار**) :

و كان **بشار** قدهجاء (١) بقوله :

بنى أميّة هبّوا طال نومكم أن الخليفة **يعقوب بن داود**
ضاعت خلافتكم يا قوم فالتمسو خليفة الله بين الزرق والعود

فدخل **يعقوب على المهدي** فقال يا أمير المؤمنين إن هذا الأعمى الملحّد الزنديق قدهجاك قال بأي شيء قال بما لا ينطق به لسانى ولا يتوهمه فكرى فقال بحياتى أنشدنى آياه فقال والله لو خيرتنى بين إنشادى آياه و ضرب عنقى لآخترت ضرب عنقى فحلف عليه **المهدي** بالآيمان التى لا فسحة له فيها فقال أمّا لفظا فلا ولكنى أكتب ذلك فكتبه ودفعه إليه فكاد ينشق غيظا وعمل على الإلحذار إلى **البصرة** لينظر فى أمرها وما فى فكره غير **بشار** فأنحدر فلما بلغ إلى **البطيحة** سمع أذانا فى وقت اضجاء النهار فقال أنظروا ما هذا الأذان فأذا **بشار** سكران فقال له يا زنديق يا عاّض بظرأّمه عجبت أن يكون هذا من غيرك آتلهو بالآذان فى غير وقت صلاة وأنت سكران . ثمّ دعا **بابن نهيك** فأمره بضربه بالسوط فضربه بين يديه على صدر الحراقة سبعين سوطا أتلّفه فيها . فكان إذا أصابه السوط يقول حس وهى كلمة تقولها العرب للشئ إذا أوجع فقال بعضهم أنظر إلى زندقته يا أمير المؤمنين يقول حس ولا يقول بسم الله . فقال ويلاك آطعام هو فأسمّى عليه . فقال له آخر آفلا قلت الحمد لله . فقال : آو نعمة هى فأحمد الله عليها . فلما استوفى السبعين بان الموت فيه فألقى فى سفينة حتّى مات . ثمّ رمى به فى **البطيحة** . . .

۱۴۵

کتاب

الصَّوَائِقُ الْمُحَرِّقَةُ

فِي الرَّدِّ عَلَى أَهْلِ الْبِدْعِ وَالزُّنْدَقَةِ^(۱)

تأليف

شهاب الدین احمد بن حجر الهیتمی المکی^(۲)

(۹۰۹ - ۹۷۴ ه . ق .)

ص ۱۲۶ و ۱۵۲ و ۱۵۳ و ۱۵۶^(۳)

(۱) بطبعی که در سنه ۱۳۱۲ ه . ق . در مصر منتشر شده است رجوع شود .

(۲) ابو العباس شهاب الدین احمد بن محمد بن علی بن حجر المصری الهیتمی الشافعی . از فقیهان بزرگ قرن دهم هجری است (برای ترجمه احوال ابن حجر و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۸۱ - ۸۴ ، دیده شود) .

(۳) در صفحه های مذکور مطالبی راجع بزندقه و زندیق مندرج است که چون ظاهر ارنندقه و زندیق بمعنی آعم مقصود است از نقل عبارت صرف نظر شد .

۱۴۶

تَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ وَ مَظْلَعُ النَّيَرَيْنِ (۱)

تأليف

طَرِيحِي (فَخْر الدِّين) (۲)

(متوفى در سنه ۱۰۸۵ هـ . ق .)

ص ۴۴۹ (در ماده زندق) :

الزّنديق كقنديل والمشهور عند الناس هو الذى لا يتمسك بشريعة ويقول بدوام الدّهر و العرب تعبّر عنه بقولهم ملحد والجمع زنادقة . وفى الحديث الزّنادقة هم الدّهريّة الذين يقولون لا ربّ ولا جنة ولا نار وما يهلكنا إلا الدّهر . وفى المجمع الزّنادقة قوم من المجوس يقال لهم الثنويّة يقولون الثور مبدأ الخيرات والظلمات مبدأ الشرور . قيل مأخوذ من الزند وهو كتاب الفهلويّة (۳) كان لزردشت المجوس ثمّ استعمل فى كلّ ملحد فى الدّين . وقيل هم قوم من السّبائيّة أصحاب عبد الله بن سبا أظهر الإسلام ابتغاء الفتنة و تضليلا للإسلام فسعى أوّلا بآثارة الفتنة على عثمان ثمّ انضوى إلى الشيعة و أخذ فى تضليل جهّالهم حتّى اعتقدوا فى على العبوديّة فأستتابهم على (ع) فلم يتوبوا فأحرقهم مبالغة فى النّكاية . و فى مفاتيح العلوم والزّنادقة هم المانويّة وكانت المزدكية يسمّون بذلك . و مزدك هو الذى ظهر فى أيام قباذ و زعم أن الآموال والحرم مشتركة . و أظهر كتابا سمّاه زندا وهو كتاب المجوس الذى جاء به زردشت الذى يزعمون أنّه نبىّ و نسب أصحاب مزدك إلى زندا (كذا) فأعربت الكلمة فقليل زنديق والجمع زنادقة والهاء عوض

(۱) این کتاب در سنه ۱۰۷۹ تألیف شده است و تا کنون چند بار در طهران و تبریز بطبع رسیده .

در اینجا از طبعی که در سنه ۱۲۶۳ هـ . ق . در طهران منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) فخر الدین بن محمد بن احمد بن طریح الرماحی المسلمی النجفی . از علماء شیعی

مذهب قرن یازدهم هجری است (برای ترجمه احوال و آثار طریحی روضات الجنات ، ص ۵۱۰ ،

دیده شود) . (۳) در طبعی که در سنه ۱۲۶۶ هـ . ق . از این کتاب در طهران منتشر شده است :

« کتاب الصلوة الفهلویة » آمده .

من الياء المحذوف و أصله الزناديق والاسم الزندقة عُرب من الزند وهو اسم كتاب لهم .
وفى قزنديق مُعرب « زن دين » أى دين المرأة . وفى الحديث أنى أصبت قوما من المسلمين
زندقة قيل تسميتهم مسلمين باعتبار ما كانوا عليه وإلا فليسوا بمسلمين عند الكل .

بحار الأنوار

تأليف

مجلسى (محمد باقر)

ج ٢ ص ١٨ (١)

و المانوية فرقة من الثنوية أصحاب مانى الذى ظهر فى زمان شاپور بن اردشير .
و أحدث دينا بين المجوسية والنصرانية . و كان يقول بنبوة المسيح ع ولا يقول بنبوة
موسى ع . وزعم أن العالم مصنوع مرگب من أصلين قديمين أحدهما نور والآخر ظلمة .
و هؤلاء ينسبون الخيرات الى الثور والشرور الى الظلمة . و ينسبون خلق السباع
والموديات والعقارب والحيات الى الظلمة فأشارع الى فساد وهمهم بأن هذا لجلهم بمصالح
هذه السباع والعقارب والحيات التى يزعمون أنهم من الشرور التى لا يليق بالحكيم خلقها .

ج ٢ ص ٤٣

قد شرحت لك يا مفضل من الأدلة على الخلق والشواهد على صواب التدبير والعمد
فى الإنسان والحيوان و النباتات و الشجر و غير ذلك ما فيه عبرة لمن اعتبر و أنا أشرح

(١) چنانکه درس ٣٢١ این کتاب گذشت **توحيد المفضل** در ص ١٨-٤٧ ج ٢ **بحار الأنوار**
مندرج است . و در بعضی موارد **مجلسى** بعنوان بیان ، در شرح مطلب اصلی کتاب ، مطالبی از خود
افزوده از آن جمله است مطالب فوق در بیان و شرح آن قسمت از **توحيد المفضل** که در ص ٧٤ ،
س ١١ ، همین کتاب ذکر شده و بدبختانه در جای خود ، یعنی در هنگام نقل از **بحار الأنوار** ،
نقل نگردیده .

لك الآن الآفات الحادثة فى بعض الأزمان التى أتخذها أناس من الجهال ذريعة إلى جحود الخالق والخلق والعمد والتدبير وما أنكرت المعطلة والمنائية^(۱) من المكاره والمصائب وما أنكروه من الموت والفناء وما قاله أصحاب الطبايع ومن زعم أن كون الأشياء بالعرض والاتفاق ليتسع ذلك القول فى الرد عليهم قاتلهم الله أنى يؤفكون^(۲).

(۱) در حاشیه نوشته شده است : « المانویة » .

(۲) آیه ۳۰ سورة ۹ (سورة التوبة) .

مطالب مذکوره در فوق از متن **توحید المفضل** است که در جای خود نقل نگردیده و در واقع این قسمت استدراکی است بر **توحید المفضل** و میبایست درس ۷۵ این کتاب قبل از سطر دهم نقل شده باشد . حال که از **توحید المفضل** باز سخن بعیان آمد بدینست برای مزید فائده مطلبی را که مرحوم علامه فقید **محمد قزوینی** در باره این کتاب ، در حاشیه ص ۱۸ ج ۲ **بحار الانوار** خود ، که اکنون در کتابخانه دانشکده ادبیات **طهران** میباشد ، نوشته است در اینجا نقل کنم .

عین عبارت مرحوم **قزوینی** در این باب چنین است :

« این **توحید المفضل** با کتاب **الدلائل والاعتبار** که این آواخر (در سنه ۱۲۴۶) در حلب چاپ شده و به **جاحظ** نسبت داده شده تقریباً عیناً در کلیات و غالب عبارات یکی است فقط اختلاف بسیار اندکی در بعضی جزئیات بین آنهاست که تفصیل آنرا در پشت **الدلائل والاعتبار** داده ام . (برای اطلاع از مطالب مرقومه در پشت نسخه کتاب **الدلائل والاعتبار** مرحوم **قزوینی** بکتابخانه آن مرحوم ، که اکنون در کتابخانه دانشکده ادبیات **طهران** است ، مراجعه کردم ولی بدبختانه هرچه جستجو نمودم پیدا کردن نسخه مزبور موفق نگردیدم) .

برای اطلاع از مطالب کتاب **الدلائل والاعتبار علی الخلق والتدبیر** ، درباره مانوی و مانویت ، و مقایسه آنها با آنچه که از **توحید المفضل** ، در جای خود و در این استدراک ، نقل شده ، و اختلاف بسیار اندکی در عبارت بین آنهاست ، بصفحه های ۲ (س ۱۳-۱۵) و ۵۵ (س ۶-۹) و ۵۹ (س ۳-۶) و ۶۴ (س ۱۳-۱۷) و ۶۷ (س ۱۵-۲۱) و ۶۸ (س ۱۰-۱۰) و ۷۴ (س ۱۱-۱۴) کتاب مزبور رجوع شود .

۱۴۷

مِرآةُ الْعُقُول (۱)

(شَرْحُ أَصُولِ كَافِي)

تأليف

مَجْلِسِي (مُحَمَّدٌ بَاقِر)

ص ۴۷ :

قوله كان بمصر زنديق ، قال في القاموس الزنديق بالكسر من التثنية القائل بالتور والظلمة أو من لا يؤمن بالآخرة وبالربوبية أو من يبطن الكفر ويظهر الإيمان أو هو معرب «زن دين» أي دين المرأة انتهى . وقيل أنه معرب «زنده» لا أنهم يقولون بدوام الدهر . وقيل معرب زندي منسوب إلى زند كتاب زردشت . والظاهر أن المراد به هنا من لا يقر بالصانع تعالى . قوله أشياء ، أي مما يدل على كمال علمه واحتجاجة على الزنادقة وغيرهم وعجزهم عن مقاومتهم .

و از ص ۴۸ تا ص ۵۱ مناظره هاشم با زنديق و عبدالکريم بن ابی العوجاء
مندرج است که دلالت صريح بر مانويت ندارد .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۲۱ ه . ق . در طهران منتشر شده است نقل گردیده .

۱۴۸

زهر الربيع (۱)

تأليف

سيد نعمت الله جزائري (۲)

(۱۰۵۰ - ۱۱۱۲ هـ . ق .)

ص ۳۹۰ :

و قال ابن الراوندي :

كم عاقل عاقل أعيت مذاهبه و جاهل جاهل تلقاه مر زوقا
هذا الذي ترك الاوهام حائرة و صير العالم التحرير زنديقا
أقول الزنديق الذي ينفي الصانع للعالم وقيل الملحد الخارج عن الدين . و أول من
ترندق مزدك خرج في عهد قباد فأباح الفروج والأموال . قتله نوشيروان بن قباد . قيل
أراد الشاعر بقوله زنديقا . و هذا ابن الراوندي صنف في الزندقة كتباً كثيرة
موسى الهادي بن محمد المهدى بن ابي جعفر المنصور بن محمد بن علي بن عبد الله
ابن عباس بن عبد المطلب بويع له في اليوم الذي مات فيه المهدى شهر محرم سنة تسع وستين
ومائة . ولما استقرت خلافته طلب الزنادقة بوصية أبيه وهم أصحاب ماني الزنديق ادعوا أولاً

(۱) از طبعی که در سنه ۱۲۹۱ - ۱۲۹۲ هـ . ق . در بمبئی ، با چاپ سنگی ، منتشر شده است
نقل گردیده . د . اینجا باید از دانشمند محترم آقای مجتبی مینوی تشکر کنم که مرا بمطالع این کتاب
در باره زنديق و زندقه و مانویان متوجه کردند .

(۲) نعمت الله بن عبد الله بن محمد بن حسين موسوی شوشتری جزائری . وی از
علماء بزرگ شیعی مذهب قرن یازدهم و دوازدهم هجری است . جزائری در سنه ۱۰۵۰ هـ . ق .
متولد گردیده و تاریخ وفات او در روضات الجنات و الذریعة الی تصانیف الشیعة سنه
۱۱۱۲ هـ . ق . آمده است و در کشف الحجب . . . سنه ۱۱۳۰ هـ . ق . ذکر گردیده (برای
ترجمه احوال و آثار سید نعمت الله جزائری صفحه ۱۰۷ فهرست کتاب کشف الحجب و الاستار
عن اسامی الكتب و الاسفار و الذریعة . . . ج ۲ ص ۴۴۶ ، و روضات الجنات ،
طبع سنه ۱۳۶۷ هـ . ق . ص ۷۲۸ - ۷۳۰ دیده شود) .

اجتناب الفواحش ثُمَّ دَعُوا إِلَى تَحْرِيمِ اللَّحُومِ وَ عِبَادَةِ اثْنَيْنِ النَّوْرِ وَالظُّلْمَةِ ثُمَّ إِلَى نِكَاحِ
الْبَنَاتِ وَالْأَخَوَاتِ وَالْأُمَّهَاتِ وَهُوَ أَوَّلُ مَنْ صَلَّبَهُمْ مِنَ الْخُلَفَاءِ خَمْسَمِائَةٍ بِبَغْدَادَ وَكُتِبَ إِلَى
الْأَفَاقِ وَ صَلَّبَ مِنْ قَدَرٍ عَلَيْهِ مِنْهُمْ

۱۴۹

مَقَامَاتُ النِّجَاحِ (۱)

تأليف

سَيِّدُ نِعْمَتِ اللَّهِ جَزَائِرِي

(در «المقام الثاني والعشرون في أمراض القلب وعلاجاته») :

أَلَا تَرَى إِلَى قَوْلِ الرَّنْدِيقِ الَّذِي تَسْمَى بِالْمُتَنَبِّي :

يَتَرَشَّفَنَ مِنْ فَمِي رَشَفَاتٍ هُنَّ فِيهِ أَحْلَى مِنَ التَّوْحِيدِ

يقال : رَشَفَتِ الرَّيْقُ إِذَا مَسَّسَتْهُ [كَذَا] (۲) وَ التَّوْحِيدُ كَلِمَةُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ . قَالَ

الوَاحِدِيُّ فِي الشَّرْحِ وَ هَذَا إِفْرَاطٌ وَ تَجَاوُزٌ حَدٍّ وَ زَنْدَقَةٌ فِي الدِّينِ . وَ يَرُوى هُنَّ فِيهِ
حَلَاوَةُ التَّوْحِيدِ انْتَهَى .

(۱) سید نعمت الله از تألیف این کتاب در سنه ۱۱۰۳ ه . ق . فراغت یافته است . نسخه ای از کتاب
مزبور را آقای حکمت آل آقا دارند که تاریخ کتابت آن سنه ۱۲۲۸ ه . ق . است و دوست دانشمندم
آقای حسین علی محفوظ مطلب مذکور در فوق را از آن نسخه نقل کرده اند و در اختیار من گذاشته .
(۲) در شرح دیوان المتنبی تألیف واحدی ، طبع برلین سنه ۱۸۵۸ - ۱۸۶۱ م . ص ۳۰ : « مصصته » .

تذکر

در جریان طمع استدراک هم در بعضی کتابها بمطالبعی مربوط بموضوع برخوردی که چون وقت طبع آنها گذشته بود در نظر گرفته شد در اینجا بعنوان تذکر بترتیب سابق نقل گردد .

۱۵۰

المُسْنَدُ (۱)

تصنیف

أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ حَنْبَلٍ الشَّيْبَانِيُّ الْمَرْوَزِيُّ

(۱۶۴ - ۲۴۱ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۲۸۲ (در «مسند عبد الله بن العباس بن عبد المطلب عن النبي صلى الله عليه وسلم») :

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنِي أَبِي حَدَّثَنَا عَفَانٌ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ حَدَّثَنَا أَيُّوبُ عَنْ عِكْرَمَةَ أَنَّ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَتَى بِقَوْمٍ مِنْ هَؤُلَاءِ الزَّنادقة ومعهم كتب فأمر بنار فأججت ثُمَّ أحرقتهم وكتبهم . قال عكرمة فبلغ ذلك ابن عباس فقال لو كنت أنا لم أحرقتهم لإنهي رسول الله صلى الله عليه وسلم ولقتلتهم لقول رسول الله صلى الله عليه وسلم : « من بدل دينه فاقتلوه » وقال رسول الله ، صلى الله عليه وسلم ، : « لا تعذبوا بعذاب الله عز وجل » .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۲۱۳ ، در شش جلد ، در مصر منتشر شده است نقل گردیده .

ج ٢ ص ١٠٨ (در «مسند عبد الله بن عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنهما») :
 حدّثنا عبد الله حدّثنا أبي حدّثنا قتيبة حدّثنا رشدين عن أبي صخر حميد بن
 زياد عن نافع عن ابن عمر قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول سيكون في
 هذه الأمة مسخ ألا و ذلك في المكذبين بالقدر و الزنديقية .

ج ٢ ص ١٣٦ - ١٣٧ (ايضاً در «مسند عبد الله بن عمر ...») :
 حدّثنا عبد الله حدّثنا أبي حدّثنا هرون بن معروف أخبرنا عبد الله بن وهب
 أخبرني أبو صخر عن نافع قال بينما نحن عند عبد الله بن عمر قعودا جاء رجل فقال
 إن فلانا يقرأ عليك السلام ، لِرَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ ، فقال عبد الله بلغني أنّه أحدث
 حدّثنا فأين كان ذلك فلا تقرأنّ عليه مِنّي السلام . سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم
 يقول : إنّهُ سيكون في أمتي مسخ و قذف وهو في الزنديقية و القدرية .

۱۵۱

کتاب

طبقات الشعراء (۱)

فی

مدح الخلفاء و الوزراء

تألیف

عبدالله بن المعتز (۲)

(۲۴۴ یا ۲۴۷ - ۲۹۶ هـ . ق .)

ص ۲۴ (در « أخبار الحمادین ») :

وكان بالكوفة ثلثة يقال لهم الحمادون : حماد عجرد وحماد الزبرقان وحماد الراوية ، يتنادمون على الشراب و يتنشدون الأشعار و يتعاشرون أجل عشرة و كانوا كأَنهم نفس واحدة و كانوا جميعا يرمون بالزندقة و إذا رأى الناس واحدا منهم قالوا : « زنديق أقتلوه » .

(مؤلف در اینجاسه بیتى را که حماد الزبرقان در هجو حماد رواية گفته است ، و بنقل از کتاب الحيوان در ص ۹۰ همین مندرج است ، ذکر میکند که برای رفع تکرار از نقل آن صرف نظر شد .)

(۱) این کتاب باعتناء آقای عباس اقبال آشتیانی در سنه ۱۹۳۹ م . در لندن منتشر شده است . در اینجا نسخه بدلهای طبع مزبور نیز بکار رفته و تصحیحات آقای اقبال که در آخر کتاب است در متن آمده .
(۲) ابوالعباس عبدالله بن المعتز بن المتوکل بن المعتصم بن هارون الرشید العباسی الهاشمی . این خلیفه عباسی از ادیبان و شاعران بزرگ محسوب میشود (برای ترجمه احوال ابن المعتز و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۲۴۳ ، دیده شود) .

أخبار صالح بن عبدالقدوس

حدّثني محمد بن يزيد قال حدّثني العوفي قال أخذ صالح بن عبدالقدوس في الزّندقة فأدخل على المهدي فلما خاطبه أعجب به لغزارة أدبه وعلمه و براعته و بما رأى من فصاحته وحسن بيانه وكثرة حكمته فأمر بتخلية سبيله فلما ولى رده وقال آلت القائل :

و إن من أدّبه في الصّبا	كالعود يسقى الماء في غرسه
حتّى تراه مورقا ناضرا	من بعد ما أبصرت من ييسه
والشيخ لا يترك أخلاقه	حتّى يوارى في ثرى رمسه
إذا ارعوى عاد إلى جهله	كذى الضنى عاد إلى نكسه

قال نعم يا أمير المؤمنين . قال : وأنت تترك أخلاقك و نحن نحكم في نفسك بحكمك فأمر به فقتل و حدّثت من غير هذا الوجه بما عندي هو أثبت من الأوّل وذلك ما روينا أنّه أنهى إلى الرشيد عنه هذه الأبيات يعرض فيها بالنبيّ صلى الله عليه وآله :

غضب المسكين زوجته	فجرت عيناه من دُرّره
ما قضى المسكين من وطره	لاولا المعشار من وطره
عذت بالله اللطيف (١) بأن	أن يكون الجور من قدره

عليه لعنة الله إن كان قالها . فقال له الرشيد أنت القائل هذه الأبيات قال لا والله يا أمير المؤمنين ما اشركت بالله طرفة عين و لا تسفك دمي على الشبهة فقد قال النبيّ صلى الله عليه وآله : « ادرؤا الحدود بالشبهات ما استطعتم » وأخذ يرقق قلبه ويستنزل له عمّا عزم عليه بفصاحته و بيانه و يتلو القرآن حتّى رّق له وأمر بتخلية سبيله فلما أراد أن يخرج من بين يديه قال أنشدني قصيدتك السينيّة فأنشده حتّى بلغ قوله :

و الشيخ لا يترك أخلاقه	حتّى يوارى في ثرى رمسه
------------------------	------------------------

قال يا شيخ هذا الكلام يشبه هذا الكلام وهذا الشعر من نمط ذلك الشعر يعنى الأبيات التي نسبت اليه ونحن نتمثل وصيّتك ثم أمر فضربت عنقه و صلب على الجسر .

و حدّثني **ابو جعفر** قال حدّثني **زياد بن احمد** قال اجتمع قوم من أهل الأدب في مجلس فيهم **صالح بن عبد القدوس** يتناشدون الأشعار إلى أن حانت الصلوة فقام القوم إلى ذلك وقام **صالح** فتوضأ وأحسن ثم صلى أتم صلوة وأحسنها فقال بعضهم أتعلم هذه الصلوة ومذهبك ما تذكر فقال : « إنما هو رسم البلد وعادة الجسد » والله أعلم بتحقيق ذلك . أمّا الرجل فله في الزهد في الدنيا والترغيب في الجنة على طاعة الله عز وجل والأمر بمحاسن الأخلاق وذكر الموت والقبر ما ليس لأحد . وكان شعره كلّ أمثالا وحكما فمما يستحسن له قوله :

(در اینجا قطعه شعری اخلاقی و فلسفی و دینی ذکر شده که سه بیت آخر آن چنین است) :

ولا باحتيال أدرك المرء كاسبه	وليس بعجز المرأ أخطاؤه الغنى
فلا ذا يجاريه ولا ذا يغالبه	ولكنّه قبض الإله و بسطه
فقد كملت أخلاقه و مناقبه	إذا أكمل الرحمن للمرء عقله

فيا عجباً كيف يمكن أن يقال زندقه مثل هذا القول أو كيف يكون قائله زنديقا

ص ٣٦ (در « أخبار ابراهيم بن سيابة ») :

و كان يرمى بالزندقة و كان **المهدي** أخذه و أحضر كتبه فلم يوجد فيها شيء من ذلك فأمنه^(١) و استكتبه و كان يكتب في مجلسه و بين يديه و كان من أبلغ الناس و أفصحهم ثم صحّ عنده أن فيه شيئاً ممّا كان اتهم به فأطرحه و أقصاه فساعت بعد ذلك حاله و احتاج إلى مسألة الناس و كان أحد المطبوعين و كان محجاجاً منطقياً

(١) M. بعد از این کلمه : « و صارت له منه مكانة » دارد .

۱۵۲

العقد الفريد (۱)

تأليف

ابن عبدربه (۲)

(۲۴۶-۳۲۸ هـ . ق .)

ج ۲ ص ۲۰۷ (در قسمت « ردّ المأمون على الملحدين و أهل الأهواء ») :
قال المأمون للثنوي الذي تكلم عنده : أسألك عن حرفين لأزيد عليهما :
هل ندم مسيء قط على إساءته ؟ قال : بلى ! قال : فالندم على الإساءة إساءة أم
إحسان ؟ قال : بل إحسان . قال : فالذي ندم هو الذي أساء أم هو غيره ؟ قال : بل
هو الذي أساء . قال : فأرى صاحب الخير هو صاحب الشر [و قد بطل قولكم إن الذي
ينظر نظر الوعيد هو الذي ينظر نظر الرحمة (۳)] قال : فإني أقول : الذي ندم غير الذي
أساء ! قال : فندم على شيء كان منه أم على شيء كان من غيره ؟ [فأسكته (۴)] (۵) .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۵۹ - ۱۳۶۰ هـ . ق . (= ۱۹۴۰ - ۱۹۴۱ م .) باعتناء محمد

سعیدالعریان ، در هشت جلد ، در مصر منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ابو عمرو احمد بن عبدربه بن حبيب بن حدير بن سالم القرطبي الاندلسي

المالکي ، وی در سنه ۲۴۶ هـ . ق . ، بنا بقول مؤلف « جذوة المقتبس » ، در مالقه متولد

گردیده است و در سنه ۳۲۸ هـ . ق . ، در قرطبه ، وفات کرده (برای ترجمه آحوال ابن عبدربه

و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۱ ص ۱۶۲-۱۶۳ ، دیده شود) .

(۳) عبارت میان دو قلاب را ناشر کتاب از عیون الاخبار ، تألیف ابن قتیبة ، افزوده است .

(۴) « فأسكته » را ناشر کتاب از عیون الاخبار افزوده است .

(۵) این قسمت با اختلاف بسیار در عبارت ، بنقل از کتاب الحيوان ، تألیف جاحظ ، در

ص ۸۹-۹۰ و با اختلاف کمتر ، بنقل از عیون الاخبار ، در ص ۱۰۱ همین کتاب مندرج است .

و قال له أيضا : أخبرني عن قولك بائنين : هل يستطيع أحدهما أن يخلق خلقا لا يستعين فيه بصاحبه ؟ قال : نعم . قال : فما تصنع بائنين ؟ واحدٌ يخلق كلّ شيء خيراً لك و أصح^(۱) .

ج ۷ ص ۲۳۴ (در قسمت « أخبار الطفيليين ») :

در اینجا قصه آن طفیلی که او را با ده نفر از زناده بصره نزد مأمون بردند و در این کتاب ، بنقل از مروج الذهب (درس ۱۳۲ - ۱۳۳) و الانساب (درس ۲۴۶) و شرح شریشی بر مقامات حریری (در ص ۲۶۰ - ۲۶۱) و المستجدات من فعالات الاجواد (در ص ۳۶۲) و التطفیل (در ص ۳۸۵ - ۳۸۶) ، با عبارتهای بسیار مختلف مذکور است مندرج میباشد و چون عبارات این قصه در عقد الفرید با آنچه که از « التطفیل » نقل شده ، جز در سلسله رواه ، عیناً در کلیات و غالب عبارات یکی است و فقط اختلاف بسیار اندکی در بعضی جزئیات بین آنها است از نقل آن صرف نظر شد .

ج ۷ ص ۲۳۹ (ایضاً در قسمت « أخبار الطفيليين ») :

و نظر رجل من الطفيليين إلى قوم من الزنادقة يسار بهم إلى القتل ، فرأى لهم هيئة حسنة و ثياباً نقيّة ، فظنّهم يدعون إلى و ليمة ، فتلفّحت حتى دخل في لفيفهم و صار واحداً منهم ، فلما بلغ صاحب الشرطة قال : أصلحك الله ، لست والله منهم و إنما أنا طفيلي ظننتهم يدعون إلى صنيع فدخلت في جملتهم ! فقال : ليس هذا ممّا ينبغيك منى ، اضر بوا عنقه ! فقال : أصلحك الله ، إن كنت ولا بدّ فاعلا فأمّر السيّاف أن يضرب بطنى بالسيف ، فإنّه هو الذى ورّطنى هذه الورطة ! فضحك صاحب الشرطة ، و كشف عنه ، فأخبروه أنّه طفيلي معروف فخلّى سبيله^(۲) .

-
- (۱) این قسمت با اختلاف عبارت ، بنقل از عيون الاخبار ، در ص ۱۰۳ این کتاب مندرج میباشد با این تفاوت که در آنجا وقوع این گفتگو مابین هشام بن الحكم و ملحدی ثنوی ذکر شده است .
- (۲) شاید مأخذ این قصه با قصه مذکوره قبلی یکی باشد و قسمت آخر آن (یعنی از « ان كنت... » تا آخر قصه) با آخر آنچه از شرح المقامات الحريرية نقل شده شبیه است و چون با این هیات باهمه آنهایی که نقل گردیده اختلاف دارد در اینجا نقل گردید .

۱۵۳

المحاسن والمساوی^(۱)

تألیف

ابراهیم بن محمد البیهقی^(۲)

(از مردم قرن چهارم هجری)

ج ۲ ص ۱۶۱ (در « محاسن العفو ») :

قال وقال الرشید الجهمی : کیف أنا زندق و قد قرأت القرآن وفرضت الفرائض وقررت بین الحجّة والشبهة قال والله لا ضربنک حتی تقرّ . قال : هذا خلاف ما أمر الله جلّ وعزّ به أمر أن يضرب الناس حتی یقرّوا بالایمان و أنت تضربنی حتی أقرّ بالكفر فالتفت الجهمی الى ابی یوسف القاضی فقال له افته لا یهلك فی دینه . ج ۲ ص ۱۶۹ (در « مساوی من سخط علیه وحبس » در قسمت گفتگوی مهدی ، خلیفه عباسی ، و جعفر احمری که او را از زندان بحضور مهدی آورده بودند) : قال المهدی مذهبک واعتقادک تزعم أن الآخرة بعد فراق الساهرة وأن الناس كانوا أعلاما زاهرة و أشجارا ناضرة تلبث یسیرا ثم تعود هشیما و أن من مات لا یعود کما أن ضوء المصباح إذا طفی لا یرجع . قال جعفر : لا والذي یخلق ویبید قال المهدی إن کنت تحبّ خلاص نفسك و رقبتک فأحضرنی کتاب زندقته الذي بالجهل آلفته و بالباطل زینته و بالضلال زخرفته سمّيته أس الحکمة و بستان الفلسفة زعمته مستخرجا من دیوان الالهام منظما بحسن الکلام عنّفت فيه الاسلام و ضللت فيه الأنام . فقال جعفر لا والذي خلق الظلمات والنور و دبّر الأمور وهو قادر علی أن یبعث من فی القبور ما هذا إلا فک مجترح وزور وإن دینی لظاهر منیر

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۲۵ هـ . ق . در مصر منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) تاریخ زندگانی این دانشمند درست معلوم نیست . مؤلف معجم المطبوعات در کتاب خود (ج ۱ ص ۶۱۹) گوید در خلافت المقتدر بالله عباسی (۲۹۵-۳۲۰ هـ . ق .) نبوغ بیهقی آشکار گردید و در فهرست دارالکتب المصریة آمده است که وی از علماء قرن پنجم هجری میباشد .

۱۵۴

کتاب

اللُّمَعُ فِي التَّصَوُّفِ (۱)

تألیف

أَبِي نَصْرٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَلِيٍّ السَّرَّاجِ الطُّوسِيِّ (۲)

(متوفی در سنه ۳۷۸ ه. ق.)

ص ۴۳۱ - ۴۳۲

(در « باب ذکر من غلط فی عین الجمع ») :

مختصری دربارهٔ زندیق و معنی این کلمه مندرج است که ظاهراً زندیق بمعنی

أَعَمَّ مقصود است .

(۱) در سنه ۱۹۱۴ م . با عتناء رنولد الن نیکلسون Reynold Alleyne Nicholson در

لیدن طبع و نشر شده است .

(۲) برای ترجمهٔ احوال سراج و مراجع آن معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۰۱۷ دیده

۱۵۵

معجم الشعراء (۱)

تأليف

مرزبانى (۲)

(۲۹۷-۳۸۴ هـ . ق .)

ص ۴۸۰ (در ترجمه احوال « مطيع بن اياس »)

ومطيع يكنى أباسلم وهو من ظرفاء أهل الكوفة ومجانهم وكان جميل الصورة
حسن الوجه وكان فى صحابة المنصور ثم انقطع إلى ابنه جعفر بن أبى جعفر وهو يتهم
بالزندقه . . .

(۱) قسمتی از این کتاب (از حرف عین بیعد) بضمیمه المؤلف والمختلف ... ، تألیف ابوالقاسم
حسن بن بشر آمدی ، در سنه ۱۳۵۴ هـ . ق . بإعتناء کزنکو در قاهره بطبع رسیده است .
(۲) محمد بن عمران بن موسی ابو عبیدالله الکاتب المرزبانى ، اورا از دانشمندان
و آدیبان بنام عصر خود ومحاسن دنیا شمرده اند (برای ترجمه احوال مرزبانى ومراجع آن وآثار
او مقدمه معجم الشعراء دیده شود) .

۱۵۶

الديارات (۱)

تأليف

أبي الحسن علي بن محمد

الشابشتي

(متوفى در سنة ۳۸۸ هـ . ق .)

ص ۱۶۱ :

وكان مطيع بن اياس من أطرف الناس وأحسنهم شعرا وأكثرهم نادرة وأشدّهم
مجوناً وخلاعة . وكان لا يغيب الشرب واللعب والانهماك في الخسارة والتطرح في مواضع
اللذات . وكان مطيع ويحيى بن زياد وحماد عجرد وحماد الراوية ، لا يفترقون . و
كان جميعهم على منهاج واحد في الخلاعة وكلّهم متّهم بالزندقة (۲) .

(۱) کتاب مذکور بایعتماء گورگیس عواد در سنة ۱۹۵۱ م . در بغداد منتشر شده است . برای
اطلاع از این کتاب و خصوصیات آن و ترجمه احوال شابشتی مقدمه محققانه ناشر آن دیده شود .
(۲) از ص ۱۵۹ تا ص ۱۶۶ درباره مجون یحیی بن زیاد و مطیع بن اياس و جز آنها مطالب
دیگری نیز مندرج است که از نقل آنها صرف نظر میشود .

التمهید (۱)

فی الردِّ علی الملحدة والرافضة والخوارج والمعتزلة

تألیف

أبی بکر محمد بن الطیب بن الباقلانی (۲)

(متوفی در سنه ۴۰۳ هـ . ق .)

ص ۶۸ - ۷۵ .

باب الكلام علی أهل الثنیه

القائلین بأنَّ العالم من أصلین أحدهما نورٌ والآخرُ ظلامٌ ،

لم یزالا متباينین ؛ ثمَّ امتزج منهما جزآن ، وأنَّ النور خیرٌ

حکیم بطبعه و أنَّ الظلام شریرٌ سفیه بطبعه

فإنَّ قال قائلٌ منهم : لم أنکرتم أنَّ يكونَ العالم من أصلین قديمین : أحدهما نورٌ ، والآخرُ ظلامٌ ؟ [۱۹ و] قيل له : لسنَّا نکرُ أنَّ يكونَ من جملة العالم ما هو نورٌ ومنه ما هو ظلامٌ ؛ غیر أنَّهما لا یجوز عندنا أن يكونا من أشخاص العالم و أجسامه القائمة بأنفسها ، ولا أن يكونا قديمین ، ولا فاعلین بالطبع ولا بالاختیار ، ولا أن تكونَ الأجسامُ من النور والظلام فی شیء .

فإنَّ قيل : ولم أنکرتم أولاً أنَّ يكونَ النور والظلام المختلفان فی الجنس أجساماً ؟ قيل له : أنکرنا ذلك لقیام الدلیل علی أنَّ الأجسامَ کلُّها من جنس واحد من حیث کان کُلُّ واحد منها یسَدُّ مسدَّ الآخر و ینوب منابه ، و یجوز علیه من الوصفِ مثلُ ما جاز علیه من الحركة والسكون و الاجتماع و الافتراق و الزیادة

(۱) این کتاب با عتناء محمود محمد الخضیری و محمد عبدالهادی ابوریثه در سنه

۱۳۶۶ هـ . ق . (= ۱۹۴۷ م .) در القاهرة بطبع رسیده است .

(۲) برای اطلاع از احوال و آثار ابی بکر محمد بن الباقلانی ، و کتاب التمهید ، مقدمه

کتاب مزبور (ص ۱ - ۳۱) و همچنین آخر آن (ص ۲۴۱ - ۲۵۹) دیده شود .

والنقصان وغير ذلك من الأوصاف . و ليس معنى المثلين المتشابهين أكثر من ذلك ، فلو كان بعض الأجسام نورا مع اشتباهها وتمائلها لكانت كلها نورا ، وكذلك لو كان منها ما هو ظلام لكانت كلها ظلاما ؛ كما أنه لو كان منها ما هو حركة أو سكون أو امتزاج أو تباين أو إرادة أو علم لكانت كلها كذلك مع تمائلها . وفي فساد هذا دليل على أن الأجسام كلها جنس واحد مشتبه غير متضاد ولا مختلف ، ليس منها نور ولا ظلام ، ولا اجتماع ولا افتراق ، ولا حركة ولا سكون ، ولا ظهور ولا كمون ، وبأن بذلك أن النور والظلام هما السواد والبياض اللذان يوجدان بالأجسام ، وأنهما من جملة الأعراض وبعض العالم ، وليس بكل العالم ، ولا مریدين ، ولا قائمين بأنفسهما . فأما ما يدل على أنهما ليسا بقديمين فهو ما قدمناه من الدلالة على تضادهما وجواز كون الشخص مرة مضيئا ، ومرة أسود مظلما ؛ وأنه لا يجوز أن يكون ضياء الجسم ونوره موجودا به في حال وجود سواده وظلامه ؛ كما لا يجوز أن تكون حركته موجودة في حال سكونه ؛ فوجب أنهما يحدثان ويتجددان على الأجسام ، ويبطل النور في حال وجود الظلام كما تبطل الحركة عند مجيء السكون .

وقد قام الدليل أيضا على أنه لا يجوز عليهما ولا على غيرهما من الأعراض الظهور والكمون ؛ لأن الظهور خروج إلى مكان ؛ والكمون انتقال عنه وكون في غيره من الأماكن واستتار ببعض الأجسام . والحركة والسكون والاستتار والظهور من صفات الأجسام دون الأعراض لما قدمناه من قبل في باب إثبات الأعراض .

وأما ما يدل على أن النور والظلام وغيرهما من الأعراض لا يجوز أن يكونا فاعلين بالطباع ولا بالاختيار لخير ولا شر ، ولا نفع ولا ضرر ، فهو أن الدلالة قد قامت على أن الفاعل لا يكون إلهيا قادرا مختارا ، وأن هذه الصفات مستحقة [١٩ ظ] لمعان توجب بالموصوف ؛ وسندل على ذلك فيما بعد إن شاء الله .

وقد اتفقنا على استحالة قبول الأعراض للأعراض ، فبطل أن تكون فاعلة ؛ ولو جاز وقوع بعض الأفعال من الأعراض ومن الموات وبفعل الطباع ، لجاز وقوع القصد والإختيار والعلم والنظر ونساجة الديباج بالتصاوير ودقائق المحكمات من الأعراض والموات وبفعل الطباع ، فإن مروا على ذلك تركوا قولهم ، وإن أبوه

لم يجدوا من ذلك فصلاً .

و يُقال لِأهل التَّثْنِيَةِ : لِمَ زَعَمْتُمْ بَأَنَّ الْعَالَمَ بِأَسْرِهِ مِنْ أَصْلَيْنِ قَدِيمَيْنِ أَحَدُهُمَا نُورٌ وَالْآخَرُ ظَلَامٌ ؟ فَإِنْ قَالُوا : لِأَنَّنا وَجَدْنَا جَمِيعَ الْأَجْسَامِ لَا تَنْفَكُ مِنْ أَنْ تَكُونَ مِنْ ذَوَاتِ الظَّلِّ أَوْ لَيْسَتْ مِنْ ذَوَاتِ الظَّلِّ كَالنَّارِ وَالنُّورِ النَّيرَيْنِ وَغَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْأَجْسَامِ الَّتِي لَا ظِلَّ لَهَا ؛ وَمَا كَانَ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ فَهُوَ مِنْ أَشْخَاصِ النُّورِ ، وَمَا كَانَ مِنَ الْأَوَّلِ فَهُوَ مِنْ أَشْخَاصِ الظَّلَامِ ؛ وَوَجَدْنَاهَا أَيْضاً لَا تَخْلُو أَنْ تَكُونَ سِتَّارَةً مَنَاعَةً مِنْ إِدْرَاكِ مَا وَرَاءَهَا كَالْحَدِيدِ وَالصَّخْرِ وَالْحَيِطَانِ الْغَلَاظِ الْمَانِعَةِ مِنْ إِدْرَاكِ الْمَرِئِيَّاتِ وَالْمَسْمُوعَاتِ ؛ أَوْ لَيْسَتْ كَذَلِكَ نَحْوَ الْهَوَاءِ وَالْمَاءِ الصَّافِي وَالْقَوَارِيرِ وَكُلِّ مَا يَصِفُ مَا وَرَاءَهُ وَلَا يَمْنَعُ مِنْ إِدْرَاكِ مَا وَرَاءَهُ مِنَ الْمَرِئِيَّاتِ وَالْمَسْمُوعَاتِ ؛ وَمَا كَانَ كَذَلِكَ فَهُوَ مِنْ أَشْخَاصِ النُّورِ ؛ وَالضَّرْبُ الْأَوَّلُ مِنْ أَشْخَاصِ الظَّلَامِ . وَلِأَنَّنا أَيْضاً وَجَدْنَاهُ لَا يَنْفَكُ مِنْ شَخْصَيْنِ : إِمَّا خَفِيفٌ صَافٍ شَأْنُهُ الْإِرْتِفَاعُ وَالتَّصَاعُدُ وَاللَّحُوقُ بِعَالَمِهِ وَالشُّوقُ إِلَى مَعْدِنِهِ وَمَوْضِعِ مَرْكَزِهِ ، أَوْ ثَقِيلٌ مُظْلَمٌ شَأْنُهُ الْهَبُوطُ وَالْإِنْحِدَارُ وَخَرْقُ الْخَفِيفِ وَالْإِعْتِمَادُ عَلَى مَا تَحْتَهُ كَالْحَدِيدِ وَالصَّخْرِ وَالْأَرْضِ وَغَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْأَجْسَامِ الثَّقِيلَةِ الْمَعْتَمِدَةِ عَلَى مَا تَحْتَهَا وَالمَوْهِنَةِ لِحَامِلِهَا كَكَارَةِ الْحِمَالِ وَسَائِرِ الْأَجْسَامِ الْوَاقِفَةِ بِالْحَبْسِ وَالْإِعْتِمَادِ ؛ وَمَا كَانَ مِنْ هَذَا الضَّرْبِ فَهُوَ مِنْ أَشْخَاصِ الظَّلَامِ ؛ وَالْأَوَّلُ الْخَفِيفُ مِنْ أَشْخَاصِ النُّورِ ؛ فَوْجِبَ أَنْ يَكُونَ سَائِرُ أَجْسَامِ الْعَالَمِ لَا تَنْفَكُ مِنْ نُورٍ وَظَلَامٍ .

فَيُقَالُ لَهُمْ : وَلِمَ قُلْتُمْ إِنَّ سَائِرَ الْأَجْسَامِ لَا تَنْفَكُ مِنْ ذَلِكَ ؟ أَلَا نَتَكَمَّلُ لِمَ تَجِدُوا خِلَافَهُ ؟ وَلِمَ زَعَمْتُمْ أَنَّ الْقَضَاءَ عَلَى غَائِبِ الْأُمُورِ وَمَانَأَى مِنَ الْعَالَمِ عَنَّا بِمَجَرَّدِ الشَّاهِدِ وَالْوُجُودِ نَابِتٍ صَحِيحٌ ؛ وَأَنَّ الشَّيْءَ دَالٌّ عَلَى مِثْلِهِ وَكُلِّ مَا انْفَصَلَ عَنْهُ ؛ فَلَا يَجِدُونَ فِي ذَلِكَ سِوَى الدَّعْوَى .

ثُمَّ يُقَالُ لَهُمْ : مَا أَنْكَرْتُمْ أَنْ يَكُونَ فِي أَجْسَامِ الْعَالَمِ مَا طَبَعَهُ الْوُقُوفُ كَالْهَوَاءِ وَمَا جَرَى مَجْرَاهُ ، فَيَكُونَ لَا مَنَحْدَرًا وَلَا مَتَصَاعِدًا ؛ وَمَا أَنْكَرْتُمْ ، إِنْ دَلَّ اخْتِلَافُ حَرَكَةِ جَزْئِيَّاتِ النُّورِ وَالظَّلَامِ فِي هَذَا الْعَالَمِ لَطَلْبِ الْمَرْكَزِ وَالشُّوقِ إِلَى كُلِّيهمَا عَلَى اخْتِلَافِ جَنْسِيَّتهما ، أَنْ يَدُلَّ وَقُوفُ كُلِّيَّةِ الظَّلَامِ وَالنُّورِ فِي عَالَمِيَّتهما وَمَوْضِعِ مَرْكَزِيَّتهما عَلَى تَمَانُلِيَّتهما وَتَجَانُسِيَّتهما [٢٠ و] وَاتِّفَاقِ طَبَاعَتِيَّتهما ؛ فَإِنْ مَرَّوا عَلَى ذَلِكَ تَرَكَوا قَوْلَهُمْ ؛ وَإِنْ

نقضوا استدلالهم على اختلاف جنس النور والظلام وطباعهما باختلاف حرركات جزئياتهما. ثم يُقال لهم في جواب الدلالة الثالثة التي هي عمادهم و مفزعهم : ما أنكرتم على اعتلالكم من أن يكون العالم بأسره من طبائع أربع حرارة و برودة و رطوبة و يبوسة على ما قاله الأطباء وأصحاب الطبائع ؛ فإن مروا على ذلك تركوا دينهم ؛ وإن راموا فصلا لم يجدوه . وإن هم قالوا : إن سائر الأجسام المركبة من الطبائع الأربع لا يخلو أن تكون ذوات ظل أو ليست بذوات ظل ؛ فوجب أنها من نور و ظلام ؛ قيل لهم : وجميع الأجسام التي لا تنفك من أن تكون ذوات ظل أو ليست بذوات ظل لا تخلو ولا تنفك من الطبائع الأربع ؛ فوجب أن يكون النور و الظلام مركبا من الطبائع الأربع ؛ ولا فصل في ذلك .

و كذلك يعارض أصحاب الطبائع ، إذا استدّلوا بالشاهد و الوجود ؛ فيلزمون قول الثنوية ؛ ثم يؤخذ الفريقان بأن تكون الأجسام من أجناس كثيرة مالا غاية له من نحو الحركات والسكون والروائح والطعوم والألوان واللين والخشونة والحياة والموت وغير ذلك مما لا تنفك منه أجسام العالم ؛ فإن ركبوه تركوا قولهم ؛ وإن أبوه نقضوا استدلالهم ؛ ولم يجدوا من المعارضة فصلا . (و پس از بحثی درباره کسانى كه قائل بسه اصل اند در ص ٧٢ آمده است :)

مسألة

[فى تباين الأصلين و امتزاجهما]

ويقال لهم : خبرونا عن الأصلين لأنفسهما تباينا فى الأزل أم لمعنى هوتباين ؛ فإن قالوا : لأنفسهما ، قيل لهم : فيجب أن يكونا متباينين فى حال امتزاجهما ، لوجود أنفسهما فى حال تباينهما ، حتى يكونا متباينين ممتزجين . وما أنكرتم أن يكونا أيضا ممتزجين لأنفسهما ؛ فإن قالوا : هو كذلك ، قيل لهم فامتزاجهما إذا هوتباينهما ؛ لأن الامتزاج والتباين هوهما ؛ فإن قالوا : أجل ، قيل لهم : فإذا كانت الدنيا [٢٠ ظ] لأجل امتزاجهما ، ولم تكن لأجل تباينهما ، فيجب أن تكون الآن دنيا وألا تكون دنيا ؛ لأن التباين هو الامتزاج ؛ و يجب أن تكون لأنفسهما كانت الدنيا ولأنفسهما لم تكن ؛ وهذا يوجب أن يكون ما له وجد الشيء و كان هو بعينه ما له عدم ولم يكن ؛ فإن جاز ذلك جاز أن يكون ما له تحرك الجسم و خرج عن مكانه هو ما لأجله سكن

واستقرّ فيه ، وما له يكون الشئ قديماً له يكون حادثاً مستفتحاً ؛ وذلك باطل باتفاق .
 وإن قالوا : تباين الأصلين معنى ثالث لا يقال هو هما ، أقرّوا بقدم أصل ثالث ،
 هو تباين نور و ظلام وتركوا التثنية . وقيل لهم أيضاً : خبرونا عن التباين : أ بطل
 لما جاء الامتزاج أم لا ؟ فإن قالوا : بطل ، قيل لهم : فإذا جاز عدم القديم ، الذي هو
 التباين ، وبطل أنه لعلّه ما ، فلم لا يجوز بطلان النور والظلام القديمين وعدمهما لعلّه ما
 وسبب يقتضى ذلك ؟ فإن مروا على ذلك تركوا دينهم ، وإن أبوه لم يجدوا فضلاً .
 وإن قالوا : بل التباين باقٍ موجودٌ في حالة وجود الامتزاج ، قيل لهم : فيجب أن
 يكونا متباينين ممتزجين ، وأن تكون اليوم دنيا و آلا تكون دنيا ، لوجود الامتزاج
 والتباين اللذين كانت لأحدهما ولم تكن للآخر ؛ وهذا جهل .

وإن قالوا : إن تباين الأصلين محدث ، وامتزاجهما محدث ، قيل لهم : فهل
 ينفك الأصلان من التباين والامتزاج ؟ فإن قالوا : نعم ، تركوا قولهم بتباين الأصلين
 في القدم ؛ وإن قالوا : لا ، قيل لهم فيجب القضاء على حدوث النور والظلام ، إذا كانا
 لا ينفكان من حادثين ولا يخلوان منهما ؛ وكنا قد بينّا أن ما لم ينفك من المحدث
 ولم يسبقه فهو محدث .

وإن قالوا : لا غاية لتباين الأصلين وامتزاجهما ، وإن كانا حادثين ، ولا تباين
 إلا وقبله امتزاج ، ولا امتزاج إلا وقبله تباين أبداً لأوّل لذلك ولا غاية ، قيل لهم :
 فمحالٌ على قولكم هذا أن الدنيا لم تكن في الأزل ؛ لأن الامتزاج على قولكم هذا
 لأوّل له ولاشئ منه إلا وقد كان قبله مثله وتباين يخالفه إلى غير غاية .

ثم يقال لهم ولمن قال بذلك من أهل الدهر : إن قولكم لأوّل للحوادث يقتضى
 قدمها وأنها لم تكن عن عدم ؛ وقولكم فيها أنها حوادث نقض لذلك ؛ لأن القول
 « حوادث » هو جمع حادث ؛ والحادث حقيقته أنه ما وجد عن عدم ؛ فحقيقة الجمع
 الذي يقع عليه الرسم أنه موجود عن عدم . ومن المحال أن يدخل في جمع الحوادث
 ما لأوّل لوجوده ؛ فمحالٌ إذا قولكم إن ما وقع عليه قولكم « حوادث » لأوّل له أو منه
 ما لا أوّل له ؛ ولا جواب لهم عن ذلك .

(و پس از ذکر : مسأله « فی الرد علی الديصانيّة » آمده است :)

مسألة

[في الرد على جميع الثنوية]

ويقال لجميعهم : إذا جاز أن يصير ما لم يزل متبائنا ممتزجا ، فلم لا يجوز أن يصير ما لم يزل نوراً ظلاماً وما لم يزل ظلاماً نوراً ؟ فلا يجدون له مدفعاً .

مسألة

[في الزام جميع الثنوية]

ويقال لجميعهم أيضاً : خبرونا عن قائل قال : أنا ظلام ؛ هل يخلو أن يكون من أشخاص النور أو من أشخاص الظلام ؟ فإن قالوا : لا ، قيل لهم : فمن أيهما هو ؟ فإن قالوا : من أشخاص النور ، قيل لهم : فقد كذب النور إذا في قوله « أنا ظلام » ؛ لأنه ليس بظلام ؛ وهذا نقض قولكم ؛ وإن قالوا : من أشخاص الظلام ، قيل لهم : فقد صدق في قوله « أنا ظلام » ، ووجد الصدق والكذب من جوهر واحد ؛ وإن جاز ذلك ، جاز وقوع الخير والشر والعدل والجور ، والتبريد والتسخين من جوهر واحد ؛ وهذا ترك دينهم . فإن قال منهم قائل : قد وقع الصدق والكذب من جوهر الظلام ، وهما شران ، قيل لهم : ما أنكرتهم من أن يقع منه الجور والعدل والايلاام والاذا ؛ ويكون شراً كله ؟ فإن قالوا : لا يجوز أن يكون من العدل والاذا شر ، قيل لهم : ولا يجوز أن يكون من الصدق شر .

ويقال لهم أيضاً : اعملوا على أن الصدق والكذب الواقعين من الظلام شر ، أليس أحدهما خبراً عن الشيء على ما هو به والآخر خبر عنه على خلاف ما هو به ؟ فما أنكرتهم أن يقع العدل والجور من جوهر واحد مع اختلافهما .

وإن قال من الديبانية قائل : إن الظلام ليس بصادق في قوله « أنا ظلام » ؛ لأنه غير عالم بقوله وما كان منه ؛ والصدق مقرون بالقصد إليه والعلم به ؛ قيل له : لم قلت ذلك ؟ ثم يقال : أفليس هو مع ما وصفت خبراً عن الشيء على ما هو به ؛ وقد يوجد أيضاً من الظلام الخبر عن الشيء على خلاف ما هو به ؛ فما أنكرت من جواز وقوع العدل والجور جميعاً من الظلام ؛ ولا فصل في ذلك .

[في نقض آخر لجميع الثنوية]

و يُسألون أيضاً عَمَّنْ خَبَأَ شيئاً في موضع ونسيه وذهب عنه ذكره ، فيقال لهم :
 أليس قد صار الناسي ذا كراً ، ووقع الذكرُ والنسيانُ ، مع تضادِّهما واختلافهما ، من جوهر
 واحد ، فلمَ لا يجوز أيضاً وقوع العدلِ والجورِ من جوهر واحد ؟ فإنَّ قالوا : الواضعُ
 للشيء لم ينسه ، وإنما غلبت عليه أجزاء الظلام ، و ذكرُهُ باقٍ قائمٌ [٢١ ظ] يقال لهم :
 فالناسي إذاً للشيء بغلبة أجزاء الظلام عليه ذا كَرٌ له في حال نسيانه ؛ لأنَّ ذكرَهُ
 عندكم موجود في هذه الحال ؛ وهذا دفع الحسِّ والإِضرار ؛ لأنَّ الإنسان يجد نفسه
 عند غلبة النسيان عليه غير ذا كَرٍ لما نسيه أصلاً ولا عالماً بموضعه ؛ وهذا يدلُّ على أنَّ
 الذاكرَ قد يصيرُ ناسياً بعد الذكر ، وهو الذاكر نفسه ؛ وإن جاز ذلك جاز أن يصيرَ
 المسخَّنُ مبرِّداً والمبرِّدُ مسخَّناً ؛ وهذا نقضُ قولهم .

۱۵۸

التَّبصِيرُ فِي الدِّينِ (۱)

و تَمييزُ الْفَرْقَةِ النَّاجِيَةِ مِنَ الْفَرْقِ الْهَالِكِينَ

تأليف

أبي الْمُظَفَّرِ الْإِسْفَرَايْنِيِّ (۲)

(متوفى در سنه ۴۷۱ هـ . ق .)

ص ۴۳ :

الفرقة الرابعة : فيهم النظامية أتباع **أبي إسحاق إبراهيم بن سيار** الذي كان يلقب **بالنظام** ، . . . وكان في حداثة سنّه يصحب الثنوية والسمنية الذين يقولون بتكافؤ الأدلة ، وفي حال كهوليته كان يصحب ملحدة الفلاسفة ، وكان قد أخذ منهم قولهم بأن أجزاء الجزء لا تتناهي ، . . .

ص ۸۰ (در « الفرقة الثالثة عشرة : منهم أهل التناسخ : . . . ») :

وما نرى الثنوي قال بالتناسخ في بعض كتبه ، وذكر أن أرواح الصديقين إذا خرجت من أبدانهم اتصلت بعمود الصبح إلى أن تبلغ التور الذي فوق الفلك ويكونون في السرور دائماً ، وأرواح الصلابة تتناسخ في أجسام الحيوان فلا تزال تنتقل من حيوان إلى حيوان إلى أن يصفو من ظلمته ، فحينئذ يتوصل بالتور الذي فوق الفلك .

(۱) این کتاب در سنه ۱۳۵۹ هـ . ق . (۱۹۴۰ م .) با رعناء محمد زاهد بن حسن الكوثری

در مصر منتشر شده است .

(۲) برای ترجمه احوال اسفرايینی و آثار او مقدمه التبصير في الدين (ص ۶ - ۸) دیده شود .

السِّنْكَسَارِي [الْبَعْقُوبِي بِالْعَرَبِيَّةِ] (۱)

ج ۲ ص ۱۹۲-۱۹۳ [در «اليوم التاسع من شهر هاتور» (۵ نوامبر)]:
 و فيه أيضا اجتمعوا لآباء الثلثمائة و ثمانية عشر في مدينة نيقية على أيام
 قسطنطين الملك و كان فيهم رؤساء الأربعة كراسي... و كانوا هولاء القديسون آباء
 فضلاء و كان منهم من هو بمنزلة الرسل قد أقاموا الموتى (۱) وأبرءوا الأقسام وعملوا الجرائح
 العظام ولم يكن فيهم إلا من قد عذب بسبب الايمان و كان فيهم من قد سمرت يدها و
 رجلاه و من قد قلعت أظفاره و كسرت أسنانه و قلعت أظافره (۲) و كسرت أضلاعه و
 كان فيهم أسقف مرعش يقال له **توما** و كانوا الأمانية (۳) قد حبسوه اثنتين وعشرين سنة
 و عذبوه بالارحة و قطعوا منه في كل سنة عضوا.

- (۱) این کتاب ظاهراً در قرن دوازدهم مسیحی تألیف شده است و بعنوان فرانسوی «Le Synaxaire arabe Jacobite» که عنوان عربی «کتاب السنکساری» در مقدمه آن نیز مذکور است باعتماد **رنه باسه** (René Basset) در شش جلد، در سلسله انتشارات «مجموعه تألیف کلیسایی شرقی» (Patrologia Orientalis) در پاریس چاپ شده. سه جلد (۱ و ۲ و ۳) کتاب مزبور ظاهراً بدون تاریخ طبع میباشد و سه جلد (۴ و ۵ و ۶) بترتیب در سالهای ۱۹۲۲ و ۱۹۲۳ م. منتشر گردیده است. جلد ۶ آن حاوی فهرست کتاب مزبور و همچنین فهرست موضوعات ده جلد از مجلدات مجموعه مذکوره (یعنی از جلد ۱۱ تا ۲۰) است. عبارت «البعقوبی بالعربیة» که در اینجا، در عنوان، میان دو قلاب گذاشته شده است ترجمه قسمتی از عنوان فرانسوی کتاب می باشد که ذکر آن گذشت. و کلمه السنکسار که معرب Le Synaxaire، یونانی الاصل، میباشد بمعنی یک نوع «تقویم مذهبی» و یا «کتاب أسماء شهیدان و قدیسان و مختصر اخبار ایشان» است و میان مسیحیان عربی زبان مصطلح میباشد. علامتهای نسخه بدلهای طبع مذکور در اینجا نیز بکار رفته.
 (۲) در اصل مطبوع «أضافره» که بدون شک غلط است.
 (۳) در اصل مطبوع و فهرست کتاب چنین است و در ترجمه فرانسه در مقابل آن «Les Manichéens» گذاشته شده. شاید بتوان گفت این کلمه محرف «المانیة» و یا «المانیة» است و یا اینکه نزد نویسندگان مسیحی با این هیأت بمعنی «مانیة» بکار میرود.

ج ٤ ص ٩٤٩ - ٩٥٠ [در «اليوم الرابع عشر من برمودة» (٩ آوريل) :
 وفي أيام هذا القديس (١) ظهر انسان من المشرق (٢) اسمه ماني قال عن نفسه إنه
 البارقليط روح القدس و جاء إلى أرض الشام و جادلته أسقف قديس (٣) اسمه (٤)
 ارشلاوس ولما قهره وأظهر ضلالتة نفاه من بلاده فعاد إلى أرض الفرس و ادعى بالتبوة
 فأخذه بهرام ملك الفرس فشقه نصفين وأخذ من أتباعه مايتي انسان (٥) فدفنهم في
 الأرض إلى أو ساطهم منكسين إلى أن ماتوا وقال زرعت بستان من الناس ...

(١) ظاهر أ «ديونوسيوس» [B : «ديوناسيوس»] « مقصود است .

(٢) B : « من أرض المشرق » .

(٣) A : « اسقف قديس » .

(٤) B : « يسمي » .

(٥) B : « مايتين نفس » .

کامل التواریخ^(۱)

ج ۶ ص ۴۱ [در ذکر حوادث سنه ۱۶۳ هـ . ق . (خلافت مهدی - در قسمت « غزو الروم »)] :

و أرسل وهو بحلب فجمع من بتلك الناحية من الزنادقة فجمعوا فقتلهم و قطع كتبهم بالسكاكين

ج ۶ ص ۵۳ [در ذکر حوادث سنه ۱۶۸ هـ . ق . (خلافت مهدی)] :
و فيها مات عمر الكلواذانی صاحب الزنادقة و ولی مكانه محمد بن عيسى بن حمدويه فقتل من الزنادقة خلقاً كثيراً . . .

ج ۶ ص ۶۰ [در ذکر حوادث سنه ۱۶۹ هـ . ق . (خلافت هادی)] :
و فيها اشدّ طلب المهدی^(۲) للزنادقة فقتل منهم جماعة منهم علی بن یقطین و قتل أيضا یعقوب بن الفضل بن عبدالرحمن بن عباس بن ربيعة بن الحارث بن عبدالمطلب و كان سبب قتله أنه أتى به إلى المهدی فأقر بالزندقة فقال لو كان مات قول حقاً لكنت حقيقاً أن تتعصب لمحمد ولولا محمد^(۳) كنت^(۴) أم^(۵) والله لولا أنني جعلتُ علی نفسی أن لا أقتل هاشمياً لقتلتك ، ثم قال للمهدی أقسمت عليك إن ولّیت هذا الأمر لتقتلنّه ثم حبسه فلمّا مات المهدی قتله الهادی و كذلك أيضا كان عهد اليه بقتل ولد داود بن علی بن عبدالله بن عباس كان زنديقاً فمات فی الحبس قبل المهدی^(۶) ، و لما قُتل یعقوب أدخل أولاده علی الهادی فأقرت ابنته فاطمة أنّها حبلى من أبيها فحوّفت فماتت من الفرع .

(۱) شماره کامل التواریخ در جای خود (یعنی ص ۲۶۳-۲۶۴ همین کتاب) ۵۵ است و در اینجا

نیز از طبعی که ذکر آن گذشت نقل گردیده . (۲) C. I. : « الهادی » .

(۳) در طبع جدیدی که در سنه ۱۳۶۹ هـ . ق . در مصر منتشر شده است در اینجا « ما » اضافه دارد .

(۴) در P. C. بعد از « كنت » « من » آمده است .

(۵) در طبع جدید سابق الذکر : (بجای « أم ») : « أما » . (۶) در طبع جدید سابق الذکر :

(بجای « المهدی ») : « الهادی » .

مُصْبَاحُ الظُّلْمَةِ وَايضَاحُ الخِدْمَةِ^(۱)

تأليف

ابو البركات [معروف بابن كبر] ^(۲)

(متوفی در ما بین سنه ۱۳۲۰ و ۱۳۲۷ م .)

ص ۱۱۲ - ۱۱۳ (در « فصل فی ذکر الملل المخالفة و مآلاته کل طائفة »)

۵ - وملة تدعى المانیة

وهم أصحاب مانی الملقب بالمجنون وهم الذين يؤمنون بالآهين اثنين صالح و طالح فالصالح بزعمهم خالق النور والخير والطالح خالق الظلمة والشر ويقولون انه ليس للناس قيامة ولا بعث ولا حساب ويسجدون للشمس والقمر والكواكب السبعة ويحسبون حساب الاثنى عشر برجاً الفلكية ويقولون بدوام أحكام النجوم ويحرّمون التزويج على الجملة ويقولون بدوام الصوم و ينحسبون الأطعمة ويقولون إن لكل شيء في الدنيا نفساً من البقول والزروع والفواكه وغيرها ويفترون على الله القوى العظيم و يؤمنون بالجدود وحساب الموالي و يتدينون بالسحر والرقى وحساب النجوم وقصة مانی المذكور وخروجه إلى بلاد فارس و هربه من السجن و قتله من الملك مكتوبة في القانيسيس أعني^(۳) مصحف الأداء الذي لـ **سکورلس** ^(۴) المقدسی [يتضمن كتاب المجدل أنهم

(۱) این کتاب ظاهراً در اوائل قرن ۱۴ مسیحی تألیف شده است و در سنه ۱۹۲۸ م . با عتناء **لوئی**

ویله کور (R.P. Louis Villecourt) و **اوژن تیسران** (Mgr. Eugène Tisserant)

و **گاستن ویت** (Gaston Wiet) در سلسله انتشارات « مجموعه تألیف کلیسائی شرقی »

(Patrologia Orientalis) سابق الذکر منتشر شده است و جزوه چهارم از جلد بیستم مجموعه

منزبور را ، که شماره مسلسل صفحات آن در مجموعه ۵۷۵-۷۳۴ است ، تشکیل میدهد . بعضی از

نسخه بدلهای ، با علامتهای ذکر شده در کتاب ، در اینجا نیز ذکر میشود .

(۲) برای ترجمه احوال **ابو البركات** مقدمه ناشران کتاب **مصباح الظلمة** دیده شود .

(۳) U : « آی » . (۴) Codd : « کورش » .

ادّعوا إلهين خيراً وشريراً وسجدوا للشمس والقمر وباقي النجوم السبعة وعظموا البروج
الإثني عشر والأنوار وحكموا أن الماء والنار والشجر جواهر لها أرواح فمن صب الماء
ضياعا أو أطفأ ناراً ملتهبة أو قلع شجرة فقد قتل نفساً زكية وحرّموا اتخاذ النساء من
الأزواج والإماء (١) ونجسوا الذبائح (٢)

١٦١

کتاب بغیة المُرْتاد (٢)

في الردّ على المتفلسفة والقراطة والباطنية

تأليف

ابن تيمية

ص ٥٧ (در ضمن بحث در « تأویل ») :

ونحو ذلك من تأويلات القرامطة فانهم أئمة هذا التأويل الذين كانوا به أضلّ
الناس عن سواء السبيل وهو في الأصل إنما صدر عن زنادقة منافقين أرادوا التلبس به
على جهال المسلمين فوافقهم في الظاهر وخالفهم في الباطن إذا لقوا الذين آمنوا
قالوا آمنا وإذا خلوا إلى شياطينهم قالوا إنا معكم ...

ص ٦١ - ٦٤ :

قال فأما ما يتعلق من هذا الجنس بأصول العقائد المهمة فيجب تكفير من يغيّر الظاهر
بغير برهان قاطع كالذي ينكر حشر الأجساد وينكر العقوبات الحسية في الآخرة
بظنون وأوهام ... ويجب تكفير من قال منهم إن الله عز وجل لا يعلم إلا نفسه أو لا يعلم
إلا الكلّيّات فأما الأمور الجزئية المتعلقة بالأشخاص فلا يعلمها لأن ذلك تكذيب
للرسول صلى الله عليه وسلم وليس من قبيل الدرجات التي ذكرناها في التأويل إذا أدلّة
القرآن والأخبار على نفيتهم حشر الأجساد ونفيتهم علم الله تعالى بكلّ ما يجري على الإنسان

(١) T : « والإماء » . (٢) عبارات میان دو قلاب در حاشیه نسخه U مندرج است .

(٣) از طبعی که در سنة ١٣٢٩ هـ . ق . در مصر منتشر شده است نقل گردیده .

مجاززة حدّا لا يقبل التأويل وهم معترفون بأنّ هذا ليس من التأويل ولكن قالوا لما كان صلاح الخلق في أن يعتقدوا حشر الأجساد لقصور عقولهم عن فهم المعاد العقليّ وكان صلاحهم في أن يعتقدوا أن الله عالم بما يجري عليهم ورفيق عليهم ليورث ذلك رهبة و رغبة في قلوبهم جاز للرسول صلى الله عليه وسلم أن يفهمهم ذلك قالوا وليس بكاذب من أصلح غيره فقال ما فيه صلاحه وإن لم يكن كما قاله . وهذا القول باطل قطعاً لا أنه تصريح بالتكذيب ثمّ طلب عذرا في أنّه لم يكن كاذباً ويجب إجلال منصب النبوة عن هذه الرذيلة ففي الصدق و اصلاح الخلق به مندوحة عن الكذب وهذه أوّل درجات الزندقة وهي رتبة بين الاعتزال وبين الزندقة المطلقة فإنّ المعتزلة تقرب مناهجهم من مناهج الفلاسفة إلّا في هذا الأمر الواحد وهو أنّ المعتزليّ لا يجوز الكذب على رسول الله صلى الله عليه وسلم بمثل هذا العذر بل يؤوّل الظاهر مهما ظهر له بالبرهان خلافه والفلسفيّ لا تقتصر مجازته للظواهر على ما يقبل التأويل على قرب أو بعد وأما الزندقة المطلقة فهو أن ينكر أصل المعاد عقليّاً وحسيّاً وينكر الصانع للعالم أصلاً ورأساً . وأما إثبات المعاد بنوع عقليّ مع نفى الآلام واللذات الحسيّة وإثبات الصانع مع نفى علمه بتفاصيل الأمور فهي زندقة مقيدة بنوع اعتراف بصدق الأنبياء فظاهر ظنّي و العلم عند الله تعالى أن هؤلاء المرادون بقوله صلى الله عليه وسلم ستفترق أمتي نيفاً وسبعين فرقة كلّهم في الجنة إلّا الزنادقة وهي فرقة . هذا لفظ الحديث في بعض الروايات ولفظ الحديث يدلّ على أنّه أراد الزنادقة من أمتّه إذ قال ستفترق أمتي ومن لم يعترف بنبوته فليس من أمتّه والذين ينكرون أصل المعاد و أصل الصانع فليسوا معترفين بنبوته إذ يزعمون أن الموت عدم محض وأنّ العالم لم يزل كذلك موجوداً بنفسه من غير صانع ولا يؤمنون بالله ولا باليوم الآخر وينسبون الأنبياء إلى التّليّيس فلا يمكن نسبتهم إلى الأمة فإذا لا معنى لزندقة هذه الأمة إلّا ما ذكرناه (قلت) أمّا الحديث فلا أصل له بل موضوع كذب باتفاق أهل المعرفة بالحديث ولم يروه أحد من أهل الحديث المعروفين بهذا اللفظ بل الحديث الذي في كتب السنن والمسند عن النّبيّ صلى الله عليه وسلم من وجوه أنّه قال ستفترق أمتي على ثلاث وسبعين فرقة واحدة في الجنة واثنان وسبعون في النار وروى عنه أنّه قال هي الجماعة وفي حديث آخر هي من كان على مثل ما أنا عليه اليوم وأصحابي وأيضاً فلفظ

الزندقه لا يوجد في كلام النبي صلى الله عليه وسلم كما لا يوجد في القرآن وهو لفظ أعجمي معرب أخذ من كلام الفرس بعد ظهور الإسلام وعرب وقد تكلم به السلف والأئمة في توبة الزنديق ونحو ذلك . فأما الزنديق الذي تكلم الفقهاء في قبول توبته في الظاهر فالمراد به عندهم المنافق الذي يظهر الإسلام ويبطن الكفر وإن كان مع ذلك يصلي و يصوم ويحج و يقرأ القرآن وسواء كان في باطنه يهوديًا أو نصرانيًا أو مشركًا أو وثنيًا وسواء كان معطلًا للصانع والتبوة أو للنبوية فقط أو لنبوة نبينا صلى الله عليه وسلم فقط فهذا زنديق وهو منافق وما في القرآن والسنة من ذكر المنافقين يتناول مثل هذا باجماع المسلمين ولهذا كان هؤلاء مع تظاهرهم بالإسلام قديكون أسوأ حالا من الكافر المظهر كفره من اليهود والنصارى مثلاً كما قال تعالى: «إن المنافقين في الدرك الأسفل من النار ولن تجد لهم نصيراً» (١) إلا الذين تابوا وأصلحوا واعتصموا بالله وأخلصوا دينهم لله فأولئك مع المؤمنين وسوف يؤت الله المؤمنين أجراً عظيماً (٢) ومثل هؤلاء المنافقين كفار في الباطن باتفاق المسلمين وإن كانوا مظهرين للشهادتين والإقرار بما جاء به الرسول ومؤدين للواجبات الظاهرة فإن ذلك لا ينفعهم في الآخرة إذ لم يكونوا مؤمنين بقلوبهم باتفاق أئمة المسلمين . و بهذا يظهر ضعف ما ذكره من أنه لا معنى لزندقه هذه الأمة إلا ما ذكره من الزندقه المقيّدة التي هي مذهب الفلاسفة المشائين فإن الزندقه في هذه الأمة وغيرها باتفاق أئمة المسلمين أعم من هذا كما يذكره الفقهاء كلهم في باب توبة الزنديق وسائر أحكامه وإن لم يكن لفظ الزنديق وارداً في الكتاب والسنة بل معناه عندهم المنافق ...

مؤلف كتاب پس از ذکر چندین آیه درباره منافقان و ذکر سوره های قرآن که ذکر منافقان در آنها آمده و بحث مفصل در این باب چنین میگوید :

وعامة ما يوجد التفاق في أهل البدع فإن الذي ابتدع الرّفض كان منافقا زنديقا وكذلك يقال عن الذي ابتدع التجهم وكذلك رؤس القرامطة والخرمية و أمثالهم ولا ريب أنّهم من أعظم المنافقين ولا يتنازع المسلمون في كفرهم ... (٣)

(١) آیه ١٤٥ از سوره ٤ (سورة النساء) . (٢) آیه ١٤٦ از سوره ٤ .

(٣) بیشتر مطالب فوق را جمع بزندقه بمعنی اعم میباشد ولی چون از لحاظ ارتباط آنها بازندقه بمعنی اخس دارای اهمیت است در اینجا نقل گردید .

۱۶۲

مختصر

الصواعق المرسله (۱)

علي

الجهمية و المعظلة

تأليف

ابن قيم الجوزية

ج ۱ ص ۹۴ (در فصل « قبول التأويل له أسباب ») :

(السبب الثالث) أن يعزو المتأول تأويله إلى جليل القدر نبيل الذكر من العقلاء أو من آل بيت النبي صلى الله عليه وسلم وبهذا الطريق توصل الرافضة والباطنية والإسماعيلية والنصيرية إلى تنفيق باطلهم وتأويلاتهم فلا إله إلا الله ، كم من زندقه و إلحاد و بدعة قد نفقت في الوجود بسبب ذلك و هم برآء منها .

ج ۱ ص ۱۲۲ :

فإن جاز عليه أن لا يبين المراد من ألفاظ القرآن و جاز عليه أن لا يبين بعض ألفاظه . فلو كان المراد منها خلاف حقائقها و ظواهرها دون مدلولاتها و قد كتبه عن الأمة و لم يبينه لها كان ذلك قدحا في رسالته و عصمته و فتحا للزندقه من الرافضة و غيرهم باب كتمان بعض ما أنزل الله و هذا مناف للإيمان به و برسالته .

(۱) الصواعق المرسله تأليف ابن قيم الجوزية (۶۹۱ - ۷۵۱ هـ . ق .) است و آنرا

ابن الموصلي (۶۹۹ - ۷۷۴ هـ . ق .) مختصر کرده . ابن مختصر الصواعق المرسله در سنه

۱۳۴۸ هـ . ق . در دو جلد ، در مکه طبع و نشر شده است . در این کتاب در بیشتر موارد ظاهراً

زندقة بمعنی اعم مقصود است .

ج ١ - ص ١٩٢ :

المعارض بين العقل و الثقل في الأصل هم الزنادقة المنكرون للتبوة وحدوث العالم والمعاد ، و وافقهم في هذا الأصل الجهمية المعطلة لصفات الرب تعالى وأفعاله ، والطائفتان لم تثبت للعالم صانعا البتة . فإن الصانع الذي أثبتوه وجوده مستحيل فضلا عن كونه واجب الوجود قديما . أما الزنادقة الفلاسفة فإنهم أثبتوا للعالم صانعا لفظا لامعنى

ج ١ ص ٢٢٦ :

ولما حدث **عمران بن حصين** عن رسول الله صلى الله عليه وسلم بقوله « أن الحياء خير كله » فعارضه معارض بقوله « أن منه وقارا و منه ضعفا » فاشتد غضب **عمران بن حصين** وقال : أحدثك عن رسول الله صلى الله عليه وسلم وتقول إن منه كذا ومنه كذا ؟ و ظن أن المعارض زنديق .

ج ٢ ص ٢٠٣ - ٢٠٤ (پس از بحث مفصلی ، در چند صفحه ، درباره « الله نور السموات والأرض » وصفات خدا و اینکه نور صفت کمال میباشد و نور پیغمبر ص چنین آمده است) :

فإذا كان هذا نور عبده فكيف بنوره سبحانه والرب تعالى هو الخالق للنور و الظلمة كما استفتح سبحانه سورة الانعام بقوله : « الحمد لله الذي خلق السموات والأرض وجعل الظلمات و النور ثم الذين كفروا يرب بهم يعدلون » (١) فاستفتح السورة بابطال قول أهل الشرك أجمعين من التثوية **المجوس** (٢) القائلين بأن للعالم نورين (٣) نور وظلمة فأخبر أنه وحده رب النور و الظلمة وخالقهما كما أنه وحده خالق السموات والأرض والله تعالى جعل الموجودات عالیا و سافلا و متوسطا بينهما و جعل لسافلها الظلمة و هي مسكن أهل الظلمات من خلقه و جعل لعالیها النور و هو مسكن أهل النور

(١) آیه ١ سورة ٦ (سورة الانعام) .

(٢) چنانکه درس ٢٧٣ این کتاب گذشت **دمشقی** ، در کتاب **نخبة الدهر** ، گوید : وسمی أصحاب مانی القائلين بالنور و الظلمة و الغير والسر والذين اليهم الإشارة بقوله تع : « الحمد لله الذي . . . » الى قوله « و يعلم ما تكسبون » الآيات الثلاث .

(٣) در نسخه چاپ شده چنین است و شاید « اصلین » باشد .

ج ٢ ص ٢٥٠ :

وقال **ابو العباس بن شريح** وقد صحّ عند جميع أهل الديانة والسنة إلى زماننا أن جميع الآثار والآخبار الصادقة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في الصفات يجب على المسلم الإيمان بها وأن السؤال عن معانيها بدعة والجواب كفر وزندقة مثل قوله (الرحمن على العرش استوى) (وجاء ربك والملك صفًا صفًا) ونظائرها مما نطق به القرآن ...

ج ٢ ص ٤١٠ :

ولئن دخل في أعمار الرواة من رسم بالغلط في الأحاديث فلا يروج ذلك على جهابذة أصحاب الحديث وورثة العلماء حتى أنهم عدّوا أغاليط من غلط في الإسناد والمتون بل تراهم يعدّون على كلّ واحد منهم كم في حديث غلط وفي كلّ حرف حرف وماذا صحّف فإذا لم ترج عليهم أغاليط الرواة في الأسانيد والمتون والحروف فكيف يروج عليهم وضع الزنادقة وتوليدهم الأحاديث التي يرويها الناس حتى خفيت على أهلها وهو قول بعض الملحدة وما يقول هذا إلا جاهل ضالّ مبتدع كذاب يريد أن يهجن بهذه الدعوة الكاذبة صحاح أحاديث النبي صلى الله عليه وسلم وآثاره الصادقة...

ص ٤١٤ :

ومنها أن تكون الحقائق تبعاً للعقائد فمن اعتقد بطلان الحكم المعين كان باطلاً ومن اعتقد صحّته كان صحيحاً ومن اعتقد حلّه كان حلالاً ومن اعتقد تحريمه كان حراماً وهذا القول كما قال فيه بعض العلماء أوّله سفسطة و آخره زندقة فإنّه يتضمّن بطلان حكم الله تعالى قبل وجود المجتهدين

طَبَقَاتُ الشَّافِعِيَّةِ الْكُبْرَى (۱)

تأليف

تاج الدین ابی نَعَر عبد الوهاب بن تقی الدین السُبُکِی (۲)

(۷۲۷ - ۷۷۱ هـ . ق .)

ج ۴ ص ۲-۳ (در ترجمه احوال ابی حیان التوحیدی):

وقال شيخنا **الذهبي** بل كان عدو الله خبيثا وقال **الذهبي** أيضا كان سيء الاعتقاد ثم نقل قول ابن فارس في كتاب **الفريدة والخريدة** كان **ابو حيان** كذابا قليل الدين والورع عن القذف... وقال **ابو الفرج ابن الجوزي** في تاريخه زنادقة الاسلام ثلاثة: **ابن الراوندي** و **ابو حيان التوحيدي** و **ابو العلاء**. قال و أشدّهم على الاسلام **ابو حيان** لأنّه مجمج ولم يصرّح قلت الحامل لـ **الذهبي** على الوقعة في **التوحيدي** مع ما يبطئه من بعض الصوفيّة هذان الكلامان و لم يثبت عندي إلى الآن من حال **ابی حیان** ما يوجب الوقعة فيه...

(۱) این کتاب در سنه ۱۳۲۴ هـ . ق . در ۶ جلد ، در مصر منتشر شده است .

(۲) برای ترجمه احوال **سبکی** و مراجع آن و آثار او **معجم المطبوعات** ، ج ۱ ص ۱۰۰۲ - ۱۰۰۴ ، دیده شود .

الإنسان الكامل^(۱)

فی معرفة الاواخر والاول

تألیف

عبدالکریم بن ابراهیم الجیلانی^(۲)

(۷۶۷ - ۸۰۵ هـ . ق .)

ج ۲ ص ۷۶ (در « الباب الثالث والستون فی سائر الأديان والعبادات ونکته جميع الأحوال والمقامات ») :

وذهبت طائفة إلى عبادة النور والظلمة لأنهم قالوا إن اختصاص الأنوار بالعبادة تضييع للجانب الثاني لأن الوجود منحصر من نور وظلمة فالعبادة لهؤلاء أولى فعبدوا النور المطلق حيث كان من غير اختصاص بنجم أو غيره وعبدوا الظلمة المطلقة المتجلية حيث كانت فسموا النور **يزدان** وسموا الظلمة **أهر من** وهؤلاء هم الثنوية^(۳).

ج ۲ ص ۷۹ - ۸۰ (أيضا در « الباب الثالث والستون فی سائر الأديان ... ») :
وأما الثنوية فإنهم عبدوه من حيث نفسه تعالى لأن الله تعالى جمع الأضداد بنفسه فشمع المراتب الحقيقية والمراتب الخلقية وظهر في الوصفين بالحكمين وظهر في الدارين بالنعتين فما كان منسوبا إلى الحقيقة الحقيقية فهو الظاهر في الأنوار وما كان منسوبا إلى الحقيقة الخلقية فهو عبارة عن الظلمة فعبدوا النور والظلمة لهذا السر الإلهي الجامع للوصفين والظنين والاعتبارين والحكمين كيف شئت من أي حكم شئت فإن سبحانه يجمعه وضده بنفسه فالثنوية عبدوه من حيث هذه اللطيفة الإلهية مما يقتضيه في نفسه سبحانه وتعالى فهو المسمى بالحق وهو المسمى بالخلق فهو النور والظلمة .

(۱) ازطبعی که در سنة ۱۳۱۶ هـ . ق . در دو جلد ، در **مصر** منتشر شده است نقل کردید .

(۲) برای ترجمه احوال و آثار **جیلانی معجم المطبوعات** ، ج ۱ ص ۷۲۸ - ۷۲۹ دیده شود .

(۳) در نسخه طبع شده چنین است و ظاهراً « الثنوية » درست میباشد .

شرح تجرید الکلام^(۱)

تألیف

قوشچی «علاءالدین بن محمد»^(۲)

(متوفی در سنه ۸۷۹ ه. ق.)

در المقصد الثالث فی اثبات الصانع وصفاته و آثاره (در قسمت «وعومیه العلة يستلزم عمومیه الصفة»):

والمخالفون فی هذا الأصل و هو أعظم الأصول الإسلامیه فرق أعظمها الثنویة فإِنَّهم قالوا نجد فی العالم خیراً كثيراً و شرّاً كثيراً و إنَّ الواحد لا یكون خیراً و شريراً فلكلّ منهما فاعل علی حدة . فالمانویة و الدیصانیة منهم قالوا فاعل الخیر هو النور و فاعل الشرّ هو الظلمة و فسادہ ظاهر لاَّ نهما عرضان فیلزم قدم الجسم و كون الاّ له محتاجاً

(۱) تجرید الکلام تألیف خواجه نصیرالدین طوسی (۵۸۵-۶۷۲ ه. ق.) است که شرحهای متعدد بر آن نوشته اند و آنچه بسیار معروف است و بطبع رسیده و فعلاً در دست میباشد سه شرح است بقرار ذیل:

۱- کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد تألیف جمال الدین احمد بن یوسف بن مطهر حلی معروف بعلامة (۲۹ رمضان ۶۴۸ - ۷۲۶ ه. ق.).
۲- شرح قوشچی.

۳- شرح ملا عبد الرزاق لاهیجی موسوم بـ «شوارق الالهام».

با اینکه شرح علامة از جهت تاریخ تألیف مقدم بر شرح قوشچی است چون بسیار مختصر میباشد مطالب منقولہ از آن در حاشیہ آنچه از شرح قوشچی نقل شده است قرار داده شد و مطالب منقولہ از شوارق در جای خود خواهد آمد . در اینجا از یک نسخه خطی قدیمی از شرح قوشچی که متعلق است بنکارنده ، و تاریخ کتابت ندارد ، نقل گردیده .

(۲) برای ترجمه احوال قوشچی و مراجع آن و آثار او مجمع المطبوعات ، ج ۲ ص ۱۰۳۰-۱۰۳۱ ، دیده شود .

اليه وَكَأَنَّهُمْ أَرَادُوا مَعْنَى آخِرِ سَوَى الْمُتَعَارِفِ فَإِنَّهُمْ قَالُوا النَّورُ حَيٌّ عَالَمٌ قَادِرٌ سَمِيعٌ بَصِيرٌ (١) .

در قسمت فی بیان الالم و وجه حسنه (در «واختلف فی حسن الالم وقبحه»):
و ذهب الثنویة إلی قبح جمیع الآلام لذاتها و هی صادرة عن الظلمة (٢)

-
- (١) در کشف المراد (طبع صیدا سنة ١٣٥٣ هـ . ق .) ص ١٧٤ (در المقصد الثالث در قسمت «عمومية العلة تستلزم عمومية الصفة») :
والثنویة ذهبوا إلی أن الخیر من النور والسر من الظلمة . . .
و در ص ١٩١ - ١٩٢ (در شرح «لانسبة فی الخیرة بین فعلنا وفعله تعالی») :
«أقول» هذا جواب عن شبهة أخرى لهم [ظ. للمعتزلة] قالوا : لو كان العبد فاعلا للإيمان لكان بعض أفعال العبد خیراً من فعله تعالی لأنّ الإيمان خیر من القردة والغنازیر
(یس از ردّ این قسمت چنین آمده است :)
واعلم هذه الشبهة رکیكة جداً و إنما أوردها المصنّف ، رحمه الله ، هنا لأنّ بعض الثنویة أورد هذه الشبهة علی ضرار بن عمرو فأذعن لها والتزم بالجبر لآجلها .
(قوشچی در شرح خود براین قسمت از ثنویان و ضرار بن عمرو ذکر کرده است) .
(٢) در کشف المراد (طبع مذکور) ص ٢٠٥ (در «فی الالم و وجه حسنه») ،
فذهب الثنویة إلی قبح جمیع الآلام .

فَتْحُ الْبَارِي (١)

بشرح صحيح الإمام أبي عبد الله محمد بن اسمعيل البخاري

تأليف

ابن حجر العسقلاني

ج ١٢ ص ٢٢١ (كتاب استتابة المرتدين والمعاندين وقتالهم - باب حكم المرتد والمرتدة) :

فقد أخرجه (٢) الطبراني من وجه آخر عن عكرمة عن ابن عباس رفعه :
 « من خالف دينه دين الإسلام فاضربوا عنقه » واستدل به على قتل الزنديق من غير
 استتابة وتعقب بان في بعض طرقه كما تقدم أن علياً استتابهم وقد نص الشافعي كما
 تقدم على القبول مطلقاً وقال يستتاب الزنديق كما يستتاب المرتد وعن أحمد وأبي حنيفة
 روايتان : أحدهما لا يستتاب والأخرى إن تكرّر منه لم تقبل توبته وهو قول الليث و
 اسحق وحكى عن أبي اسحق المروزي عن أئمة الشافعية ولا يثبت عنه بل قيل إنه
 تحريف من اسحق بن راهويه والأول هو المشهور عند المالكية . وحكى عن مالك
 إن جاء تائباً يقبل منه وإلا فلا وبه قال أبو يوسف واختاره الأستاذان أبو اسحق
 الأسفرايني وأبو منصور البغدادى وعن بقية الشافعية أوجه كالمذاهب المذكورة
 وخامس يفصل بين الدّاعية فلا يقبل منه وتقبل توبة غير الدّاعية . وأفتى ابن الصلاح بأن
 الزنديق إذا تاب تقبل توبته ويعزر . فإن عاد بادرناه بضرب عنقه ولم يمهل واستدل
 من منع بقوله تعالى : إيا الذين تابوا وأصلحوا (٣) فقال الزنديق لا يطلع على صلاحه لأن
 الفساد إنما أتى مما أسره فإذا أطلع عليه وأظهر الاقلاع عنه لم يزد على ما كان عليه
 وبقوله تعالى : إن الذين آمنوا ثم كفروا ثم آمنوا ثم كفروا ثم ازدادوا كفراً لم يكن الله
 ليغفر لهم (٤) الآية . وأجيب بأن المراد من مات منهم على ذلك كما فسره ابن عباس فيما
 أخرجه ابن أبي حاتم وغيره واستدل بمالك بأن توبة الزنديق لا تعرف . قالوا إنما لم يقتل

(١) شماره فتح الباري درجای خود (ص ٣٤١ مین کتاب) ٩٣ است . (٢) ظاهراً ضمیر راجع

است بحديث : « من بدل دينه فاقتلوه » (٣) قسمی از آیه ١٦٠ سورة ٣ (سورة البقرة) .

(٤) آیه ١٣٧ سورة ٤ (سورة النساء) .

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمُنَافِقِينَ لِلتَّائِبِ وَلَا تَهْلِكْ لَوْ قَتَلْتَهُمْ لَقَتْلَهُمْ بِعِلْمِهِ فَلَا يُؤْمِنُ أَنْ يَقُولَ قَائِلٌ إِنَّمَا قَتَلْتَهُمْ لِمَعْنَى آخِرٍ وَمِنْ حِجَّةٍ مِنْ اسْتِثْنَائِهِمْ قَوْلَهُ تَعَالَى : اتَّخَذُوا إِيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَدَلَ عَلَى أَنْ إِظْهَارَ الْإِيْمَانِ لَا يَحْصُنُ مِنَ الْقَتْلِ . وَكُلُّهُمْ أَجْمَعُوا عَلَى أَنْ أَحْكَامَ الدُّنْيَا عَلَى الظَّاهِرِ وَاللَّهُ يَتَوَلَّى السَّرَائِرَ . وَقَدْ قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِاسَامَةَ هَلَا شَقَقْتَ عَنْ قَلْبِهِ ...

١٦٦

إِرْشَادُ السَّارِي لِشَرْحِ صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ (١)

تَأَلِيفُ

قَسْطَلَانِي (٢)

(٨٥١ - ٩٢٣ هـ . ق .)

ج ١٠ ص ٨٠ [در « کتاب استنباط المرتدین والمعاندین » (باب حکم) الرجل المرتد و) حکم المرأة (المرتدة)]:

و به قال (حدَّثنا ابو النعمان محمد بن الفضل) قال (حدَّثنا حماد بن زيد عن ايوب) السخثياني (عن عكرمة) مولى ابن عباس أنه (قال أُنِي) بضم الهمزة وكسر الفوقية (على) هو ابن ابي طالب (رضي الله عنه بزنادقة) بفتح الزاى جمع زنديق بكسر ها وهو المبطن للكفر المظهر للاسلام كما قاله النووي والرافعي في كتاب الردة و بابي صفة الأئمة والفرائض أو من لا ينتحل ديننا كما قاله في اللعان و صوبه في المهمات و

(١) از طبعی که در سنه ١٣٠٤-١٣٠٦ هـ . ق . در ده جلد ، در بولاق مصر منتشر شده است نقل گردیده .

(٢) شهاب الدين ابو العباس احمد بن محمد بن ابي بكر بن عبد الملك بن احمد الخطيب بن محمد بن حسين بن علي بن ميمون القسطلاني المصري ، از بزرگان دانشمندان ومحدثان عصر خود محسوب ميشود (برای ترجمه آحوال قسطلاني ومراجع آن وآثار او معجم المطبوعات ، ج ٢ ص ١٥١١ - ١٥١٢ ، دیده شود)

و قيل إنيهم طائفة من الروافض تدعى السبئية ادّعوا أن علياً رضي الله عنه إله و كان رئيسهم عبد الله بن سبا بفتح السين المهملة و تخفيف الموحدة و كان أصله يهودياً (فأحرقهم) و عند الاسماعيلى من حديث عكرمة إن علياً أتى بقوم قد ارتدوا عن الإسلام أو قال بزنادقة و معهم كتب لهم فأمر بنار فأنضجت و رماهم فيها (فبلغ ذلك) الإحراق (ابن عباس) و كان إذ ذاك أميراً على البصرة من قبل علي رضي الله عنهم (فقال لو كنت أنا لم أحرقهم لنهى رسول الله صلى الله عليه و سلم) عن القتل بالنار بقوله (لا تعذبوا بعذاب الله) و سقط لا تعذبوا بعذاب الله لغير أبي ذر و فى حديث ابن مسعود عند أبي داود فى قصة أخرى إنه لا يعذب بالنار إلا رب النار و قول ابن عباس هذا يحتمل أن يكون مما سمعه من النبى صلى الله عليه و سلم أو من بعض الصحابة (ولقتلتهم لقول رسول الله صلى الله عليه و سلم من بدل دينه فاقتلوه) و من عام يخص منه من بدل دينه فى الباطن و لم يثبت ذلك عليه فى الظاهر فإنه يجرى عليه أحكام الظاهر و يستثنى منه من بدل دينه فى الظاهر لكن مع الإكراه و استدّل به على قتل الزنديق من غير استتابة و أجيب بأن فى بعض طرق الحديث أن علياً استتابهم . و قد قال الشافعى رحمه الله يستتاب الزنديق كما يستتاب المرتد و احتج من قال بالأول بأن توبة الزنديق لا تعرف و الحديث سبق فى الجهاد .

شوارق الإلهام^(۱)

تأليف

عبد الرزاق بن علي بن الحسين اللاهيجي

(از دانشمندان قرن یازدهم هجری)

ج ۲ (در قسمت « فی عموم قدرته تعالی ذکره »):

واعلم أنَّ المنكرين لعموم قدرته تع في المقام الأول طوائف فمنهم الثنوية القائلون بأنَّ للعالم إلهين نور هو مبدأ الخيرات هو **يزدان** وظلمة هو مبدأ الشرور هو **اهرمن** و حاصل شبهتهم أنَّ في العالم خيرات و شرورا فلو كان مبدأ الخير والشر واحدا لزم كون الواحد خيرا و شريرا و هو محال و الجواب على ما في كتب القوم هو منع اللزوم إنَّ أريد بالخير من غلب خيره وبالشر من غلب شره و منع استحالة اللزوم إنَّ أريد بالخير خالق الخير و خالق الشر في الجملة غاية الأمر أنَّه لا يصح إطلاق الشرير عليه تع لظهوره في من غلب شره أو لعدم التوقيف من الشرع و هذا الجواب لا تحسم^(۲) مادة الشبهة اذ لهم أنَّ يقرروها بأنَّ الله تع صرف الوجود و محض الخير و فيمتنع أن يصدر عنه الشر الذي مناطه ليس إلا العدم على ما تقرّر في موضعه سواء كان الشر غالباً أو مغلوباً لا ممتنع صدور العدم و فيضانه من الوجود بل حق الجواب أن يقال إنَّ الشرور الذاتية أعني الأعدام بما هي أعدام لا يستدعي علّة موجودة بل علّتها عدم الوجود كما تقرّر في محلّه و أمّا التي هي شرور بالعرض كمصادفة النار للثوب والقاطع للعضو فهي من حيث كونها شرورا صادرة عن المبدأ الموجود، الذي هو صرف الوجود بالعرض لا بالذات والمحال هو صدور

(۱) این قسمت از شوارق در سنة ۱۳۰۳ (؟) ه. ق. در طهران طبع و نشر شده است.

(۲) ظ، « يعسم ».

الشّر عن الخير المحض بالذّات لا بالعرض هذا و نقل عن **ارسطو** في دفع شبهة الثنويّة انّ الأشياء على خمسة احتمالات مالا خير فيه ومالا شرّ فيه وما يتساويان فيه وما خيره غالب وما شرّه غالب وذات الواجب بالذّات لما لم يمكن أن يصير مبدأ للشّر وجب أن لا يصدر عنه إلا قسمان من هذه الأقسام أي مالا شرّية فيه وما خيريته غالبية لأنّ ترك الخير الكثير لأجل الشّر القليل شرّ كثير و أنّه قد تفاخر بذلك وتحقيقه ما ذكرنا و إلا لورد عليه انّ صدور الشّر عن الخير المحض اذا كان ممتنعاً فسواء في ذلك قليله وكثيره وأمّا اذا قلنا بامتناع الصدور بالذّات دون بالعرض فيتفاوت القليل والكثير في ذلك لامتناع أن يكون ما بالعرض زائداً على ما بالذّات أو مساوياً فليستدبر ثمّ انّ المذكور في **حكمة الاشراق** وشرحه انّ القول بالتور والظلمة كان طريقة أهل الاشراق من حكماء **الفرس** و هو رمز على الوجوب والامكان لانّ المبدأ اثنان احدهما نور والاخر ظلمة لأنّ هذا لا يقوله عاقل فضلا عن فضلاء **فارس** الخائضين غمرات العلوم الحقيقيّة ولهذا قال النبي ص في مدحهم لو كان الدّين بالشّرّيّا لتناولته رجال من **فارس** وانّ هذا الذي يقوله حكماء **الفرس** ليس قاعدة كفر **المجوس** القائلين بظاهر التور والظلمة وانّهما مبدأن أوّلان لأنّهم مشرّكون لا موحدون وليس أيضاً الحاد **مانى** البابلي الذي كان نصرانيّ الدّين مجوس^(١) الطّين و اليه ينسب الثنويّة القائلون بالهين أحدهما إله الخير و خالقه و الآخر إله الشّر و خالقه هذا و منهم في المشهور الفلاسفة القائلون بامتناع أن يصدر عن الواحد إلا الواحد وقد مرّ في مباحث الأُمور العامّة وأمّا ما قيل إنّهم أنكروا أصل القدرة فلا معنى لعدّهم من منكرى عمومها ففساده ظاهر ممّا مرّ إلا أن يكون مراده أنّهم منكرون للقدرة بالمعنى المتنازع فيه فليتناقّل ...

(١) در أصل مطبوع چنين است و ظاهراً «مجوسی» صحیح میباشد .

حدیث نبوی^(۱)

قال جلس رسول الله صلعم على المنبر و جلسنا حوله فقال إن مما أخاف عليكم بعدى ما يفتح عليكم من زهرة الدنيا وزينتها . فقال رجل أو يأتي الخير بالشر يا رسول الله . فسكت عنه رسول الله صلعم فقل ما شأنك تكلم رسول الله صلعم ولا يكلمك قال و رأينا أنه ينزل عليه فأفاق يمسح عنه الرُّحضاء و قال أين هذا السائل و كأنه حمده فقال إنه لا يأتي الخير بالشر وإن مما ينبت الربيع يقتل أو يلثم إلا آكلة الخضر فأفانها أكلت حتى إذا امتلأت خاصرتها استقبلت عين الشمس فتلطت وبالت ثم رعت و إن هذا المال خضر حلو و نعم صاحب المسلم هو لمن أعطى منه المسكين واليتيم و ابن السبيل أو كما قال رسول الله صلعم و إنه من يأخذه بغير حقه كالذئب يأكل ولا يشبع و يكون عليه شهيدا يوم القيامة .

کریمرس مراجعی را که این حدیث با اختلاف روایت و عبارت در آنها آمده است بقرار ذیل ذکر میکند :

۱ - صحیح بخاری ، طبع کرهل ، ج ۱ ص ۳۷۱ - ۳۷۲ ؛ قسطلانی ج ۳

ص ۶۰۶ .

(۱) این حدیث را **کریمرس** (J. H. Kramers) موضوع مقاله محققانه‌ای قرار داده است بعنوان :

**Une Tradition à Tendance Manichéenne
(LA "MANGEUSE DE VERDURE".)**

و آنرا با ترجمه فرانسو و تعلیقات و تحقیقات عالمانه در مجله **آکتا اریانتالیا** (Acta Orientalia) ج ۲۱ قسمت ۱ (سنة ۱۹۵۳ م .) ص ۱۰-۲۲ منتشر کرده . **کریمرس** معتقد است که حدیث مزبور صیغه مانوی دارد و مخصوصاً بعضی قسمتهای آن از قبیل «أ و يأتي الخير بالشر» و «أنه لا يأتي الخير بالشر» و «آكلة الخضر» از این جهت قابل ملاحظه است .

- ۲- صحیح بخاری، طبع کرهل، ج ۲ ص ۲۱۱؛ قسطلانی ج ۵ ص ۷۲-۷۴.
- ۳- صحیح بخاری طبع کرهل ج ۴ ص ۲۱۴؛ قسطلانی ج ۹ ص ۲۷۰-۲۷۲.
- ۴- صحیح مسلم با شرح نووی، طبع مصر سنه ۱۲۸۳ هـ. ق. ۰ ج ۳ ص ۵۰-۵۱.
- ۵- صحیح مسلم با شرح نووی، طبع مصر سنه ۱۲۸۳ هـ. ق. ۰ ج ۳ ص ۵۱.
- ۶- صحیح مسلم با شرح نووی، طبع مصر سنه ۱۲۸۳ هـ. ق. ۰ ج ۳ ص ۵۱-۵۲.
- ۷- سنن نسائی با شرح سیوطی و سندی، طبع قاهرة سنه ۱۳۴۸ هـ. ق. ۰ ج ۵ ص ۹۰-۹۲.
- ۸- سنن ابن ماجه با شرح سندی، طبع مصر سنه ۱۳۴۹ هـ. ق. ۰ ج ۲ ص ۲۵۰.
- ۹- مسند ابن حنبل، طبع مصر سنه ۱۳۱۳ هـ. ق. ۰ ج ۳ ص ۷.
- ۱۰- مسند ابن حنبل، طبع مصر سنه ۱۳۱۳ هـ. ق. ۰ ج ۳ ص ۲۱.
- ۱۱- مسند ابن حنبل، طبع مصر سنه ۱۳۱۳ هـ. ق. ۰ ج ۳ ص ۹۱.
- ۱۲- مسند ابن حنبل، طبع مصر سنه ۱۳۱۳ هـ. ق. ۰ ج ۳ ص ۹۱.
- ۱۳- النهاية تألیف ابن الاثیر، طبع مصر سنه ۱۳۱۱ هـ. ق. ۰ [ج ۱] ص ۲۹۹.

کشف اصطلاحات الفنون^(۱)

تألیف

محمد علی بن علی التها نوری^(۲)

(متوفی بعد از سنه ۱۱۵۸ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۱۹۸ - ۱۹۹ :

الثنویة فرقة من الکفرة يقولون باثنینیة الا له . قالوا : نجد فی العالم خیراً کثیراً وشرّاً کثیراً و ان الواحد لا یكون خیراً شریراً بالضرورة فلکل منهما فاعل علی حدة و تبطله دلائل الوحدا ئیة . ومنع قولهم الواحد لا یكون خیراً شریراً بمعنی أنه یوجد خیراً کثیراً و شرّاً کثیراً . ثم المامونیة^(۳) والذیصائیة من الثنویة قالوا : فاعل الخیر هو النور و فاعل الشر هو الظلمة . وفساده ظاهر لا تنهما عرضان فیلزم قدم الجسم و کون الا له محتاجا الیه و کأنهم أرادوا معنی آخر سوى المتعارف فأنهم قالوا : النور حیّ عالم قادر سمیع بصیر . و **المجوس** منهم ذهبوا الی أن فاعل الخیر هو یزدان و فاعل الشر هو اهرمن و یعنون به الشیطان کذا فی **شرح المواقف** فی مبحث التوحید . و فی **الانسان الکامل** ، فی باب سرّ الأ دیان : ذهب طائفة الی عبادة النور و الظلمة لا تنهم قالوا : ان اختصاص الأ نوار

(۱) این کتاب در سنه ۱۱۵۸ هـ . ق . تألیف شده است و قسمتی از آن بزبان فارسی است و قسمتی بزبان عربی (که فارسی آن در قسمت نقل شده از کتابهای فارسی نقل خواهد شد) و در سنه ۱۸۴۸-۱۸۶۱ م . باعتناء **ناسولیس** ، در دو جلد بزرگ ، در **کلکته** بطبع رسیده است و جلد اول آن در سنه ۱۳۱۷-۱۳۱۸ هـ . ق . در **استانبول** نیز منتشر شده . در اینجا از طبع **استانبول** نقل گردیده است .

(۲) محمد علی بن علی بن محمد حامد بن صابر فاروقی تهانوی هندی .

(۳) ظ . د . المانویة .

بالعبادة لهؤلاء أولى فعبدوا النور المطلق حيث كان فسمّوا النور **يزدان** و الظلمة **اهرمن** و هؤلاء هم التَّنَوِّيَّة فهم عبدوا الله سبحانه من حيث نفسه تعالى لِأَنَّهُ سبحانه جمع الأضداد بنفسه فشمّل المراتب الحَقِّيَّة والخلقيَّة وظهر في الوصفين بالحكمين و في الدارين بالتعّين فما كان منه منسوباً إلى الحقيقة الإلهيَّة فهو الظّاهر في الأنوار و ما كان منه منسوباً إلى الحقيقة الخلقية فهو عبارة من الظلمة فعبدت النور لهذا السرّ الإلهي الجامع للوصفين والضّدين (١) .

(١) مطالب نقل شده از **الانسان الكامل** با اختلاف اندکی در عبارت ، و مفصل تر از آنچه **تهانوی** از آن نقل کرده ، در ص ٤٦٤ همین کتاب مندرج است .

آنچه در کتابهای فارسی آورده اند.

۱۷۰

ترجمہ

تاریخ طبری^(۱)

ترجمہ

أبو علی محمد بن محمد بلعمی

(متوفی در سنہ ۳۶۳ ھ . ق .)

(در فصل « در ذکر خبر پادشاهی بهرام بن هرمز بن شاپور »):
و مانی زندیق بآیام شاپور بیرون آمده بود و خلقی بزندقه خواند و او را متابع شدند و مذهب وی گرفتند و بآیام هرمز چنان بود و بآیام بهرام بدید آمد که مذهب وی باطلست بهرام او را بگرفت و بکشت و پوست او را پرکاه کرد و بر در شهر بیاویخت و هر که از متابعان او یافت بکشت تا زمین از ایشان پاک شد...

(۱) این ترجمہ ظاہراً در سنہ ۳۵۲ ھ . ق . صورت گرفته است و در سنہ ۱۲۹۱ ھ . ق . در چهار جلد ، در هند ، بطبع رسیدہ کہ بسیار مغلوٹ میباشد و مطالب منقولہ فوق ، با اختلاف بسیار در عبارت ، درس ۲۹۱ ج ۳ طبع مزبور مندرج است . در اینجا از نسخہ خطی کتابخانہ مجلس شورای ملی ، کہ مجلد اول کتاب است ، و در فهرست کتب خطی کتابخانہ مزبور ، تألیف یوسف اعتصامی (جلد دوم ص ۱۲۹-۱۳۰) ، بشمارہ ۲۳۱ ثبت شدہ ، نقل گردیدہ است .

۱۷۱

تَرْجَمَةُ

تَفْسِيرِ طَبْرِی (۱)

در ترجمه کلمه «صابئون و صابئین» همه جا **نغوشاگان** آمده است (۲)

(۱) این ترجمه ظاهراً در نیمه قرن چهارم هجری در **ماوراءالنهر** صورت گرفته است .
(۲) دوست دانشمند آقای **عباس زرباب خوئی** که این ترجمه تفسیر را در دست تصحیح دارند
مرا متوجه این مطلب کردند .

۱۷۲

کتاب حدود العالم^(۱)

من المشرق إلى المغرب

(مجهول المؤلف)

ورق 13^b (در « سخن اندر خاصیت ناحیت جیستانست »):

و مردمان این ناحیت مردمانی خوب صنعت اند و کارهای بدیع کنند
و بیشترین از ایشان دین **مانی** دارند ملک ایشان شمنی است .

ورق 14^a (ایضاً در « سخن اندر خاصیت ناحیت جیستانست »):

ساجو ، از جیست است اندر میان کوه و بیابانست و آبادانیست و بسیار نعمت
و آبهاء روان و بی آزارند و دین **مانی** دارند .

ورق 23^a (در شرح خاصیات **سمرقند**):

و اندر وی خانگاه^(۲) مانویان است و ایشان را **نغوشاک** خوانند .

(۱) نام مؤلف این کتاب معلوم نیست ولی تاریخ تألیف آن صریحاً در دیباچه مسطور است که سنه

۳۷۲ هـ . ق . میباشد و بنام **ابو الحارث محمد بن احمد بن فریغون** ، از سلسله **فریغونیان** ،

تألیف شده . از طبعی که با چاپ عکسی باهتمام **بارتولد** (N. Bartold) ، در سنه ۱۹۳۰ م . در

لنینگراد ، منتشر شده است ، بارعایت رسم الخط طبع مرزبور ، نقل گردیده .

(۲) در اصل مطبوع « خانگاه » است . **مینورسکی** (V. Minorsky) در ترجمه خود از **حدود العالم** ،

بزبان انگلیسی ، که در سنه ۱۹۳۷ م . در **لیدن** منتشر شده است ، ص ۱۱۳ س ۳۰ ، این کلمه

را « خانگاه » خوانده و **سید جلال الدین طهرانی** در طبع خود از کتاب مرزبور ، که بضمیمه

کاهنامه سنه ۱۳۱۴ هـ . ش . در **طهران** منتشر شده ، ص ۶۶ س ۸ ، آنرا « جایگاه » آورده است .

۱۷۳

شاهنامه^(۱)

فردوسی

(در حدود سنه ۳۲۳ تا ۳۲۹ - ۴۱۱ یا ۴۱۶ ه. ق.)

ج ۶ ص ۱۵۸۵ (بیت ۱۵۲۸) :

چو بیدار گردی جهان را بین که دیباست یا^(۲) نقش مانی بچین
ج ۷ ص ۲۰۶۲ - ۲۰۶۴] در « پادشاهی شاپور ذوالاکتاف ... » (از
بیت ۵۷۳ تا بیت ۶۰۷) :

ز شاهیش بگذشت پنجاه سال که اندر زمانه نبودش همال^(۳)

آمدن مانی و دعوی پیغمبری کردن^(۴)

بیامد یکی مرد گویا ز چین که چون او مصور نبیند^(۵) زمین
بدان^(۶) چرب دستی رسیده بکام یکی پر منش مرد مانی بنام
بصورتگری گفت پیغمبرم^(۷) ز دین آوران جهان برترم^(۸)

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۱۴ ه. ش. توسط کتابخانه بروخیم در طهران ، در ده جلد ، منتشر شده است نقل گردیده و علامتهای نسخه بدلهای آن نیز بکار رفته . (۲) P : با (غلط) .
(۳) چنانکه از ترجمه عربی شاهنامه ، از بنداری ، که ذکرش بانقل عین ترجمه این قسمت خواهد آمد ، برمیآید ظاهر آ این بیت باید تحت عنوان « آمدن مانی ... » قرار گیرد نه چنانکه در طبع مذکور و طبعهای دیگر ، در آخر قسمت « رفتن برانوش [در C برانوش] پیش شاپور و پیمان بستن با او » آمده است .

(۴) در C « آمدن مانی مصور نزد شاپور بدعوی پیغمبری و کشته شدن او » .

(۵) در C به بیند .

(۶) در C بر آن .

(۷) در P پیغمبرام .

(۸) در P برترام .

ز چین نزد شاپور شد بارخواست
 سخن گفت مرد گشاده زبان
 سرش تیز شد موبدان را بخواند
 کزین مرد چینی چیره زبان
 بگوید و هم زو^(۲) سخن بشنوید
 بگفتند کین مرد صورت پرست^(۴)
 زمانی سخن بشنو او را بخوان
 بفرمود تا موبد آمدش پیش^(۸)
 فرو ماند مانی میان سخن
 بدو گفت کی مرد صورت پرست
 کسی کو بلند آسمان آفرید
 کجا نور و ظلمت بدو اندرست^(۱۲)

بیغمبری^(۱) شاه را یارخواست
 جهاندار شد زان سخن بد گمان
 زمانی فراوان سخنها براند
 فتادستم از دین خود^(۲) در گمان
 مگر خود بگفتار او بگروید
 نه بر مایه^(۵) موبدان موبدست^(۶)
 چو بیند و را^(۷) کی گشاید زبان
 سخن گفت با او از اندازه^(۹) بیش^(۱۰)
 ز گفتار موبد ز دین کهن
 بیزدان چرا آختی خیره^(۱۱) دست
 بدو در مکان و زمان آفرید
 زهر گوهری گوهرش برترست^(۱۳)

(۱) در C به بیغمبری .

(۲) در C دین او .

(۳) در C زوهم .

(۴) در P صورتگرست .

(۵) در C پر مایه .

(۶) در P و C موبد است .

(۷) در C ترا .

(۸) در C تا مانی آمد پیش .

(۹) در C زاندازه .

(۱۰) در C پس از این بیت افزوده شده :

خود و موبدان هر دو نزدیک شاه

(۱۱) در C چیره .

(۱۲) در C اندر است .

(۱۳) در C برتر است .

سخن راندند از سفید و سیاه .

شب و روز گردان سپهر بلند
 ببرهان صورت چرا بگروی
 که گوینده گوید که یزدان (۳) یکی است
 گر این صورت کرده جنبان کنی
 ندانی (۴) که برهان نباشد بکار
 اگر اهرمن جفت یزدان بدی
 همه ساله (۵) بودی شب و روز راست
 نگنجد (۷) جهان آفرین در مکان (۸)
 سخنها دیوانگانست و بس
 سخنها چنین (۱۱) نیز بسیار گفت
 فرو ماند مانی ز گفتار اوی (۱۲)
 زمانی بر آشافت (۱۴) پس شهریار
 بفرمود پس تاش برداشتند

کزویت پناهست (۱) و هم زو گزند
 همی پند و دین مرا (۲) نشنوی
 جز از بندگی کردنت چاره نیست
 سزد گر ز جنبنده برهان کنی
 ندارد کسی این سخن استوار
 شب تیره چون روز رخشان بدی
 بگردش فزونی نبودی نه کاست (۶)
 که او برتر است از مکان و زمان (۹)
 بدین بر نباید (۱۰) ترا یار کس
 که با دانش و مردمی بود جفت
 بیژمرد شاداب بازار اوی (۱۳)
 برو تنگ شد گردش روزگار
 بخواری ز درگاه بگذاشتند

-
- (۱) در C که زویت پناه است و هم زو گزند .
 (۲) در C پند دین آوران .
 (۳) در C که گویند یا کیزه یزدان .
 (۴) در C بدانی .
 (۵) در C سال .
 (۶) در C نکاست .
 (۷) در P نه گنجد .
 (۸) در C گمان .
 (۹) در C برتر است از گمان و مکان .
 (۱۰) در C بر نباشد .
 (۱۱) در C جز این .
 (۱۲) در C او .
 (۱۳) در C رخسار او .
 (۱۴) در C بر آشفت .

چنین گفت کین (۱) مرد صورت پرست
 که (۲) آشوب گیتی سراسر بدوست
 همان چرمش آگنده باید بگاه
 بیاویختن از در شارسان
 بفرمود چونان (۴) که فرمود شاه
 جهانی برو آفرین خواندند
 نگنجد همی در سرای نشست
 بیاید کشیدن سراپای (۳) پوست
 بدان تا نجوید کس این پایگاه
 و گر پیش دیوار بیمارسان
 بیاویختنش بدان جایگاه
 همی (۵) خاک بر کشته افشانند (۶)

(۱) در C کاین .

(۲) در C چو .

(۳) در C سراپاش .

(۴) در P چون آن .

(۵) در C هم .

(۶) در ترجمه عربی شاهنامه ، از قوام الدین الفتح بن علی بن محمد البنداری الاصفانی ،
 که از اوائل جمادی الاولی سنه ۶۲۰ تا ۱۰ شوال سنه ۶۲۱ ه . ق . در دمشق صورت گرفته است ،
 و در سنه ۱۹۳۲ م . در دو جلد ، در مصر منتشر شده ، ترجمه قسمت مذکور ، که در ج ۲ ص ۷۱-۷۲
 مندرج میباشد ، از این قرار است :

ثُمَّ إِنَّهُ بَعْدَ خَمْسِينَ سَنَةً مِنْ مَلِكِهِ ظَهَرَ هَانِي الْمَصُورُ مِنْ أَرْضِ الصِّينِ ، وَادَّعَى الثَّبُوتَ فَجَاءَ إِلَى
 سَابُورٍ وَاسْتَعَانَ بِهِ فِي إِظْهَارِ دِينِهِ . وَكَانَ رَجُلًا عَذْبَ الْكَلَامِ حَلَوَ الْبَيَانِ يَخْلِبُ الْقُلُوبَ وَيَسْحَرُ الْعُيُونِ .
 فَسَاءَ ظَنُّ سَابُورٍ وَأَحْضَرُ الْمَوَابِدَةِ وَقَالَ : أَنْظُرُوا فِي أَمْرِ هَذَا الْمَصُورِ [طأ : المصور المزور] . فَإِنِّي
 قَدْ وَقَعْتُ مِنْ شَأْنِهِ فِي شَكٍّ . فَنَظَرُوهُ وَبَاحْثُوهُ فَأَنْقَطَعَ الْمَصُورُ الْمَزُورُ ، وَظَهَرَ لِلْمَلِكِ أَنَّهُ مِنْ حَلِيَةِ الصِّدِّيقِ
 عَاطِلٍ ، وَ أَنَّ كَلَامَهُ زُورٌ وَبَاطِلٌ فَأَمَرَ بِهِ فُسَلَخَ جِلْدُهُ وَحُشِيَ تَبْنًا وَصَلَبَ عَلَى بَابِ الْمَدِينَةِ [طأ : باب
 مدينته] . فَأَصْبَحَ لِلْمُبْطِلِينَ قَاطِبَةٌ عِبْرَةٌ صَامِتَةٌ نَاطِقَةٌ .

۱۷۴

کتاب

زین الاخبار^(۱)

تألیف

ابوسعید عبدالحی بن الصّحاک بن محمود گزردیزی

(از دانشمندان قرن پنجم هجری)

ورق ۱۳ (در «طبقه چهارم ملوک ساسانیان ...» در شرح احوال «شاپور بن

اردشیر»):

و **مانی بن فتق**^(۲) الزّندیق بروزگار او بیرون آمد و مردمان را بدین خویش خواند و این **مانی** شاگرد **قاردون** بود. بس **شاپور** قصد **مانی** کرد و **مانی** از **ایران** بگریخت و سوی **جین** [و] **ماجین**^(۳) برفت و آنجا شیعه یافت و دعوت آشکارا کرد و مردم بسیار اندر دین او آمدند

(در شرح احوال **بهرام بن هرمز**):

این **بهرام** مردی جد بود و **مانی** او را بدین خویش خواند اجابت نکرد و **مانی** را بدست آورد و بکشت و بوست او بپاهیخت و بکاه بپاگند و بسجند **شاپور** بپاویخت و بیشتر از شیعه و تبع او را [که] اندر^(۴) آن روزگار بایران بودند بدست آورد و دوازده هزار مرد مانوی مذهب را بکشت.

(۱) این کتاب در سلطنت **عبدالشید بن مسعود بن محمود بن سبکتکین** (۴۴۱-۴۴۴ ه. ق.) ظاهر آ در غزفه تألیف شده است. در اینجا از نسخه عکسی کتابخانه ملی **طهران** نقل شده است (برای اطلاع بیشتر از این کتاب مقمّمه علامه فقیه **محمد قزوینی** بر نسخه عکسی کتابخانه ملی دیده شود).

(۲) در اصل: «**فقیق**».

(۳) در اصل: «**جین ماجین**».

(۴) در اصل کلمه «**که**» را ندارد.

۱۷۵

کتاب

اغت فرس^(۱)

تألیف

ابو منصور علی بن احمد آسدی طوسی^(۲)

(متوفی در نیمه دوم قرن پنجم هجری)

ص ۶ :

نغوشا^(۳)

مذهب کبران است [چنانکه دقیقی گوید :

تا میل^(۴) کرد با ما^(۵) از مذهب نغوشا

آن زردهشت کو بود استاد پیش دارا^(۶)

باز آمدند و گفتند آن اتمان موشا

کایزد بد آن نه موشا بر کوه طور سینا^(۷)]

(۱) ازطبعی که بتصحیح و اهتمام آقای عباس اقبال ، در سنه ۱۳۱۹ ه . ش . در طهران منتشر شده است نقل گردیده و از علامتهای نسخه بدلهای آن نیز استفاده شده . برای اطلاع از خصوصیات این کتاب بمقدمه محققانه ناشر دانشمند آن رجوع شود .

(۲) برای ترجمه احوال اسدی بکتاب سخن و سخنوران ، تألیف آقای بدیع الزمان فروزانفر ، رجوع شود .

(۳) ن : نغوشا مذهبی است از مذهب کبران ، چ : نغوشا از مذهب کبرکان است .

(۴) ع مثال را ندارد ، س و چ : تأویل . (۵) س : «دانا» بجای «باما» ، چ : موبد .

(۶) س : از زردهشت گوید استاد پیش دانا ، چ : کز زردهشت گفته است اسناد پیش دارا .

(۷) این بیت فقط در س هست .

ص ۲۵۱ :

نغوشاك (۱)

مذهب گبران است [بوشكور گوید :

سخنگوی گشتی (۲) سلیمانف کرد نغوشاك بودی مسلمانف کرد] .

ص ۲۶۱ :

ارتنگ (۳)

کتاب اشکال مانی بود و اندر لغت دری همین يك ثاء (۴) دیده‌ام که آمده است
[فرخی گوید :

هزار يك زان کانددر سرشت او هنر است

نگار خوب همانا که نیست در ارتنگ] .

(۱) چ : نغوشاك مذهبی است از آن گبران ، ن : نغوشاك از مذهبهای گبران مذهبی است .

س : نغوشاك مذهبی است از مذهب گبران .

(۲) س : کیتی .

(۳) ن : ارتنگ کتابیست دارای اشکال مانی بصورت عجیب ، چ : ارتنگ کتاب اشکال مانی

است و اندر لغت دری بجای ثاء دیدم یعنی ارتنگ ، س : ارتنگ اشکال مانی است بصورت
و اندر لغت همین يك نام دیدیم این کتاب را [کذا] .

(۴) در اصل : نام .

شرح تَعْرِف (۱)

تألیف

أبو إبراهيم اسمعيل بن محمد المستملي

(متوفی در سنه ۴۳۴ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۱۲۳ (در «الباب السادس شرح قولهم فی التوحید»):

و ما از پیش دلیل قایم کردیم بر یگانگی صانع و لا إله سواه و جز وی خدای نیست و دلیل این را از پیش سخن گفته ایم اندر معنی قول خدای تعالی «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلَٰهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (۲) تا حرفی بر این زیادت کنم و آن آنست که إله نگه دارنده عالم باشد چون إله دو باشند دارنده عالم دو باشند از دو بیرون نباشد یا هر یکی نتواند داشتن عالم بی آن دیگر یا تواند داشتن اگر نتواند داشتن هر دو عاجز باشند و چون عاجز باشند إله را نباشند و نشایند و اگر هر یکی بی آن دیگر بتواند داشتن خلق از یکی مستغنی باشد و چون خلق از وی مستغنی باشد خود نه إله باشد و این از بهر این گفتیم که اندر این مسأله اختلاف است بسیار. پیش طبایعیان (۳) صانع عالم چهار طبع است و نزدیک منجمان صانع عالم هفت کوکب است و نزدیک مجوس صانع عالم دو است یزدان و اهرمن خیرها یزدان کند و شرّها اهرمن و نزدیک ثنویان صانع عالم دو است نور و ظلمت خیرها نور کند و شرّها ظلمت

(۱) این کتاب در سنه ۱۳۲۸ - ۱۳۳۰ هـ . ق . در چهار جلد ، در **لکهنو** ، منتشر شده است . در اینجا باید از دانشمند محقق آقای **مجتبی مینوی** تشکر کنم که مرا بمطالع این کتاب متوجه کردند . برای آشنائی با این کتاب و مؤلف آن بمقاله محققانه آقای **مینوی** که در مجله **یغما** ، سال دوم ، شماره نهم ، ص ۴۰۵ - ۴۱۳ ، منتشر شده است ، و در معرفی کتاب مزبور در ایران بسیار مفید بوده ، رجوع شود . (۲) **قرآن** : قسمتی از آیه ۲۲ سوره ۲۱ (سورة الانبیاء) . (۳) در اصل مطبوع : « طبایعان » .

ج ۱ ص ۱۲۴ (پس از ردّ طبایعیان و منجّمان و مجوس و ذکر حکایتی در بحث و مناظره جماعتی از علماء اسلام با یکی از علماء مجوس در شهر نیشابور) :
 باز ثنویان را گویم نه شما میگوئید که خیر نور کند و شرّ ظلمت . گویند بلی . گویم راست که گوید و دروغ که گوید گویند راست نور گوید و دروغ ظلمت . گویم چون کسی را بنا حق بکشند او را بکشتن که آورد . گویند ظلمت . گویم اگر او را بپرسند که او را تو کشتی و وی گوید آری این صدق وی اندر که کرد . گویند نور . گوئیم ظلمت کشت و هم وی مقرّ آمد صدق کرد خیر است و اگر نور مقرّ آمد دروغ گفت و دروغ شرّ است هر (۱) چگونه که کردند بر فاعل خیر شرّ روا داشتند . درست شد که این همه خیرها که ایشان را خلق صانع خواندند صانع نه اند مصنوع اند . صانع یکی است برتر از همه خلق ایشان همه مصنوع اند . آفریدگار یکی است و ایشان همه آفریدگانند و مدبر یکی است و ایشان همه مدبران اند . مسخّر یکی است و ایشان همه مسخّرانند

۱۷۷

بیان الآذیان^(۱)

تألیف

ابوالمعالی محمد الحسینی العلوی

(از علماء قرن پنجم هجری)

ص ۱۷-۱۸

مذهب مانی

این مردی بود استاد در صناعت صورتگری و بر روزگار شاپور بن اردشیر بیرون آمد در میان مغان و پیغامبری دعوی کرد و برهان او صناعت قلم و صورتگری بود، گویند بر پاره حریر سپید خطی فرو کشید چنانکه آن يك تار حریر بیرون کشیدند و آن خط ناپدید گشت و کتابی کرد با انواع تصاویر که آنرا **ارژنگ مانی** خواندند و در خزاین غزنین هست و طریق او همان طریق **زردشت** بوده است و مذهب ثنوی داشت چنانکه پیش از این یاد کردیم.

مذهب ثنوی

ایشان همان گویند که **زردشت** گفته است که صانع دو است یکی نور که صانع خیر است و یکی ظلمت که صانع شرّ است و هر چه در عالم هست از راحت و روشنائی و طاعت و خیر بصانع خیر باز پذیرد و هر چه از شرّ و فتنه و بیماری و تاریکی است بصانع شرّ، لیکن هر دو صانع را قدیم گویند و عشر از مال خویش دادن واجب دانند

(۱) این کتاب در سنه ۴۸۵ ه. ق. تألیف شده است و در سنه ۱۳۱۲ ه. ش. باهتمام دانشمند محترم آقای عباس اقبال آشتیانی، در طهران، منتشر گردیده. برای اطلاع از خصوصیات کتاب مزبور و مؤلف آن مقدمه محققانه ناشر دیده شود.

و يك ساله جامه دارند و يك روزه قوت باقى بر خويشتن حرام دانند و هفت يك از عمر خويش روزه دارند و چهار نماز كنند و بر سالت آدم عليه السلام گروند و بر سالت شيث ، پس بر سالت مردى كه او را بدوه نام بود بهندوستان و رسالت زردشت بپارس بود و مانى را خاتم النبیین گويند و بدو اعجاب عظيم دارند و مر صايان را همين مذهب بوده است .

حكايت ، بروزگار مأمون چنان بود كه دستورى داده بود تا پيش او همه مذهبها را مناظره كردندى تا مردى بيامد متكلم^(۱) كه اين مذهب ثنوى داشت و براين مذهب مناظره ميكرد . مأمون فرمود متكلمان و فقهای اسلام را جمع آوردند از جهت مناظره او ، آن مرد چون در سخن آمد گفت عاملى بينم بر خير و شر و نور و ظلمت و نيك و بد^(۲) ، هر آينه هريك را از اين اضداد بايد كه صانع ديگر باشد چه خرد واجب نكند كه يك صانع نيكي كند و همو بدى كند و مانند اين حجتها گفتن گرفت . از اهل مجلس بانگ برخاست يا امير المؤمنين با چنين كس مناظره جز با شمشير نبايد كرد . پس مأمون يك زمان خاموش بود ، آنگاه از او پرسيد كه مذهب چيست . جواب داد كه مذهب آنست كه صانع دو است يكي صانع خير و يكي صانع شر و هر يكي را فعل و صنع او پيدا است ، آنكه خير كند شر نكند و آنكه شر كند خير نكند . مأمون گفت هر دو بأفعال خود قادرند يا عاجز ؟ جواب داد كه هر دو بأفعال خويش قادرند ، و صانع هر گز عاجز نباشد . مأمون گفت هيچ عاجزى بدیشان راه يابد ؟ گفت نه و چگونه معبود عاجز بود . مأمون گفت الله اكبر صانع خير خواهد كه همه باو باشد و صانع شر نباشد يا صانع شر خواهد كه صانع خير نباشد بخواست و مراد ايشان باشد يا ني ؟ گفت نباشد و يكي را بر ديگرى دست نيست . مأمون گفت پس

(۱) ناشر فاضل اين كتاب در حواشى خود (ص ۵۸ س ۶ - ۷) كويد : « كويا مقصود يزدان بخت از رؤسای مانويه است كه مأمون او را براى مناظره ببغداد آورده بود (الفهرست ، طبع فلوگل ، ص ۳۳۸ ، س ۱۹-۲۳) . (۲) شايد : « عالمى بينم بر خير و شر . . . » .

عجز هریکی از این دو ظاهر گشت و عاجزی خدای را نشاید. آن ثنوی متحیر ماند،
 آنگاه فرمود تا او را کشتند. و همگنان بر مأمون ثنا گفتند.

ص ۲۱:

مذهب قرامطه و زنداقه

در همه روزگار مردمانی بوده‌اند که از کاهلی بی دینی اختیار کرده‌اند و همه
 را منکر بوده‌اند و قرامطه و زنداقه و اباحتیان را در نفی صانع کلمه یکی است
 لعنهم الله، و قرامطه را بمردی باز خوانند که او را احمد بن قرمط خواندندی و
 زنداقه را به زندک و او مردی بود از فارس که چون نام معرب کردند بجای کاف
 قاف بنهادند و هر که بر مذهب او بود زندیق خوانند.

۱۷۸

کشف المحجوب (۱)

تألیف

أبي الحسن علي بن عثمان بن أبي علي الجلابي الهجویری الغزنوی

(از بزرگان قرن پنجم هجری)

ص ۵۳۱ :

فصل

بدانك سماع وارد حقست و تزكيت اين جسد از هزل و لهوست و بهیچ حال طبع مبتدی قابل حدیث حق نباشد و بورود آن معنی ربانی مرطبع را زیر و زبری باشد و حرقت و قهر چنانك گروهی اندر سماع بیهوش شوند و گروهی هلاك گردند و هیچکس نباشد الا که طبع او از حد اعتدال بیرون باشد و این را برهان ظاهرست و معروفست کی اندر روم چیزی ساخته اند اندر بیمارستانی سخت عجیب کی آنرا **انگلیون** خوانند و اندر هر چیزی کی عجایب باشد بسیار یونانیان بدین نام خوانند آنرا چنانك صحف را **انگلیون** خوانند و آن وضع **مانی** را و مانند آنرا

(۱) از طبعی که بتصحیح والتین ژو کوفسکی در سنه ۱۳۴۴ ه. ق. (= ۱۹۲۶ م.) در لنینگراد منتشر شده است نقل گردیده . برای اطلاع از خصوصیات **کشف المحجوب** و ترجمه احوال مؤلف آن مقدمه کتاب مزبور دیده شود .

کتاب

فارس نامه (۱)

تألیف

ابن البلخی (۲)

(متوفی در نیمه اول قرن ششم هجری)

ص ۲۰ (در شرح احوال شاپور بن اردشیر) :

و مانی زندیق در روزگار او پدید آمد و فتنه پدید آورد و سر همه زندیقان و اول ایشان او بود پس بگریخت و بصین (۳) رفت مدت حیات او دو (۴) سال بود .

(در شرح احوال هرمز بن شاپور بن اردشیر) :

و در قمع زندیقان و اتباع مانی دستها داشت .

(در شرح احوال بهرام بن هرمز بن شاپور) :

و در روزگار او مانی بن پتل (۵) نزدیک او آمد و این مانی شاگرد فاردون (۶)

بود و پس طریقت زندقه آورد و این بهرام او را بخویشتن راه داد تا او را و همه یاران و اصحاب او را بشناخت و آنگاه جمله را هلاک کرد .

(۱) از طبعی که باعتناء گای لیسترانج G. Le Strange و رینولد الن نیکلسون R. A. Nicholson در سنه ۱۳۳۹ هـ . ق . (= ۱۹۲۱ م .) در کمبریج منتشر شده است در اینجا نقل گردیده و علامتهای نسخه بدلهای آن نیز بکار رفته .

(۲) برای ترجمه احوال ابن البلخی و زمان او و تاریخ تألیف فارس نامه مقدمه طبع مذکور دیده شود . (۳) P : « بچین » . (۴) P : « ده » . (۵) ظ . : « پتک » . در الفهرست طبع فلوگل ص ۳۲۷ س ۳۰ [ص ۱۴۹ س ۱۶ مین کتاب] : « فتق » .

(۶) در کتاب آثار الباقیه ، ص ۲۰۷ س ۱۳ [ص ۲۰۴ س ۶ مین کتاب] ، « فادرون » و در مروج الذهب ، ج ۲ ص ۱۶۷ س ۴ [ص ۱۳۰ س ۴ مین کتاب] ، « قاردون » .

ص ۲۱ :

بهرام بن بهرام بن بهرام بن هرمز . . . :

این بهرام ولیعهد پدر بود و سه بطن از ایشان فرزندانرا بهرام نام کردند
بحکم نیکو سیرتی بهرام بن هرمز و دین داری و علم و عدل او و توفیقی کی یافته
بود در قمع مانی زندیق و اصحاب او .

ص ۶۲-۶۳ (در شرح احوال شاپور بن اردشیر) :

و در روزگار او مانی زندیق پدید آمد و طریق زندقه پدید آورد ، و اشتقاق
زندقه از کتاب زند است کی زردشت آورده بود و بلفظ پهلوی معنی زندقه آنست
کی نقیض زند یعنی بخلاف کتاب زند همچنانک ملحدان ، ابادهم الله ، نقیض قرآن
میکنند و تفسیر آن میگردانند و آنرا تاویل میگویند تا مردم را میفریبند و کسانی
را کی بعقل ضعیف باشند و غور سخن ندانند و از علم مایه ندارند گمراه میکنند ،
و چون مانی پدید آمد و اول کسی کی زندقه نهاد او بود و فتنه در عالم پیدا گشت
و شاپور کسان بر گماشت تا او را بگیرند بگریخت و بولایت صین رفت و آنجا طریق
اباحت پدید آورد و تا عهد بهرام بن هرمز بن شاپور آنجا بماند ، و تمامی حکایت
او در وصف روزگار بهرام کرده آید تا کتاب از ترتیب نیفتد .

(در شرح احوال هرمز بن شاپور بن اردشیر) :

و در قمع زندیقان مبالغت نمود اما مانی را بدست نتوانست آورد چه در آجل
فسحت (۱) نیافت و بیش از دو سال پادشاهی نکرد

ص ۶۴-۶۵ :

بهرام بن هرمز بن شاپور :

و چون بهرام باز جای پدر نشست از آنجا کی عصیّت او بود در کیش حیلتهاء

تمام کرد (۱) تا مانی زندیق را بدست آورد ، قومی را از اتباع او کی در زندان بودند رها کرد و بنواخت و در سر ایشانرا گفت مرا معلومست کی مانی بر حق است اکنون شما را بیايد رفت و استمالت او کردن تا نزدیک من آید و من او را تقویت دهم و کیش او را آشکارا گردانم ، این قوم رفتند و مانی را برین جمله گفتند و او بیامد و بهرام او را کرامت فرمود و یک چندی سخن او میشنود تا او را گستاخ کرد و داعیان و اتباع او را بشناخت پس علما را جمع گرد آورد در سر و ایشانرا گفت من این سگ زندیق را بدست آوردم و اتباع او را بشناختم و میخواهم کی همرا بردارم تا این فتنه و فساد فرونشینند اما در عدل و پادشاهی نیست بی الزام حجة کسی را کشتن اکنون شما فردا بامداد با او مناظره کنید و او را مقهور گردانید تا من او را سیاست کنم ، علما بر این اتفاق رفتند و بهرام مر مانی را خواند و گفت فردا علما حاضر خواهند آمدن باید کی ساخته باشی مناظره ایشانرا ، چون باز گشت در سر مو گل بروی گماشت و روز دیگر علما را و او را بهم بنشانند و مناظره کردند و مانی مقهور شد و پرده از روی کار و مخرقه او برخاست و رسوا شد چه باطل کجا پای حق دارد پس از علما فتوی پرسید کی با او چه باید کرد گفتند اگر اقرار آورد این مذهب کی آوردست باطلست و از آن توبه کند قتل از وی برخیزد اما زندان محلد او را واجب آید چنانك تا بمردن از آنجا بیرون نیاید و اگر توبه نکند او را بعبرتی باید کشت کی جهانیانرا بدان اعتبار باشد ، پس بهرام مانی را گفت ازین هر دو یکی اختیار کن ، قتل اختیار کرد و توبه نکرد (۲) ، آنگاه بهرام بفرمود تا پوست او بیرون کردند و بکاه بیا گنندند و اول کسی کی پوست او پُر کاه کردند مانی زندیق بود و ازین جهت هر کی سر ملحدان و مقدم زندیقان باشد پوست او پُر کاه کنند ، و چون او را هلاک کرد اتباع او را جمع کرد ، هر آنك از داعیان و سران ایشان بودند آنانرا کی توبه میکردند حبس محلدی فرمود و آنانرا کی توبه نمی کردند و بر آن ضلالت اصرار مینمودند بردار میکرد و دیگرانرا کی غور زندقه نمیدانستند از سپاهیان و عوام

(۱) B : « تمام کرد » را ندارد . (۲) B : « کرد » .

هر کی توبه می‌کرد بفرمود تا رها می‌کردند و آنانرا کی توبه نمی‌کردند می‌کشتند (۱)
و آن مادّت بریده شد الا از ولایت صین کی هنوز مانده است ، خدای عزّوجلّ همه
مخالفان دین و دولت را هلاک کناد بمنّه

ص ۸۹ (در شرح احوال انوشروان) :

و مدبران را حاضر کرد بحضور بزرجمهر کی وزیر او بود و ایشانرا گفت
بدانید کی این مزدك ملك می‌طلبد و پدرم از کار او غافل بود و مثل او همان مانی
زندیق است کی جدّ ما بهرام بن هرمز اورا بکشت تا فتنه او از عالم فرونشست اکنون
تدبیر این مرد می‌باید کرد شما چه صواب می‌بینید . . .

(۱) B ، « بفرمود تا آنانرا کی توبه نمی‌کردند می‌کشتند رها می‌کردند » .

مَجْمَلُ التَّوَارِيخِ وَالْقَصَصِ (۱)

ص ۱۵ (در « باب الرابع در تاریخ پادشاهان روم و حکما و غیر هم ») :
 از گاه ظهور مانی مصوّر بحین (۲) : هشتصد و پنجاه و شش سال .
 ص ۶۵ (در شرح « پادشاهی بهرام هرمزد ») :
 هیچ ذکر بناء ویرا نخوانده‌ام ، اَمَّا حمزة الاصفهانی گوید در تاریخ خویش :
 مانی زندیق در عهدی (۳) وی بدست آمد کی روز کاری گریخته (۴) ، و بحجّت زندقّه
 او باطل کردند ، و پوستش بفرمود کنند ، و پُر کاه کردند و از دروازه گندیشاپور (۵)
 بیاویختند ، و مدّتها بماند .

۹۵-۹۴ :

اندر عهد شاپور ذوالا کتاف مانی مصوّر بمشرق پیدا گشت (۶) و کتاب
 صوب (۷) بنهاد و خلقی متابع او شدند تا شاپور بکشتش و پوست او پُر کاه بیاویخت ،
 و بروایتی این کار جدّش بهرام گویند ، چنانک ذکر کرده‌ام والله أعلم .

(۱) این کتاب ظاهر آ در سنه ۵۲۰ هـ . ق . تألیف شده است و در سنه ۱۳۱۸ هـ . ش . بباهتمام
 مرحوم ملك الشعراء بهار ، در طهران ، انتشار یافته (برای اطلاع از خصوصیات این کتاب
 مقدمه آن دیده شود) . (۲) ظ . : « بحین » . (۳) یا . علامت اضافه است . (۴) اینجا باید
 افتادگی باشد ، حمزه که عبارت نقل از اوست گوید : . . . کان سنتین فی المهرب والاستتار فجمع
 علیه العلماء فناظروه وألزموه الحجة علی رؤس الملأ وأمر به فقتل... (۵) در اصل : « گندیشاپور » .
 این همان جندشاپور معرب است . و در متن روی کاف فتحه گذاشته اند . (۶) باتفاق مورخان
 مانی در زمان شاپور اول ظهور کرد و بهرام بن هرمز او را بکشت . (۷) ظ . : صورت .
 اشاره بدستان اَرْتَنگ یا اَرژَنگ ، کتاب مصوّر مانی است ؟

کتاب

مقدمة الادب (۱)

تألیف

زَمْخَشَری [جَارُالله] (۲)

(۴۶۷ - ۵۳۸ هـ . ق .)

ص ۵۱ س ۶ - ۷ :

زَنْدِیقُ ، منکر قیامت . بد مذهب . بی دین زنادیقُ ح زنادِ قَةُ ح (۳) .

ص ۲۸۴ س ۷ :

تَزَنْدِیقُ ، زندیق شد و هو الزندیق ف . بی دین (۴) .

(۱) این کتاب در سنه ۱۸۴۳ م . در لیبسیا (Lipsiae) طبع و نشر شده است .

(۲) محمود بن عمر بن محمد بن عمر ابوالقاسم جارالله الزمخشري الخوارزمي المعتزلی (برای ترجمه احوال زمخشري و منابع آن و آثار او معجم المطبوعات ، ج ۲ ص ۹۷۳-۹۷۶ دیده شود) .

(۳) در ترجمه خوارزمی مقدمة الادب که بعنوان « ترجمه مقدمة الادب بالخوارزمية » در سنه ۱۹۵۱ م . در استانبول با چاپ عکسی منتشر شده است (ص ۱۱ س ۴) در زیر کلمه «زندیق» «زندیک» نوشته شده و در زیر دو کلمه «زندایق» و «زنداقه» حرف «ح» مرقوم گردیده ، که در ترجمه فارسی ، چنانکه در فوق نقل شد ، حرف مذکور بعد از دو کلمه مزبور آمده و ظاهراً مصحف «ج» است و علامت جمع .

(۴) در «ترجمه مقدمة الادب بالخوارزمية» ، ص ۵۱۲ س ۵ ، در ترجمه خوارزمی عبارت «تزندق وهو الزندیق» ، که در زیر عبارت مزبور مندرج میباشد ، کلمه «زندیک» دوبار تکرار شده است .

شنیدم که **مانی** بصورتگری
ازو چینیان چون خبر یافتند
درفشده حوضی ز بلور ناب
گزارند گیهای **کَلک** دبیر
چو آبی که بادش کند بی قرار
همان سبزه کو بر لب حوض رُست
چو **مانی** رسید از بیابان دور
سوی حوض شد تشنه تشنه فراز^(۳)
چوزد کوزه در (بر) حوضه سنک بست
بدانست **مانی** که در راه او
بر آورد کلکی بآیین و زیب
نگارید از آن **کَلک** فرمان پذیر^(۵)
درو کرم جوشنده (شیده) بیش از قیاس
بدان تا چو تشنه در آن حوض آب
چو در خاک **چین** این خبر گشت فاش
ز بس جادوئیهای فرهنگ او

ز **ری** سوی **چین** شد پیغمبری
بر (بد) ان راه پیشینه بشتافتند
بران راه بستند چون حوض آب
برانگیخته موج از آن آبگیر
شکن بر شکن میدود^(۲) بر کنار
بسبزی بران حوض بستند چست
دلی داشت از تشنگی نا صبور
سر کوزه خشک^(۴) بگشاد باز
سفالین بد آن کوزه حالی شکست
بد (شد) آن حوضه چینیان چاه او
رقم زد بر آن حوض **مانی** فریب
سگی مرده بر روی آن آبگیر
کز و تشنه را در دل آمد^(۶) هراس
سگی مرده بیند نیارد شتاب
که **مانی** بر آن آب زد دور باش
بدو بگرویدند و ارژنگ او

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۱۶ هـ . ش . با اهتمام مرحوم وحید دستگردی ، در طهران منتشر شده است نقل گردیده . (۲) در یکی از طبعهای **خمسۀ نظامی** که در طهران منتشر شده است و معروف بچاپ **حسن** میباشد : « می رود » (بجای « میدود ») . (۳) در یکی از چاپهای **هند** (بجای « تشنه تشنه فراز ») : « تشنه و سرفراز » . (۴) در طبع **هند** « بسته » (بجای « خشک ») . (۵) در طبع **هند** (بجای مصراع مزبور) : « نگارنده زان **کَلک** **مانی** دبیر » . (۶) در طبع **هند** : « آید » (بجای « آمد ») .

۱۸۳

کتاب

تبصرة العوام في معرفة مقالات الأنام^(۱)
(مؤلف در حدود نیمه اول قرن هفتم هجری)

منسوب به

سید مرتضی بن داعی حسنی رازی

ص ۱۵ (در « باب دوم ، در مقالات مجوس و دین ایشان » در قسمت
« در ابتدای آفرینش خلق ») :

مانویه گویند در زمان **دارا** زردشت **اروند** ظاهر شد و **مجوس** انکار آن
کنند و **مانویه** گویند **عیسی** علیه السلام خلق را بزردشت میخواند و گویند **موسی**
علیه السلام نه پیغمبر بود

ص ۱۹ :

مانویه

و قومی دیگر از **مجوس** که ایشان را **مانویه** خوانند ایشان گویند عالم را
دو صانع است یکی نور و دوم ظلمت و هر دو زنده اند .

ص ۱۹ (در قسمت **دیسانیه**) :

جمله مانویه مقرّ باشند بنبوت **عیسی** و منکر بنبوت **موسی** و **هارون** باشند .

(۱) این کتاب ظاهراً از مؤلفات نیمه اول قرن هفتم هجری است . در اینجا از طبعی که باهتمام و تصحیح
آقای **عباس اقبال** ، در سنه ۱۳۱۳ ه . ش . در **طهران** منتشر شده است نقل گردیده (برای
اطلاع از خصوصیات کتاب مزبور و تاریخ تألیف و مؤلف آن مقدمه محققانه طبع مذکور ، که از ناشر
فاضل آن یعنی آقای **اقبال** است ، دیده شود) .

ص ۲۰ : (ایضاً در « باب دوم، در مقالات مجوس و دین ایشان » در قسمت « مرقونیه ») :

بدان که ذکر ثنویان در باب مجوس از آن یاد کریم که اصل همه یکیست و اگرچه در بعضی مقالات مختلفند نبینی که همه گویند عالم را دو صانعست و اگر چه بهری یزدان و اهرمن گویند و بهری نور و ظلمت و چون اصلی یکی بود در يك باب ذکر کردیم .

ص ۵۰ (در « باب ششم، در ذکر فرق معتزله و احوال ایشان ») :
و جَعَفَرُ بْنُ مُبَشَّرٍ گوید بعضی از فاسقان اهل قبله بدتر باشند از زنادقه و مجوس .

ص ۵۱ - ۵۲ : (ایضاً در « باب ششم ») :

و أَحْمَدُ حَاطِطٌ وَ حَدَّثَنِی طَعْنٌ در نبی زدند بدان که زنان بسیار داشت و گویند ابوذر زاهدتر بود از رسول و این مذهب ایشان موافق مذهب مانویه است که او خلق بدان داشته بود که ترك نکاح کنند و بلواطه مشغول شوند تا نسل منقطع شود و ارواح از نمازجت اجسام خلاصی یابد .

ثُمَّ اَمَّا گوید همه کفار و فلاسفه و دهریان و زندیقان و مجوس و یهود و نصاری روز قیامت نه در بهشت باشند و نه در دوزخ و ایشان را و کودکان و بهایم را خدای تعالی خاك گرداند و باد ببرد زیرا که قیامت و بهشت و دوزخ جای ثواب و عقابند و اینها را نه ثواب باشد و نه عقاب از بهر آنکه ایشان خدای را بضرورت نمی شناسند و گویند افعال متولد را صانع نباشد و این باطلست

ص ۷۰ - ۷۱ : (در « باب دهم، در مقالات کرامیان و اول ظهور ایشان ») :

ابو عبد الله کرام گوید خدای تعالی احدی الذات احدی الجواهرست، و گوید باری تعالی در مکان مخصوصست بر بالای عرش و اصحابش گویند همه عرش مکان اوست و اگر عرش دیگر بیافریند هر دو مکان وی باشد اگر صد عرش دیگر بیافریند همین

نسبت بود و او مماس^۲ جمله عرشها باشد و برین قول لازم بود که هر جزوی مماس^۳ عرش باشد پس متحصّی^۴ باشد و نقض سخن امام خود کرده باشند که خدای تعالی احدی الذّات و احدی الجواهرست . و قومی گویند ازیشان عرش اوّل مکان او بود دیگر عرشها مکان وی نباشد پس لازم بود که در مساحت کوچکتر از عرش باشد و بعضی گویند بعضی از عرش مکان وی باشد و بعضی فضله بود پس عرش بزرگتر از وی بود ، و دیگر أصحابش نقض آن کردند که در اوّل گفتند خدای را حدّ و نهایتست و آخر گفتند حدّ و نهایت ندارد زیرا که محدود و متناهی آن بود که وی را حدّ و نهایت بود در جهات ششگانه و خدای را نزد ما حدّ و نهایت از یک جهتست و آن تحتست و این قول از مانویه^۵ گرفتند که نور متناهیست از جهت سفلی دون جهات پنجگانه

ص ۸۳ (در « باب یازدهم ، در مقالات مشبهه و مجسمه ») :

و گویند فواکه و حبوب در عهد اوّل بزرگتر بود از این که در زمان ماست تا گویند یک عدس همچند سیری بوده است و دانه گندم چند گرده قیسی و خوشه غله چند درختی ، و گویند بالای مردم هفتاد گز بودی بگز ایشان و این معنی از ثنویان گرفته اند ،

ص ۲۰۲ (در « باب بیست و یکم ، در ذکر آندکی از اعتقاد امامیان در اصول دین ») :

و گویند صانع عالم یکیست قدیم و نشاید که باوی قدیمی دیگر بود خلاف صابّه^۶ که نزد ایشان هفت کوب سیّاره مدّبرند و خلاف مجوس^۷ و ثنویان و نصاری که مجوس^۸ گویند صانع دوند یزدان و اهرمن و نزد ثنویان نور و ظلمت

۱۸۴

جَوَامِعُ الْحِكَايَات^(۱)

و لَوَائِعُ الرِّوَايَات

تألیف

نورالدین (یا سدیدالدین) مُحَمَّد بن مُحَمَّد عَوْفَى بُخَارَى حَنْفَى^(۲)

(متوفی بعد از سنه ۶۳۰ ه. ق.)

ورق 42^a نسخه آ (= ورق 44^b از نسخه ب، در «باب چهارم از قسم اول»
در تاریخ ملوک عجم و ذکر دولت ایشان» در قسمت «ذکر پادشاهی بهرام بن هرمز» :
و مانی زندیق در عهد او بدید آمد و مقدسی در تاریخ خود آورده است^(۳) :

(۱) این کتاب بزرگ، که از کتابهای مهم و سودمند زبان فارسی است، از سنه ۷۲۵ ه. ق. شروع
بتألیف آن شده است و این کار ظاهر آتاسنه ۷۳۰ ه. ق. هنوز ادامه داشته. **جوامع الحکایات** مشتمل
است بر چهار قسم و هر قسم دارای بیست و پنج باب و هر باب حاوی چندین قسمت و حکایت است که بقول د کتر
محمد نظام الدین (که کتاب محققانه مفیدی درباره **جوامع الحکایات** تألیف کرده است و بعنوان
مقدمه **جوامع الحکایات** 'Introduction to the Jawāmi 'u'l' Hikāyat' در سنه
۱۹۲۹ م. در سلسله انتشارات اوقاف گیب منتشر شده) تعداد حکایات مزبور ۲۱۱۳ است. از این
کتاب نسخه های بسیار و قدیمی در دنیا موجود است که از آن جمله پنج نسخه بسیار خوب در کتابخانه ملی
پاریس است که شرح خصوصیات آنها در فهرست کتابخانه مزبور تألیف **بلوشه** (E. Blochet)
ج ۴ ص ۲۵—۳۴ (از شماره ۲۰۴۳ تا شماره ۲۰۴۷) مندرج میباشد و سه نسخه از نسخ کتابخانه ملی
پاریس، یعنی نسخه هایی که در فهرست **بلوشه** بشماره های ۲۰۴۳ و ۲۰۴۴ و ۲۰۴۵ میباشد،
برای کتابخانه ملی طهران عکس برداری گردیده که فعلاً یکی از آنها با امانت برده شده و دو
نسخه در کتابخانه مزبور موجود است و این دو نسخه از جهت قدمت قابل ملاحظه اند و تاریخ کتابت
یکی از آنها نیمه جمادی الاخری سنه ۷۱۷ ه. ق. است و عین عبارت آخر آن که تاریخ کتابت
نسخه در آنجا است چنین میباشد: «تم الکتاب **جوامع الحکایات و لوائع الروایات** فی
بقیة حاشیه در صفحه بعد است

که **مانی** واضع زندقه بوذ^(۱) و خلق او را سغبه^(۲) شدند و او دعوت خلق بی دینی میکرد^(۳) و تا امروز آن دعوت^(۴) باطل در میان مردم مانده است و هر بی دینی کی دست در آن زد او را^(۵) نامی نهاده و نادان و دانا^(۶) بطریقهای مختلف در آن تعلق

(۱) ب : « کی مانع کی واضع زندقه بوذ » (بجای : « که مانی واضع زندقه بوذ ») .

(۲) « سغبه بالصم » (و قبل بالفتح) فریفته و سخره ، **سعدی** گوید :

تن خویشان سغبه دونان کنند ز دشمن تحمل زبوان کنند

و **ظهیر** گوید :

دلی که سغبه این زال عشوہ کر باشد [فرهنگ رشیدی - (بنقل از حواشی آقای **مجتبی مینوی** بر **نامه تیسر** ، ص ۶۲ - ۶۳)] .

(۳) ب : « و خلق او را به بی دینی دعوت کرده است » (بجای : « و او دعوت خلق بی دینی میکرد ») . (۴) ب : « مذهب » (بجای : « دعوت ») . (۵) ب : « آن را » (بجای : « او را ») . (۶) ب : « ولی نادان و بامادان » (بجای : « و نادان و دانا ») .

بقیة حاشیة صفحه قبل .

منتصف جمادی الآخر [کذا] سنة سبع عشر وسبعمائة « و اینجا بعلامت آ از این نسخه ذکر میشود . و نسخه دیگر که تاریخ کتابت ندارد ، چنانکه از قرائن مینماید ، نیز قدیمی است و ظاهراً در حدود زمان نسخه آ و یا کمی بعد از آن نوشته شده و اینجا بعلامت ب از آن ذکر میگردد . در نقل بیشتر قسمتهای منقول از این کتاب نسخه آ اساس قرار داده شده و اختلافهایی که نسخه ب در عبارت با این نسخه دارد بعنوان نسخه بدل در حاشیه ذکر گردیده و در نقل بعضی قسمتها ، یعنی آنچه که از باب شانزدهم از قسم چهارم نقل شده ، نسخه ب که عبارتهای آن روشن تر و واضح تر است اساس قرار داده شد و اختلاف عبارات نسخه آ بعنوان نسخه بدل ذکر گردید . و بیشتر رسم الخطهای دو نسخه مزبور در نقل مراعاة شده است .

(۲) **نورالدین (یاسدیدالدین) محمد بن محمد بن یحیی بن طاهر بن عثمان العوفی البخاری الحنفی** از فضلاء اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری بوده است (برای اطلاع از احوال و آثار **عوفی** مقدمه علامه فقیه **محمد قزوینی** بر جلد اول **باب الالباب** ، که در سنه ۱۹۰۶ م . در لیدن طبع و نشر شده است ، ص ۱۳ - ۱۴) ، و کتاب **محمد نظام الدین** درباره **جوامع الحکایات** ، که ذکر آن گذشت ، دیده شود) .

(۳) قول **مقدس** در این باب ، بنقل از کتاب او ، یعنی **البدء و التاريخ** ، در ص ۱۴۵ س ۱۷ - ۱۸ همین کتاب مندرج است .

ساختند (۱) و بدان (۲) تمسک نمودند و اکنون آن جماعت را که بدان مذهب باطل ایمان آرند (۳) باطنی خوانند.

حکایت

و مؤلف کتاب می گوید (۴) در کتابی **کی آنرا أغراض السياسة** (۵) خوانند چنین مطالعه افتاده است که **مانی** در عهد **بهرام هرمز** در آمو و نقاشی کامل و مهندسی دانا بود و بتزویر (۶) خلق را بفریفت و کیشی (۷) بد در میان خلایق (۸) بدید آورد و خلاصه سخن او آن بود که گفتی (۹) کی (۱۰) روح که در بدن آدمی زاد محسوس است وی از آن عالم است و اینجا در (۱۱) بدن محسوس است و مقهور (۱۲) جنانک مرغ در قفس افتد (۱۳) و پیوسته خود را بر قفس می زند (۱۴) تا کی خلاص یابد او نیز پیوسته مترصد و منتظرست (۱۵) تا کی باشد که آن قفس بگشایند تا بمالار و مقصد خود رود و اکنون جهد در آن باید کرد تا آدمی خود را چنان سازد که (۱۶) هر چند زودتر روح صافی او از کدورت (۱۷) نفس جافی (۱۸) خلاص یابد و بدین تمویه و تزویر خلق (۱۹) را بفریفت و گفتی (۲۰) مردن به از زیستن (۲۱) و حیوة عاریتی اصلی ندارد (۲۲) چون (۲۳) خبر او ببهرام بردند (۲۴) باحضار او مثال داد (۲۵) چون پیش تخت او

- (۱) ب : « کردند » (بجای : « ساختند ») . (۲) ب : « بر آن » (بجای : « بدان ») .
 (۳) ب : « آرد » (بجای : « آرند ») . (۴) ب در اینجا « کی » اضافه دارد . (۵) ب : « أغراض الریاسة فی أغراض السياسة » (بجای : « أغراض السياسة ») .
 (۶) ب در اینجا « خود » اضافه دارد . (۷) ب در اینجا « بخلق » اضافه دارد .
 (۸) ب : « خلق » (بجای : « خلایق ») . (۹) ب : « گفتم » (بجای : « گفتی ») .
 (۱۰) ب در اینجا « آن » اضافه دارد . (۱۱) ب : « در این » (بجای : « در ») .
 (۱۲) ب : « محبوس و مقهور است » (بجای : « محبوس است و مقهور ») . (۱۳) ب : « باشد » (بجای : « افتد ») .
 (۱۴) ب : « پیوسته بر دریچها قفس می زند » (بجای : « و پیوسته خود را بر قفس می زند ») . (۱۵) ب : « منتظر و مترصدست » (بجای : « مترصد و منتظرست ») . (۱۶) ب کلمه « که » را ندارد . (۱۷) در اصل : « کدورت » . (۱۸) ب در اینجا « خود » اضافه دارد . (۱۹) ب : « خلقی » (بجای : « خلق ») . (۲۰) ب : « می گفت » (بجای : « گفتی ») .
 (۲۱) ب در اینجا « است » اضافه دارد . (۲۲) ب در اینجا « و این تمویهات می گفت » اضافه دارد . (۲۳) ب کلمه « چون » را ندارد .
 (۲۴) ب در اینجا « و بهرام » اضافه دارد . (۲۵) ب در اینجا « و » اضافه دارد .

آمد (۱) گفت : سخن (۲) بگوی **مانی** همچنین (۳) فصول تقریر کرد **بهرام** گفت :
 جگویی حیوة بهتر یا وفات (۴) ؟ گفت : وفات (۵) گفت : ما بقول تو کار کنیم (۶)
 چون نزدیک تو (۷) وفات تو بر حیوة راجح است ترا رنجه ندارم و بدوزخ فرستم (۸)
 در حال بفرمود تا او را بردار کردند و ماده حیوة (۹) او منقطع شد .

ورق 66^b نسخه آ (= ورق 70^b نسخه ب - « باب بنجم از قسم اول » در
 « ذکر خلافت امیرالمؤمنین المعتمد (۱۰) ») :

حکایت

و از معظمت وقایع که در عهد **معتصم** افتاد خروج **بابک** حلیمی (۱۱) بود و او
 زندیق بود و خدای عزوجل را انکار کردی و بحلال و حرام ایمان نداشتی و امر و
 نهی را حق ندانستی و گفته اند او را بذر بدید نبوذ و ماذر او زنی یک چشم بود (۱۲) از
 دیهها [ء] **آذربایجان** (۱۳) و ماذر او بکدیه (۱۴) او را می برورز (۱۵) تا آنگاه که بحد
 بلوغ رسید و یکی از اهل آن دیه او را با جارت گرفت (۱۶) تا ستوران بجرا می برد (۱۷)
 گویند روزی ماذر او (۱۸) برای او طعام (۱۹) برده بود او را دید در زیر درختی خفته

(۱) ب : « بایستاد » (بجای : « آمد ») . (۲) ب در اینجا « خویش » اضافه دارد .

(۳) ب : « همین » (بجای : « همچنین ») . (۴) ب : « چه گوئی حیوة تو بهتر یا وفات تو »

(بجای : « جگویی حیوة بهتر یا وفات ») . (۵) ب : « گفت : روح من از وفات من »

(بجای : « گفت : وفات ») . (۶) ب در اینجا « و » اضافه دارد .

(۷) ب « نزدیک تو » را ندارد . (۸) ب در اینجا « پس » اضافه دارد .

(۹) ب : « شر » (بجای : « حیوة ») . (۱۰) ب : « المستعصم » (بجای : « المعتصم »)

که بدون شک غلط است . (۱۱) در هر دو نسخه مذکوره چنین است و شاید محرف

« خر می » باشد . (۱۲) ب : « و ماذر او زنی یک چشم » (بجای : « و ماذر او زنی

یک چشم بود ») . (۱۳) ب : « آذربایگان » (بجای : « آذربایجان ») و بعد از

این کلمه عبارت : « و گفته اند مردی از متوطنان **سواد عراق** با وی بسفاح نزدیکی کرد و **بابک**

از وی متولد شد » را اضافه دارد . (۱۴) ب در اینجا « و بمحل » اضافه دارد .

(۱۵) ب : « می برورزی » (بجای : « می برورز ») . (۱۶) ب : « بگرفت » (بجای :

« گرفت ») (۱۷) ب : « تا ستوران او را بجرا برد و او هر روز ستورانرا بجرا بردی »

(بجای : « تا ستوران بجرا می برد ») . (۱۸) ب : « و گویند ماذر او روزی » (بجای : « گویند

روزی ماذر او ») . (۱۹) ب در اینجا « او » اضافه دارد .

و مویهای اندام وی برخاسته^(۱) و از بن هر مویی قطره^(۲) خونت می جکیزد و در آن کوه طائفه بودند از **خرمدینان** و زناده و ایشان را دو رئیس بود^(۳) یکی را نام **جاویدان** (۴) و دیگر را **عمران**

ورق 212^b نسخه آ (= ورق 250^a - 250^b از نسخه ب « باب هشتم از قسم سوم » در قسمت « در ذکر جماعتی که دعوی بیغامبری کردند ») :

و دیگر از مبطلان که دعوی نبوت کردند **مانی** حسن^(۵) بود و او را تبع بسیار بود و مولد او از **بابل** بود^(۶) و دعوی او بیشترین^(۷) در علم نقاشی بود^(۸) و یکی از کمال علم او آن بود که^(۹) یکتای^(۱۰) حریر باز کشیدی که^(۱۱) طول آن بیست گز بودی بس قلم^(۱۲) برگرفتی و دائره^(۱۳) بکشیدی و برگار بر آن^(۱۴) نهادی و بگردانیدی يك ذره تفاوت نبودی^(۱۵) و او شاگرد **قارون** حکیم بود و احکام ترسیان و مغان^(۱۶) نکو^(۱۷) دانستی بس در روزگار **شاپور اردشیر** برون آمد و دعوی بیغامبری کرد و گفت : بیان علم و حکمت و ارسال در هر عهدی آفریدگار

(۱) ب : « بیای خاسته » (بجای : « برخاسته ») .

(۲) ب : « هر مویی قطره » .

(۳) ب در اینجا « هر دو را با یکدیگر خصوصت بود » اضافه دارد .

(۴) ب : « یکی را جاویدان نام بود » (بجای : « یکی را نام جاویدان ») .

(۵) ب کلمه « حسن » را (که شاید **جین** یا **جینی** باشد) ندارد . (۶) ب در اینجا « ازدیهی کی

آنها **مردیو** خوانند از شهر **لونا** » اضافه دارد (**مردیو** ظاهراً همان **مردینو** است که

در **الانار الباقیه** آمده ، و بنقل از کتاب مزبور در ص ۲۰۵ س ۵ این کتاب مذکور میباشد ،

و شاید یکی از دو شکل این کلمه مصحف دیگری باشد و یا اینکه هر دو شکل تصحیف کلمه ای دیگر میباشد ، و **لونا** شاید محرف **کوئی** باشد که یکی از نواحی **بابل** است) .

(۷) ب : « بیشتر » (بجای : « بیشترین ») .

(۸) ب در اینجا « او را در آن علم مهارتی

بکمال بود » اضافه دارد .

(۹) ب : « کی » (بجای : « که ») .

(۱۰) ب : « یکتا » (بجای : « یکتای ») .

(۱۱) ب : « یکتای » (بجای : « خطی ») .

(۱۲) ب : « قلمی » (بجای : « قلم ») .

(۱۳) ب : « خطی » (بجای : « دائره ») .

(۱۴) ب : « آنجا » (بجای : « آن ») .

(۱۵) ب : « نکردی » (بجای : « نبودی ») .

(۱۶) ب در اینجا « و ثنویان » اضافه دارد .

(۱۷) ب : « نکو » (بجای : « نکو ») .

عالم جلّ و علا بیکی از فرشتگان (۱) خود (۲) مخصوص گرداند و در عهد گشتاسب (۳) زردشت را بزمین فرستاد و در عهدی دیگر (۴) عیسی را بزمین عرب (۵) و درین وقت مرا به بیغامبری بشما فرستاد و گفت نور و ظلمت قدیم است و کشتن حیوان حرام است (۶) و درویشی به از توانگری (۷) و دیگر گفت (۸) که ذخیره حرامست و شاید زیادت از قوت (۹) يك روز (۱۰) نهادن (۱۱) و زیادت از لباس يك سال نشاید (۱۲) و زیادت از يك زن داشتن حرام بود و عشر ملك بصدقه (۱۳) دادن واجب است و سبع عمر روزه داشتن و سفر بیوسته کردن از برای دعوت نه از برای تجارت و با دوستان مواسا کردن (۱۴) و چند کتاب را تصنیف کرد چون حمله (۱۵) بر حروف ابجد نهاد (۱۶) و کتاب شایر قان و کنز الاخبار (۱۷) و سفر الاسرار و جنین دعوی می کرد که من آنکسم (۱۸) که عیسی (۱۹) وعده داده است (۲۰) من ختم بیغمبرانم و آنج عیسی (۲۱) فرمود من شارح آنم (۲۲) چون شاپور از حال آگاه (۲۳) شد او را

- (۱) ب : «فرستادگان» (بجای : «فرشتگان») . (۲) ب : «خویش» (بجای «خود») .
 (۳) ب : «گشتاسب» (بجای : «گشتاسب») . (۴) ب : «دگر» (بجای «دیگر») .
 (۵) ب کلمه «فرستاد» را اضافه دارد . (۶) ب : « و رنجاندن درویشان و جانوران حرام » (بجای حرام است) . (۷) ب در اینجا « و قمع حرص و شهوت و رفض دنیا و زهد همچنین نیکوست » اضافه دارد . (۸) ب : « و دگر از ناموسها او آن بوذ که گفت » (بجای « و دیگر گفت ») . (۹) ب : « قوت » (بجای «قوت») . (۱۰) ب : « يك روزه » (بجای : « يك روز ») . (۱۱) ب کلمه « نهادن » را ندارد . (۱۲) ب : « و لباسی که يك سال کفایت باشد » (بجای « و زیادت از لباس يك سال نشاید ») . (۱۳) ب : « و صدقه » (بجای : « بصدقه ») . (۱۴) ب در اینجا « و یاران بسیار گرفتن » اضافه دارد . (۱۵) ب : « حمله » [که ظاهراً محرف : «جمله» است] (بجای : « حمله ») و بعد از این کلمه « که » اضافه دارد . (۱۶) ب : « نهادن است بر بیست و دو حرف » (بجای : « نهاد ») . (۱۷) ب در اینجا « و سفر جابره » (که ظاهراً محرف « سفر الجابرة » است) اضافه دارد . دکتر محمد نظام الدین در کتاب خود ، که ذکر آن گذشت ، کتابهای مانی را بر حسب نسخی که در دست داشته و اساس کار خود قرار داده چنین ذکر میکنند : **انجیل و شاپورگان و سفر الاسرار و سفر الجابرة و کنز الاخبار** . (۱۸) ب : « آن فارقلیطم » (بجای : « آنکسم ») . (۱۹) ب در اینجا « علیه السلام » اضافه دارد . (۲۰) ب : « بقدم او و بشارت داو و » (بجای « وعده داده است ») . (۲۱) ب در اینجا « علیه السلام » اضافه دارد . (۲۲) ب در اینجا « و » اضافه دارد . (۲۳) ب : « از حال او آگاه » (بجای : « از حال آگاه ») .

از مملکت خود (۱) برون (۲) کرد (۳) و او بزمین هندوستان بکشمیر (۴) و قبت رفت (۵) و اهل قبت و قترکستان او را قبول کردند و (۶) بتان ساخت و بتصویر و تزویر (۷) ایشان (۸) را از راه بُرد و در (۹) کوهها [ء] آنجا (۱۰) بسیار بگشت (۱۱) و بیکجای (۱۲) قرار نمی گرفت و در اثنای این سیر (۱۳) وقتی بشکاف (۱۴) کوهی رسید (۱۵) که در تنه (۱۶) آن کوه آبها [ء] روان و فضایی فسیح بود (۱۷) و مدخل آن تنگنایی دارد بس آن موضع را اختیار کرد و یکساله طعام خود (۱۸) در آنجا برد جنانك هیچ کس ازو (۱۹) خبر نبود بس يك روز اصحاب خود را گفت من بآسمان خواهم رفت (۲۰) و يك سال آنجا خواهم بود (۲۱) چون سر سال شد (۲۲) بفلان (۲۳) روز باید که شما در بای فلان کوه (۲۴) جمع شوید و اسبی بیارید تا من بیایم و از مراسم دین و محاسن شریعت (۲۵) خود شما را اعلام دهم بس (۲۶) ناگاه بدان غار در شد و مقام

- (۱) ب : « خویش » (بجای « خود ») .
 (۲) ب : « برون » (بجای : برون ») .
 (۳) ب کلمه « کرد » را ندارد و عبارت : « و گفت هر گاه که تو در مملکت من آیی من ترا هلاک کنم » را اضافه دارد . (۴) ب : « بطریق کشمیر » (بجای « بکشمیر ») .
 (۵) ب کلمه « رفت » را ندارد . (۶) ب در اینجا « بهندوستان » اضافه دارد .
 (۷) ب : « تزویر » [که شاید محرف « تزریق » باشد] (بجای « تزویر ») . (۸) ب در اینجا « خلق » اضافه دارد . (۹) ب در اینجا « راه جین » و « اضافه دارد .
 (۱۰) ب : « او » (بجای « آنجا ») (۱۱) ب : « می گشت » (بجای : « بگشت ») .
 (۱۲) ب : « و بر يك جای » (بجای : « و بیکجای ») . (۱۳) ب : « سر » (بجای : « سیر ») . (۱۴) ب : « بسق » [که شاید مصحف « بشق » باشد] (بجای : « بشکاف ») .
 (۱۵) ب در اینجا « و معلوم کرد » اضافه دارد . (۱۶) ب : « در سع » [که شاید : « در تیغ » باشد] (بجای : « در تنه ») . (۱۷) ب : « فضائی فسیح و آبها روان است » (بجای : « آبها [ء] روان و فضائی فسیح بود ») . (۱۸) ب : « و حبله کرد تا یکسال طعام و ملبس خود » (بجای : « و یکساله طعام خود ») . (۱۹) ب : « و جنانك هیچ کس را از او » (بجای : « جنانك هیچ کس ازو ») . (۲۰) ب در اینجا « و خدای عزوجل مرا خوانده است » اضافه دارد . (۲۱) ب در اینجا « و » اضافه دارد .
 (۲۲) ب : « بود » (بجای : « شد ») . (۲۳) ب : « فلان » (بجای : « بفلان ») .
 (۲۴) ب : « بر در آن غار » (بجای : « در بای فلان کوه ») . (۲۵) ب : « و از مراسم دین و محاسن شریعت » (بجای : « و از مراسم دین و محاسن شریعت ») . (۲۶) ب در اینجا « او » اضافه دارد .

ساخت (۱) و درجی بزرگ بشکل کاغدی طومار (۲) مهیا کرده بوذ که (۳) در تنکی و صفا [ء] بیاض (۴) بیوست (۵) بیضه مرغ ماننده بوذ (۶) بس در آن (۷) صورتهای [ء] عجیب (۸) نقش (۹) کرد (۱۰) و در مدت يك سال آنرا برداخت (۱۱) و بهمان وقت ميعاد (۱۲) آن درج (۱۳) در دست گرفت (۱۴) و برون آمد (۱۵) و گفت من بخدمت و درگاه (۱۶) خدای آسمان بوذم (۱۷) مرا فرمود تا احکام او را قایم کنم (۱۸) و این کتاب خداست (۱۹) چون خلق آنرا بدیدند و همگنان از مثل آن عاجز بودند باور داشتند و تصدیق کردند (۲۰) و آنرا **ارتنگ مانی** (۲۱) خواندند و آنرا (۲۲) در میان خزائن بادشاه جین هنوز باقی است (۲۳) و چون در آن بلاد کار او (۲۴) و مقصود او بحصول بیوست آرزوی وطن اصلی و اشتیاق خانه (۲۵) او را در حرکت آورد روی بولایت خود آورد (۲۶)

- (۱) ب : « و بدانجا یکه که قوت یکسال راست کرده بوذ و مهیا گردانیده بیوذه » (بجای : « و مقام ساخت ») . (۲) ب کلمه « طومار » را ندارد . (۳) ب کلمه « که » را ندارد . (۴) ب : « و صفا و بیاض و ساعد » (بجای : « و صفا [ء] بیاض ») . (۵) ب در اینجا کلمه « میانه » اضافه دارد . (۶) ب : « میمانست » (بجای : « ماننده بوذه ») . (۷) ب : « و در آن درج » (بجای : « بس در آن ») . (۸) ب : « عجب » (بجای : « عجیب ») . (۹) ب کلمه « نقش » را ندارد . (۱۰) ب در اینجا « و صورت هر جنایتی و عقوبت آن جنایت بر آن نقش کرده » اضافه دارد . (۱۱) ب : « آنرا برداخته گردانیده و تمام کرده » (بجای : « آنرا برداخت ») . (۱۲) ب : « بهمان وقت که ميعاد او بوذ برون آمد و » (بجای : « بهمان وقت ميعاد ») . (۱۳) ب در اینجا « مَصُور » اضافه دارد . (۱۴) ب : « گرفته » (بجای : « گرفت ») . (۱۵) ب جمله « برون آمد » را ندارد . (۱۶) ب « و درگاه » را ندارد . (۱۷) ب در اینجا « و » اضافه دارد . (۱۸) ب : « گردانم » (بجای : « کنم ») . (۱۹) ب در اینجا « و » اضافه دارد . (۲۰) ب : « لاجرم او را تصدیق کردند » (بجای : « باور داشتند و تصدیق کردند ») . (۲۱) ب : « نامی » (بجای : « مانی ») . (۲۲) ب : « و آن » (بجای : « و آنرا ») . (۲۳) ب : « در میان خزینه بازشاهان جین تادریں وقت باقی مانده است و بیشترین اهل جین و بعضی از هندوستان دین او قبول کردند » (بجای : « در میان خزائن بادشاه جین هنوز باقی است ») . (۲۴) ب در اینجا « ساخته شد » اضافه دارد . (۲۵) ب در اینجا « و جایگاه » اضافه دارد . (۲۶) ب : « تا روی بولایت عجم نهاده » (بجای : « روی بولایت خود آورد ») .

و کمان برد که (۱) آنج او را در (۲) تر کستان میسر شد (۳) جای دیگر همان بشود (۴) و در مدت غیبت او اردشیر با دژ شاه بود و او در گذشته بود و هرگز بسر او بجای او بود و او نیز در گذشته (۵) چون (۶) مانی بزمین عجم آمد (۷) خلق را دعوت کردن گرفت بهرام او را بخواند و گفت توجه ملت داری و اعتقاد تو چیست ؟ او همین بیان کرد (۸) که درویشی بهتر از توانگری و روح انسان در قفس کالبد محبوس است (۹) چون نفس منقطع شود آن مرغ ازین قفس خلاص یابد (۱۰) بهرام گفت مرگ بهتر از زندگانی بود (۱۱) گفت بلی (۱۲) مرگ آدمی را بحیوة جاودانی رساند و این حیوة فانی است (۱۳) . بهرام گفت بس مرگ تو بهتر از زندگانی تو (۱۴) و مابقول تو کار خواهیم کرد و روح ترا از (۱۵) تن تو خلاص خواهیم داد (۱۶) و گفت تو با جدّ من عهد کردی که (۱۷) درین ولایت نیایم (۱۸) بس بفرمود تا او را بوست بکشیدند و (۱۹) بر کاه کردند و مدّتی (۲۰) بر در سرای (۲۱) بیاویخت و آتش فساد او فرو

-
- (۱) ب در اینجا « هر » اضافه دارد . (۲) ب در اینجا « زمین » اضافه دارد .
 (۳) ب : « شود » (بجای : « شد ») . (۴) ب : « جایی دیگر همان میسر گردد » (بجای : « جای دیگر همان بشود ») . (۵) ب : « و بسر او هرگز بیادشاهی رسیده و او نیز در گذشته بود » (بجای : « و هرگز بسر او بجای او بود و او نیز در گذشته ») .
 (۶) ب : « و چون » (بجای : « چون ») . (۷) ب در اینجا « و » اضافه دارد .
 (۸) ب : « او اعتقاد خود بیان کرد » (بجای : « او همین بیان کرد ») .
 (۹) ب : « در قفس محبوس است » (بجای : « در قفس کالبد محبوس است ») .
 (۱۰) ب : « آن مرغ از این قفس و آن عزیز از این زندان خلاص یابد » (بجای : « آن مرغ ازین قفس خلاص یابد ») . (۱۱) ب : « بس بهرام گفت بیش تو مرگ بهتر از زندگانی است » (بجای : « بهرام گفت مرگ بهتر از زندگانی بود ») . (۱۲) ب کلمه « بلی » را ندارد . (۱۳) ب : « و این حیوة فانی مشوبست بهواها و شهوتها » (بجای : « و این حیوة فانی است ») . (۱۴) ب : « تست » (بجای : « تو ») . (۱۵) ب در اینجا « زندان » اضافه دارد . (۱۶) ب : « دهم » (بجای : « خواهیم داد ») .
 (۱۷) ب : « و نه تو با جدّ من عهد کرده بوئی که هرگز » (بجای : « و گفت تو با جدّ من عهد کردی که ») . (۱۸) ب در اینجا « و گر آیم مرا سیاست کن » اضافه دارد .
 (۱۹) ب در اینجا « بوست او » اضافه دارد . (۲۰) ب در اینجا « مدید » اضافه دارد .
 (۲۱) ب در اینجا « خویش » اضافه دارد .

نشست (۱) و آن دروازه که از حد نیشابور بود آنرا تا با کنون (۲) باب مانی خوانند (۳).
 ورق 337^a نسخه ب (= ورق 274^a نسخه آ - «باب شانزدهم از قسم چهارم
 در بیان ممالك و مسالك و ورود و جروم» در قسمت «فی ذکر جین و اهلهای» :
 و یکی از عادات اهل جین است (۴) کی ایشان (۵) غریبانش را در شهر خود نگذارند
 و اگر بمهمتی غریبی آنجا روز یا بتجارت یا بسفارت (۶) چون غرض او (۷) بحصول بیوند
 او را عذر خواهند تا بروذ (۸) و این سنتی است کی مانی نهاده است چه جنان در دلهای
 ایشان اعتقاد مذهب سریه (۹) را راسخ گردانید ترسید کی نباید کی عالمی آنجا رسد
 و فساد و بطلان آن مذهب با ایشان تقریر کند آن سنت بنهاد کی هیچ بیگانه را
 باید کی در ولایت خود راه ندهید (۱۰).

و صورت گری بقلم انگیزخته (۱۱) و غیر آن در مذهب ایشان عبادتست و مانی (۱۲)
 ایشان را بدان فرموده است و مغرور (۱۳) کرده بقول فلاسفه کی ایشان گویند کی (۱۴)
 فلسفه آنست کی اقتدا کنند (۱۵) با افعال خدای تعالی بحسب طاقت انسانیت (۱۶).

-
- (۱) ب : « و آتش او فرو مرد » (بجای « و آتش فساد او فرو نشست ») .
 (۲) ب : « و آن دروازه که او در آنجا آویخته بود در حد نیشابور تا با کنون او را » (بجای :
 « و آن دروازه که از حد نیشابور بود آنرا تا با کنون ») .
 (۳) ب در اینجا « واللم » [که ظاهراً مخفف « والله أعلم » است] اضافه دارد . (۴) آ : « آنست »
 (بجای : « است ») . (۵) آ : « که » (بجای : « کی ایشان ») .
 (۶) آ : « و اگر غریبی بسفر بتجارت آنجا روز » (بجای : « و اگر بمهمتی غریبی آنجا روز
 یا بتجارت یا بسفارت ») . (۷) آ : کلمه « او » را ندارد . (۸) آ : « و روانه کنند »
 (بجای « تا بروذ ») . (۹) شاید مُحَرَّف « ثنویة » باشد . (۱۰) آ : از « و این سنتی است . . . »
 تا « در ولایت خود راه ندهید » را ندارد . و مأخذ این مطلب ظاهراً کتاب **طبایع الحیوان**
 تألیف شرف الزمان طاهر مروزی طیب میباشد که بنقل از **أبواب فی الصین والترک والهند**
منتخبه من کتاب طبایع الحیوان ، در ص ۲۳۹ ، س ۳ — ۵ ، این کتاب مندرج است .
 (۱۱) آ : « بصورت کردی تعلیم انگیزخت » (بجای : « و صورت گری بقلم انگیزخته ») .
 (۱۲) آ : « باقی » (بجای : « مانی ») . (۱۳) آ : « معسرور » (بجای : « مغرور ») .
 (۱۴) آ : « که ایشان گویند » (بجای : « کی ایشان گویند کی ») . (۱۵) آ : « که اقتدا کند »
 (بجای : « کی اقتدا کنند ») . (۱۶) آ : « انسانیت » (بجای : « انسانیت ») . مأخذ این
 مطلب (یعنی « و صورت گری بقلم انگیزخته . . . الخ ») نیز ظاهراً **طبایع الحیوان** مذکور است
 که بنقل از کتاب **أبواب فی الصین** . . . در ص ۲۳۹ ، س ۶ — ۷ ، همین کتاب مندرج میباشد .

ورق 337^a ب [= ورق 247^b نسخه آ (ایضاً باب شانزدهم از قسم چهارم...)] :
و جلگی اهل جین بر کیش مانی اند بخلاف فـ(۱) و بعـرك (۲) کی (۳) ایشان
بعضی آفتاب پرستند و بعضی ترسانند (۴)

(۱) آ : « فـا » (بجای : « فـا ») [که شاید مُحرّف « قـتای » باشد] . (۲) آ : « وـعـرك » را
[که شاید مُحرّف « یـغر » باشد] ندارد . (۳) آ : « وـ » (بجای : « کی ») . (۴) چنانکه گفته شد
در آنچه از باب شانزدهم از قسم چهارم نقل گردیده است نسخه ب اساس قرار داده شده .

۱۸۵

کتاب

تاریخ جهانگشای^(۱)

تألیف

علاءالدین عطا ملک بن بهاءالدین محمد بن محمد الجوینی^(۲)

در سنه ۶۵۸ هجری

ج ۱ ص ۴ (در دیباچه) :

و زبان و خط **ایغوری** را فضل و هنر تمام شناسند ...

ج ۱ ص ۱۷ (در قسمت « ذکر قواعدی که چنگز خان بعد از خروج نهاد و یاساها که فرمود ») :

و چون اقوام **تاتار** را خطی نبوده است بفرمود تا از **ایغوران** کودکان **مغولان** خط در آموختند و آن یاسها و احکام بر طوامیر ثبت کردند ...

ج ۱ ص ۴۳ - ۴۵ (در قسمت « ذکر نسب **ایلی قوت** و بلاد **ایغور** بر موجب زعم ایشان ») :

و سبب بت پرستی **ایغوران** آن بودست که در آن وقت ایشان علم سحر می دانستند که داندگان آن حرفت را **قامان**^(۳) می گفته اند و درین عهد در میان

(۱) از طبعی که باهتمام محمد بن عبدالوهاب قزوینی ، در سه جلد ، در سالهای ۱۹۱۲ و ۱۹۱۷ و ۱۹۳۷ م . در **لیدن** منتشر شده است نقل گردیده و علامتهای نسخه بدلهای آن نیز بکار رفته (برای اطلاع از خصوصیات کتاب **جهانگشای** مقدمه مصحح آن دیده شود) .

(۲) برای اطلاع از ترجمه حال **عطا ملک** مقدمه مرحوم قزوینی بر **جهانگشای** (ص یا - عو) دیده شود .

(۳) ج : قاما آن .

مغولان قومی که ابنه^(۱) برایشان غالب میشود و أباطیل میگویند و دعوی میکنند که شیاطین مستخر ماست و از احوال اعلام میدهند و از چند کس تفحص رفته است میگویند که ما شنیده‌ایم که ایشان را شیاطین بر وزن خرگاه می‌آیند و با ایشان سخن میگویند و ممکن که ارواح^(۲) شریره را با بعضی از ایشان الفتی باشد و اختلافی^(۳) کند و قوت عمل آن جماعت وقتی است که در آن ساعت اطفای شهوت طبیعی کرده باشند از منفذ بر از فی الجمله این جماعت را که ذکر رفت قام^(۴) میخوانند و چون **مغولان** را علمی و معرفتی نبوده است از قدیم باز تتبع سخن قامان^(۵) می کرده‌اند و اکنون پادشاهزادگان را بر کلام و دعاوی ایشان اعتمادست و در وقت ابتدای کاری و مصلحتی تا با منجّمان موافقت ایشان نیفتد امضای هیچ کار نکنند و بیمارانشان هم برین صفت^(۶) معالجت نمایند، و در **ختای** بت پرستی^(۷) بوده است رسولی بنزدیک خان^(۸) فرستاده است^(۹) و **توینان**^(۱۰) را خواسته چون آمده‌اند هر دو قوم را در موازات یکدیگر بداشته‌اند تا هر کس که غالب شود مذهب او اختیار کنند **توینان**^(۱۰) قرائت کتاب خود را **نوم**^(۱۱) گویند و **نوم**^(۱۱) معقولات کلام ایشان است مشتمل بر أباطیل حکایات و روایات، و مواعظ نیک که موافق شرایع و آدیان هر انبیاست در ضمن آن موجودست از احتراز از ایذا و ظلم و امثال این و مجازات سیئات باحسان و اجتناب از ایذای حیوانات و غیر آن، و عقاید و مذاهب ایشان مختلف است اما غالب

(۱) آ، انه، ج، آ نه، ب ندارد. (۲) آ ج، از ارواح، ۵، بعضی از ارواح.
 (۳) ج، اختلاطی، ب، اثتلافی. (۴) ج، قاما آن. (۵) ج، قاما آن. (۶) آ، صف، ب، صیفت، ۵ ۵، صنعت. (۷) یعنی کیش بت پرستی، یا مصدریّه است نه تنکیر، (۸) یعنی پادشاه **ختای**.
 (۹) یعنی **بوقو** خان رسولی بنزد پادشاه **ختای** فرستاد و توینان یعنی کهنه کیش بت پرستی را خواسته و ایشان را با قامان بمناظره انداخت. (۱۰) آ، توینان، ب ج، نوینان، ۵ ۵، نوینان، رجوع کنید بمص ۱۰ (حاشیه ۱ ص ۱۰ درباره این کلمه چنین است: ب و، توین، ج، توین، ۵، نوین آ، نوین، ۵، سوین، این کلمه مکرر درین کتاب استعمال شده است و بمعنی کشیش بت پرستان است، رجوع کنید بحواشی مسبو بلوشه بر جوامع التواریخ ص ۲۱۲).
 (۱۱) کذا فی جمیع النسخ.

بریشان مذهب حلولی مشابهت دارد میگویند این خلق پیشتر ازین بچندین هزار سال بوده‌اند هر کس که امور خیر کرد و عبادت مشغول بود ارواح ایشان بنسبت افعال ایشان درجه یافته است از درجه پادشاهی یا امیری یا رعیتی یا درویشی و آن جماعت که فسق و فجور و قتل و تهمت^(۱) و ایدای خلق کرده‌اند ارواح ایشان بحشرات و سباع و بهایم حلول کردند و بدان سبب معذب‌اند لیکن غلبه جهل راست یقولون ما لا یفعلون، چون **نوم** بعضی خوانده‌اند **قامان**^(۲) بر جای خشک گشتند و بدین سبب مذهب بت پرستی گرفتند و اکثر اقوام تتبع نمودند، و آن بت پرستان که در طرف مشرق‌اند هیچ قوم ازیشان متعصب تر نیست و مبغض تر^(۳) اسلام را، و **بوقو**^(۴) خان در کامرانی روزگار می‌گذاشت تا بوقت آنک در گذشت، و این اکاذیب از مطول اند کی و از صد یکی است که ثبت افتاد غرض تقریر جهل و حماقت آن طائفه است.....

ج ۱ ص ۷۶ :

(در « ذکر استخلاص بخارا ») :

و اشتقاق **بخارا** از **بخار** ست که بلغت **مغان** مجمع علم باشد و این لفظ بلغت بت پرستان **ایغور** و **ختای** نزدیکست که معابد ایشان که موضع بتان است **بخار** گویند.

ج ۱ ص ۱۱۴ :

و بر سبیل علامت بخط **ایغوری** التمغایی دادند و از یرلیغ **چنگز** خان سوادى بدادند....

ج ۱ ص ۱۳۶ :

سه کس را از اوساط الناس بدین اسامی بنزدیک ایشان فرستادند تا علوفه و اندک خدمتی ایشان را ترتیب می‌کرد بخط **ایغوری** متکوبی بداد و وصیت کرد تا هر کس را که رسد علوفه دهند و دیوار خراب کنند...

(۱) پ د ه : نیمت ، ج : نهب . (۲) ج : قاما آن . (۳) آ : منقص تر ، ج : ندارد .

(۴) آ پ : بوقو ، ه ج : بوقا .

۱۸۶

نظام التواريخ^(۱)

تألیف

بیضاوی^(۲)

(متوفی در سنه ۶۸۵ هـ . ق .)

ص ۲۷ :

بهرام بن هرمزد

چون بهرام پادشاه شد شیعه مانی را معزز و مکرم داشت و بخودشان نزدیک گردانید تا مانی بر وی واثق شد^(۳) و بر وی آمد و او را ترحیبی تمام میکرد تا اتباع او را جمله بدست آورد آنگاه علما حاضر کرد تا با مانی بحث کردند منهزمش گردانید^(۴) و کفر او مبین گشت و توبه براو واقتش عرض کردند ایشان قبول نکردند پس بفرموده تا پوستش بیرون کردند و بکاه در آگندند و بیاویختند و نایبان بفرموده تا مصریان^(۵) را هلاک کردند و از ایشان هر که دعوت کرده بود در زندان محبوس کردند و مذهب او بکلی از آن طرف قطع شد و چنین گویند که اثر او در چین مانده است^(۶)

(۱) بیضاوی ، این کتاب مختصر را ، چنانکه خود در مقدمه آن گوید در سنه ۶۷۴ هـ . ق . تألیف کرده است . در اینجا از طبعی که در سنه ۱۳۱۳ هـ . ش . در طهران منتشر شده است نقل گردیده .
(۲) ابوالخیر ناصر الدین عبداللّه بن عمر بن محمد بن علی معروف بقاضی بیضاوی از فقیهان و مفتیان و دانشمندان بزرگ قرن هفتم هجری است . بیضاوی در سنه ۶۸۵ هـ . ق . در قبریز وفات کرده است (برای ترجمه احوال بیضاوی و مراجع آن و آثار او معجم المطبوعات ج ۱ ص ۶۱۶ - ۶۱۸ ، دیده شود) . (۳) در اصل مطبوع : «شدند» . (۴) در اصل مطبوع : «و ملزمش گردانیدند» . (۵) در لب التواریخ : «مانویان» . (۶) مطالب فوق با کمی اختلاف در عبارت ، چنانکه دو مورد آن تذکر داده شد ، عین مطالب لب التواریخ است که ذکر آن خواهد آمد .

۱۸۷

صِحاحُ الْفُرْسِ (۱)

تألیف

شَمْسُ مَنْشِي (۲)

(متوفی بعد از سنه ۷۲۸ هـ . ق .)

آرْتَنَگ (۳)

چند معنی دارد : اَوَّل صورتهائی است که **مانی** نقاش کرده است . دَوِّم بتخانه ایست شاعر گفت :

بیت

هزار يك زان کاندِر سرشت او هنرست نگار و نقش همانا که نیست در **آرْتَنَگ**
سیّوم نام کتاب اَشْکال **مانی** است و این اَصْحاح است . حکیم **أَسَدی طوسی** گفت :
در لغت دری این کتاب را همین یکنام دیدم و بدان که در لغت دری حرف «نا» جز در
« **آرْتَنَگ** » نیست پدرم گفت رحمه الله :

بیت

پردهٔ ظلمت بر افکند از جهان نقاش نور تا زمین چون آسمان بر صورت **آرْتَنَگ** شد
اَنگلیون کتاب ترسایان باشد . حکیم **سنائی** گفت :

-
- (۱) این کتاب در سنه ۷۸۲ هـ . ق . در **قبریز** تألیف شده است . در اینجا از نسخهٔ نفیس دوست ارجمند آقای **عبدالعلی طاعنی** که تاریخ کتابت آن سنه ۱۰۲۰ هـ . ق . است نقل گردیده برای اطلاع از این کتاب و مؤلف آن مقدمهٔ محققانه آقای **اقبال** بر کتاب **تجارب السلف** و همچنین یادداشت ایشان در مجلهٔ **یادگار** (سال دوم شمارهٔ ۸ ص ۸۰) دیده شود .
- (۲) **شمس الدین محمد بن فخرالدین هندوشاه نخجوانی** معروف به **شمس منشی** که کتاب خود را بوضع و ترتیب « **صِحاح اللغة** » تألیف « **جوهری** » بنام **غیاث الدین رشید**، در **قبریز**، تألیف کرده است . (۳) در حاشیه ، « **آرْتَنَگ** » .

یت

تادم عیسی چلیپا کر شد اکتون بلبلان بهر انگلیون سرائیدن بترسائی شدند
مانی

دو معنی دارد . اَوَّل جایگاه نقّاش بود . [درم] نام استاد نقّاشان چین بود
و نقش مانوی منسوب بدوست .

نغوشاك مذهبی است از مذاهب کبران و کویند جهود باشد .

أبوشکور گفت :

سخن گوی گشتی سلیمان کرد نغوشاك بودی مسلمانان کرد

۱۸۸

تاریخ گزیده (۱)

تألیف

حمدالله مستوفی قزوینی (۲)

(متوفی در سنه ۷۵۰ ه. ق.)

ص ۱۰۶ (در شرح أحوال آورمزد بن شابور بن اردشیر بن ساسان) :

و در دفع زندیقان و اتباع مانی سعیها کرد

ص ۱۰۸-۱۰۹ (در شرح أحوال هرمزد بن فرسی بن بهرام بن آورمزد

ابن شابور بن اردشیر بن ساسان) :

بعضی از مورخان گویند در زمان شابور مانی صورت گر دعوی پیغمبری کرد و بُرهان دعوی او آن بود که ادوار بزرگ و کوچک و خطّهای دراز و کوتاه بکشیدی چنانکه به پرگار و مسطر احتیاط رفتی تفاوت نبودی و صورت رُبع مسکون و سه رُبع غیر مسکون بر مُکره جند بیضه نگاشته بود با تمامت شهرها و کوهها و دریاها و رودها از آن معلوم می شد و بیراهنی ساخته بود چون پوشیدنی مرئی بودی و چون از تن بیرون کردی نامرئی بودی امّا در مناظره با علما دروغ زن شد شابور او را هلاک کرد و بعضی مورخان گویند مانی در زمان شابور بن اردشیر بود و حمزه اصفهانی آورده که بعهد بهرام اوّل بود .

(۱) این کتاب در سنه ۷۳۰ ه. ق. تألیف شده است و در سنه ۱۳۲۸ ه. ق. (= ۱۹۱۰ م.)

در لندن بطبع رسیده . در آنچه نقل شده است قسمتی از رسم الخطّهای طبع مزبور نیز مراعاة گردیده .

(۲) برای ترجمه أحوال حمدالله مستوفی و آبار او بکتاب از سعدی تاجامی، ص ۱۰۶-۱۲۲

رجوع شود .

ص ۳۰۰ - ۳۰۱ (در شرح أحوال « الهادی بالله ») :

قوم زناده در عهد او قوت گرفتند از ایشان **عبدالله بن المقفع** مصنف کتاب **کلیله و دمنه** عربی و **صالح بن عبدالقدوس** و **عبدالله بن داود** عم زاده **سفاح** و **عبدالله هاشمی** خواستند که **نقیض قرآن** انشا کنند **ابن المقفع** که أفصح فصحا و أعلم علما بود در آن زمان شش ماه در آن کار رنج بُرد و يك خانه پر از مسوده کرد و **نقیض يك** کلمه نتوانست گفت و **لا شك** مخلوق کجا **نقیض** کلام الله غیر مخلوق تواند گفت **هادی** از حال ایشان واقف شد تمامت را بکشت ...

ص ۸۰۲ (در « **فصل بنجم از باب بنجم** » در ذکر علما از أصحاب وجوه مذاهب سُنّت و أهل قراءت و تفسیر و حدیث و طبّ و فقه و حکمة و نجوم و غیر ذلك) :
المقفع عبدالله بن الفارس صاحب **الکلیله العربیّة** معاصر **أبو جعفر** خلیفه و بُسرش مهدی بود و در عهد **هادی** جهت آنکه **نقیض قرآن** انشا میکرد کشته شد .

نُزْهَةُ الْقُلُوبِ (۱)

تألیف

حَمْدُ اللَّهِ مُسْتَوْفَى قَزْوِينِی

(المقالة الثالثة، در صفت بلدان و ولایات و بقاع)

ص ۲۵۷ (در ذکر ولایات « نصف الشرقية »):

چین، مغول هنزی و عرب صین خوانند مملکت طویل و عریض است از اقلیم
 دویم و سیم و چهارم دارالملکش را مجین خوانند از اقلیم دویم است طولش از جزائر
 خالدا ت فکه و عرض از خط استوا کب مردمش بیشتر بت پرستان باشند بر دین مانی
 صورت گر و در میانشان مسلمان و ترسا بود اما جهود نیست و قلّة بحکم مسلمانان را
 و غلبه کثرت بت پرستان را بود.

(۱) از طبعی که باعتناء گای لیسترانج (G. Le Strange) در سنه ۱۹۱۵ م. در لیدن طبع

و نشر شده است نقل گردیده.

رَوْضَةُ الصِّفَا (۱)

تألیف

میرخواند (۲)

(متوفی در دَوم ذی‌العقده سنه ۹۰۳ هـ . ق .)

ج ۱ ص ۲۲۳ (در « ذکر سلطنت بهرام بن هرمز »):

ذکر مانی نقاش، در بعضی کتب مسطور است که چون بسمع زندیق رسید که عیسی م فرموده که بعد از من **فارقلیطا** مبعوث خواهد گشت شما باید فرزندان خود را وصیت کنید تا متابعت او نمایند . **مانی** تصوّر کرد که **فارقلیطا** عبارت از اوست و حال آنکه این لفظ همایون از آسامی حضرت رسول صلعم است لاجرم بتصوّر باطل دعوی نبوت کرد و کتابی ظاهر کرد **انجیل** و گفت این کتاب از آسمان نازل شده است . **مسعودی** گوید که **شاپور** نخست بدین او درآمد آخر از مذهب وی رجوع نموده و با **مانی** عتاب آغاز نهاد . او گریخته از راه **کشمیر** ببلاد **هندوستان** رفت و از آنجا متوجّه **ترکستان** و **ختا** شد و **مانی** صورتگری بی نظیر بود چنانکه گویند بآنگشت خود دائره کشیدی که قطر آن پنج گز بودی و چون با پرگار امتحان کردند اصل تفاوت در اجزای محیط دائره نیافتندی . بالجمله در بلاد **هندوستان** و **ختا** او را رواج و رونقی تمام دست داد زیرا که صورتهای غریب از او صادر می شد و پیوسته در اطراف بلاد شرقی تردد می نمود . منقول است که در اثنای سیر بکوهی

(۱) از طبعی که در سنه ۱۲۷۰ هـ . ق . در بمبئی ، در ۷ جلد ، انتشار یافته است نقل گردیده .

(۲) **محمد بن خاوند شاه بن محمود** معروف بمیرخواند (برای ترجمه احوال **میرخواند**و آثار او و خاصّیات کتاب **روضه الصفا** کتاب « از سعدی تا جامی » ترجمه آقای**علی اصغر حکمت** از جلد سوّم کتاب معروف **ادوارد برون** ، ص ۴۸۳—۴۸۶ ، دیده شود) .

رسید که غاری داشت مشتمل بر فضائی خوش بهوائی دلکش و چشمه آبی و آن غار يك راه بیش نداشت پنهان از مردم . قوت یکساله بدان غار کشید و با متابعان خود گفت که من با آسمان خواهم رفت و توقف من در سموات يك سال خواهد کشید بعد از يك سال از آسمان بزمین می آیم و شما را از خدا خبر میدهم و آن از خدا بی خبر بآن جماعت گفت که در اوّل سال دوّم در فلان موضع که قریب بفلان غارست چشم براه من باشید . بعد از این وصیت از نظر مردم غائب گشت و بغار مذکور رفته مدّت يك سال بتصویر مشغول شد و بر لوحی صورتهای بدیع انگیخت و آن لوح را بآرژنگ **مانی** تعبیر کرد . بعد از يك سال قریب بغاری که در آنجا بود بر خلق ظاهر گشت و لوح مذکور را در دست داشت مصوّر بصور بدیعه منقّش بنقوش مختلفه و هر کس که می دید میگفت :

هزار نقش برآرد زمانه و نبود یکی چنانچه در آئینه تصوّر ماست
مردم از آن لوح در شگفت مانده **مانی** دعوی کرد که این را از آسمان باخود آورده ام تا معجزه من باشد . خلق دین او را قبول کردند و **مانی** متوجّه ملک **عجم** شد بتصوّر آنکه اهالی آن دیار را نیز بفریبد . چون **بایران زمین** رسید با **بهرام** ملاقات کرده او را بدین خود دعوت نمود . شهریار عادل اوّل بارسخنان او را بسمع رضا اصغاء کرد تا مطمئن خاطر گشته متابعانش جمع شدند آنگاه علمای مملکت را طلب داشته تا با **مانی** در مقام مباحثه و معارضه آمدند **مانی** از جواب ایشان عاجز آمده ملزم گشت . چون کفر و ضلالت وی بر همه روشن گشت توبه براو عرضه کردند **مانی** از قبول آن امتناع نموده **بهرام** مثال داد تا پوستش از بدن جدا ساخته بر در دروازه جهت عبرة للنّاظرین بیاویخت و اُتباع و پیروان او را در عقب او روان گردانیدند ...

حَبِيبُ السَّيْرِ (۱)

تألیف

خواندمیر (۲)

(متوفی بعد از سنه ۹۴۱ ه. ق. .)

ج ۱، جزو دوم، (در « ذکر سلطنت ساسانیان ») ص ۳۱ :

ذکر مانی نقاش، بر صحیفه ضمیر مهر تنویر فضلاء دانش پذیر سمت تحریر و صفت تصویر یافته که **مانی** نقاشی بود در غایت نکته دانی و چون بگوش او رسید که **عیسی** علیه السلام بأصحاب خود گفته که بعد از من **فارقلیطا** یعنی **محمد** مصطفی علیه من الصلوة أفضلها مبعوث خواهد گشت کالتنقش فی الحجر بر لوح خاطرش ارتسام یافت که **فارقلیطا** اوست و در زمان **شاپور بن اردشیر** زبان بدعوی نبوت گشاده بقول **مسعودی** **شاپور** نخست بدین **مانی** در آمد اما بالأخره بطلان آن ضال مضل را دانسته قصد قتلش فرمود و **مانی** از راه **کشمیر** بیلا د **هند** گریخت و از آنجا متوجه **ترکستان** و **ختا** شد و چون او بی دستیاری **مسطر** و پای مردی پر کار نقوس غریبه و صور عجیبه ظاهر می ساخت در آن بلاد کار او رونق و رواجی تمام یافت و **مانی** در اثناء سیر در دیار شرقی بکوهی رسید که غاری داشت مشتمل بر فضاء جان فزا و چشمه آب عذوبت مآب پنهان از مردم قوت و مایحتاج یکساله خود را بدان غار که يك راه بیش نداشت کشیده با متابعان گفت که من بآسمان خواهم رفت و پس از انقضاء يك سال بزمین آمده شما را از حال پروردگار اخبار خواهم نمود باید که چون يك سال از غیبت من

(۱) از طبعی که در سنه ۱۲۷۳ ه. ق. (۱۸۵۸ م.) در بمبئی منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) برای ترجمه احوال **خواندمیر** و آثار او کتاب « **از سعدی تا جامی** »، ص ۴۸۷ — ۴۸۸،

بگذرد در فلان موضع که قریب فلان غار است مرا چشم دارید و **مانی** وصیت بانمام رسانیده از چشم مردم غائب شده بدان غار شتافت و صور بدیع و نقوش عجیب بر لوحی که مورخان او را **اُرتگ مانی** گویند منقش و مرتسم گردانید و بعد از گذشتن يك سال حسب الوعدۀ ظاهر شده **اُرتگ** را بمردم نمود و گفت این معجزۀ من است و خلایق از آن صورت متعجب گشته بزبان حال مضمون این مقال ادا کردند

بیت

خیز تا بر **كلك** آن نقاش جان افشان كنیم

كاین همه نقش عجب در گردش پرگار داشت

و بسیاری از ساکنان **ختای** و **ترکستان** بنبوت **مانی** ایمان آورده **مانی** متوجه دیار عرب شده بعد از وصول بخدمت **بهرام** بن **هرمز** شتافته او را بقبول ملت محدث خود دعوت نمود و **بهرام** نخست زبان بقبول آن سخنان گشاده خاطر **مانی** را اطمینان داد تا متابعتش همه جمع گشتند آنگاه علما و موبدان را طلبیده فرمود که به **مانی** بحث نمائید و **مانی** ملزم شده کذب او بظهور انجامید و **بهرام** فرمان داد تا او را پوست کنده و آن پوست کنده را بکاه آکنده ساختند و بر در دروازه **جندشاپور** بیاویختند و پیروانش را نیز از عقب او روان ساختند.

۱۹۲

تَذْكِرَةُ الْأَثَمَةِ (۱)

منسوب به

مجلسی (محمد باقر)

ص ۴۷ :

زناده

مشهور آنست که این طایفه مستمسک بشریعتی نشده‌اند و بمقدم (۲) عالم قایلند و در کتاب مجمع گفته (۳) که زناده قومی از مجوس‌اند و ذوالآهین، و بعضی گفته‌اند زندیق ماخوذ از زند است و زند کتاب پهلوی است از زردشت و بعضی گفته‌اند که زناده قومی‌اند که در اسلام بهم رسیدند و از اصحاب عبدالله صبا اند (۴)، زاین عبدالله مردم را بطلب خون عثمان برانگیخت و جهال ایشان را یعنی شیعیان را گمراه کرد و بخدائی علی قایل شدند و در مفاتیح العلوم گوید (۵) : زناده طایفه‌ای از مانویّه مجوس‌اند و اَصمعی در قاموس گفته است که زندیق مُعَرَّب « زندین » است .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۲۶۰ هـ . ق . در قمرینز منتشر شده است نقل گردیده .

(۲) ظ : « بقدّم » .

(۳) در اصل : « گفته‌اند » .

(۴) کذا بالأصل المطبوع .

(۵) در اصل : « گویند » . مطالب مفاتیح العلوم ، در باره مانویان و زندیق و زناده ،

در ص ۱۸۰ این کتاب مندرج است .

۱۹۳

تَرْجَمَةُ تَوْحِيدِ مُفَضَّل (۱)

از

مجلسی (محمد باقر)

ص ۲ (در مقدمه پس از ذکر اهمیت توحید مفضل) :

و مشتمل بر دلائل ساطعه بر ابطال مذاهب ملاحده قائلین بتعطیل و اِهمال و ثنویّه بد آمال .

ص ۱۳ :

مترجم گوید که **مانی** ملعون در زمان **شاپور بن اردشیر** بهمرسید و دینی احداث کرد میان مذاهب گبران و ترسایان که نه این بود و نه آن و پیغمبری حضرت **مسیح** علیه السلام قایل بود و نبوّت **موسی** علیه السلام قایل نبود و میگفت عالم مرگب است از دو اصل قدیم یکی نور و دیگری ظلمت و هر خیر و خوبی که در عالم هست از نور میدانست و هر شرّ و بدی را بظلمت نسبت میداد و میگفت درندگان و موزیان و عقارب و حیّات را ظلمت آفریده بسبب آنکه حکمت خلق را نمیدانست و گمان میکرد که خلق اینها عبث است و در اینها منفعت نیست و حکیم نمیباید اینها را خلق کند و در کلام معجز نظام امام علیه السلام بطلان این قول ظاهر خواهد شد .

(۱) از طبعی که در سنه ۱۳۲۲ ه . ق . ظاهر آ در **طهران** ، منتشر شده است نقل گردیده .

کَشَافُ اصْطِلَاحَاتِ الْفُنُونِ^(۱)

تألیف

محمد علی بن علی التّهانوی

ج ۱ ص ۶۸۱-۶۸۲

الزندیق : بالكسر وسكون النون و كسر الدال : ثنوی^۲ که قائل دو صانع است و از آن هر دو بنور و ظلمت و یزدان و **أهرمن** تعبیر کند . خالق خیر را یزدان گوید و خالق شر را **أهرمن** یعنی شیطان . و آنکه بحق تعالی و آخرت ایمان نداشته باشد . و آنکه ایمان ظاهر کند و در باطن کافر باشد . و بعضی گفته اند **مُعَرَّب** « زن دین » است یعنی آنکه دین زنان دارد و صحیح معنی اول است و **مُعَرَّب** زندی است یعنی آنکه اعتقاد بزند کتاب زردشت دارد و قائل یزدان و **أهرمن** بود کذا فی **المنتخب**^(۲) . و در شرح مقاصد میگوید که : زندیق کافر است که با وجود اعتراف بنبوت محمد صلی الله علیه و سلم در عقائد او کفر باشد بالا تفاق^(۳) . و زناده فرقه ایست متشبهه مبطله و اصل بمجنوبان چنانچه در لفظ صوفی در باب « صاد » و فصل « فا » خواهد آمد .

ص ۹۲۷ [در « باب الصاد فصل الفاء » (در لفظ « التّصوّف »)] :

و متشبه مبطل بمجنوبان و اصل طائفه اند که دعوی استغراق در بحر فنا کنند و حرکات و سکونات خود را هیچ بخود اضافت نکنند و گویند که تحریک باب بدون

(۱) شماره کشاف اصطلاح الفنون در قسمت نقل شده از کتابهای عربی ۱۶۹ است و مطالب

منقوله از آن در ص ۴۷۴ - ۴۷۵ همین کتاب مندرج است . (۲) **منتخت اللغات شاه جهانی**

تألیف عبدالرشید بن عبدالغفور الحسینی المدنی التتوی (متوفی بعد از سنه ۱۰۶۸ ه . ق .)

است . این کتاب چندین بار بطبع رسیده است و مطالب مذکوره فوق در ص ۳۶۶ از طبعی که در

سنه ۱۲۲۳ ه . ق . ظاهر آرد هند ، منتشر شده مندرج میباشد .

(۳) ظاهر آ زندقه بمعنی اعم مقصود است .

محرك ممكن نبود و این معنی هر چند صحیح است لیکن حال آن جماعت نیست زیرا که مقصود ایشان از این سخن تمهید عذر معاصی و حواله باراده حق و دفع ملامت از خود است و این طائفه را زنداقه خوانند . و شیخ **عبدالله تستری** گفته که اگر آن شخص قائل این قول رعایت شریعت و احکام عبودیت میکند از صدیقان است و اگر از عدم محافظت شرع باک ندارد از زندیقان است (۱) .

۱۹۴

طبقات المضلین (۲)

مشمول بر احوال اشخاصی که بدروغ ادعای پیغمبری نمودند

و مهدویت را نیز مدعی شدند

تألیف

اعتضاد السلطنة [علیقلی میرزا] (۳)

(۱۲۳۴ - شب عاشورای ۱۲۹۸ ه . ق .)

ص ۶۷ - ۷۰ :

مانی چون کتب مذاهب مجوس و نصاری و تنویه را دید ادعای نبوت کرد و در اول کتاب خود که موسوم است بشابورقان و بجهت شاپور بن اردشیر تألیف کرده میگوید حکمت و اعمالیکه در انبیاء و فرستادگان الهی هست در هر زمانی میآید غیر زمان دیگر بمصلحت آن زمان احکام و اعمال و شرایع الهی و تکالیف ناس در هر وقتی بیک قسمی در یکی از بلاد آشکار میشود در دست یکی از انبیاء چنانکه

(۱) در اینجا نیز ظاهراً زندقه بمعنی اعم مقصود است .

(۲) در ضمن کتابهای اهدائی آقای سید محمد صادق طباطبائی بکتابخانه مجلس شورای ملی مجموعه ای است خطی بشماره ۱۲۹۳ از تألیفات **اعتضاد السلطنة** ، که قسمت مفصلی از آن بعنوان مذکور میباشد .

(۳) برای اطلاع از ترجمه احوال شاهزاده علیقلی میرزا **اعتضاد السلطنة** مقاله محققانه آقای عباس اقبال در مجله یادگار ، سال دوم شماره ۱ ص ۵۴ - ۶۶ دیده شود .

وقتی در دست پیغمبری که در **هند** بوده آشکار شد و وقتی در دست **عیسی** [علی نبینا] (۱) و علیه السلام در ارض **مغرب** [و] وقتی در دست (۲) **زردشت** در ارض **فارس** آشکار گشت. پس این وحی نازل شد در این قرن اخیر بدست من پس منم **مانی** رسول الهی و فرستاده حق با ارض **بابل**. و ذکر کرده است در انجیلی که وضع کرده است او را بحروف ابجد در بیست و دو حرف و در آنجا میگوید منم **فارقلیطی** (۳) که بشارت داد بوجود [او] حضرت **مسیح** (۴) علیه السلام. و حال آنکه **مانی** دروغ گفته است و مقصود از **فارقلیط** (۵) خاتم النبیین صلوات الله و سلامه علیه است موافق **انجیل** و نص آیه مبارکه یأتی من بعدی اسمه **احمد**. و آنچه را خبر داده است از هیأت عالم بوجود اوضدیت دارد بانتایج براهین و دلالات او و در کتاب خود ملک را عوالم نور خوانده و انسان را قدیم و روح را حیات و قائل شده است بقدم نور و ظلمت و ازلیت هر دو. و حرام کرده است ذبح حیوان و اذیت آنها را و خاموش کردن آتش و ریختن کثافات را در آب و کندن نباتات و تأکید هم در این باب کرده است و شریعت و واجبات قرار داده است که خواص اصحاب خود و زهاد **مانویه** را لازم کرده است بقبول آن تکالیف و آن از قبیل علاج حرص و شهوت و ترک دنیا و زهد در او و مداومت صوم و تصدق بقدریکه ممکن است. و حرام نمود ذخیره نمودن زیاده از قوت یک روز و لباس یک سال. و ترک جماع نیز واجب کرد و سیاحت در عالم را بجهت دعوت و ارشاد مردم و سایر اتباع خود برخی از رسومات را که از قبیل تصدق دادن بفقراء از عشر مال خود [و] (۶) روزه داشتن در سبع عمر و اکتفا کردن بیک زن و مواساة دوستان در مال خود و رفع نمودن علتهای آنها. و حکایت کرده اند از او که حلال کرده بود دفع شهوت را در امارده در حالت هیجان شهوت و حکم کرده بود بهر یک از **مانویه** که یک امرد أجردی نگه دارند ولیکن **أبوریحان** در **آثار الباقية** میگوید آنچه من در کتب او دیده ام ذکری از این عقیده نکرده بلکه آنچه نوشته است خلاف آن است. و ولادت **مانی** در **بابل** بوده در قریه ای که موسوم است ب**مردینو** از نهر **کوئی** اعلی. و روایت کرده

(۱) در اصل: «عیسی نبینا ...» . (۲) در اصل: «در ارض **مغرب** وقتی در دشت» .

(۳) در اصل: «**فارقلیطی**» . (۴) در اصل: «بوجود حضرت **مسیح** ...» .

(۵) در اصل: «**فارقلیط**» . (۶) در اصل: «و» وجود ندارد .

است در کتاب **شاپورقان** در باب آمدن رسول در سال پانصد و بیست و هفت از تاریخ **اسکندر** بنا بر قول دومنجم **بابل** و چهار^(۱) گذشته از سلطنت **آذریان** ملك . و گوید اورا وحی آمد ، در حالتیکه سیزده ساله بود ، در سال پانصد و سی و نه از تاریخ **اسکندر** بنا بر قول دومنجم **بابل** و در سال گذشته شد از سلطنت **آردشیر** [ملك] ^(۲) الملوك . و اسم **مانی** نزد نصاری بنا بر آنچه **یحیی بن نعمان** نصرانی در کتاب خود نقل کرده و رد بر **مجوس** نوشته **فرز بن فرس** بن **فقیق** است (کذا) . چون ظاهر شد و ادعای نبوت کرد بسیار کس اورا تصدیق کرد و اتباع کثیری برای او پیدا شد و کتب بسیاری تألیف کرد مثل **انجیل مانی** و **شاپورقان** و **کنز الاحیاء** و **سفر الجابرة** و **سفر الاسفار** و مقالات بسیاری و گمان او این بود که آنچه را حضرت **مسیح** علیه السلام بطور رمز بیان کرده او در کتاب خود شرح و بسط داده و باقی ماند دعوت او و زیاد شد در آیام **آردشیر** و پسرش **شاپور** و **هرمز بن شاپور** تا این **بهرام بن هرمز** پادشاه شد **مانی** را خواسته نزد وی بردند و گفت این مرد خروج کرده و دعوت مینماید مردم را بتخریب عالم بهتر اینست که اول مانقش اورا خراب کنیم . و آنچه مشهور است **هرمز** اورا کشته و پوست وی را کنده پُر از کاه کرده و اورا در دروازه **جند شاپور** معلّق کردند . و **آبوریحان** میگوید آن دروازه در زمان ماهم معروف [است] **بباب مانی** . و اُمت او را بعد از قتل وی هر چه توانستند^(۳) بقتل آوردند . و حکایت کرده است **جبرئیل بن نوح** نصرانی در جوابیکه بر **یزدانبخت** مجوس نوشته که او قدح مذهب نصاری کرده که یکی از تلامذه **مانی** کتابی داشت از **مانی** و در آن کتاب از مرگ خود خبر داده بود . و سبب حبس وی این بود که یکی از اقربای ملك عصر مریض شد و **مانی** بوی گفت که ترا جنّ گرفته است و عده شفا بوی داد و نتوانست و بدین جهت اورا حبس کرد و غل و زنجیر بر گردن وی زدند تا آنکه در حبس مرد و سر اورا بریده در کریاس پادشاهی گذاشته و جسدش را در کوچه و معبر انداخته بطور خفت و خواری . و اُمت وی که باقی ماندند در دیار متفرّق شدند و در هیچیک از بلاد اسلام جمع نیستند مگر در

(۱) شاید : « چهار سال » .

(۲) در اصل اینجا بیاض است و ظاهر آن بودن کلمه « ملك » درست مینماید .

(۳) در اصل : « توانند » .

سمرقند سابقاً جمع بودند . اما خارج از مملکت اسلام بعضی از **اتراك چين** و **تبت** و **هند** متدین بدین **مانی** هستند . و در باب **مانی** دو روایت است بعضی از اشخاص گفتند که او معجزه نداشت و میگفت بعد از رفتن حضرت روح الله با آسمان معجزه و آیات دیگر در عالم پیدا نمیشود . و طائفه دیگر از **مانویه** گفته اند که صاحب معجزات و آیات بوده است و در هنگامیکه **شاپور** را با خودش با آسمان بلند کرده و در آسمان بعضی آیات و علامات بشاپور نموده بود بوی ایمان آورد و بعضی از **مانویه** گفته اند که خودش از میان اصحاب جدا شده با آسمان عروج کرد مدتی هم در وسط السماء توقف کرد و بعد از آن فرود آمد . و **ابوریحان** از قول اسپهبد **مرزبان بن رستم** حکایت کرده است که **شاپور مانی** را بعد از ادعای نبوت از مملکت خود اخراج کرده بنا بر سنتی که **زردشت** گذاشته بود که متنبئين را باید اخراج بلد کرد مشروط بر آنکه دیگر مراجعت نکنند او در **هند** و **چين** و **تبت** رفته مردم را دعوت نمود ثانیاً مراجعت کرد **شاپور** او را گرفته و کشت بعلت آنکه نقض عهد کرده بود . در احوال **مانی** در تواریخ ثبت است که صورت گری بود بی نظیر چنانکه بانگشت خود دایره کشیدی که قطر آن پنج ذرع (کذا) بودی که چون پیرگار امتحان کردند و دایره کشیدندی أصلاً تفاوت در اجزای محیط دایره معلوم نشدی و انصاف اقطار متساوی بودی . و همچنین خطهای دراز و کوتاه کشیده همه بمسطر راست آمدی . و طرفه تر از همه اینکه صورت ربع مسکون را چنانچه تمامی شهرها و دریاها و رودها در آن ظاهر بود و سه ربع غیر مسکون را در گوئی برابر بیضه ای کشیده بود . و غریب تر از اینها پیراهنی بود که چون پوشیدی پیدا و نمایان بود و چون از تن بدر کردی ناپیدا بود . و جهت اشتباه **مانویه** براینکه او عروج با آسمان کرد از کید و شید او چنین در تواریخ مذکور است که در اثنای سیر بکوهی رسید مشتمل بر هوای خوش و چشمه در آن غار بود و آن غار يك راه بیش نداشت پنهان از مردم قوت يكساله بدان غار کشیده و بامتان (کذا) خود گفت که من با آسمان خواهم رفت و توقف من در سموات يك سال خواهد کشید و بعد از يك سال از آسمان بزمین خواهم آمد و شما را از جمله اخبار سماوی و خدای آسمان خبر دهم و آن از خدا بی خبر گفت که در اول سال دویم در فلان موضع

که قریب بفلان غار است منتظر من باشید و بعد از این وصیت از چشم مردم غایب گشته بغار مذکور رفت و بعد از مدّت يك سال درغاریکه بود بر خلق ظاهر شد و لوح موعود در دست داشت و مصوّر بصوّر و منقّش بود. خلائق از آن لوح درعجب شدند. **مانی** دعوی کرد که آنرا از آسمان با خود آورده ام تا معجزه من باشد. مردم دین او قبول کردند. **مانی** متوجّه ملک **عجم** شد. و بروایتی **بهرام بن هرمز** که لقبش پناهنده است یعنی نیکوکار اورا بقتل آورد. گویند **مانی** در معالجهٔ امراض خیول و دواب سرآمد زمان خود بود و این عبارات در کتب از وی بزبان عربی نقل شده: «رکوبُ الفرسِ أحبُّ إلیّ من رُکوبِ عنقِ الفلکِ». و هم او گوید: «لاسرورَ إِلَّا معَ الآمنِ ولا لذّةَ إِلَّا معَ العافیةِ». و حکیم **فردوسی** طوسی علیه الرّحمة شرح أحوال **مانی** را در **شاهنامه** بنظم در آورده در اینجا نگاشته آمد (۱).

(۱) چون اشعار **فردوسی** دربارهٔ **مانی**، بنقل از **شاهنامه**، درس ۴۸۲-۴۸۵ این کتاب گذشت از نقل اشعار مزبور در اینجا خودداری میشود.

فهرست‌ها:

۱- فهرست اعلام اشخاص

(مشمول برنامهای مردان و زنان و فرشتگان و دیوان و لقبها و نسبتهای ذکر شده در این کتاب).

۲- فهرست اعلام اُمم و قبائل و طوائف و طبقات و آیام و سلسله ها.

۳- فهرست اعلام اماکن

(مشمول برنامهای کشورها و شهرها و کوهها و دریاها و نهرها، و آنچه بدینهمانند).

۴- فهرست کتابها و رساله ها و مقاله ها و کتیبه های ذکر شده در این کتاب.

فهرست اعلام اشخاص (۱)

(مشمول بر نامهای مردان و زنان و فرشتگان و دیوان و لقبها و نسبتهای ذکر شده)

در این کتاب .

ا	(Alexandre de Lycopolis): ۱، ۱۱ ح .
آدم (أبو البشر) : ۵۸ ، ۵۹ م ، ۱۵۴ ، ۱۷۱ ، ۱۹۱ ، ۲۲۱ ، ۲۴۴ ، ۲۷۵ ، ۲۹۳ ، ۴۱۷ ، ۴۹۲ .	آمارو (یعنی عمرو) پادشاه عرب (که باید مقصود عمرو بن عدی پادشاه حیره باشد) : ۱۷ (و ر. ک. عمرو بن عدی) .
آذرباد : ۲۸۸ ح .	آمدروز (ه. ف.) : ۱۸۱ .
آذرباذبن مار کسفند : ۲۲۷ م .	الآمدی : ر. ک. أبو الحسن علی بن أبی علی
آذربان : ۲۰۳ .	محمد بن سالم التغلبی سیف الدین الآمدی .
آذربدیسر مهر اسپند : ۲۲۷ ح .	الآمدی : ر. ک. أبو القاسم حسن بن بشر بن یحیی الآمدی .
آذر یان : ۵۳۴ .	آنئل : ۲۵ .
آسوکا : ۳۷ .	آناستازیوس سینائی (Anastasius Sinaita) :
آفرائس (Afraates) : ۲ .	. ۲
آگاپیوس (Agapius) : ۶ م ، ۳۵۰ .	آنطیوخوس ایفانس : ۳۳ م .
آل آقا (حکمت) : ۴۰۷ ح .	آوگوستین (St. Augustin) : ۲ ، ۴۳ ، ۵۰ ، ۵۵ .
آلبری (C. R. C. Alberry) : ۵۲ ح .	آبان بن سمعان : ۲۸۹ .
آلفرد زیگل (Alfred Siggel) : ۳۰۲ .	
آلفرد گیوم (Alfred Guillaume) : ۳۹۵ ح .	
آلساندر لیکوپولیس	

(۱) علامتهای اختصاری که در این فهرستها ، و بعضی از آنها در متن کتاب حاضر ، بکار رفته بقرار ذیل است :

ج = جلد (یا جزء) . ح = حاشیه . ح م = مکرر در حاشیه .
 ر. ک. = رجوع کنید به . س = سطر . ظ. = ظاهراً . م = مکرر .

- أبان بن عبد الحميد اللاحقي: ٩٢م، ٩٣م،
 ٩٤م، ١٩٤، ٢٨٩، ٣٥٤م، ٣٦٣م،
 ٤٢٠، ٤٢١.
 أبرئيل: ٢٥، ٦٠.
 أبراحيا: ١٦٢م، ١٧٧م.
 إبراهيم (النبي): ٥٧، ١٨١، ٢٤٤،
 ٢٩٠، ٤١٧.
 إبراهيم الأياري: ١٢٧ح.
 إبراهيم بن إسماعيل بن علي بن الحسين بن
 إبراهيم بن عبد الله بن الحسن: ر.ك.
 طباطبا العلوي.
 إبراهيم بن أيوب: ١٤١.
 إبراهيم بن السندي: ٨٤، ٨٥.
 إبراهيم بن سيابة: ١٦٣، ٣٦٣م، ٤٣٨.
 إبراهيم بن سيّار النّظام (أبو إسحق): ١٠٦م،
 ١٠٧م، ١٠٨م، ١٠٩م، ١١٠م، ١١١م،
 ١٢١، ١٢٢، ١٨٥م، ٤٥٢.
 إبراهيم بن عمر العامري: ١٤١.
 إبراهيم بن محمد البيهقي: ٤٤١.
 إبراهيم بن المهدي: ٢٦١، ٣٨٦.
 أبز اخيا: ١٢.
 إبليس: ٨١م، ١٦٢م، ١٦٩، ٢٩٧، ٤٢٠.
 ابن أبي أصيبعة: ٢٦٨.
 ابن أبي حاتم: ٤٦٧م.
- ابن أبي الحديد: ٢٦٦، ٣٢٣م.
 ابن أبي داود: ٢٩٠.
 ابن أبي العرجاء [؟] (ظ. ابن أبي العوجاء):
 ١٣٢.
 ابن أبي العوجاء: ٧٥، ٩٧، ١٣٢ح،
 ١٤٤، ١٨٣، ١٩٦م، ١٩٧، ٢٩٢،
 ٣٢٧، ٤٠٠.
 ابن أبي عُيينة: ٣٤٣.
 ابن الأثير (أبو الحسن عز الدين علي بن
 أبي بكر محمد بن محمد بن عبد الكريم بن
 عبد الواحد شيباني معروف بابن الأثير
 الجزري): ٢٦٥، ٢٥٣م، ٢٩٦ح،
 ٤٧٣.
 ابن أخي أبي شاكر (يكي از رؤساء متكلم
 مانويان): ١٦٣.
 ابن الأرملة (وهو عندما نى المسيح المصلوب
 الذي صلبوه اليهود): ١٦١.
 ابن الأعدى الحريري: ١٦٣.
 ابن الأياس: ٩٤ح.
 ابن الأنباري: ٩١ح.
 ابن بدر (أبو مروان عبد الملك بن
 عبد الله بن بدر بن حضرمي إشبيلي):
 ٢٥٩م.
 ابن بطريق [= أوتيكيوس (Eutychius)
 إسكندري] كه بنام سعيد بن بطريق و

ابن بطريق نیز معروف است [: ۷ ح ،
 ۱۲۳ م ، ۳۵۰ ح .
 ابن البلخی : ۴۹۵ م .
 ابن البیض : ۱۴۲ .
 ابن توبة : ۱۳۸ .
 ابن تیمیة (تقی الدین أبو العباس أحمد بن
 عبد الرحیم الحسنی الحرانی الدمشقی
 معروف باین تیمیة) : ۴۰۵ م ، ۴۵۷ .
 ابن ثابت : ۲۸۱ .
 ابن جنی : ۳۵۷ ، ۳۵۹ .
 ابن الجوالیقی : ۴۰۸ .
 ابن الجوزی : ر. ک. أبو الفرج عبدالرحمن
 ابن أبي الحسن علی بن محمد بن عبيدالله بن
 عبدالله بن حمادی بن أحمد بن محمد بن جعفر
 الجوزی ...
 ابن حائط : ۱۱۲ م .
 ابن حجر العسقلانی : ۹۲ ح ، ۲۷۷ ح ،
 ۳۴۱ ، ۴۲۰ ، ۴۶۷ .
 ابن حجر الهیتمی (أبو العباس شهاب الدین
 أحمد بن محمد بن علی ...) : ۴۲۷ م .
 ابن حزم (أبو محمد علی بن أحمد بن سعید
 ابن حزم) : ۲۱۸ ح ، ۲۲۶ م ، ۳۱۲ ح ،
 ۳۷۸ .
 ابن حماد : ۹۰ .
 ابن حنبل : ر. ک. أحمد بن محمد بن حنبل ...
 ابن حوقل : ۳۶۴ م .
 ابن خالد النخاس : ۱۹۴ .
 ابن الخطیب : ر. ک. إمام فخر الدین
 الرازی .
 ابن خلاد : ۲۹۱ .
 ابن خلدون (أبو زید ولی الدین
 عبدالرحمن ...) : ۲۹۴ ، ۲۹۶ ح .
 ابن خلکان (شمس الدین أبو العباس أحمد
 ابن محمد بن ابراهیم ابن أبی بکر بن خلکان
 برمکی هکاري اربلي شافعي اشعري) :
 ۹۱ ح ، ۱۰۱ ح ، ۲۲۰ ح ، ۲۳۹ ح ،
 ۲۴۰ ح ، ۲۵۵ ح ، ۲۶۹ م ، ۴۰۱ ح .
 ابن دار نادان (یکی از نسخه بدل های
 یزدان بن باذان - اسم مزبور نیز دیده شده) :
 ۱۱۵ ح .
 ابن دُرید (أبو بکر محمد بن حسن بن دُرید
 ابن عتاهیه بن خيثم يعربى ازدي) : ۱۹۵ ،
 ۳۰۷ ، ۳۱۹ ، ۳۲۸ ، ۳۴۷ م ، ۳۴۸ ، ۳۹۴ ،
 ۴۰۱ ، ۴۲۴ .
 ابن ديسان : ۲۱ ، ۲۶ ، ۱۲۹ م ، ۱۳۲ ،
 ۱۴۴ ، ۲۰۰ ، ۲۰۳ .
 ابن ذر : ۱۱۲ .
 ابن الرّاوندي : ۳۰۹ ، ۴۲۵ ، ۴۳۲ ، ۴۶۳ .
 ابن رسته (أبو علی أحمد بن عمر معروف
 بابن رسته) : ۲۴۷ ح ، ۳۴۵ .

ابن بطريق نیز معروف است [: ۷ ح ،
 ۱۲۳ م ، ۳۵۰ ح .
 ابن البلخی : ۴۹۵ م .
 ابن البیض : ۱۴۲ .
 ابن توبة : ۱۳۸ .
 ابن تیمیة (تقی الدین أبو العباس أحمد بن
 عبد الرحیم الحسنی الحرانی الدمشقی
 معروف باین تیمیة) : ۴۰۵ م ، ۴۵۷ .
 ابن ثابت : ۲۸۱ .
 ابن جنی : ۳۵۷ ، ۳۵۹ .
 ابن الجوالیقی : ۴۰۸ .
 ابن الجوزی : ر. ک. أبو الفرج عبدالرحمن
 ابن أبي الحسن علی بن محمد بن عبيدالله بن
 عبدالله بن حمادی بن أحمد بن محمد بن جعفر
 الجوزی ...
 ابن حائط : ۱۱۲ م .
 ابن حجر العسقلانی : ۹۲ ح ، ۲۷۷ ح ،
 ۳۴۱ ، ۴۲۰ ، ۴۶۷ .
 ابن حجر الهیتمی (أبو العباس شهاب الدین
 أحمد بن محمد بن علی ...) : ۴۲۷ م .
 ابن حزم (أبو محمد علی بن أحمد بن سعید
 ابن حزم) : ۲۱۸ ح ، ۲۲۶ م ، ۳۱۲ ح ،
 ۳۷۸ .
 ابن حماد : ۹۰ .
 ابن حنبل : ر. ک. أحمد بن محمد بن حنبل ...

- ابن زياد : ١٤٣ .
 ابن الساعي : ر.ك. تاج الدين أبو الحسن علي ...
 ابن السوداء : ٤٠٥ .
 ابن سيابة : ر.ك. إبراهيم بن سيابة .
 ابن سيده (أبو الحسن علي بن إسماعيل أندلسي) : ٣٧٩ م .
 ابن سيناء : ٢٧١ ، ٣٧٢ م ، ٣٧٣ ، ٣٧٤ .
 ابن شاكر الكتبي : ١٢٨ ح .
 ابن شبة : ١٩٦ .
 ابن الشحنة (أبو الوليد محب الدين محمد بن محمد بن محمود بن الشحنة زين الدين الحلبي الحنفي) : ٢٩٦ م .
 ابن شهر آشوب : ٣٩٨ ح .
 ابن الصلاح : ٤٦٧ .
 ابن طالوت : ١٦٣ ، ٢٨٩ .
 ابن الطقطقي : ٤٠٣ .
 ابن عائشة : ٣٤٨ .
 ابن عامر الحكيم : ر.ك. عامر بن عامر البصري .
 ابن عباس : ٣٤٠ ، ٤٣٤ ، ٤٦٧ ، ٤٦٨ ، ٤٦٩ م .
 ابن عبد ربه (أبو عمرو أحمد بن عبد ربه بن حبيب بن حدير بن سالم القرطبي الأندلسي المالكي) : ٤٣٩ م .
 ابن عبد الرحيم : ٢١٨ ح م .
 ابن عبري (ابن العبري) : ٥٢ ، ٢٧٠ م .
 ابن العربي : ٢٧٢ .
 ابن عمر : ٤٣٥ .
 ابن فارس : ٤٦٣ .
 ابن فضل : ٢٥١ .
 ابن الفقيه : ٣٤٤ م .
 ابن فورجة : ٣٥٧ ، ٣٥٩ .
 ابن القارح (أبو الحسن علي بن منصور بن طالب حلبي ملقب بدوخله معروف بـ ابن القارح) : ٢١٨ م ، ٢٢٢ ، ٢٢٥ ح .
 ابن قتيبة : ٥٩ م ، ٩١ ح م ، ١٠١ م .
 ابن قتيبة : ١٤٢ ، ٢٠٢ ، ٢٤٧ ح ، ٢٩٣ ، ٤٣٩ ح .
 ابن قيم الجوزية : ٤٦٠ م .
 ابن كبر : ٤٥٦ م .
 ابن كثير القرشي : ٢٩٢ م .
 ابن كمال پاشا : ٣٠٦ ، ٣١٥ ح .
 ابن مسعود : ٤٦٩ .
 ابن المعتز (أبو العباس عبد الله بن المعتز بن المتوكل بن المعتصم بن هارون الرشيد) : ٤٣٦ م .
 ابن المقفع (ابن مقفع - عبد الله ...) : ٢٠ ، ٢٦ ، ٧٧ م ، ٨١ م ، ١٣٢ ، ١٣٨ ، ١٨٣ ، ١٩٤ ، ١٩٦ م ، ٢١٣ ، ٢٧٠ م ، ٥٢٣ .
 ابن مناذر : ١٤٣ .
 ابن الموصلي : ٤٦٠ .
 ابن مهرويه : ١٩٥ ، ١٩٧ .
 ابن نباتة : ٢٨٦ م .

أبو إسحق إبراهيم بن محمد فارسيّ اصطخرىّ
ر.ك. اصطخرىّ .

أبو إسحق النصيبيّ : ٣٧٦ .

أبو أيوب المدنيّ : ١٩٨ .

أبي برزاه (بقول ابن النديم نام جدّ ماني
است) : ١٤٩، ٥ .

أبو البركات (معروف بابن كبر) ر.ك.
ابن كبر .

أبو بشر (وبقوليّ أبو الحسن) عمرو بن عثمان
ابن قنبرة معروف به سيّويه : ر.ك.
سيّويه .

أبو البقاء العكبريّ : ٣٥٨ م .

أبو بكر (خليفة يغمبر) ٢٢٣، ٣٤٨ م ،
٣٤٩، ٤٠٥، ٤٠٦ .

أبو بكر (ظ. از علماء لغت است) ٣٤٧ ،
٣٩٤ .

أبو بكر أحمد بن عليّ بن ثابت بن أحمد بن
مهدىّ معروف بخطيب بغداديّ : ر.ك.
خطيب بغداديّ .

أبو بكر أحمد بن عليّ الخطيب : ر.ك.
خطيب بغداديّ .

أبو بكر أحمد بن محمد بن إسحق بن إبراهيم
همدانيّ معروف بابن الفقيه : ر.ك. ابن الفقيه
أبو بكر الجصاص : ٤١٣ .

ابن النديم (أبو الفرج محمد بن إسحق
ابن أبي يعقوب النديم الورّاق البغداديّ) :
٥٠، ٢٠، ٢١، ٣١ م ، ٣٢، ٤٣، ٥٢، ٥٥ ،
٥٨ ، ب ، هـ ، ٧٦، ٩٢، ١٢٨، ١٤٩ م ،
٢٨٩ ح .

ابن نهبي (= حمّاد عجرد) : ٢٩١ ح ، ٣٣٥ ، و
ر.ك. حمّاد عجرد .

ابن نهيا (ظاهرأهمان ابن نهبيّ يعني حمّاد
عجرد است، لذا بدو اسم مذكور نیز رجوع
شود) : ٢٩١ .

ابن نهيك : ٢٩١ م ، ٣٦١ م ، ٤٢٦ .
ابن وحشيّة : ٢٥ .

ابن الورديّ (أبو حفص زين الدّين عمر بن
مظفر بن عمر بن محمد ...) : ٢٧٩ م .

ابن يوسف شيرازيّ : ٣٢٠ ح .

ابن يونس القدريّ الدّمشقيّ : ر.ك. غيلان
دّمشقيّ .

أبو إبراهيم إسماعيل بن محمد المستمليّ :
٤٨٩ .

أبو أحمد : ٣٦٠ .

أبو أحمد بن عديّ : ٤٢٢ .

أبو إسحق : ٨٨ .

أبو إسحق : ٣١٤ .

أبو إسحق الإسفراينيّ : ٤٦٧ .

أبو إسحق الطّاحيّ : ١٤١، ١٩٣ .

أبو إسحق المروزيّ : ٤٦٧ .

- أبو بكر محمد بن أحمد بن حمدان بن عازم (و بنا ثبت اللباب في تهذيب الأنساب : « غارم ») البخاري الزندي : ٢٤٥-٢٤٦ ، ٢٦٥ .
- أبو بكر محمد بن حسن بن دُرَيْد بن عتاهية ابن خيثم يعربى أزدي معروف بابن دُرَيْد : ر. ك. ابن دُرَيْد .
- أبو بكر محمد بن الطيّب بن الباقلاني : ٤٤٥ م . أبو بكر محمد بن زكرياء الرازي : ر. ك. محمد بن زكرياء الرازي .
- أبو بكر محمد بن يحيى بن عبد الله بن عباس ابن محمد بن صولتكين : ر. ك. صولي شطر نجى .
- أبو ثور : ٣٦٧ . أبو الجبار : ٢٠٢ . أبو جعفر : ٤٣٨ .
- أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد بن خالد طبري آملی : ر. ك. طبري .
- أبو جعفر محمد بن حبيب بن أمية بن عمرو الهاشمي البغدادي : ر. ك. محمد بن حبيب بغدادي .
- أبو جعفر محمد بن سليمان (عامل منصور در كوفه) : ر. ك. محمد بن سليمان .
- أبو جعفر المنصور (خليفة عباسي) : ١٥٩ ، ٥٢٣ ، و ر. ك. منصور .
- أبو حاتم أحمد بن حمدان بن أحمد الورساني [يا « الورسامي »] : ١١٩ ح ، و ر. ك. بأبو حاتم رازی .
- أبو حاتم رازی : ١١٩ ، ٢٥٧ ، ٢٦٩ . أبو حاتم (ظاهر) أبو حاتم سجستاني ، لغوی معروف آتی الذکر مقصود میباشد) : ٣١٨ ، ٣٢٨ م ، ٣٤٧ ، ٣٩٤ م ، ٤٢٤ .
- أبو حاتم السجستاني : ٣٤١ . أبو الحارث محمد بن أحمد بن فرغون : ٤٨١ ح .
- أبو حامد محمد بن محمد الغزالي : ٣٩٣ م . أبو حذيفة واصل بن عطاء : ر. ك. واصل ابن عطاء .
- أبو الحسن الدمشقي : ١٥٩ . أبو الحسن عبيد الله بن أحمد العتبي : ١٧٩ ح .
- أبو الحسن عز الدين علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد شيباني معروف بابن الأثير الجزري : ر. ك. ابن الأثير ...
- أبو الحسن (علي بن أبي طالب) : ر. ك. علي ابن أبي طالب .
- أبو الحسن علي بن أبي علي محمد بن سالم التغلبي الفقيه الأصولي الملقب سيف الدين

ابن محمد بن أبی الفوارس بن علی شافعی
معروف بابن الوردی : ر.ك. بابن الوردی .
أبو حفص الحدّاد : ۱۱۲ م .
أبو حنیفة (نعمان بن ثابت) : ۱۹۲، ۳۱۴ م ،
۳۱۵، ۴۶۷ .
أبو حنیفة دینوری : ۱۰۳ م .
أبو حیّان التّوحیدی : ۴۶۱، ۴۶۳ م .
أبو خالد : ۱۴۷ م .
أبو الخیر ناصر الدین عبد الله بن عمر بن محمّد
ابن علی معروف ببیضاوی : ر.ك. بیضاوی
(قاضی) .
أبو داود : ۴۶۹ .
أبو ذر : ۴۷۹ م .
أبو ریحان بیرونی : (محمّد بن أحمد البیرونی
الخوارزمی) : ۲، ۵، ۶، ح، ۷، ۱۳، ۱۷،
۲۲، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۴۷، ۵۲، ح، ۵۴، ۵۸،
ب (۱)، ج، م، ۵، و، ۲۰۰، م، ۲۰۱، ح ،
۲۰۷، م، ۲۰۸، م، ۲۱۰، ۲۱۶، م، ۲۱۸، ح ،
۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵ .
أبو زید : ۳۶۲ .
أبو زید ولی الدین عبد الرحمن بن محمّد
ابن محمّد بن خلدون تونسی حضرمی
إشبیلی مالکی : ر.ك. ابن خلدون .

الآمدی (مؤلف أبکار الأفكار فی علم
الکلام) : ۳۰۷، ۳۱۱، ۳۱۴، ۴۱۸ .
أبو الحسن علی بن إسمعیل بصری أشعری :
۲، ۱۲۱ .
أبو الحسن علی بن إسمعیل أندلسی معروف
بابن سیده : ر.ك. ابن سیده .
أبو الحسن علی بن الحسين بن علی بن عبد الله
الهدلی المسعودی : ر.ك. مسعودی .
أبو الحسن علی بن محمّد الشّابشتی : ر.ك.
الشّابشتی (أبو الحسن علی بن محمّد) .
أبو الحسن علی بن الخلیل : ر.ك. علی بن
الخلیل .
أبو الحسن علی بن منصور بن طالب حلبی
ملقب بدوخلة معروف بابن القارح : ر.ك.
بابن القارح .
أبو الحسن علی بن موسى الرّضا : ر.ك.
علی بن موسى الرّضا .
أبو الحسين الثّوری : ۳۶۷ .
أبو الحسين عبد الرّحیم بن محمّد بن عثمان
الخیاط المعتزلی : ۱۰۶ .
أبو الحسين محمّد بن أحمد الملطی : ۱۴۷ ،
۱۴۸ .
أبو حفص زین الدّین عمر بن مظفر بن عمر

(۱) حروف : الف ، ب ، ج ، د ، هـ ، و ، ز ، ح ، ط ، ی ، یا ، یب ، یج ، که در این
فهرستها آمده است ، وبا حروف ۱۲ سیاه طبع شده ، اشاره بصفحات تکمله میباشد .

أبو العباس أحمد بن عبد المؤمن بن عيسى
ابن موسى بن عبد المؤمن قيسي شريشي :
ر.ك. شريشي .

أبو العباس أحمد بن علي بن أحمد عبد الله
الشهاب بن الجمال بن أبي اليمن القلقشندی :
ر.ك. القلقشندی .

أبو العباس الأيرانشهري : ٢١٠ .
أبو العباس السقّاح : ١٩٨ .

أبو العباس بن شريح : ٤٦٢ .
أبو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد بن
علي بن حجر المصري الهيثمي الشافعي :
ر.ك. ابن حجر الهيثمي .

أبو العباس عيسى بن عبد الرحيم : ٣٨٥ .
أبو العباس محمد بن يزيد بن عبد الأكبر
أزدي بصرى معروف بمبرد : ر.ك. المبرد .
أبو العباس النّاشي : ١٦٣ .

أبو عبد الله أحمد بن محمد بن هلال شيباني
مروزي : ر.ك. أحمد بن حنبل .

أبو عبد الله (إمام جعفر الصادق) : ر.ك.
جعفر الصادق .

أبو عبد الله حمزة بن الحسن الإصفهاني :
ر.ك. حمزة إصفهاني .

أبو عبد الله زكرياء بن محمد بن محمود القاضي
جمال الدين أبو يحيى الأنصاري القزويني :

أبو سعيد رجاء : ١٧٨ - ١٧٩ .

أبو سعيد رجا : ١٥٩ ، ١٧٨ .

أبو سعيد عبد الكريم بن محمد بن أبي بكر
محمد تميمي سمعاني مروزي : ر.ك.
سمعاني .

أبو سعيد المانوي : ٢٤٤ .

أبو سعيد نشوان بن سعيد بن نشوان اليمني
الحميري : ٢٤٧ .

أبوسفيان بن حرب : ٣٣٧ م .

أبوسلم (كنية مطيع بن إياس) : ٤٤٣ ،
و ر.ك. مطيع بن إياس .

أبوسهل : ١٤١ ، ٣٦٠ .

أبوشاكر (وابن أخى أبي شاكر) : ١٦٣ .

أبوشاكر (مسلمة بن هاشم) : ٢٤٩ .

أبوشعيب القلال (وهو صفري) : ٩٥ .

أبوشكور : ٥٢١ .

أبو الشّمقمق ٩٢ ح .

أبو صخر حميد بن زياد : ٣٤٥ م .

أبو طالب زيات : ٢٥ ح .

أبو الطيّب (القاضي ...) : ٢٨٢ ح .

أبو الطيّب أحمد بن الحسين بن عبد الصمد
الجعفي الكوفي مشهور بالمتنبّي : ر.ك.

المتنبّي .

أبو العالية : ١٩٣ ح .

رك. قزويني (زكرياء).
أبو عبدالله كرام: ٥٠٣.

أبو عبدالله محمد بن إسماعيل الجعفي
البخاري: رك. بخاري.

أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن
قايماز شمس الدين الذهبي التركماني
الدمشقي الفارقي الشافعي: رك. الذهبي.

أبو عبدالله محمد بن عمر بن حسين بن حسن
ابن علي تيمي بكري طبرستاني الأصل
رازي المولد ملقب بفخر الدين: رك.
فخر الدين رازي (إمام).

أبو عبدالله (يا أبو محمد) مفضل بن عمر
الجعفي: رك. المفضل.

أبو عبدالله ياقوت بن عبدالله رومي حمومي
بغدادى ملقب بشهاب الدين: رك.
ياقوت حموي.

أبو عبد الملك محمد بن أحمد بن يوسف
خوارزمي: رك. خوارزمي.

أبو عبيد الله (كاتب مهدي - والد صالح):
١٠٥، ٣٣٩ م.

أبو عبيد الله المرزباني: رك. المرزباني.
أبو عبيدة: ٢٩١.

أبو العتاهية: ٩٢ ح، ١٨٣.
أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب بن

فزارة كناني بصرى معروف به جاحظ:
رك. جاحظ.

أبو عفان الرقي: ١٠٦.
أبو العلاء معري ٢١٨ ح، ٢٢٠ ح، ٢٢٥،
٤٦٣.

أبو علي (الزنديق الذي كان يكنى
بأبي علي): ٨٩.

أبو علي (الأستاذ ...): ٣٦٧.
أبو علي أحمد بن رسته: رك. ابن رسته.

أبو علي أحمد بن محمد بن يعقوب معروف
به مسكويه: رك. أبو علي مسكويه.

أبو علي حسن بن هاني بن عبد الأول بن
صباح الحكمي: رك. أبو نواس.

أبو علي بن خلاص: ٥٨، ٣٧٦ م.
أبو علي رجا [ع] ١٦٤، ١٧٨.

أبو علي سعيد: ١٦٤.
أبو علي سينا: رك. ابن سينا.

أبو علي محمد بن محمد بلعمي: ١١٥ ح،
٤٧٩.

أبو علي المحسن بن أبي القاسم علي بن
محمد بن أبي الفهم داود بن إبراهيم بن تميم

تنوخي: ٢٦١، ٣٦٧ م.
أبو علي مسكويه: ١٨١ م.

أبو عمر محمد بن يوسف بن يعقوب مصري
مؤرخ: ١٠٣.

أبو عمرو أحمد بن عبد ربه بن حبيب بن
حدير بن سالم القرطبي الأندلسي المالكي
ر.ك. ابن عبد ربه .

أبو عمرو الجاحظ : ر.ك. جاحظ .

أبو عمرو [و بقولي أبو يحيى] حماد بن
عمر بن يونس بن كليب كوفي [و بقولي
واسطي] معروف به حماد عجرد : ر.ك.
حماد عجرد .

أبو عيسى [الوراق] : ٢، ١١٢، ١١٣،
١٦٣، ٢٦٦، ٣٢٢ .

أبو الغول النهشلي : ١٩٥ .

أبو الفتح محمد بن أبي القاسم عبد الكريم بن
أبي بكر أحمد شهرستاني : ر.ك. شهرستاني .
أبو الفتوح شهاب الدين يحيى بن حبش بن
أميرك سهروردي : ر.ك. سهروردي .

أبو الفداء (عماد الدين أبو الفداء إسماعيل
ابن علي بن محمود بن محمد بن عمر بن
شاهنشاه بن أيوب شافعي صاحب حماة) :
٢٧٤ م .

أبو الفرج (جلال الدين) عبد الرحمن بن
أبي الحسن علي بن محمد بن علي بن عبيد الله
ابن عبد الله بن حماد بن أحمد بن محمد بن جعفر
الجوزي ... القرشي التميمي البكري
البغدادى : ٥٢ ح، ٢٥٥ م، ٣٩٧، ٤٦٣ .

أبو الفرج إصفهاني (علي بن الحسين بن
محمد بن أحمد بن أحمد بن الهيثم بن
الحكم بن العاص بن أمية بن عبد شمس بن
عبد مناف قرشي أموي إصفهاني) : ١٣٧ م،
٤٢٠، ٤٢٢ .

أبو الفرج محمد بن إسحق بن أبي يعقوب
النديم الوراق البغدادي : ر.ك. ابن النديم .
أبو الفضل أحمد بن محمد بن أحمد بن
إبراهيم نيسابوري ميداني : ر.ك. ميداني .
أبو الفضل الأزدي : ٤٢١ .

أبو الفضل البصري (مولى لأسد) : ر.ك.
صالح بن عبد القدوس .

أبو الفضل بن طاهر : ٤٢٢ .
أبو الفضل بن عبد الرحمن بن الكمال أبي
بكر جلال الدين السيوطي : ر.ك. السيوطي .
أبو الفضل المالكي السعودي : ٣١٦ م .
أبو الفيض محمد بن محمد بن عبد الرزاق
الشهير بالسيد مرتضى الحسيني اليماني
الزبيدي الحنفي : ر.ك. مرتضى الزبيدي
(السيد) ...

أبو القاسم البلخي (شيخ ابن أبي الحديد) :
٢٦٦ .
أبو القاسم حسن بن بشر بن يحيى الآمدي :
٤٤٣ ح .

أبو القاسم حسين بن محمد بن محمد معروف

الثعالبي النيسابوري: ر.ك. ثعالبي.
أبو منصور موهوب بن أبي طاهر أحمد بن
محمد بن الخضر مشهور بجواليقي: ر.ك.
جواليقي.

أبو نصر إسماعيل بن حماد فارابي جرهرى:
ر.ك. جرهرى.

أبو نصر عبد الله بن علي السراج الطوسي:
٤٤٢ م.

أبو النعمان محمد بن الفضل: ٣٤٠، ٤٦٨.

أبو نواس: ٩٢ ح، ٩٣، ٩٤، ١٤٠، ١٤١،

١٨٤، ١٩٨، ٢٢١، ٢٢٣، ٢٥٠، ٢٩٤،

٣١٩، ٣٣٤ ح، ٣٣٥ م، ٣٥٤، ٣٦٣.

أبو الوليد محب الدين محمد بن محمد بن

حمود بن الشحنة...: ر.ك. ابن الشحنة.

أبو الهذيل العلاف: ١٢٢، ١٩٩ م، ٢٨١،

٣٨٧، ٤٢١.

أبو هريرة أحمد بن عبد الله بن الحسن بن

أبي العصام العدوي: ٣٨٥.

أبو هقان: ٣٦٣.

أبو هلال الديجوري: ١٥٩.

أبو يحيى الرئيس: ١٦٤.

أبو يسام: ١٧٧.

أبو يوسف: ١٨٩، ٣١٤، ٤١٣ م، ٤٤١،

٤٦٧.

براغب إصفهاني: ر.ك. راغب إصفهاني.

أبو القاسم سعد بن عبد الله بن أبي خلف
الأشعري القمي: ٣٤٦ م.

أبو القاسم صاعد بن أحمد بن عبد الرحمن

ابن محمد بن صاعد تغلبي: ر.ك. صاعد

أندلسي (قاضي...).

أبو القاسم علي بن طاهر بن أحمد بن حسين

ابن موسى الحسيني معروف بسيد مرتضى:

ر.ك. سيد مرتضى.

أبو القاسم محمد بن علي نصيب موصلي

معروف بابن حوقل: ر.ك. ابن حوقل

أبو القاسم المراغي: ٤٢١.

أبو قلابة: ٣٥٤، ٣٦٣ م.

أبو الليث: ٣١٣ م.

أبو محمد: ٢٣٦.

أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري.

ر.ك. ابن قتيبة.

أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم:

ر.ك. ابن حزم.

أبو مخلد: ١٩٧، ٢٩٠.

أبو المظفر الأسفرايني: ٤٥٢ م.

أبو معاذ: ر.ك. بشار بن برد.

أبو منصور البغدادي: ٤٦٧.

أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل

- أبي بن خلف الجمحي : ٣٣٧ .
 أيفانوس : ١١ ، ٢ ح .
 أحسائي : ر.ك. أحمد أحسائي (شيخ ...) .
 أحمد (خاتم النبئين) : ٥٣٣ .
 أحمد بن إبراهيم بن إسماعيل الكاتب :
 ١٤٠ ، ١٩٣ ، ١٩٨ .
 أحمد أحسائي (شيخ ...) : ٢٤ .
 أحمد بن إسماعيل اليزيدي : ٣٨٦ .
 أحمد افشارشيرازي : ٥٥ ، ٥٦ .
 أحمد تيمور : ٨٤ ح .
 أحمد بن الحارث الخراز : ١٤٢ .
 أحمد حايط : ٥٠٣ .
 أحمد بن الحسين بن علي بن أحمد بن محمد
 ابن عبد الملك ، أبوطالب زيات : ر.ك.
 أبوطالب زيات .
 أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني
 المروزي ، معروف بابن حنبل : ٣٣٦ م ،
 ٤٣٤ ، ٤٦٧ ، ٤٧٣ م .
 أحمد بن خالد : ١٩٧ .
 أحمد بن داعي : ٤١٣ .
 أحمد بن داود بن وند : ر.ك. أبو حنيفة
 دينوري .
 أحمد زكي پاشا : ٩٧ ح ، ١٠١ ح ،
 ١٣٧ ح .
 أحمد بن العباس العسكري : ١٤٢ .
 أحمد بن عبد ربه (أبو عمر) : ر.ك. ابن
 عبد ربه .
 أحمد بن عبد الله بن سليمان معري : ر.ك.
 أبو العلاء معري .
 أحمد بن عبيد الله بن عمار : ١٣٧ ، ١٣٨ ،
 ١٤١ ، ٣٦٢ .
 أحمد بن علي القلقشندي : ر.ك.
 القلقشندي .
 أحمد بن قرمط : ٤٩٣ .
 أحمد بن كامل : ١٩٤ .
 أحمد محمد شاكر : ٣٩٤ ح .
 أحمد بن محمد بن علي المقرئ الفيومي
 (مؤلف مصباح المنير) : ٤٠٨ .
 أحمد بن يحيى (شاید أحمد بن يحيى
 ثعلب آني الذكر باشد) : ٤٠٤ .
 أحمد بن يحيى ثعلب (الإمام ثعلب) :
 ١٤٠ ، ١٩٦ ، ٣١٢ .
 أحمد بن يحيى بن المرتضى ، المهدي
 لدين الله : ٣٨ ح ، ٧٦ ح ، ٢٩٩ م .
 أحمد بن يحيى النحوي : ١٩٥ .
 أحوص بن محمد أنصاري : ١٤٣ ح .
 الأئخطل : ٢٥٠ م .
 الأئخفش : ١٩٦ .

- أخنوخ : ۶ .
 أدا (مبلغ مانوی) : ۴ ، ۱۱ ح .
 أدربان : ۲۰۳ ح .
 أدریاد : ۲۸۸ م .
 أدریان : ۲۰۳ ح .
 إدریس : ۳۱۲ .
 إدوارد براون : ۳۲ ح ، ۵۲۵ ح .
 ادوارد ساخائو (E. Sachau) : ر.ك .
 ساخائو .
 أدي شیر (آرشوك) : ۳۰۸ ح .
 اذربان : ۲۰۵ .
 أردشير [بابكان] : ۷ م ، ۸ م ، ۳۳ ب ،
 ج م ، ۵ م ، ۷ م ، ۸ م ، ۳۳ ب ،
 ۲۰۳ م ، ۲۰۵ م ، ۳۵۸ ، ۲۷۹ ، ۵۳۴ .
 أردوان : ۵ ، ۱۰ ، ۱۲ ، ۵ م ، ۲۰۳ .
 أرسطاطاليس : ۲۳۷ ، ۲۳۸ م ، و.ر.ك . أرسطو
 و أرسطوطاليس .
 أرسطو : ۴۷۱ ، و.ر.ك . أرسطاطاليس . و
 أرسطوطاليس .
 أرسطوطاليس : ۲۰۶ ، ۲۱۶ ، و.ر.ك .
 أرسطو و أرسطاطاليس .
 أرشلاوس : ۴۵۴ .
 أرمسيا (حكيم) : ۲۵ .
 أروى [بنت يعقوب بن الفضل] : ۱۱۶ .
- أزدا يادار : ۱۴۷ .
 الأزدی : ر.ك . جریر بن حازم .
 أسامة : ۴۶۸ .
 استون رونسيما (Steven Runciman) :
 ۳۶ .
 إسحق [ظاهرأ إسحق بن راهويه] : ۴۶۷ .
 إسحق بن خلف : ۱۶۳ .
 إسحق بن راهويه : ۴۶۷ .
 إسحق بن طالوت : ۹۷ .
 إسحق بن الفضل : ۱۱۶ م .
 إسحق الموصلي : ۲۶۱ .
 إسخریوطی : ر.ك . يهودای إسخریوطی .
 أسد (شاید أسد بن خزيمه ، که یکی از
 أجداد جاهلي است ، مقصود باشد) : ۳۸۷ .
 أسدی طوسی : ۴۸۷ م ، ۵۲۰ .
 اسطفانوس : ۳۸۳ .
 اسفاسيانوس . ۶۸ م .
 الإسفرايني (أبوالمظفر) : ۴۵۲ م .
 إسكندر [كبير] : ۲۶ ، ۲۹ ، ۳۳ م ،
 ۵۳۴ م ، الإسكندر نیز دیده شود .
 إسكندر وازيليف : ۳۵۰ ح .
 إسمعیل بن علی بن محمود بن محمد بن
 عمر بن شاهنشاه بن أتيوب شافعی صاحب
 حماة (عماد الدين) : ر.ك . أبو الفداء .

- اسمعیل بن یونس [الشیعی] : ۱۴۱، ۱۴۲.
 الاسمعیلی : ۴۶۹.
 الأسود بن زید العنسی : ۱۹۱.
 أشعری : ر.ك. أبو الحسن علی بن اسمعیل
 بصری .
 أشعری : ر.ك. أبو القاسم سعد بن عبدالله
 ابن أبی خلف . . .
 أشقلون : ۲۵ .
 الاشناندانی : ۱۹۵ .
 أصبغ : ۹۴ .
 إسطخری : ۳۵۵ .
 أصمعی : ۵۲۹ .
 إعتضاد السلطنة (علیقلی میرزا) : ۵۳۲ .
 افرند : ۳۲۹ .
 افریم : ۲ .
 أفلاطون : ۵۷، ۶۱، ۲۱۳، ۲۳۷ .
 إقبال [عباس إقبال آشتیانی] : ۳۴۶ ،
 ۳۹۸ ح ، ۴۰۳ ح ، ۴۲۲ ح ، ۴۳۷ ح م ،
 ۵۲۰ م ، ۵۳۲ ح .
 اگوست مولر : ۲۶۸ ح .
 الاسکندر : ۲۰۳ م ، ۲۰۵ ، ۲۸۳ (اسکندر
 نیز دیده شود) .
 إلیاس : ح .
 إمام الحرمین الجوینی : ۳۸۸ م .
 إمام فخر الدین الرازی : ر.ك. فخر الدین
 الرازی .
 إمام بابلی : ۲۰ .
 امرء القیس بن الطحان : ۲۶۸ ح .
 أمشاسپندان : ۳۷۳ .
 أمير المؤمنين (علی ع) : ر.ك. علی بن
 أبی طالب .
 أنس بن مالك : ۳۴۸ .
 أنسلین : یا . یب .
 أنوش : ۵۷ .
 أنوشیروان (کسری) : ۱۱۴ ، ۱۳۴ ، ۱۸۱ ،
 ۲۷۴ ، ۲۷۶ ، ۲۷۹ ، ۲۹۵ ، ۳۰۷ ، ۴۹۸ .
 أوتاخیم (بقولی نام ما در مانی است -
 الفهرست) : ۱۰۵ ، ۵ .
 أوتیکیوس [Eutychius] (= سعید
 بن بطریق معروف بابین بطریق) : ر.ك.
 ابن بطریق .
 أودیوس (أسقف أوزالوم) : ۲ .
 اورامیس (مادر مانی - الفهرست) : ۵ .
 اورلنیوس (قیصر) : ۲۷۱ .
 أورشليمی (سیریل -) : ر.ك. سیریل أورشليمی -
 اهر مزد بن شابور بن اردشیر بن ساسان : ۵۲۲ .
 اوژن تیسران (Mgr. Eugène Tisserant)
 ۴۵۶ ح .
 اوشیذر (لقب عامر بن عامر بصری) : ۲۷۷ ح -
 اوموفور (Omophor) : ۴۰ ، ۴۱ .
 اهر مزد : ۳۹ ، ۴۴ .

البار قليط روح القدس : ٤٥٤، ٣٥٢، و
 ر.ك. يارقليط و الفارقليط .
 بار كنای : ٢، ٣، ٢١، ٤٣، ٥٥ .
 بارنوح : ١٢، و ر.ك. نوح زادگت .
 بازيليدس [Basilides] : ٣٠، ٣٥، ٤٧،
 ٥٧ .
 باسديو : ٢١٥ .
 الباقر : ر.ك. محمد الباقر [إمام محمد
 الباقر] .
 بان : ٤٠، و ر.ك. البناء الكبير .
 باور (Baur) : ٣ .
 بت : ١١، ١٢ .
 البخاري (بخاري) : ٣٤٠، ٣٤١، ٤٦٧،
 ٤٦٨، ٤٧٢، ٤٧٣ .
 بدر الدين أبو الفتح عبد الرحمن بن عبد الرحمن
 أحمد العبادي العباسي الشافعي القاهري
 الإسلامبولي : ر.ك. عبد الرحمن بن
 عبد الرحمن بن أحمد العباسي .
 بدقلس : ٣٥١ .
 بدوه : ٤٩٢ .
 بدوي : ر.ك. عبد الرحمن بدوي .
 بدهودن بن شدهودن : ٢١٤ .
 بديع الزمان فروزانفر : ٢٤٥، ٤٨٧ ح .
 برانوش : ٤٨٢ ح .
 براهيم : ٢١٤ .
 بردان فاذار : ١١٥ ح، ر.ك. يزدان بن

أهرمان : ٣٠٨، و ر.ك. أهرمن .
 أهرمن : ١٢٠، ٢٩٧، ٣٠٨ ح، ٣٢٥،
 ٤١٦، ٤٦٤، ٤٧٠، ٤٧٤، ٤٧٥، ٤٨٤،
 ٤٨٩، ٥٠٤، ٥٣١ م .
 إياس بن مطيع (ظ. مطيع بن إياس) :
 ٣٨٨، و ر.ك. مطيع بن إياس .
 إيشن (Ibschen) : ٤ .
 ايرخان : ١٢٩ م .
 ايساك (إسحق) دوبوسوبر (Isaac de
 Beausobre) : ر.ك. بوسوبر .
 اي سفسير : ٦١ .
 اي آمتير (پسر خدا) : ٦١ .
 ايلزه ليحتمن شتيتير : ٣٣٧ ح .
 ايتايوس : ١٧ م .
 أيوب [السختياني] (از رجال سند و رواة
 است) : ٣٤٠، ٤٣٤، ٤٦٨ .

ب

بابك [خرمي] : ٣٤٢، ٥٠٨ م .
 البابلي (ماني ...) : ٤٧١ .
 باربيه دومينار (Barbier de Meynard) :
 ١٢٨ ح .
 بارتلد (N. Bartold) : ٤٨١ ح .
 بار ديسان : ٢٩، ٣٠، ١٥١، ١٦٤، ٢٠٤،
 ٣٦٦، و ر.ك. ابن ديسان .
 بارسيموس : ٢٥، ٦٠ .

- بادان .
 بردوروس (معروف به « طربنسوس ») :
 ۳۵۱ م .
 برزویه : ۲۱۳ .
 بر فریاد : ۱۷۰ ، ۱۵۵ ، ۵۹ .
 برّ لعم : ۶۱ .
 البر نحتی (?) : ۲۸۷ .
 بروخیم : ۴۸۲ م .
 برهمانیا (حکیم ...) : ۲۵ .
 بزرجمهر : ۴۹۸ .
 بزر مهر : ۱۷۳ ، ۱۵۹ .
 بشار بن بُرد [الأعمی] : ۹۱ ح م ، ۹۲ ،
 ۱۴۲ م ، ۱۶۳ ، ۱۸۳ ، ۱۹۳ ، ۱۹۴ ،
 ۱۹۵ م ، ۱۹۷ م ، ۱۹۸ ، ۲۱۹ ، ۲۲۲ ، ۲۲۳ ،
 ۲۲۶ ، ۲۶۷ ، ۲۶۹ ، ۲۷۵ ، ۲۷۹ ، ۲۸۱ ،
 ۲۹۰ م ، ۲۹۱ م ، ۲۹۳ م ، ۲۹۶ ، ۳۶۰ م ،
 ۳۶۱ م ، ۳۶۲ م ، ۳۶۳ ، ۳۸۶ م ، ۴۲۰ م ،
 ۴۲۱ م ، ۴۲۵ ، ۴۲۶ م .
 بشر حافی : ۳۸۵ ح .
 بصرای : ر.ك. تیتوس بصرای .
 بطرس البستانی : ۳۵۶ ح .
 بطرس رئیس الحواریون (?) : ۱۲۵ .
 البغدادی : ر.ك. محمد بن حبیب ...
 البقلی : ۱۳۸ .
 بکری : ر.ك. إصطخری .
- بلامس : ۲۰۱ ، ۳۰۴ ح .
 بلعمی : ر.ك. أبو علی محمد بن محمد بلعمی .
 بلوشه : ۳۳۵ ح ، ۵۰۵ ح ، ۵۱۷ ح .
 البناء الكبير : ۱۶۰ ، و.ر.ك. بان .
 بنت الشاطی : ۲۲۰ ح .
 بنداری [البنداری] : ۴۸۲ ح ، ۴۸۵ ح .
 بنونیست (E. Benvenist) : ۳۱ ، یج .
 بودا : ۴۵ ، ۵۷ ، ۶۱ .
 بودای نورمانوی : الف .
 بور کیت (F.C. Burkitt) : ۳۰ ، ۴۷ .
 بوزرجمهر : ۲۵۲ ، و.ر.ك. بزرجمهر .
 بوسوبر (Beausobre) : ۳ ، ۷ ح ، ۱۶ .
 بوسه [Bousset] : ۳۰ ح .
 بوشکور : ۴۸۸ .
 بوقو خان : ۵۱۷ ح ، ۵۱۸ .
 بوگو [یا بوگوک] (اسم خاقان مملکت
 آینغور) : ۱۹ م .
 بولس : ۴۷ ، ۲۳۴ م .
 بهرام (ظاهرأ بهرام سؤم) : ۱۷ .
 بهرام بن بهرام : ۱۷ م ، ۱۲۳ م ، ۲۲۷ م ،
 ۲۳۲ ، ۲۳۴ م .
 بهرام بن بهرام بن بهرام بن هرمز : ۴۹۶ م .
 بهرام بن سابور : ۱۵۹ ، ۲۸۷ ، ۲۸۸ .
 بهرام بن هرمز [بن شاپور (سابو)] = بهرام
 أول : ۱۱ ، ۱۳ ، ۱۴ م ، ۱۵ م ، ۲۱ ،

- پتک (Patak) : ۴۹۵ ح ، و. ر. ك. پتک .
 پتک : ۶۰۵ .
 پتل (ظ. همان پتک سابق الذكر) : ۴۹۶ .
 پتیک : ۱۰ .
 پدرسن (Johs. Pedersen) : ۳۲ .
 پرویز (خسرو ...) : ر. ك. خسرو پرویز .
 پطرس : ۴۷ .
 پلیو (P. Pelliot) : ۲۳ ، ۴۸ ح ، ۵۰ ح م ، ۵۶ .
 پوئش (Henri - charles Puech) : ۳۲ ،
 ۵۶ ، ۷۰ ، یج .
 پورداود : ۱ ، ۲۸ .
 پول کراوس (P. Kraus) : ۴۸ ، ۷۶ ، ۱۱۸ ،
 ۱۱۹ ح ، ۲۰۸ .
 پولوتسکی (H.J. Polotsky) : ۲۷ ، ۵۶ .
 پیغمبر اسلام : ۵۹ ، و .
- ت**
- تابیکن : ۱۲۶ .
 تاج الدین أبو الحسن علی بن أنجب بن
 عبدالله بن الخازن البغدادی معروف
 بابن الساعی : ۲۸۰ ح .
 تاج الدین أبو نصر عبدالوهاب بن تقی الدین
 السبکی : ۴۶۳ م .
 تادوروس برکونی : ۳۸۰ ح ، ۳۸۱ .
 ثئودور بار کنای (Théodor bar Konaï) :
 ر. ك. بار کنای .
- ۲۷ ، ۴۷ ، ۴۸ ، الف ، ب ، و ، یام ، ۱۰۴ ،
 ۱۰۵ ، ۱۱۴ ، ۱۲۳ ، ۱۳۰ ، ۱۳۴ ،
 ۱۳۶ ، ۱۴۵ ، ۱۵۹ ، ۱۸۱ ، ۱۸۲ ،
 ۱۸۳ ، ۲۰۳ ، ۲۰۶ ، ۲۲۰ ، ۲۴۶ ،
 ۲۵۸ ، ۲۵۹ ، ۲۶۰ ، ۲۶۳ ، ۲۶۵ ،
 ۲۶۷ م ، ۲۸۸ ح م ، ۲۹۵ م ، ۲۹۹ ،
 ۳۰۷ ، ۳۲۹ ، ۳۳۱ ، ۳۴۲ ، ۳۵۵ ، ۳۶۴ ،
 ۴۱۷ ، ۴۵۴ ، ۴۷۹ م ، ۴۸۶ ، ۴۹۵ م ، ۴۹۶ م ،
 ۴۹۷ م ، ۴۹۸ ، ۴۹۹ م ، ۵۰۵ ، ۵۰۷ م ،
 ۵۰۸ ، ۵۱۳ م ، ۵۱۹ ، ۵۲۲ ، ۵۲۵ ،
 ۵۲۶ م ، ۵۲۸ م ، ۵۳۴ ، ۵۳۶ .
 بهرام بن وهواران [بن سابور] : ۴۸۳ م ،
 و. ر. ك. بهرام بن بهرام .
 بهرام بن یزدجرد : ۲۸۸ م .
 بیرونی [البیرونی] : ر. ك. أبو ریحان بیرونی .
 البیضاوی : ۳۳۰ ، ۵۱۹ م .
 بیهقی : ر. ك. ابراهیم بن محمد بیهقی .
- پ**
- پاپوس : ۴ ، ۱۰ ، ۱۱ .
 پاییس (یا پاپوس) : ۱۰ .
 پارقلیط : ۶۱ ، و. ر. ك. البارقلیط والفارقلیط .
 پارلوس (بولس) : ۴۷ ، ۵۷ ح .
 پاودو کورتل (Pavet de Courtelle) :
 ۱۲۸ .
 پا هرگک بید : ۴۰ .

تَوْم (یا تَوَّیم: توأمان، مَلِکِ وحی آور
کہ در ۱۲ سالگی برمانی ظاہر شد): ۷،
۵۵، یج، ۱۵۰، ۱۶۷.

توما (اسم یکی از تلامیذ مانی): ۳۸۲ م.
توما (أسقف مرعش، کہ مانویان اورا ۲۲
سال حبس کردہ اند و عذاب دادہ): ۴۵۳.
توماس [= تَوْم، بعقیدہ بعضی از محققین]:
۶۱، ۷.

توماس (یکی از تلامیذ مانی): ۱۱ ح م،
۳۱ م.

التَّهَانَوِي (محمّد علی بن علی بن محمد حامد
ابن محمد صابر فاروقی تھانوی ہندی):
۴۷۴ م، ۴۷۵ ح، ۵۳۱ م.

تیتوس بصرای (Titus de Bostra): ۸،
تیمیسیٹوس: طم.

ث

ثعالبی (أبو منصور عبد الملك بن محمد بن
إسماعيل الثعالبي): ۱۸۲، ۱۸۳.
ثعلب (أحمد بن يحيى): ۱۹۶ م، ۳۰۷،
۳۱۰، ۳۱۹، ۳۳۱ م، ۳۴۱، ۳۹۴،
۴۰۸، ۴۲۱.

ثعلبة: ۳۹۴ ح.

الثَّقَفِي: ۱۴۱.

ثمامة [بن أشرس التميمي]: ۱۱۳ م.

ثئودورت سوریائی (Theodoret): ۲.

ثئودورتوس: ۱۱ ح.

ثئودوسیوس: ۱۸.

تدوس [الکبیر]: ۱۳۴.

التَّقَنَزَانِي (سعد الدين مسعود بن عمر بن
عبد الله): ۳۰۹، ۳۱۰ م، ۳۱۱ ح، ۳۱۲،
۳۱۴ م.

تَقَشِيت (اسم مادر مانی بنا بر ماخذ سوریائی):
۵ ح.

تقی الدّین أبو العباس أحمد بن عبد الحليم
الحنبلی الحرّانی الدمشقی: ر.ك.
ابن تيمية.

تقی الدّین أبو العباس أحمد بن علی بن
عبد القادر بن محمد حسینی عبیدی بعلبکی:
ر.ك. مقرزی.

تقی زاده: ر.ك. حسن تقی زاده (سیّد...).

تلامس: ۳۰۴ ح.

تمیم بن بحر المطوعی: ۲۶۲.

تنوخی: ر.ك. أبو علی المحسن بن أبي القاسم
علی بن محمد بن أبي الفهم داود بن إبراهيم
ابن تميم تنوخی.

التَّوْحِيدِي: ر.ك. أبو حيان علی بن محمد
ابن العباس...

تورآندره (Tor Andrae): ۷ ح، ۵۹.

١٣٢ ، ١٨٩ ، ٣٠٥ ، ٥٠٣ .

ثور بن يزيد : ١٩٤ .

الثوري : ر. ك. أبو الحسين الثوري .

ثيموثاوس (بطريك الاسكندرية) : ١٢٤ م .

ج

جاير بن حيان (أبو موسى جاير بن حيان

بن عبد الله كوفي معروف بدوفي) : ٧٦ م .

جا حظ (أبو عثمان عمرو بن بحر بن محبوب

ابن فزارة كناني بصرى) : ١٧ ، ٢٠ ، ٥٤ ،

٥٥ ، ٨٤ م ، ٩٢ ح ، ٩٧ م ، ٩٨ ، ٩٩ م ،

١٠٠ ، ١١٣ م ، ١٨٤ ، ١٩٤ ح ، ١٩٧ ،

٢١٦ م ، ٢٧٠ م ، ٢٨٨ ، ٢٩٠ ، ٢٩٢ ،

٣٣٤ ح ، ٣٣٩ ، ٣٥٤ ، ٣٦٠ ، ٣٦٣ ح ،

٤٢١ ، ٤٣٩ ح .

جاماسپ : ٣٧ .

جاماسف : ٢٥٢ .

جاويزدان : ٥٠٩ م .

جبرئيل (= كابريل = ملك معروف) :

٢٥ ، ٦٠ ، ٦٢ .

جبرئيل [جبرائيل] بن نوح النصراني :

١٣ ، ١٧ ، ٢٠٥ ، ٥٣٤ .

الجبهاني (محمد بن أحمد) [ظ. الجيهاني] :

١٦٣ .

جراثيا بن بدنيا بن برطانيا بن غالاطيا : ٢٥ .

الجرجاني : ر. ك. السيد الشريف ...

جرجيس : ١ .

جرير بن حازم : ص ٢٩٠ ، ٣٦٠ .

الجعد بن درهم : ١٦٣ م ، ٢٨٩ م ، ٢٩٠ ،

٣٤٢ .

جعفر بن أبي جعفر [المنصور] : ٤٢٣ م .

جعفر أحمرى : ٤٤١ م .

جعفر بن حرب : ١٨٩ .

جعفر بن سليمان : ١٩٦ .

جعفر بن مبشر : ١٨٩ ، ٥٠٣ .

جعفر بن محمد الصادق (الإمام أبو عبد الله ...) :

٧٤ م ، ٧٦ ح ، ١٩٠ ، ٢٠١ ح ، ٣٢١ م ،

٣٢٧ م ، ٣٩٨ ، ٣٩٩ ، ٤٠٠ ، ٤١٠ .

جعفر بن يحيى [البرمكي] : ٧٦ ح ،

٩٢ ح .

جفري (A. Jeffery) : ٦ ح .

جكسون (Jackson) : ٢٣ ، ٤١ ح ،

٥٦ ، ٦٠ .

جلال الدين طهراني (سيد ...) : ٤٨١ ح .

جلال الدين عبد الرحمن السيوطي : ر. ك.

السيوطي (جلال الدين عبد الرحمن ...) .

جمال الدين أبو بكر (يا أبو عبد الله) محمد

ابن محمد بن محمد بن حسن بن أبي حسن

ابن صالح بن يحيى بن ظاهر بن محمد بن

الجهجاه : ٤٤١ م .
الجهشياري (أبو عبد الله محمد بن عبدوس ...) :
١٢٧ م .
الجهم بن صفوان : ٢٨٩ .
الجيلاني : ر.ك. عبد الكريم بن إبراهيم
الجيلاني .
الجيّهاني : ١٦٣ ح .

ج

چنگز خان : ٥١٦ ، ٥١٨ .
چلبی (حسن ...) : ر.ك. حسن چلبی .

ح

حاجي خليفه (= مصطفى بن عبد الله كاتب
چلبی قسطنطيني) : ٣١٦ ح ، ٣١٧ م .
الحاركي (أبو جعفر محمد بن زياد) :
١٤٣ .

حافظ الدين الكردي : ٣١٢ ، ٣١٤ .
الحاكم : ٣٠١ .
حبيب بن نصر المهلبی : ٣٦٢ .
حجاج بن يوسف (الحجاج) : ١٥٨ ، ٣٣٧ .
حدثي : ٥٠٣ .
الحرث (الكتاب) : ٢٨٩ .
الحرث بن عمرو : ٢٩٥ م .
حريب : ١٤١ م .
حسام الدين محمد صالح بن أحمد مازندراني :

الخطيب عبدالرحيم بن ثبابة ، فارقي
الأصل ، مصري : ر.ك. ابن ثبابة .
جمال الدين أبو الفضل محمد بن جلال الدين
أبو العزّ مكرم بن نجيب الدين أبو الحسن
علي بن أحمد بن أبي القاسم بن حبة
ابن منظور أنصاري مصري معروف به
ابن منظور : ٤٠٤ م .

جمال الدين أحمد بن يوسف بن مطهر حلّي
معروف بعلامة : ر.ك. علامة حلّي .
جمال الدين أبو الفرج عبدالرحمن
ابن الجوزي : ر.ك. أبو الفرج عبدالرحمن
ابن الجوزي .

جمال الدين علي بن محمد الدستجرداني :
٢٥٢ ح .
جمال الدين محمد بن عمر بن خالد قرشي :
٣٦٩ ح .

جميل بن محفوظ المهلبی : ٩٢ م ، ١٩٤ .
الجنيد : ٣٦٧ .
الجواليقي [أبو منصور موهوب ...] :
٣٩٤ م ، ٤٢٤ .

جوهری (الجوهري) = أبو نصر إسماعيل بن
حماد فارابي (...) : ٣٠٩ ، ٣١٠ ، ٣١٨ ، ٣٢٨ ،
٣٣١ ، ٣٤١ ، ٣٦٩ م ، ٤٠٤ م ، ٥٢٠ ح .
الجوهري : ر.ك. حسين بن علي الجوهري

بردة سابق الذکر است) : ۱۹۴ .
 حکماء الفرس : ۴۸۱ م .
 حکمت : ر.ک. علی أصغر حکمت .
 حکمت آل آقا : ۴۳۳ ح .
 الحکمی : ۲۲۱ ، (چون ظاهراً مقصود
 أبو نواس است این کلمه نیز دیده شود) .
 الحکیم المجریطی (مسلمة بن أحمد بن
 قاسم بن عبد الله مجریطی قرطبی أندلسی) :
 ۳۷۰ م .
 حماد : ۳۴۸ .
 حماد بن أبي لیلی . . . ر.ک. حماد راویة .
 حماد راویة [حماد بن أبي لیلی سابور (و
 بقولی میسرة) بن مبارک بن عبید دیلمی
 کوفی] : ۹۰ م ، ۹۱ م ، ۱۴۱ ، ۱۸۳ ،
 ۱۹۳ ، ۱۹۴ م ، ۱۹۵ م ، ۲۹۳ ، ۴۲۰ ،
 ۴۲۱ م ، ۴۲۲ ح ، ۴۳۶ م ، ۴۴۴ .
 حماد بن الزیرقان [التحوی] : ۹۰ ، ۹۱ م ،
 ۱۴۱ ، ۱۴۲ ، ۱۹۳ ، ۱۹۴ ، ۱۹۵ م ،
 ۲۸۱ ، ۲۹۳ ، ۴۲۰ م ، ۴۲۱ م ، ۴۳۶ م .
 حماد بن زید : ۳۴۰ ، ۴۳۴ ، ۴۶۸ .
 حماد عجرد (أبو عمرو ، وبقولی أبو یحیی ،
 حماد بن عمر بن یونس بن کلیب کوفی ، و
 بقولی واسطی ، مولای بنی سواة بن عامر
 بن صعصعة) : ۹۰ م ، ۹۱ م ، ۹۳ م ، ۹۴ م ، ۱۳۲ م ، ۱۴۱ م ،
 ۱۴۲ ، ۱۸۳ ، ۱۹۳ ، ۱۹۴ ، ۱۹۵ م ، ۱۹۶ م ،

ر.ک. محمد صالح بن أحمد مازندرانی .
 الحسن بن إبراهيم . ۳۰۲ .
 الحسن بن علیل العنزی : ۱۴۲ .
 حسن تقی زاده (سیّد . . .) : ۲۱۰ ح ،
 ۳۷۴ ح .
 حسن چلبی (مولی حسن چلبی بن محمد
 ابن محمد شاه الفناری الرومی الحنفی
 معروف بملاحسن الفری) : ۴۱۵ ح ، ۴۱۷ م .
 حسن السندی : ۹۷ ح .
 الحسن العسکری (الامام أبو محمد ...) :
 ۳۹۸ .
 الحسن بن علی : ۱۳۸ ، ۳۶۲ .
 حسن الکوثری : ۵۲ ح .
 الحسن بن موسی : ۲۶۶ .
 حسن بن موسی التوبختی (أبو محمد ...) :
 ۳۴۶ ح .
 الحسن بن هانی : ر.ک. أبو نواس .
 الحسن بن یزید : ۲۹۳ .
 الحسین بن عبد الرحمن الحلبي : ۳۸۵ .
 الحسین بن علی عم [سیّد الشهداء] : ۳۹۸ ،
 ۴۱۰ م .
 الحسین بن علی الجرهری : ۳۸۶ .
 حسین علی محفوظ : ۳۰۶ ح ، ۴۳۳ ح .
 حفص بن أبي بردة : ۴۲۰ ، ۴۲۱ .
 حفص بن أبي ودة (ظاهراً هما حفص أبي

خديجة (زوجة يعقوب بن الفضل) : ۱۱۶ .
الخرمى : ۳۴۲ ، و.ر.ك. بابك خرمى .
خسرو پرويز : ۱۷ ، ن .

خطيب بغدادى (أبو بكر أحمد بن على بن
ثابت بن أحمد بن مهدى) : ۳۶۸ ، ۳۸۵ ،
۳۸۶ ، ۴۲۱ م .

الخفاجى : ر.ك. شهاب الدين أحمد بن
محمد بن عمر ...

خنزى : ۲۴ ح .

خلاّ دالّار ققط : ۱۹۶ .

خواجه نصير الدين طوسى : ر.ك. نصير الدين ...

خوارزمى (أبو عبد الملك محمد بن أحمد
بن يوسف .) : ۱۷۹ م ، ۳۰۷ ح م .

خواندمير : ۵۲۷ م .

خوئى : ر.ك. عباس زرياب ...

د

دادئل : ۲۵ ، ۶۰ .

دارا : ۴۸۷ م ، ۵۰۲ .

دارا بن دارا : ۲۶۰ .

دانش پتروه : ۳۲۰ ، ۳۹۱ ح .

داود (بيغمبر) : ۸۸ ، ۲۱۱ .

داود الجلبى : ۳۰۶ ح .

داود بن على [بن عبدالله بن عباس] :

۱۱۵ ، ۱۱۶ ، ۲۹۵ ، ۴۵۵ .

دخويه : ۱۱۴ ح .

۲۷۰ ، ۲۸۱ ، ۲۹۱ م ، ۲۹۳ م ، ۳۸۶ م ،

۳۸۷ ، ۳۸۸ ، ۴۲۰ م ، ۴۲۱ م ، ۴۲۲ ح ،

۴۲۵ م ، ۴۳۶ ، ۴۴۴ .

حمّادون (= حمّاد الراوية و حمّاد الزبيرقان

و حمّاد عجرد) : ۹۱ ح م ، ۱۹۳ ، ۴۳۶ .

حمدان بن غارم الزندى : ۲۶۵ .

حمدالله مستوفى (قزوينى) : ۵۲۲ م ،

۵۲۴ .

حمدويه : ۲۰۰ ، ۳۳۵ م ، ۳۶۳ .

حمزة اصفهانى : (أبو عبدالله حمزة بن الحسن

الاصفهانى) : ۱۳۶ م ، ۳۳۵ م ، ۴۹۹ م ، ۵۲۲ .

حمزة بن بيض : ۱۴۲ م .

حميد : ۳۴۸ .

حميد بن محفوظ : ۹۲ ح ، ۴۲۰ ، ۴۲۱ ،

و.ر.ك. جميل بن محفوظ .

حواء : ۵۸ م ، ۵۹ م ، ۱۵۴ م ، ۱۷۰ .

خ

خاقان (قاغان) اويغور : ۱۹ ح .

خاقان التتغزغزى : ۲۶۲ .

خالد بن عبدالله القسرى : ۲۰ ، ۱۵۸ ،

۱۵۹ ، ۱۶۲ ، ۱۶۳ م ، ۲۸۹ ح ، ۳۴۲ .

خالد بن عبدالله القشبرى : ۲۸۹ ، (چنانكه

در جاي خود نيز گفته شده است ظاهراً

همان خالد بن عبدالله القسرى سابق الذكر

ميباشد) .

ر

- رازى : ر.ك. أبو حاتم رازى .
 رازى (الرازى) : ر.ك. محمد بن زكرياء
 ابن يحيى الرازى .
 رازى : ر.ك. فخر الدين رازى [= أبو عبد الله
 (و بقولى : أبو الفضل) محمد بن عمر بن
 حسين بن حسن بن عليّ تيمى بكرى
 طبرستانى الأصل رازى المولد ملقب
 بفخر الدين معروف بابن الخطيب] .
 الرافعى : ٤٠٨ ، ٤٦٨ .
 راغب إصفهاني (أبو القاسم حسين بن
 محمد ...) : ٣٩٠ م .
 رام راتوخ : ٤١ .
 راميس : ٥٠ .
 رايت (W. Wright) : ٣٤٣ ح .
 رايتسنشتاين (R. Reitzenstein) : ٣٠ ،
 ٥٦ .
 الرّباب : ٢٢٦ .
 ربعة بن الحرث بن عبدالمطلب : ٢٩٥ .
 رُباعيل : ٦٠ ، و ر.ك. رفائل .
 رسول الله : ٤٧٢ .
 رشتى : ر.ك. سيّد كاظم رشتى (حاجى ...) .
 رشدين : ٤٣٥ .
 رشن شهریزد : ٤٢ .

- دعبل : ٣٤٣ ح .
 دعبل بن عليّ : ٢٢١ .
 دقيانوس : ٢٩٦ .
 دقيقى : ٤٨٧ .
 دمشقى : ر.ك. محمد بن أبى طالب أنصارى
 دمشقى صوفى معروف بشيخ الرّبوّة
 (شمس الدين أبو عبد الله) .
 دمشقى : ر.ك. يوحناى دمشقى .
 دميس بيد : ٤٠ .
 دوسيثوس (Dositheans) : ٣٥ .
 دهى بيد : ٤٠ .
 ديدرينغ [س.] (Sven Dederling) :
 ١٤٧ ح .
 ديسان : ١٦٤ ، ٢٢٧ ، ٢٤٥ ، ٣٤١ ،
 ٤١٨ ، و ر.ك. ابن ديسان .
 ديلمى : ر.ك. محمد بن الحسن الديلمى
 اليمانيّ .
 دين سارار : ٥٠ .
 دينورى : ر.ك. أبو حنيفة
 ديودور : ٢ .
 ديوكلسين (Diocletianus) : ١٨ ح .
 ديونوسيوس (B : ديوناسيوس) : ٤٥٤ ح .
 ذ
 الذهبى (ذهبيّ) : ٢٧٨ م ، ٤٦٣ م .

- الرشید: ر. ك. هرون الرشید .
 رضازاده شفق (دکتر ...) : ۲۵ .
 رفائل : ۲۵ ، ۶۰ .
 رفائیل : ۶۲ .
 رفئل : ۲۵ .
 رنه باسه (René Basset) : ۴۵۳ ح .
 الریاشی : ۳۱۸ ، ۳۲۹ ، ۳۹۴ .
 ریتر [ه.] (H. Ritter) : ۱۲۱ ح ، ۳۴۶ ح .
 ریطة بنت أبی العباس : ۱۱۶ .
 ریطة بنت عبیدالله : ۳۸۷ .
 رینولد الن نیکلسون (R.A.Nicholson) :
 ۴۴۲ ح ، ۴۹۵ ح .
- ز
- زاده رمز : ۱۵۸ م ، ۱۵۹ ، ۱۷۳ م .
 الزبیدی (أبو الفیض محمد بن محمد بن
 عبدالرزاق الشهير بالسید مرتضی الحسینی
 الیمانی الزبیدی الحنفی) ر. ك. مرتضی
 الزبیدی (أبو الفیض محمد بن محمد بن
 عبدالرزاق ...) .
 زرادشت (بن اسبیمان) : ۹۸ ، ۱۳۰ ، ۱۸۰ م ،
 ۱۹۱ ، ۲۰۳ م ، ۲۰۴ ، ۲۰۶ ، ۲۲۷ ، ۲۳۲ ،
 ۲۳۳ م ، ۲۴۴ ، ۲۴۵ ، ۲۶۰ م ، ۲۷۶ ، ۳۰۱ ،
 ۳۰۷ ، ۳۱۱ ، ۳۱۸ ، ۳۲۹ ح ، ۳۳۱ ، ۳۳۸ ،
 ۴۱۴ ، ۴۱۷ ، و ر. ك. زردشت .
- زرادشت بن خرکان : ۱۱۴ .
 زردشت : ۴۵ ، ۵۷ م ، ۱۱۴ ح ، ۲۴۶ ، ۳۱۱ ح ،
 ۳۲۰ ، ۴۰۱ ، ۴۲۸ م ، ۴۳۱ ، ۴۹۱ م ، ۴۹۲ ،
 ۴۹۶ ، ۵۰۲ م ، ۵۱۰ ، ۵۲۹ ، ۵۳۱ ، ۵۳۳ ،
 ۵۳۵ ، و ر. ك. زرادشت .
 زردشت الأردبیلی : ۳۷۳ ح .
 زردوشت : ۴۱۳ ح ، و ر. ك. زرادشت و
 زردشت و زردهشت .
 زردهشت : ۱۲۰ م ، ۴۸۷ م ، و ر. ك. زرادشت
 و زردشت و زردوشت .
 زرواس : ۱۰ ، و ر. ك. زکوا .
 زکریاء (پدر حضرت یحیی) : ۶ .
 زکوا (یا زرواس) : ۸ ، ۱۰ ، ۱۵۰ ، ۱۶۷ .
 زمخشری (محمود بن عمر بن محمد بن
 عمر أبو القاسم جارالله الزمخشری الخوارزمی
 المعتزلی) : ۵۰۰ م .
 زندیید : ۴۰ ، ۴۲ .
 زوتنبرگ (H. Zotenberg) : ۱۸۲ ح .
 زوسیموس : ط .
 زیاد بن أحمد [الحنظلی] : ۴۳۸ .
 زیاد بن الخطّاب : ۱۴۰ .
 زیاد بن عبدالرحمن : ۲۳۹ ح .
 زیاد بن عبیدالله (دائی أبو العباس سقّاح) :
 ۱۹۸ .

ژ

روستی نیان : ۱۸ .

ژولیان : ۱۸ ح .

س

سابور [بن أردشیر (۱) بن بابك] : ۱۰۳ م ،

۱۰۴ م ، ۱۱۴ ، ۱۲۰ ، ۱۳۳ ، ۱۳۴ ،

۱۵۰ ، ۱۵۱ م ، ۱۸۱ ، ۱۸۲ ، ۲۰۵ ،

۲۰۶ م ، ۲۵۸ م ، ۲۵۹ م ، ۲۶۳ م ، ۲۷۱ ،

۲۷۴ ، ۲۷۵ م ، ۲۷۹ ، ۲۸۷ م ، ۲۹۵ ،

۲۹۹ م ، ۳۴۴ ، ۳۵۳ ، ۳۸۱ ، ۳۸۳ م ، و ر.ك .

شاپور بن أردشیر .

سابور ؟ (پدربهرام ؟) : ۱۵۹ .

سابور ؟ : ۲۸۸ .

سابور (ذوالأكتاف ؟) : ۴۸۵ .

ساتورنیلوس (Saturnilos) : ۳۵ .

ساخائو [ادوارد (E. Sachau)] : ۲۰۰ ح ،

۲۰۸ ح ، ۲۱۰ ح .

سام : ۲۲ ، ۳۶ .

السامری : ۹۸ .

السبکی (سبکی) . ر.ك . تاج الدین أبو نصر

عبدالوهاب ...

سجاح : ۱۹۱ .

سحاوی : ۲۷۸ .

السختیانی (آیوب) : ر.ك . آیوب ...

سدوسی : ۱۹۸ ، ۳۶۰ .

سرائل : ۲۵ .

سرایون از تمویس

(Serapion de Thmuis) : ۱ .

السراج (سراج) : ر.ك . أبو نصر عبدالله

ابن علی السراج الطوسی .

سروشاو : ۲۱ .

السری بن الصباح الکوفی : ۱۹۵ ، ۲۹۱ .

سرینثوس (Cerinthus) : ۳۵ .

سعدالدین مسعود بن عمر التفتازانی : ر.ك .

التفتازانی .

سعد بن عبدالرحمن الهاللی : ۴۲۰ .

سعدی : ۵۰۶ ح .

سعدی (غلام ...) : ۹۶ .

السعودی : ر.ك . الشيخ أبو الفضل السعودی

المالکی .

سعید بن أبی البدر یوحنا بن عبدالمسیح :

۳۵۰ ح .

سعید بن بطریق : ۱۲۴ ، و ر.ك . ابن بطریق .

سعید بن سلام : ۳۶۰ .

سعید بن مسلم : ۲۹۰ .

السفاح : ۳۸۷ ، ۳۸۸ ، ۵۲۳ .

سقوسی : ۳۵۱ م .

سقونتس (Scountianos) : ۳۵۱ ح .

سكانشاه : ۱۲ .

سلام بن عبدالله بن سلام : ۲۰۱ .

سلطانی : ۴۱۹ ح .

سلمان الفارسی : ۲۰۱ .

سلم الخاسر : ۱۶۳ .

سليمان : ۲۱۱ ، ۴۸۸ ، ۵۲۱ .

سليمان قانونی (سلطان ...) : ۳۱۵ ح .

سمعانی (أبو سعيد عبدالكريم بن محمد

ابن منصور ...) : ۵ ، ۲۰ ، ۲۴۵ ، ۲۶۵ .

سنائی : ۵۲۰ .

سنت آو گوستین : ر.ك. آو گوستین .

سنت لئون (پاپ ...) : ۱۸ .

سندی [السندی (أبو الحسن نورالدین

محمد بن عبد الهادی ...)] : ۳/۴ م .

سنوك هورگرثره : ۳۷۹ ح .

سودربرگ (T. S. Soderberg) : ۳۱ م .

سوروس أنطاكيةای (Severus) : ۲ .

سوريائي (ثودرت ...) ر.ك. ثودرت

سوريائي .

سوسبه : ۳۸۰ ، ۳۸۱ م .

سوسنه (ظ . = شوسنه) : ۳۵۱ .

سوهاسات : ۲۵ .

سهراب : ۲۶۲ ، ۱۶۷ م .

سهروردي (أبو الفتوح شهاب الدين يحيى

بن حبش بن أميرك سهروردي) : ۲۵۲ م .

السيالكوتي : ر.ك. عبد الحكيم السياالكوتي .

سيديويه [أبو بشر وبقولي أبو الحسن عمرو

ابن عثمان بن قنبره (يا قنبر) فارسي

بيضاوي] : ۲۲۲ ، ۲۲۳ ، ۳۱۸ ، ۳۲۸ م ،

۳۳۳ م ، ۳۹۴ ، ۴۰۴ .

سيد حسن تقى زاده : ر.ك. حسن تقى زاده

(سيد ...) .

السيد الشريف الجرجاني (علي بن محمد

ابن علي السيد الزين أبو الحسن الحسيني

الجرجاني الحنفي) : ۳۰۸ ، ۳۱۰ ، ۳۱۱ ،

۴۱۵ .

سيد كاظم رشتي (حاجي ...) : ر.ك. كاظم

رشتي ...

سيد مرتضى (أبو القاسم علي بن طاهر بن

أحمد بن حسين بن موسى الحسيني) :

۹۲ ح م ، ۱۹۲ م ، ۱۹۴ ح .

السيد مرتضى الحسيني الزبيدي (أبو الفيض

محمد بن محمد بن عبد الرزاق ...) : ر.ك.

مرتضى الزبيدي (أبو الفيض محمد بن محمد ...)

سيريل أورشليمي (Cyrille de Jerusalem) :

۲ .

سيس (جانشين مانى) : ۱۵۸ ، ۱۶۲ ، ۱۷۶ م ،

۲۱۰ ح ، و.ر.ك. سيس المناني و سيس

الثنوي .

سيس المناني : ۲۶۹ ، و.ر.ك. سيس و

أبراهيم بن أبي بكر بن خلكان ... (قاضي
القضاة ...) : ر.ك. ابن خلكان .

شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي طالب
أنصاري دمشقي صوفي : ر.ك. محمد بن
أبي طالب ...

شمس الدين شهرزوري : ٢٥٢ ح .
شمس الدين محمد بن فخر الدين نخجواني
معروف به «شمس منشي» : ر.ك. شمس
منشي .

شمس المعالي قابوس بن وشمكير : ٢٠٠ ح .
شمس منشي : ٥٢٠ م .

شمعون : ٨ ، ١٠ ، ١٥ ، ١٧٨ .

شمعون باطرة : ٢٣٤ .

شنقيطي : ٢٢٤ ح .

شودر : ٢١٤ .

شوسنه : ٣٥٠ .

شونك : ٢١٤ .

شهاب الدين أبو العباس أحمد بن محمد بن
أبي بكر بن عبد الملك بن ميمون القسطلاني
المصري : ر.ك. القسطلاني ...

شهاب الدين أحمد بن حجر الهيتمي
المكي الشافعي : ر.ك. ابن حجر الهيتمي .
شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب النويري
ر.ك. النويري .

شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر

الخفاجي : ٣١٨ م .

شهاب الدين يحيى سهروردي : ر.ك.
سهروردي (أبو الفتوح شهاب الدين
يحيى بن حبش ...) .

شهر براز : ١٧ .

شهرزوري : ر.ك. شمس الدين شهرزوري .

شهرستاني (أبو الفتح محمد) : ٢ ، ٥١ ،

٥٥ ، ٦٠ ، ٢٤٠ م ، ٣٢٣ م ٣٩٥ .

شياطين : ١٥٤ ، ١٦٠ م ، ٣٩٦ .

شياطين البرد : ١٥٣ ، ٢٤٣ .

شياطين الحر : ٢٤٣ .

شيطان ٣٧ ، ٤٥ ، ٩٣ ، ٩٥ ، ١١٤ ،

١٥٢ ، ١٧٣ م ، ١٧٤ م ، ٢٤٥ ، ٤١٦ ،

٤٧٤ .

شيث بن آدم : ٦ ، ٤٣ ، ٥٧ ، ٥٩ ، ٩٨ ،

٢٤٤ ، ٣٠١ ، ٣١٢ ، ٤١٧ ، ٤٩٢ ، و ر.ك.

شائل و شيشيل .

شيشيل : ٥٧ ، و ر.ك. شيث و شائل .

الشيخ أبو الفضل السعودي المالكي : ٣١٦ .

شيخ الربوة : ر.ك. محمد بن أبي طالب

أنصاري صوفي دمشقي ...

شيخ صدوق : ر.ك. صدوق .

ص

صاحب البلاغ (أبو القاسم القيرواني) : ٤١١ .

یحییٰ بن عبد اللہ بن عباس بن محمد بن
صول تکین) : ۹۲ ح، ۹۳ ح، ۱۹۸، ۳۱۹،
۳۵۴ م.

ض

الضّاح : ۱۸۱ .
الضّاح بن مزاحم : ۲۳۵ .
ضرار بن عمرو : ۴۶۶ ح م .
ضغریث (حکیم) : ۲۵ .

ط

الطّائع بالله : ۱۷۹ ح .
طالوت بن أعصم اليهودی : ۲۸۹ م .
طباطبا العلوی (ابراہیم بن اسمعیل بن
علی ...) : ۲۶۴ .
الطّبرانی : ۴۶۷ .
طبرستانی : ۲۵۸ ح .
طبرسی (أبو منصور أحمد بن علی بن
أبی طالب) : ۳۹۸ .
طبری (أبو جعفر محمد بن جریر...) : ۱۰ ،
ط م ، ۱۱۴ م ، ۱۲۷ ح ، ۲۶۴ ح .
طربنسوس : ۳۵۱ .
طریحی (فخر الدین بن محمد بن أحمد...) :
۴۲۸ م .
ططوس أنطونیانوس : ۱۵۰ ، ۱۶۷ .
طوسی (خواجہ نصیر الدین ...) : رک.

الصادق : رک. جعفر بن محمد الصادق
(إمام) .

صادق کیا (دکتر...) : ۴۱۲ ح .
صاعد أندلسی [قاضی...] (أبو القاسم صاعد
ابن أحمد بن عبد الرحمن بن محمد بن
صاعد تغلبی) : ۲۳۷ م .
صالح بن أبی عبید اللہ (کاتب المهدی) :
۱۰۵ .
الصالحانی (الأب أنطون ... اليسوعي) :
۲۷۰ ح .

صالح بن عبد القدوس [الأزدی] : ۹۲ ح ،
۱۰۵ ، ۱۴۰ م ، ۱۴۱ ، ۱۶۳ ، ۱۸۳ ، ۱۹۳ ،
۱۹۹ م ، ۲۱۹ ، ۲۲۴ ، ۲۹۰ ، ۳۶۰ م ، ۳۸۷ ،
۴۲۱ م ، ۴۲۲ م ، ۴۳۷ م ، ۴۳۸ م ، ۵۲۳ .
الصباح الکوفی : ۱۹۵ ، ۲۹۱ .
صدوق [شیخ...] (محمد بن علی بن الحسین
بن موسی بن بابويه القمي) : ۳۶۵ م .
الصّغاني (والصّغاني) : ۳۲۹ م ، ۳۳۰ .
الصفدی (صلاح الدین أبو الصّفا خلیل بن
أبيک) : ۴۰۷ .

صفری (أبو شعيب القلال) : رک.
أبو شعيب القلال ...

صلاح الدین أبو الصّفا خلیل بن أبيک
الصفدی : رک. الصفدی (صلاح الدین...) .
صولی شطرنجی (أبو بکر محمد بن

نصير الدين ...

طيمانوس : ١٣٤ .

طيموثاوس : ١٣٤ .

ظ

ظهير : ٥٠٦ .

ع

غازيمون : ٣١٢ ح ، و ر.ك. غازيمون .

العاص بن وائل السهمي : ٣٣٧ .

عافية بن شبيب : ٣٦٠ .

عامر بن عامر البصري : ٢٧٧ م .

عاني (العاني) : ١٨٠ م .

عباد (در شعر أبو نواس كه ظاهراً با عبادة

آتي الذكركي است) : ٩٤ .

عبادة : ٩٢ .

عباس (جدّ عباسيان) : ١١٧ .

عباس إقبال آشتياني : ٤٢٢ ، ٤٣٧ ،

٤٨٧ ، ٤٩١ ، ٥٠٢ ، و ر.ك. إقبال ...

عباس زرياب خوئي : ٢٦٦ ح ، ٣٤٠ ح ،

٣٩١ ح ، ٤٨٠ ح .

العباس بن محمد : ٤٢٣ م .

العباسي : ر.ك. عبدالرحيم بن عبدالرحمن

ابن أحمد العباسي .

عبد الباقي أفندي موصلي : ٢٤ ح .

عبد بال : ١٦٢ ، ١٧٨ .

عبد الحفيظ شلبي : ١٢٧ ح .

عبد الحكيم : ٣٣٠ .

عبد الحميد بن هبة الله بن محمد بن محمد

ابن أبي الحديد عز الدين مدائني : ر.ك.

ابن أبي الحديد .

عبدالرحمن [بن يعقوب بن الفضل] :

١١٦ .

عبدالرحمن بدوي : ١١٩ ح م ، ٣٧٤ ح .

عبدالرحمن سنبط قنيتو الاربلي : ٢٨٠ .

عبدالرحمن بن عمر التجيبي : ٣٨٥ .

عبدالرحمن بن عمر الفهري : ٣٦٨ .

عبدالرحيم بن عبدالرحمن بن أحمد

العباسي : ٤٢٥ م .

عبدالرزاق بن علي بن الحسين اللاهيجي

(ملاً ...) : ٤٦٥ ح ، ٤٧٠ .

عبدالرشيد بن عبدالغفور الحسيني المدني

التتوي : ٥٣١ ح .

عبدالرشيد بن مسعود بن محمود بن سبكتكين :

٤٨٦ ح .

عبد السلام بن رعبان : ٢٥٠ .

عبد السلام محمد هارون : ٥٤ ، ٨٤ ح ، ٩٢ ح .

عبد الصمد بن عبد الأعلى : ٢٦١ .

عبد العلي طاعتي : ٥٢٠ ح .

عبد القادر المغربي : ٢٧٧ ح .

- عبدالقاهر بن طاهر بن محمد التمیمی
البغدادی : ۱۸۵ م ، ۳۷۵ و شاید
أبو منصور البغدادی مذکور در ص ۴۶۷
کتاب حاضر و ص ۵۴۹ این فهرست (ستون ۱
س ۲۳) با این شخص یکی باشند .
عبدالقدّوس : ۲۲۴ .
عبدالکریم بن ابراهیم الجیلانی : ۴۶۴ م .
عبدالکریم بن أبی العوجاء : ۱۹۳ م ، ۱۹۷ ،
۲۰۲ م ، ۲۱۴ ، ۲۹۰ م ، ۲۹۳ ، ۳۶۰ م ،
۳۶۱ م ، ۴۲۱ ، ۴۲۲ ، ۴۳۱ ، و ر.ک. ابن
أبی العوجاء .
عبدالکریم بن نويرة الدهلی (ظ. الدهلی) :
۲۵۰ .
عبدالله (ظ. عبدالله بن العباس .) لذا باسم
مزبور نیز رجوع شود : ۴۳۴ ، ۴۳۵ م .
عبدالله بن أبی سعد : ۱۳۸ .
عبدالله تستری (شیخ ...) : ۵۳۲ .
عبدالله بن داود : ۵۲۳ .
عبدالله بن سبا : ۴۲۸ ، ۴۶۹ .
- عبدالله بن سبا (کذا) : ۵۲۹ ، و ر.ک.
عبدالله بن سبا .
عبدالله بن العباس بن عبدالمطلب : ۴۳۴ .
عبدالله بن عمر بن الخطاب : ۴۳۵ م .
عبدالله مامقانی (حاج شیخ عبدالله ...) :
۷۴ ح .
عبدالله بن مسعود : ۱۲۸ ح .
عبدالله بن المعتز بن المتوکل بن المعتصم بن
هارون الرشید العباسی (أبو العباس) : ۱۴۱ ،
۳۵۷ ، ۳۵۹ ، ۴۲۲ م ، و ر.ک. ابن المعتز .
عبدالله بن مسلم بن قتیبة الدینوری
(أبو محمد ...) : ر.ک. ابن قتیبة .
عبدالله بن المقفع : ۱۱۲ ، ۸۵ ح ، ۱۴۳ ، ۱۹۳ ،
۲۱۳ ، ۲۱۴ ، ۲۹۲ م ، ۴۲۰ ، ۴۲۱ ، ۵۲۳ ،
و ر.ک. ابن المقفع (۱) .
عبدالله بن میمون [القذّاح الثّوی] : ۴۱۰ م .
عبدالله بن وهب : ۴۳۵ .
عبدالله هاشمی : ۵۲۳ .

(۱) بعضی از اعلام که در متن کتاب حاضر بدو شکل یا بیشتر آمده است ، مثل **ابن المقفع** ، که در بعضی موارد **ابن المقفع** و **ابن مقفع** میباشد و در بعضی دیگر **عبدالله بن المقفع** ، در این فهرست غالباً در دوجا یا بیشتر عین ثبت متن با شماره صفحات ذکر گردیده است و بدیگری نیز رجوع داده شده و اگر أحياناً هنگام طبع فهرست در موردی اشتباهی رخ داده باشد و مثلاً شماره صفحه ای افتاده در مورد بعدی استدراک شده است چنانکه در صفحه های : ۲ و ۸۵ ح و ۱۴۳ با وجودیکه **ابن المقفع** ذکر گردیده است ولی چون هنگام طبع آن قسمت از فهرست از نظرفوت شده است در اینجا جبران مافات گردیده .

عبدالله بن يحيى العسكري : ١٩٣ .

عبد الملك بن عبدالله بن يوسف بن محمد بن حيويه (أبو المعالي) : ر.ك. إمام الحرمين الجويني .

عبد الواحد بن محمد بن عبدوس النيسابوري العطار : ٣٦٦ .

عبد الوهاب البغدادي : ٣١٩ .

عبيدالله بن حسان : ٩٩ ح .

العتبي : ٨٩ .

العتبي : ر.ك. أبو الحسن عبيدالله بن أحمد ...

عثمان [بن عفان] : ٢٨٩ ، ٤٢٨ ، ٥٢٩ .

عجرد : ٩٤ م .

عدنان : ٣٣٦ ح .

عذيمون (عاذيمون) : ٣١٢ ح .

عزت العطار (السيد ...) : ١٨٥ ح .

عز الإسلام : ١٩٣ .

عز الدين أبو الفضل عامر بن عامر يُعرف بأوشيد البصري الحكيم ... : ر.ك.

عامر بن عامر البصري ...

عز الدين علي بن محمد بن الأثير : ر.ك.

ابن الأثير (أبو الحسن عز الدين علي ...) .

العزير : ٣٤٩ .

عسقلاني : ر.ك. ابن حجر العسقلاني

عطا ملك [جويني] : ٥١٦ م .

عفان : ٤٣٤ .

عقبة بن أبي معيط : ٣٣٧ .

عقيلي : ١٩٨ ، ٣٦٠ .

عكبري (أبو البقاء عبدالله بن الحسين بن عبدالله العكبري الضرير النحوي الحنبلي البغدادي) : ٣٣٢ ، و ر.ك. أبو البقاء العكبري .

عكرمة : ٣٤٠ ، ٤٣٤ م ، ٤٦٧ ، ٤٦٨ ، ٤٦٩ .

العكي : ٣٤٨ .

العلاء بن البندار : ١٣٨ م .

العلاء بن الحداد الأعمى : ١١٥ م .

علاء الدين عظاملك بن بهاء الدين محمد

ابن محمد الجويني : ر.ك. عظامك جويني

علامة حلّي (جمال الدين أحمد ...) : ٤٦٥ م .

العلامة الشيرازي : ر.ك. قطب الدين محمود ...

علي بن إبراهيم بن هاشم : ٣٢٠ ، ٣٢٦ .

علي بن أبي طالب : ١١٣ م ، ٢٢٣ ، ٣٤٠ ،

٣٤٢ ، ٣٤٨ م ، ٣٤٩ ، ٣٩٨ ، ٣٩٩ م ،

٤٠٥ ، ٤٣٨ ، ٤٦٧ ، ٤٦٨ ، ٤٦٩ م ،

٥٢٩ .

علي بن أبي عبدالله الفارسي : ٣٨٧ .

علي أصغر حكمت : ٥٢٥ ح .

علي بن ثابت : ١٦٣ .

علي بن الجعد : ٣٨٦ ، ٤٢١ .

الحسيني الجرجاني الحنفي : ر.ك. السيد الشريف الجرجاني .
 علي بن محمد الكاتب : ١٩٥ .
 علي بن محمد الهاشمي : ١١٥ .
 علي بن منصور : ٣٢٠ .
 علي بن موسى الرضا (أبو الحسن ...) : ٣٦٦ .
 علي بن هارون : ١٩٦ ، ١٩٨ .
 علي بن يعطى (ظاهر أهمان علي بن يقطين آتى الذكراست) : ٢٩٥ .
 علي بن يقطين : ١١٥ ، ٤٥٥ .
 عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن علي ... ر.ك. أبو الفداء (عماد الدين ...) .
 عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي : ر.ك. ابن كثير القرشي .
 عمارة بن حربية : ٩٠ ، ٩٢ .
 عمارة بن حمزة (بن ميمون) : ٩٢ ح ، ١٣٨ ، ١٣٩ م ، ١٩٤ ، ٤٢٠ م ، ٤٢١ .
 عمر : ٤٠٥ ، ٤٠٦ .
 عمران بن حصين : ٤٦١ م .
 عمر رضا كحالة : ٢٥٠ ح .
 عمر بن شبة : ١٤١ ، ١٩٦ ، ٣٦٢ ، ٣٨٧ .
 عمر بن عبدالعزيز (خليفة أموي) ١٤٣ ح .

علي بن الحسين زين العابدين : ٣٩٨ .
 علي بن الحسين الكاتب : ٣٩١ م .
 علي بن الخليل [الشيباني] : ٩٢ ، ١٤٠ م ، ١٦٣ ، ١٨٣ ، ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٩ ، ٢٠٠ ، ٤٢١ .
 علي بن ر بن الطبري : ٣٣٨ .
 علي سامي النشار : ٢٥٨ ح .
 علي بن سليمان الأخفش : ١٤٠ .
 علي بن صالح بن الهيثم الأنباري الكاتب : ٣٦٣ .
 علي بن عبدالله بن سعد : ١٩٥ .
 علي بن عبدالله الفارسي : ١٩٥ ، ١٩٧ (ظاهر أهمان علي بن أبي عبدالله الفارسي سابق الذكراست) .
 علي بن عبد المنعم عبد الحميد : ٣٨٨ ح .
 علي مبارك : ١٢٨ ح .
 علي بن محمد : ١١٦ .
 علي بن محمد (ابن حيون) : ٣٨٥ .
 علي بن محمد البجاوي : ٤٢٤ .
 علي بن محمد جرجاني : ٣٠٨ ح ، و ر.ك. السيد الشريف الجرجاني .
 علي بن محمد الشاشي : ر.ك. الشاشي (أبو الحسن علي ...) .
 علي بن محمد بن علي السيد الزين أبو الحسن

عمر الكلواذانی ۱۱۵ م ، ۱۲۷ ، ۲۸۰ ، ۴۵۵ ، و ر.ك. عمر الكلواذی .
 عمر الكلواذی : ۱۱۵ م ، ۱۲۷ ، ۲۹۳ .
 عمر بن محمد بن عبد الملك الزّیّات : ۱۳۹ م ، ۳۶۳ .
 عمرو (= آمارو - پادشاهی عرب) : ۱۸ .
 عمرو بن زعبل : ۳۴۳ .
 عمرو بن زُهير : ۲۹۳ .
 عمرو بن عبید : ۲۹۰ م ، ۳۶۰ ، ۳۶۱ ، ۴۲۲ ح .
 عمر بن عدی : ۱۸ .
 العمری : ۱۴۳ .
 عنان : ۱۸۰ ح .
 العوفی : ۴۳۷ .
 عوفی (نور الدین یا سدید الدین محمد بن محمد بن یحیی بن طاهر بن عثمان العوفی البخاری الحنفی - مؤلف لباب الالباب وجوامع الحکایات) : ۵۰۶ م .
 عیسی آزار کش (Jesus patibilis) : ۴۵ م .
 عیسی از مادر متولد شده : ۵۷ .
 عیسی دردناپذیر (Jesus impatibilis) : ۴۵ .
 عیسی روحانی : ۵۷ .
 عیسی متعالی : ۴۴ .

عیسی منور و درخشان : ۴۴ .
 عیسی یهود : ۴۵ .
 عیسی [علیه السلام] : ۴۵ م ، ۴۶ م ، ۵۰ ، ۵۷ م ، ۵۸ م ، ۶۰ ، ۹۳ ، ۹۴ ، ۱۱۹ ، ۱۲۰ ، ۱۵۱ ، ۱۵۴ ، ۱۵۹ ، ۱۶۱ ، ۱۷۴ ، ۱۷۸ ، ۱۹۱ ، ۲۰۳ م ، ۲۰۴ ، ۲۱۱ ، ۲۱۵ ، ۲۱۶ ، ۲۲۷ ، ۲۳۳ ، ۲۴۰ ، ۲۴۶ ، ۲۹۸ ، ۲۹۹ ، ۳۰۱ ، ۳۰۲ ، ۳۰۷ ، ۳۱۵ ، ۳۲۱ ، ۴۱۷ ، ۴۵۰ م ، ۴۵۱ م ، ۵۲۱ ، ۵۲۵ ، ۵۳۳ ، ۵۲۷ .
 عیسی (عمّ التوفلی) : ۱۳۸ .
 عیسی بن الحسن الوراق : ۱۳۹ .
 عیسی مسیح : ۴۶ .
 عیسی بن موسی : ۲۹۳ .

غ

غازیمون [در بیان الا دیان والفهرست (که بنقل از آنها در حاشیه ص ۳۱۲ این کتاب نیز مذکور است : اغاذیمون)] : ۳۱۲ .
 الغالوس [الرومی] : ۱۵۰ .
 غریغوریوس أبو الفرج بن اهرن الملطی .
 ر.ك. ابن العبری .
 غریوژ یوندك : ۴۱ .
 غزالی : ۴۱۱ ، و ر.ك. أبو حامد محمد ابن محمد ...
 الغزّی : ۳۸۷ .

غضنفر تبریزی : ۲۲ .

غلام خلیل : ۳۶۷ .

غیاث الدین رشید : ۵۲۰ ح .

غیاث بن غوث بن الصلت التغلبی : ر.ك.
الأخطل .

غیلان [بن یونس القدری الدمشقی] :

۲۸۹ م .

ف

فابق بن مامان (نسخه بدل آن فایق بن

مایان - ظاهراً محرف فائق = فتق که

اسم پدرمانی است) : ۲۴۶ .

فائق بن مامان (برحسب ثبت نسخه چاپ

عکسی کتاب الانساب ؟) : ۲۵ ، ور.ك.

فتق .

فادرون : ۶ ح م ، ۲۰۴ ، ۴۹۵ ح .

فاردون : ۲۵۹ ، ۴۹۵ .

فارقلیط [الفارقلیط] : ۴۹ ، ۵۲ ح ، ۵۷ ح ،

۶۰ ، ۱۳۴ ، ۱۵۱ ، ۱۵۷ ، ۱۶۷ ، ۳۸۱ ،

۳۸۲ ، ۵۱۰ ح ، ۵۲۵ ، ۵۲۷ م ، ۵۳۳ م ،

و ر.ك. البارقلیط روح القدس و پارقلیط .

فارقلیط زنده (در کفالا یا ، از کتب مانویان ،

اسم «توم» فارقلیط زنده است) : ۷ .

فاطمه بنت یعقوب بن الفضل : ۱۱۶ م ،

۴۵۵ .

فافا (الجائلیق) : ۳۸۳ م .

فاندیک : ۲۶۸ ح .

فان فلوتن : ۹۸ ح ، ۱۷۹ ح ، ۳۳۹ ح م .

فتیق : ۳۵۰ ، چون ظاهراً مُصَحَّف «فتق»

است بکلمه مزبور نیز رجوع شود .

فتق : ۱۵۰ ، ۱۶۲ ، ۱۶۶ م ، ۱۶۷ ، ۱۷۶ ،

۴۹۵ .

فتق بابک بن اُبی برزام (نام پدرمانی ، بقول

ابن الندیم) و ر.ك. فتق .

فخرالدین رازی (إمام ...) : ۲۵۸ م ،

۳۰۷ م .

الفرّاء : ۳۲۸ .

فرتنی : ۲۲۶ .

فرخی : ۴۸۸ .

فردوسی : ۵۳۶ .

فرربن فرس بن فیق (نام مانی و پدر و جدّ

او - بقول یحیی بن نعمان نصرانی) : ۵۳۴ .

فرشاوشر : ۲۵۲ .

الفرقلیط (مانی ...) : ۳۰۱ ، ور.ك. فارقلیط .

فروزانفر : ر.ك. بدیع الزّمان ...

فریاد : ۱۵۵ .

فریتس کر نکو : ۲۱۶ ح ، ۴۴۳ ح .

فریدرخ دیتیریسی (F. Dieterici) : ۳۵۷ ح .

فریدون : ۲۱ (بسمت طبیب) ، ۲۴ (أولین

طبیب ایرانی) ، ۳۷ (آمدن اسم اودر میان

خدایان مانی) .

یعقوب بن محمد بن ابراهیم ... : ۴۱۹ م.
فیروز بن یزدجرد : ۲۹۵ .
فیلیفوس : ۳۸۱ .

ق

القابض (العجمی) : ۳۱۵ م.
قابیل : ۵۹ .
قاردون : ۱۳۰ ، ۲۷۵ ، ۴۸۶ ، ۴۹۵ ح .
قارون : ۵۰۹ .
قاریا بن حنیا : ۳۸۳ .
قاسم : ۹۲ ، ۹۴ (چون پدر این قاسم در
أمالی سید مرتضی، چنانکه در جای خود
مذکور است، ز نقطه ثبت شده، به قاسم بن
ز نقطه نیز رجوع شود).
قاسم بن ابراهیم : ۲ ، ۷۷ .
قاسم بن ز نقطه : ۹۲ ح ، ۱۹۴ .
القاسم بن سیار : ۸۹ .
قاضی صاعد : ر.ك. صاعد أندلسی ...
القاهر بالله : ۱۲۳ ، ۱۳۲ .
قاین : ۴۳ ، ۵۹ ، ۱۵۴ ، ۱۵۵ م ،
قباد : ۱۸۰ ح ، ۱۸۱ ، ۲۹۵ ، ۳۰۷ ، ۳۱۱ ،
۳۲۰ ، ۴۰۱ ، ۴۱۴ ، ۴۲۸ ، ۴۳۲ ، و ر.ك. قباد .
قباد (بن فیروز) : ۱۸۰ ، ۲۹۸ م ، ۳۱۸ ،
۳۲۹ ، ۴۲۸ .
قیتینوس : ۶۰ .
قُتیبة : ۴۳۵ .

فرین (C. M. Fraehn) : ۲۷۲ ح .
فساغورس : ۳۵۱ ، و ر.ك. فیثاغورس .
فسق : ۳۸۰ ، و ر.ك. فتق .
فضل بن اسمعیل بن الفضل : ۱۱۷ م .
فضل بن ایاس الهذلی : ۱۳۹ ، ۴۲۲ .
فضل برمکی : ۹۲ .
فضل الحداء : ۱۱۲ م .
الفضل بن حزم : ۳۷۶ .
الفضل بن الربیع : ۲۰۰ .
فضل بن سهلان : ۲۰۹ .
الفضل بن شاذان : ۳۶۶ .
فضل بن یعقوب بن الفضل : ۱۱۶ م .
فطیق : ۳۸۰ ح ، و ر.ك. فتق .
فلوکل : ۷۶ ح ، ۸۵ ح ، ۸۷ ح ، ۱۲۸ م ،
۱۴۹ ح ، ۱۵۵ ح ، ۱۶۶ ح ، ۳۱۷ ح ،
۴۹۲ ح ، ۴۹۵ ح .
فلیشر (Fleischer) : ۱۶۶ .
فنکل (J. Finkel) : ۹۹ ح م ، ۱۰۰ .
فن لوكوك (Von Le oq) : ر.ك. لوكوك .
فوتیوس (Fotius) : ۲ .
فورتوناتوس (أسقف مانوی آفریقائی) : ۲۶ .
فولس : ۹۸ ، ۲۴۴ .
فیثاغورس : ۳۸۰ .
فیروز (برادر شاپور) : ۸ م ، ب ، ۱۵۱ هـ .
فیروز آبادی (مجدالدین أبوطاهر محمد بن

- القدّاح : ر.ك. ميمون القدّاح .
 القزويني (أبو عبدالله زكرياء بن محمّد بن محمود القاضي جمال الدين أبو يحيى الأنصاريّ القزويني) : ٤٠٢ م .
 قزويني : ر.ك. محمّد بن عبدالوّهّاب ...
 القسري : ر.ك. خالد بن عبدالله ...
 قسطلاني (شهاب الدين أبو العباس أحمد ...) :
 ٤٦٨ م ، ٤٧٢ ، ٤٧٣ م .
 قسطنطين : ١٨ ، ٢٣٤ ، ٤٥٣ .
 القصبي : ١١١ .
 قطب الدين محمود بن ضياء الدين مسعود بن مصلح كازروني شيرازي معروف به « علامه شيرازي » : ٢٥٢ ح م ، ٣٠٩ م ، ٣١٠ .
 القطب الراوندي : ٢٦٦ ح .
 القلقشندي : ٢٩٧ م .
 قلوذبوس : ١٣٤ ، ٢٧٠ .
 قنديرا : ٣٨٣ .
 قوام الدين : ٣٣٦ ح .
 قوام الدين الفتح بن علي بن محمّد البغداديّ الاصفهاني : ر.ك. بنداري .
 قوربيقوس [بن فتق] (نام ماني است بر حسب ماخذ مسيحي لاتيني) : ٢٠٥ ، ٣٥٠ م .
 قوشچي (علاء الدين بن محمّد) : ٤٦٥ م ،
 ٤٦٦ ح .
 ك
 كاردير (يا كرتير) : ١٣ .
 كاروسا (نام مادرماني بر حسب صيغه تبراى يوناني) : ٥ .
 كارلوس تورنبرگ : ٢٦٣ ح .
 كاظم رشتي (حاجي سيّد ...) : ٢٤ م .
 كافور : ٣٥٦ .
 كامل كيلاني : ٢١٨ ح ، ٢٢٠ ح ،
 ٢٢٢ ح .
 الكرائي : ١٤٣ .
 كراوس : ر.ك. پول كراوس .
 كرتير (يا كاردير) : ١٣ م .
 كرتير [يا كاردير] (پسر اردوان) : ١٣١٢ ح .
 الكردي : ر.ك. حافظ الدين ...
 كردون (اسم مشهور معلم مرقيون) : ٦ ح .
 كرفه گر (بعضيها كوپر يكوس را مصحف كرفه گردانسته اند) : ٦ .
 كرنكو : ر.ك. فريتمس كرنكو .
 كرهل (E. Krehl) : ٤٧٢ ، ٤٧٣ م .
 كريمرس (J. H. Kramers) : ٤٧٢ م .
 كسرى (انوشيروان) : ١١٤ .
 كسرى (ظاهر اُنيز مقصود انوشيروان است) :
 ٣٤٢ .

گودریان (قیصر روم) : ۷۰ ح ، ح ، ط م .
 گورگیس عواد : ۴۴۴ ح .
 گویدی (M. Gyuidi) : ۷۷ ح م .
 گهورد : ۲۱ .

گیب (E.J.W.Gibb) : ۱۸۱ ح ، ۵۰۵ ح .
 گیومرث : ۲۱ .

ل

لئون کایتانی : ۱۸۱ ح .
 لوئی ویله کور : ۴۵۶ ح .
 لوقا : ۹۸ ، ۲۳۴ .

لوکوک (Le Coq. A. Von) : ۵۶ ، ب .
 لوئیس شیخو : ۱۲۳ ح ، ۲۳۷ ح ، ۳۰۵ ح .
 الیث : ۴۰۱ ، ۴۶۷ .

م

مار اُمّو : ۱۰ .
 مارسابا (القديس) : ۱۲۶ .
 مارقش : ۲۳۴ م .
 مارکوس دیا کونوس : ۱۸ ، ۲ .
 مارکوس ویکتورینوس : ۲ .
 ماروت : ۳۶۲ .
 ماری (یکی از تلامیذ مانی) : ۳۸۲ .
 ماری (الأسقف ...) : ۱۶۵ .
 المازنی : ۱۹۷ ، ۲۹۰ .
 ماسینون (Louis Massignon) : ۲۷۷ ح .
 مالک : ۲۸۲ م ، ۳۱۴ ، ۴۱۳ ، ۴۶۷ م .

کسری (ظاهر مقصود بهرام قاتل مانی است) : ۱۶۲ .

کسلر (K. Kessler) : ۵۶ .
 الکلبی : ۲۳۵ .

کلمان هوار (Clement Huart) : ۱۴۴ ح .
 الکلواذانی : ر.ک. عمر الکلواذانی .
 الکلوازی : ر.ک. عمر الکلوازی .

کمال مصطفی : ۲۴۷ ح ، ۲۴۸ ح .
 الکندی : ۱۶۵ م ، ۳۹۱ م .

کوپریکوس (نام مانی بر حسب مأخذ یونانی) : ۵ .

کورش : ۴۵۶ ح .
 کورلس المقدسی : ۴۵۶ .
 کهمورد : ۴۳ .

کیومرث : ۱۹۱ و ر.ک. کیومرث .
 کیومرث : ۴۳ .

گ

گابریل : ۶۰ .
 گای لیسترانج : ۴۹۵ ح ، ۵۲۴ ح .
 گاستن ویت : ۳۰۴ م ، ۴۵۶ ح .
 گردیزی (أبوسعید عبدالحی بن الصّحاک بن محمود ...) : ۴۸۶ .
 گرشاسب : ۳۶ .
 گشتاسب : ۵۱۰ م .
 گلشاه : ۱۹۱ .

- مالکی : ر.ك. الشيخ أبو السعود ...
 مامقانی : ر.ك. حاج شيخ عبدالله ...
 مأمون [المأمون] : ١٣٠ ، ١٠١ ، ٨٩ ، ١٣١ ، ١٣٢ ، ١٥٩ ، ١٦٤ ، ١٨٩ ، ٢٤٧ ، ٢٦٠ ، ٢٦١ ، ٢٨٨ ، ٣٤٢ ، ٣٦٨ ، ٣٨٥ ، ٣٨٦ ، ٣٩١ ، ٤٣٩ ، ٤٤٠ ، ٤٩٢ ، ٤٩٣ .
 مانبد يزُد : ٤٠ ، ٤١ .
 مانی : مکرر ودر غالب صفحات ، و در بعضی موارد بانسبتهای ذیل ذکر گردیده است :
 مانی البابلی : ٢٥٣ ، ٤٧١ .
 مانی بن بربك : ٢٥٩ .
 مانی بن پتل : ٤٩٥ .
 مانی بن حماد الزنديق : ١٠٣ .
 مانی المجوسی : ٢٦٥ .
 مانی بن مانی : ٤١٧ .
 مانی بن یزید : ١٣٠ .
 مبرّد [المبرّد] (أبو العباس محمد بن یزید ...) : ١٩٧ ، ١٩٩ ، ٣٤٣ .
 متی : ٩٣ ، ٢٣٤ .
 المتنّبی [متنّبی] (أحمد بن الحسين ...) : ٢٨٧ ، ٣٣٢ ، ٣٤٢ ، ٣٥٦ ، ٣٥٧ ، ٤٣٣ ، ٣٥٨ .
 متیلیداس : ١٨ .
 مجتبی مینوی : ٣٣٥ ، ٣٣٩ ، ٣٤٤ ، ٣٤٨ ، ٣٧٦ ، ٤٣٢ ، ٤٨٩ ، ٥٠٦ .
 مجد الدین أبوطاهر محمد بن یعقوب ...
 فیروز آبادی شیرازی : ر.ك. فیروز آبادی .
 مجریطی (مسلمة بن أحمد ...) : ر.ك. الحکیم المجریطی .
 مجلسی (محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علی اصفهانی) : ٣٢١ ، ٤٢٩ ، ٤٣١ ، ٥٢٩ ، ٥٣٠ .
 محبّ الدین : ر.ك. أبو البقاء العکبری .
 محبوب بن قسطنطین (= آکاپیوس) : ر.ك. آکاپیوس .
 محفوظ (حسین علی ...) : ٣٠٧ ، ٣١٣ ، ٣١٥ .
 محمد (از رجال سند) : ٣٤٨ .
 محمد بن ابراهیم : ١٩٣ .
 محمد بن ابی بکر الرازی : ٣٦٩ .
 محمد بن ابی طالب أنصاری صوفی دمشقی معروف بشیخ الربوة (شمس الدین ...) : ٢٧٢ ، ٥٩ .
 محمد بن ابی العوجاء : ٢٩٢ .
 محمد أبو الفضل ابراهیم : ٤٢٤ .
 محمد بن أحمد البيروني الخوارزمي :

محمد بن داود الجراح: ۱۴۰، ۱۹۸، ۱۹۹.
 محمد بن زاهد بن حسن الكوثري: ۱۸۵ ح،
 ۴۵۲ ح.
 محمد بن زكريا رازی: ۲۵، ۲۶ م،
 ۴۸، ۱۱۸، ۱۱۹، ۲۰۸، ۲۳۷، ۲۳۸ م،
 ۲۶۸، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۸۵.
 محمد بن زياد (أبو جعفر): ۱۴۳.
 محمد سعيد العريان: ۴۳۹ ح.
 محمد بن سليمان بن علي العباسي (والی
 كوفه در زمان منصور): ۱۹۰ م، ۱۹۳،
 ۲۰۲، ۲۵۰، ۲۷۰، ۲۹۲، ۳۶۱، ۴۲۲.
 محمد صادق طباطبائي (سيد ...): ۵۳۲ ح.
 محمد صالح بن أحمد مازندراني (حسام
 الدين ...): ۳۲۰ م.
 محمد بن عبدالله ... (رسول الله) ص: ۷،
 ۱۱۶ م، ۱۲۰ م، ۱۸۹، ۱۹۱، ۲۰۲،
 ۲۲۴، ۳۱۱، ۳۱۵، ۳۴۹، ۳۶۸، ۳۸۶،
 ۴۱۷، ۴۵۵، ۴۷۲، ۵۲۷، ۵۳۱، ۵۹۰.
 محمد بن عبدالله (از رجال سند): ۳۳۵.
 محمد بن عبدالله بن أبي عيينة: ۱۴۲.
 محمد عبداللطيف النبكي: ۳۶۹ ح.
 محمد بن عبدالملك الزيات: ۱۶۴.
 محمد بن عبدوس (أبو عبدالله ...): ر.ك.
 الجهشياري.

ر.ك. أبوريحان بيروني.
 محمد بن أحمد الكوفي: ۳۸۵.
 محمد بن الأزهري: ۱۴۰.
 محمد بن إسحق: ۱۴۹، ۱۵۰.
 محمد بن إسحق النديم: ر.ك. ابن النديم
 (أبو الفرج محمد بن إسحق ...).
 محمد بن إسماعيل بخاري: ر.ك. البخاري
 (محمد بن إسماعيل بن جعفر).
 محمد الباقر (إمام ...): ۳۹۸.
 محمد باقر بن محمد تقی بن مقصود علي
 إصفهاني: ر.ك. مجلسي (محمد باقر ...).
 محمد بدر: ۱۸۵ ح، ۱۸۹ م، ۱۹۰،
 ۱۹۱ م.
 محمد تقی دانش پروه: ر.ك. دانش پروه.
 محمد جاد المولى: ۴۲۴ ح.
 محمد بن الجهم: ۸۹.
 محمد بن حبيب البغدادي: ۳۳۷ م.
 محمد بن حسن الديلمي اليماني: ۴۰۹ م.
 محمد الحسيني العلوي (أبو المعالي ...):
 ۴۹۱.
 محمد بن خالد: ۱۶۴.
 محمد بن خاوند شاه بن محمود معروف
 به «ميرخواند»: ر.ك. ميرخواند.
 محمد بن خلف بن المرزبان: ۳۶۳.

- محمد بن عبد الوهاب قزوینی : ١٥٧ ح ،
 ١٥٩ ح ، ١٦٠ ح م ، ١٦٢ ح ، ١٦٣ ح م ،
 ١٧٩ ح ، ٣٢١ ح ، ٤٣٠ ح م ، ٤٨٦ ح ،
 ٥٠٦ ح ، ٥١٦ ح .
 محمد عبد الهادی أبوریده : ٤٤٥ ح .
 محمد بن عبيد الله : ١٦٤ .
 محمد بن عطاء بن مقدم الواسطي : ١١٧ .
 محمد بن علي بن الحسين بن موسى بن بابويه
 القمي معروف به " شيخ صدوق " : ر.ك.
 صدوق [شيخ ...] .
 محمد بن علي بن عبد الله بن العباس : ٣٨٧ .
 محمد بن علي بن عبد الله الصوري : ٣٨٥ .
 محمد بن علي بن محمد حامد بن محمد
 صابر فاروقي تهانوي هندی : ر.ك.
 التهانوي (محمد بن علي ...) .
 محمد بن عمران بن موسى أبو عبد الله الكاتب
 المرزباني : ر.ك. المرزباني (محمد بن
 عمران ...) .
 محمد بن عون بن بشير : ٣٦٢ .
 محمد بن عيسى بن حمدويه : ٤٥٥ م .
 محمد بن القاسم بن مهرويه : ٣٦٢ ، ٣٨٦ .
 محمد كرد علي : ٢١٨ ح م ، ٣٦٧ ح .
 محمد بن مكحول : ١٩٤ .
 محمد محيي الدين عبد الحميد : ٢٦٩ ح ،
 ٣٦٩ ح .
 محمد مشكوة (سيد ...) : ٢٥٢ ح ، ٣٩١ .
 محمد بن معن : ٣٤٢ .
 محمد منير عبده آغا الدمشقي : ٢٥٥ ح .
 محمد نظام الدين (دكتور ...) : ٥٠٥ ح ،
 ٥١٠ ح .
 محمد بن هارون (المعروف بأبي عيسى الوراق) :
 ١٣٩ ، ٢٤١ ، ٣٦٣ ، و ر.ك. أبو عيسى
 [الوراق] .
 محمد بن يزيد النحوي : ١٩٣ ، ٤٣٧ .
 محمد بن يزيد بن عبد الأکبر
 (أبو العباس ...) : ر.ك. مبرّد .
 محمد بن يزيد المهلبی : ١٤٢ .
 محمد يوسف (دكتور ...) : ٣٨٨ .
 محمود بن عمر بن محمد ... : ر.ك. زحشری .
 محمود كاشغري : ٥٣ .
 محمود بن محمد الخضري : ٤٤٥ ح .
 المدائني : ١٤٢ ، ١٤٣ ، ٤٢٠ .
 مراد (سلطان ...) : ٣١٧ .
 مرادی : ٣٥٢ م .
 مرتضى بن داعي حسني رازی (سيد ...) :
 ٥٠٢ .
 مرتضى الحسيني اليماني الزبيدي الحنفي :
 ٣٣٠ م .

المستملی : ر.ك. أبو إبراهيم إسماعيل بن محمد ...

مسعودی [المسعودی] (أبو الحسن عليّ بن الحسين ...) : ۲۰، ۲۵، ۳۵، ۵۵، ۱۲۷ ح، ۱۲۸ م، ۱۳۳ م، ۲۹۵، ۳۵۰، ۵۱۵، ۵۲۷.

مسكويه : ر.ك. أبو علي مسكويه .
مسلمة بن أحمد بن قاسم بن عبد الله مجريطي
قرطبي أندلسي : ر.ك. الحكيم المجريطي .
مسلمة بن هاشم : ۲۴۹ ح.

مسيح (المسيح عيسى ...) : ۳۱، ۳۳ م، ۴۶، ۵۲، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۴، ۱۶۱، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۳۴، ۲۳۵ م، ۲۴۱، ۲۴۴ م، ۲۶۵، ۲۸۶ م، ۲۹۸، ۳۱۶، ۳۲۵، ۳۳۱، ۳۵۲، ۳۵۳ م، ۳۸۱، ۳۸۲، ۴۱۷، ۴۲۹، ۵۳۰، ۵۳۳، ۵۳۴ و ر.ك. عيسى ع. المسيح المصلوب (ابن الأرملة) : ر.ك. ابن الأرملة .

مسيحي : مكرّر در بسیاری از صفحات و بخصوص صفت برای تاریخ و دین و غیره آمده است .

مسيلمه : ۱۹۱ .

مشیغی : ۲۱ .

مُردیانگ : ۴۳ .

مرزبان بن رستم : ۲۰۶ .

المرزبانی (محمد بن عمران ... أبو عبید الله) :
۱۹۳ م، ۱۹۴ م، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸ م، ۳۸۶، ۳۸۷، ۴۲۱ ح، ۴۲۳ م، ۴۴۳ م.

مرقئل : ۶۰ .

مرقس : ۹۸ .

مرقیان : ۱۳۵ م.

مریقون : ۶ م، ۲۹، ۳۰، ۳۵، ۳۶، ۴۷ م، ۵۷، ۵۸ م، ۱۲۹، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۶۴، ۱۹۱، ۲۰۳، ۳۸۳ .
مرگلیوث : ۱۲۸ ح، ۱۳۷ ح، ۲۴۵ .

مرمریم : ۱۵۰، ۱۶۶ .

مروان بن محمد [الجعفی] : ۱۶۳ م، ۲۸۹ م .
مروزی : ر.ك. شرف الزمان طاهر ...

مریم (بقولی نام مادرمانی است) : ۱۶۶، ۵ .
مزدق [بن بامداد (نسخه بدل : با مارد)] :
۱۱۴ م، ۱۳۴، و ر.ك. مزدك .

مزدك : ۲۰، ۱۸۰ م، ۱۹۱، ۲۹۸، ۳۰۷ م، ۳۱۱، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۹، ۳۴۱، ۳۴۲، ۴۰۱، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۲۸، ۴۳۲، ۴۹۸ .

مساورالوراق : ۱۹۶ .

المستعصم : ۵۰۸ ح .

مصطفى البابي الحلبي : ٨٤ ح م .
 مصطفى السقا : ١٢٧ ح .
 مصطفى بن عبد الله كاتب چلبى : ر.ك.
 حاجى خليفه .
 المطرّزى [أبو الفتح (و أبو المظفر) ناصر
 (يا ناصر الدين) بن عبد السيّد أبى المكارم
 ابن على ...] : ٣٠٧ ، ٤٠١ .
 مطهر بن طاهر المقدسى : ٤٧ ، ١٤٤ ،
 ١٨٢ ، ٥٠٥ ، ٥٠٦ .
 مطيع بن إياس [الكنانى] : ٩٢ م ، ٩٤ م ،
 ١٢٣ ، ١٣٨ م ، ١٣٩ م ، ١٤٠ ، ١٨٣ ،
 ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٨ ، ٢٧٠ ، ٢٩٢ ، ٣١٩ ،
 ٣٨٦ ، ٣٨٧ ، ٣٨٨ ح ، ٤٢٠ ، ٤٢١ م ،
 ٤٢٢ م ، ٤٢٣ ، ٤٤٣ م ، ٤٤٤ م .
 معبد الجهنى : ٢٨٩ .
 المعتصم (خليفة عباسى) : ١٥٩ ، ١٨٩ ،
 ٣٤٢ ، ٥٠٨ م .
 المعذل بن غيلان : ٣٥٤ م ، ٣٦٣ م .
 معز الدولة : ٢٠ ، ١٦٣ .
 معن بن زائدة [بن عبد الله بن زائدة بن
 مطرب بن شريك بن عمرو الشيبانى] : ٩٢ ،
 ١٤٠ ، ١٩٠ ، ٢٠٢ ، ٢٥٠ ، ٤٢٢ .
 مغ [مشعب (=سيمون)] : ٣٥ .
 مفتى الثقلين : ر.ك. ابن كمال پاشا .
 مفصل بن عمر الجعفى : ٧٤ م ، ٣٢١ ، ٤٢٩ م ،
 ٤٣٠ م .
 مقاتل بن سليمان : ٢٣٥ .
 المقتدر بالله (خليفة عباسى) : ١٦٣ ، ٤٤١ .
 مقدسى (شمس الدين أبو عبد الله محمد بن
 أحمد بن أبى البكر البنا المقدسى الحنفى
 المعروف بالبشارى) : ٣٣ ح .
 مقدسى : ر.ك. مطهر بن طاهر المقدسى .
 المقدسى : ر.ك. كورلس ...
 مقرئى [المقرئى] (تقى الدين أبو
 العباس أحمد بن على ...) : ٣٠٤ م .
 المقفع عبد الله بن الفارس (?) صاحب الكليّة
 العربيّة ... : ٥٢٣ ، ر.ك. عبد الله بن المقفع .
 مقلاص : ١٥٩ م .
 مكحول : ٢٨٩ .
 ملا صالح مازندراني : ر.ك. محمد صالح
 بن أحمد ...
 ملا عبد الرزاق لاهيجى : ر.ك. عبد الرزاق ...
 ملك الحيرة : ٢٩٥ .
 ملكه ندمر : ١٧ .
 ملك الشعراء بهار (محمد تقى) : ٤٩٩ ح .
 ملك الصين : ١٦٣ .
 ملكه سكان (زن سكان شاه) : ١٢ .
 مناندر (Menander) : ٣٥ م .
 منبّه بن الحجاج : ٣٣٧ .

مصطفى البابي الحلبي : ٨٤ ح م .
 مصطفى السقا : ١٢٧ ح .
 مصطفى بن عبد الله كاتب چلبى : ر.ك.
 حاجى خليفه .
 المطرّزى [أبو الفتح (و أبو المظفر) ناصر
 (يا ناصر الدين) بن عبد السيّد أبى المكارم
 ابن على ...] : ٣٠٧ ، ٤٠١ .
 مطهر بن طاهر المقدسى : ٤٧ ، ١٤٤ ،
 ١٨٢ ، ٥٠٥ ، ٥٠٦ .
 مطيع بن إياس [الكنانى] : ٩٢ م ، ٩٤ م ،
 ١٢٣ ، ١٣٨ م ، ١٣٩ م ، ١٤٠ ، ١٨٣ ،
 ١٩٣ ، ١٩٤ ، ١٩٨ ، ٢٧٠ ، ٢٩٢ ، ٣١٩ ،
 ٣٨٦ ، ٣٨٧ ، ٣٨٨ ح ، ٤٢٠ ، ٤٢١ م ،
 ٤٢٢ م ، ٤٢٣ ، ٤٤٣ م ، ٤٤٤ م .
 معبد الجهنى : ٢٨٩ .
 المعتصم (خليفة عباسى) : ١٥٩ ، ١٨٩ ،
 ٣٤٢ ، ٥٠٨ م .
 المعذل بن غيلان : ٣٥٤ م ، ٣٦٣ م .
 معز الدولة : ٢٠ ، ١٦٣ .
 معن بن زائدة [بن عبد الله بن زائدة بن
 مطرب بن شريك بن عمرو الشيبانى] : ٩٢ ،
 ١٤٠ ، ١٩٠ ، ٢٠٢ ، ٢٥٠ ، ٤٢٢ .
 مغ [مشعب (=سيمون)] : ٣٥ .
 مفتى الثقلين : ر.ك. ابن كمال پاشا .
 مفصل بن عمر الجعفى : ٧٤ م ، ٣٢١ ، ٤٢٩ م ،
 ٤٣٠ م .

المنذر : ٢٩٥ م .

منصور [المنصور - خليفة عباسي] : ١٠٣ ،

١١٥ ، ١٢٧ ، ١٣٨ ، ١٣٩ ، ١٤٠ ،

١٩٠ ، ١٩٣ ، ٢٠٢ م ، ٢٨٠ ، ٢٩٢ ،

٢٩٣ ، ٣٤٢ ، ٣٤٣ ، ٤٢٣ م .

المنصور بالله (خليفة وإمام فاطمي) : ٤١١ .

منصور [صناديقي] : ٢٢٥ .

منقذ بن زياد الهلالي : ١٩٤ .

منقذ بن عبد الرحمن : ٤٢١ .

منوهميد : ٤٢ .

موچی (موزك - معلم مانوي) : ١٩ .

مودود بن مسعود : ٢١٦ ح م .

موراسپند : ٤٠ .

موزهايم (Mosheim) : ٣ .

موزك (هموزاك - معلم يارسل) : ١٩ ، ٤٩ .

موسى (يغمبر يهود) : ٤٧ ، ٥٧ م ، ٥٨ م ،

٨٨ ، ٩٣ ، ١١٥ ، ١١٦ م ، ١١٧ م ، ١٢٠ م ،

١٧٨ ، ١٩١ ، ٢٣٣ م ، ٢٤١ ، ٢٩٠ ، ٢٩٨ ،

٣٧٧ ، ٤٢٩ ، ٥٠٢ م ، ٥٣٠ .

موسى بن جعفر (إمام ...) : ٧٤ ح .

موسى الهادى بن محمد المهدى بن أبى جعفر

المنصور بن محمد بن على بن عبد الله بن عباس

ابن عبد المطلب : رك . الهادى (خليفة

عباسي) .

موشا : ٤٨٧ م .

موصلى (عبد الباقي أفندي) : ٢٤ .

موفق الدين أبو العباس أحمد بن قاسم بن

أبى أصيبعة سعدى خزر جى : رك . ابن أبى

أصيبعة .

مولر (F. W. K. Muller) : ٥٦ .

المهدى محمد بن أبى عبيد الله : ٣٤٠ .

مهدى (المهدى - خليفة عباسي) : ٢٠ ،

١٠٥ م ، ١١٥ م ، ١١٦ م ، ١١٧ م ، ١٢٧ ،

١٣٩ م ، ١٤٦ م ، ١٦٤ ، ١٧٨ ، ١٨٣ ،

١٩٦ ، ١٩٩ م ، ٢٢٣ ، ٢٦٣ ، ٢٦٤ م ،

٢٦٩ ، ٢٧٠ ، ٢٧٤ م ، ٢٧٨ ، ٢٧٩ ،

٢٨٠ م ، ٢٨١ ، ٢٨٩ ، ٢٩٠ ، ٢٩٣ م ،

٢٩٤ م ، ٢٩٥ م ، ٢٩٦ ، ٣١٩ ، ٣٣٩ م ،

٣٤٠ ، ٣٤٢ ، ٣٦١ م ، ٣٦٢ ، ٣٦٣ ،

٣٨٦ م ، ٣٨٧ ، ٤٠٣ م ، ٤٠٧ ، ٤٢٠ ،

٤٢١ ، ٤٢٢ ، ٤٢٣ ، ٤٢٦ ، ٤٣٢ ، ٤٣٧ ،

٤٣٨ ، ٤٤١ ، ٤٥٥ م ، ٥٢٣ .

المهدى محمد بن عبد الله : ٤٢٣ .

المهدى لدين الله أحمد بن يحيى المرتضى

بن أحمد بن المرتضى بن أحمد بن مفضل

ابن منصور بن المفضل بن الحجاج بن على

ابن يحيى بن القاسم بن يوسف بن الداعي بن

يحيى المنصور ابن أحمد الناصر ابن الامام

- الهادى إلى الحقّ يحيى بن الحسين بن
 القاسم بن إبراهيم بن إسماعيل بن إبراهيم
 ابن الحسن بن الحسن بن علىّ ابن أبى طالب:
 ر.ك. أحمد بن يحيى بن المرتضى.
 مهر : ١٥٨ ، ١٥٩ .
 مهربان بن رستم (اسپهبد) : ٥٣٥ .
 مهر سپند : ٤٠ .
 مهر شاه (والى ميسان) : ٨ .
 مهران (M. A. E. Mehren) : ٢٧٢ ح .
 مهر يزد : ٢١ ، ٤١ ، ٤٢ .
 ميتر : ٢١ ، ٤٢ .
 ميدانىّ (أبو الفضل أحمد بن محمد ...) :
 ٢٣٩ م .
 ميرخواند : ٥٢٥ م .
 ميس (اسم مادرمانى) : ١٥٠ ، ١٦٦ .
 ميكائيل : ٢٥ ، ٦٠ ، ٦٢ .
 ميلاس الرازى : ٣٨٣ .
 ميمون بن ديسان القدّاح الأهوازى الثنوى :
 ٤٠٩ ، ٤١٠ م .
 مينگانا [ا.] (A. Mingana) : ٣٣٨ م .
 مينورسكى (W. Minorsky) : ٢٣٨ ح ،
 ٤٨١ ح .
 ن
 ناسوليس : ٤٧٤ ح .
- النّاصر للحقّ : ٤١٣ م .
 نافع : ٤٣٥ م .
 نبيه بن الحجاج : ٣٣٧ .
 نجرانىّ (الزّاهب النجرانىّ الوارد من بلد
 الصّين ...) : ١٦٦ .
 نجم الدّين إبراهيم بن هاشم النّيلى : ٢٧٧ ح .
 نحشبط : ٣٩ .
 نرسور : ٦٠ .
 نرسى : ١٨ .
 نرسيس : ٢٦ .
 نريسف : ٢١ ، ٤٠ .
 نريشخ : ٤٠ .
 نريمان : ٢٢ ، ٣٦ م .
 نرّيميك (يميك) : ٦١ .
 النّسائى : ٤٢١ ، ٤٧٣ .
 نستيقوس : ٦٠ .
 نشوان حميرى : ٥٩ ، ٤١٢ ، و.ر.ك.
 أبوسعيد نشوان ...
 نصر بن هرمز السمرقندى : ١٥٩ .
 نصير الدّين طوسى : ٢٤ م ، ٥٣ ح ، ٤٦٥ ح .
 النّضر : ٩٠ .
 النّضر بن الحارث بن كلدة (أخو بنى عبدالدار) :
 ٣٣٧ م .
 النّظام : ١٨٦ م ، و.ر.ك. إبراهيم بن سيّار

- نظامی گنجوی : ۵۰۱ .
- نعمان بن أبی العوجاء : ۱۶۳ .
- النعمان بن المنذر : ۹۷ .
- نعمت الله [بن عبدالله بن محمد بن حسین موسوی شوشتری جزائری] (سید...) :
- ۴۳۳ ، ۴۳۲ .
- نلسدئل : ۲۵ .
- نمرائل : ۴۳ م .
- نمرئیل : ۲۵ .
- نمرود : ۱۸۱ .
- النوبختی : ۲۵۵ ، ۲۸۷ ، ۳۴۶ م .
- نوح (النبی) : ۵۷ ، ۱۴۵ ، ۲۴۴ ، ۳۰۱ ، ۴۱۷ .
- نوح زاد گک (مترجم زبان فارسی مانی - بیریانی : بارنوح) : ۱۲ .
- نوح بن منصور بن نوح بن نصر سامانی (= نوح ثانی) : ۱۲ .
- نورالدین (یا سدیدالدین) محمد بن محمد ابن یحیی بن طاهر بن عثمان العوفی البخاری الحنفی : ۵۰۵ ، ۵۰۶ ح .
- نوشیت (نام مادر مانی بر حسب بعضی مآخذ) : ۵ ، ۳۸۰ م .
- نوشیروان [بن قباد] : ۴۱۸ ، ۴۳۲ ، و رک. به أنوشروان .
- نولدکه (Th. Noldeke) : ۹ ، ح م ، ۱۱۴ ح .
- النووی : ۳۴۲ ، ۴۷۳ ، ۴۶۸ .
- النویری [نویری] (شهاب الدین أحمد بن عبدالوهاب بن محمد بن عبدالدائم بکری تیمی قرشی معروف به نویری کندی) :
- ۲۷۵ م .
- نیبرگ (H.S.Niberg) : ۳۱ ، ۱۰۶ ح م .
- نیریوسنهه : ۴۰ .
- نیسدئل : ۶۰ .
- نیکلسون (R. A. Nicholson) : ۲۲۲ ح ، ۲۲۳ ح ، ۲۲۵ ح .
- نیکوئوس : ۵۷ ، ۴۴۲ ح .
- و
- الوائق (خلیفه عباسی) : ۱۸۹ .
- واحدی (أبو الحسن علی بن أحمد بن محمد ابن علی بن متویه الواحدی التیسابوری) :
- ۳۵۷ م ، ۴۳۳ .
- واصل بن عطاء الغزال (أبو حذيفة) : ۷۶ ، ۱۹۷ م ، ۱۹۸ م ، ۲۹۰ م ، ۳۶۰ م .
- والبة بن الحباب (أبو أسامة... الأسدی الکوفی) : ۹۲ م ، ۹۴ م ، ۱۳۸ ، ۱۹۴ ، ۳۸۸ ، ۴۲۰ ، ۴۲۱ .

ھ

ہابیل : ۴۳، ۵۹، ۱۵۴، ۱۵۵ م .
 الہادی [باللہ] (ہادی = موسیٰ بن محمد
 المہدی ... خلیفہ عباسی) : ۱۱۵، ۱۱۶ م،
 ۱۴۶، ۱۴۷، ۲۶۴، ۲۷۹، ۲۹۵، ۴۳۲،
 ۴۵۵ م، ۵۲۳ .
 ہاروت : ۳۶۲ .
 ہارون (ہرون) الرشید : ۲۰، ۱۱۷، ۲۰۰،
 ۲۴۶، ۲۶۴، ۲۶۱، ۲۶۵، ۲۹۴، ۵۰۲ .
 ہارون (ہرون) بن معروف : ۴۳۵ .
 ہالون (Haloun) : الف .
 ہجویری (أبو الحسن علی بن عثمان بن
 أبی علی الجلابی الہجویری الغزنوی) : ۴۹۴ .
 ہرماس (غلام عیسیٰ) : ۵۷ .
 ہرماس (یا ہرمیاس - یکی از تلامیذمانی)
 ۱۱ ح .
 ہرمز (= ہورمزد) : ۳۳۸ .
 ہرمز (بن شاپور بن آردشیر) : ۱۱ م، ۴۸،
 ۶۱، و، یا، ۱۰۳، ۱۴۵، ۱۸۱ م، ۲۰۵،
 ۲۵۹ ح، ۴۷۹، ۴۷۹، ۴۹۵، ۵۱۳ م،
 ۵۳۴ م .
 ہرمزد : ۱۱۴، ور . ک . ہرمز .
 ہرمز (دوم) [بن فرسی بن بہرام بن اورمزد
 بن شاپور آردشیر بن ساسان] : ۱۸، ۵۲۲،

الوالبی : ۹۴ م .

والنتین (Valentin) : ۳۵ .

والنتین ژو کوفسکی : ۴۹۴ .

والنتی نیان اول : ۱۸ .

وحید دستگردی : ۵۰۱ ج .

الوراق : ۲۴۴ .

الورسانی : ر . ک . أبو حاتم أحمد بن

حمدان . . . و أبو حاتم رازی .

ورہاران (نسخہ بدلی است از وہواران) :

۳۸۳ ح .

وزندنک [O.G.von Wesendonk] : ۵۶ .

وستنفلد : ۲۶۲ ح، ۲۶۵ ح، ۴۰۲ ح .

الولید بن عبدالملک : ۱۵۸ .

الولید بن المغیرۃ المخزومی : ۳۳۷ .

الولید بن یزید [بن عبدالملک = ولید ثانی] :

۲۰، ۱۳۸ م، ۱۹۳ م، ۱۹۴ م، ۲۱۹ م،

۲۲۵ م، ۲۴۸، ۲۴۹ م، ۲۵۱، ۲۶۱،

۲۸۱، ۲۹۳، ۳۸۶، ۴۲۱ .

ویت (Wiet) : ر . ک . گاستن ویت .

ویدن گرن (Geo. Widengren) : ۳۱،

۵۶ .

ویلہلم انسلین (Wilhelm Enslin) : ر . ک .

انسلین .

ویلیام کورتن (Rev. William Cureton) :

۲۴۰ ح .

ی

- یاربوقا (حکیم ...) : ۲۵ .
 یارشاطر (دکتر ...) : ۳۷۳ ح م .
 یاقوت حموی : ۱۲۸ ، ۲۱۸ م ، ۲۶۲ م .
 یحیی بن اکثم : ۱۸۹ .
 یحیی بن بشر نهاوندی : ۲۵۶ .
 یحیی بن حصین : ۳۸۷ ، ۴۲۱ .
 یحیی بن خالد برمکی : ۲۴ ح ، ۱۰۱ ح .
 یحیی بن زکریاء : ۶ ، ۳۲ م .
 یحیی بن زیاد بن عبیدالله بن عبدالله الحارثی :
 ۱۳۲ ، ۱۳۸ ، ۱۴۳ ، ۱۸۳ ، ۱۹۳ ، ۱۹۴ ، ۱۹۶ ،
 ۱۹۸ م ، ۱۹۹ ، ۲۲۴ ، ۲۷۰ ، ۲۹۲ ، ۳۰۹ ،
 ۳۱۹ ، ۳۸۶ ، ۳۸۷ م ، ۴۲۱ ، ۴۲۲ ، ۴۲۳ ،
 ۴۴۴ م .
 یحیی بن سعید بن بطریق أنطاکی : ۱۲۳ .
 یحیی بن علی : ۱۹۶ ، ۱۹۸ ، ۳۶۰ .
 یحیی مهدوی (دکتر ...) : ۳۷۲ م .
 یحیی النحوی : ۲۰۶ .
 یحیی بن النعمان النصرانی : ۲۰۵ ، ۵۳۴ ،
 یزدان : ۱۶۴ ، ۱۸۲ ، ۱۹۷ ، ۳۰۸ ، ۳۸۸ ،
 ۴۱۶ ، ۴۶۴ ، ۴۷۰ ، ۴۷۴ ، ۴۷۵ ، ۴۸۴ ،
 ۴۸۹ ، ۵۰۳ ، ۵۰۴ ، ۵۳۱ .
 یزدان بن باذان : ۱۱۵ م .
 یزدان‌بخت : ۱۵۹ ، ۱۶۴ م ، ۱۷۳ ، ۱۷۷ ،
 ۱۷۹ م ، ۲۰۵ ، ۳۰۱ ، ۴۹۲ ح ، ۵۳۴ .

هرمس : ۵۷ ح ، ۶۱ ، ۳۱۱ .

هرمس مثلث (Hermes Trismegistus) :

هرمیاس (یکی از تلامیذمانی) : ۱۱ ح م .
 ۵۷ .

هستنگس : ۳۶ .

هشام (شاید هشام بن الحکم) : ۱۸۹ .

هشام (شاید هشام بن الحکم) : ۴۳۱ .

هشام بن الحکم : ۱۰۱ م ، ۱۰۲ م ، ۱۴۸ ،
 ۳۲۱ ، ۳۲۷ ، ۳۹۹ ، ۴۴۰ .

هشام بن عبدالملک : ۱۶۳ م .

هگمونوس (Hegemonius) : ۲ ، ۵۷ .

هموزاک (رسول - معلم و مؤثرک) : ۴۹ .

هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبی
 نخجوانی : ۴۰۳ ح .

هنری کریبن : ۲۵۲ ح .

هنینگ (W. Henning) : ۵ ، ۱۷ ، ۲۳ ،

۲۵ ، ۵۳ ، ۵۶ ، ۵۷ الف م ، ب م ، د ،

و م ، ز م ، ی م ، یا م ، یب م ، یج م .

هوتسما (Houtmsa) : ۱۰۳ ح .

هورمز : ۴۷۱ .

هیپارخ : ۱۷ .

الهیثم بن عدی : ۱۴۳ ، ۱۹۸ .

هیگینس (Martin z. Higgins) : یب .

هیورث دن (J. Heyworth Dunne) :

۳۵۴ ح .

- یزدجرد : ۲۰۳ :
- یزید بن الفیض (کاتب المنصور) : ۹۲، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۲۷، ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۸۰، ۴۲۰، ۴۲۱ .
- یزید بن مزید الشیبانی : ۱۹۹ .
- یزید بن الولید : ۱۹۳ .
- یستاسف : ۱۶۱ .
- یعقوب (معادل سام نریمان) : ۳۶ .
- یعقوب بن إسحق الکندی : ۳۹۱ .
- یعقوب بن داود (وزیر مهدی خلیفه عباسی) : ۱۰۵، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۹۰ م، ۲۹۱، ۳۶۱ م، ۳۶۲، ۴۲۶ م .
- یعقوب بن الفضل بن عبدالرحمن بن عباس بن ربیع بن الحارث بن عبدالمطلب : ۱۱۵ م، ۱۱۶ م، ۲۹۵، ۴۵۵ م .
- یعقوبی (أحمد بن أبی یعقوب إسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح کاتب عباسی معروف به یعقوبی) : ۲، ۱۰، ۲۵، ۵۵، ۱۰۳ م .
- یقطین بن موسی ، ۱۱۵، ۱۴۶ .
- ینبوشاد (حکیم ...) : ۲۵ .
- یواسف : ۶۱ .
- یوحنا : ۲، ۹۸، ۱۷۷، ۲۳۴ .
- یوحنا دمشقی : ۲ .
- یوزوروس : ۳۰۸ .
- یوراسف : ۱۹۱ .
- یوسف اعتصامی : ۴۷۹ ح .
- یوسف الیان سرکیس : ۲۱۸ ح .
- یوسف بحرانی : ۲۴۲ .
- یوسیت (نام مادرمانی بموجب بعضی مآخذ) : ۵، ۳۵۰ .
- یوشع فنکل : ر . ک . فنکل (یوشع) .
- یولیا : ۱۸ .
- یونس بن هارون : ۹۱ .
- یونس بن أبی فروة : ۹۲، ۹۳، ۱۰۰، ۱۱۷ م، ۱۹۴ م، ۲۴۶، ۴۱۷، ۴۲۱ .
- یونس بن حبیب : ۲۲۲ .
- یونس الختلی : ۴۲۲ .
- یونس بن عبدالرحمن : ۳۲۰ .
- یونس النحوی : ۳۶۱ م .
- یهودا : ۱۶۱ .
- یهودای اسخریوطی : ۳۷ .

فهرست اعلام أمم و قبائل وطوائف و طبقات و أيام و سلسله ها

ا

أهل الصين : ١٢٩ ، ١٤٥ ، ٢٣٨ .

ايدى قوت : ٥١٦ .

ايرانيان : ٦٢ ، ٣٥ .

ايفور : ١٩ م ، ٥١٦ م ، ٥١٨ .

ايفوران : ٥١٦ .

ايفورى (خط ...) : ٥١٨ .

ب

بابلي ها : ٣٠ .

بخشيان : ٥٣ ح .

برامكه : ٧٦ .

برمكيان : ٩٢ .

البطار كه : ١٢٥ .

بنو أبى عبيد الله : ٣٣٩ .

بنو الأ فطس : ٢٥٩ .

بنى أميه : ٩١ ، ٩٢ ، ١٣٧ ح ، ١٣٩ ، ١٦٢ .

٢٨٩ ، ٤٢٦ .

بنى بكربن وائل : ٩١ .

بنى الحكم : ٢٨٩ .

بنى سواة بن عامر بن صعصعة : ٩١ .

آراميهها : ٦ .

آل الجعد : ١٦٣ .

آل سليمان بن على : ٣٦٢ .

الأ تراك : ٢٣٨ ، ٢٣٩ .

أئمة لغت : ٣٩٤

اجارى : ٢٠ .

الأ زد : ٢٩٠ ، ٣٦٠ .

الأ ساقفة (أساقفه) : ١٢٤ م ، ١٣٥ ، ٢٨٦

٣٨٣ ، ٣٨٤ .

الأ ساقفة الارثود كسية ١٢٤ م .

اسد : ٣٦٨ .

أشكاني (خاندان ...) : ٦ .

أشكانيان (دودمان ...) : ٥ ، ٢٨ .

الأ شكانيّة : ٢٠٥ م .

أطبّاء مسيحي : ١٢٣ .

او سرئن (دولت ...) : ٥٧ .

اوينفور : ١٩ م .

أهل البصرة : ١٣١ .

أهل خراسان : هـ .

بنى العباس : ٩١، ٩٢، ١٠٠، ١٦٣، ٣٨٩.

بنو عبدالدار : ٣٣٧.

بنى هاشم : ١٠٣، ١١٥ م.

پ

پارتيها ٥، ٣٣٨.

ت

تاتار : ٥١٦.

أترك (ترك) : ٢٠ م، ١٢٩ م، ١٤٥، ٢٤٦.

٢٦٥، ٣٣١.

تركها : ٢٠، ٥٣.

التغزغز : ١٥٣.

التغزغزية : ٩٨.

تميم : ٢٤٥ ح.

چ

چغانيان (سلسله ...) : ١٩.

چينىها : ١٩ ح.

ح

حسكايه : ٥، ١٤٩، ١٦٦.

الحكماء : ١٣٣.

خ

خلفاء عبيدى مصر : ٢٨٥ ح.

د

دولة بنى العباس : ١٦٣.

الدولة العباسية : ١٦٤.

الديلم : ١٤٧.

ر

الروم [روم] : ١٠، ٥٧، ٩٣، ١٢٥ م،

١٢٦ م، ١٣٤، ١٩٥، ٤٥٥.

روميها : ٧٥.

الرهبان : ١٠٠.

س

ساسانيان : ٩، ٢٠، ٢٢، ٢٨، ح، ط م

يب : ٤٨٦، ٥٢٧.

الساسانية : ١٣٤، ٢٠٣، ٢٩٤.

السريانيون : ٣٧٣.

سغديان : ٣٧٣.

سكا : ١٢.

سمعان : ٢٤٥ ح.

ط

طائفة ماندائي : ٣٢.

الطغزغز : ٢٠، ١٢٩.

الطفيليين : ٤٤ م.

ع

عباسيان : ٩١ ح، ٣٥٤ ح.

العجم (عجم) : ٣٧٣، ٤٢٠، ٥١٣.

عوام الهند : ١٢٩.

العرب (عرب): ۵۹، ۱۰۲، ۱۴۳، ح ۱۶۲،
۱۹۵، ۳۱۲، ۲۵۹، ۳۰۷، ۳۴۳، ح ۳۷۳،
۳۹۴، ۳۹۸، ۴۰۱، ۴۰۴، ۴۰۸، م ۴۲۰،
۴۲۶، ۴۲۸، ۴۵۹، ۵۲۴.

ف

الفرس: ۱۲۳، ۱۳۰، م ۱۳۴، ۱۶۲، م،
۲۵۹، ۲۶۰، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۷۶، م ۲۹۴،
۲۹۷، ۲۳۹، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۷۳، ۳۸۱،
۳۸۳، ۴۵۴، م ۴۵۹، ۴۷۱، م.

فرنگیها: ۱

فریغونیان: ۴۸۱، ح.

فقهاء: ۱۰۱، ۳۴۲، ۴۵۹، م، فقیهان: ۱۱۴.

فقیهان: ۱۱۴.

الفلاسفة: ۱۳۰، ۱۳۳، م ۱۸۶، ۲۰۶،

۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۶۷، ۲۸۵، ۳۹۵،

۳۹۶، ح ۴۵۲، ۴۵۶، ۴۵۹، ۴۶۱، م،

۴۷۱، ۵۰۳.

ق

القبط: ۳۰۴.

قرغیزها: ۱۹.

قریش: ۵۹، ۱۰۲، ۱۲۹، ۱۴۶، ۲۴۷،

۳۳۷، ۳۴۵، ح.

قوم اسرائیل: ۳۵.

قوم ماندائی: ۳۰، ۳۳.

قوم لیدی: ۱۸.

ک

کمسر کان (خانواده کمسر کان که ظاهراً

مادرمانی از آنها بوده): ۶.

الکوفیین: ۳۸۸.

ل

لغویان: ۱۰۱.

م

متکلمین: ۱۶۳، ۳۹۶، ح.

المتنبّئين: ۹۸، ۱۹۱، ۲۰۳، ۲۰۶.

المشائین: ۴۵۹.

مصريان: ۳۰، ۵۱۹.

مغول: ۱۸، ۵۲۴.

مغولان: ۵۱۶، ۵۱۷، م ۵۱۸.

مفسّرین دین مانی: ۱۱، ح.

ملوك التّرك: ۱۶۲.

ملوك عجم: ۵۰۵.

ملوك فارس: ۲۲۲.

ملوك الفرس: ۲۹۸.

منجّمان: ۴۹.

المنجّمين: ۹۹.

منجّمين بابل: ۵.

میسانی ها: ۳۳، م.

ي

يونان : ٣٠ .
يونانيان : ح ، ٥٧ ، ٤١ ، ٦١ .
اليونانية : ٢١٣ .
اليونانيون : ٣٧٤ .

يوم أحد : ٣٣٧ .
يوم بدر : ٣٣٧ .

٣

فهرست أعلام اماكن

ا

آنطيوخيا : ٣٣ ح .
احواز الزنج : ١٣٣ .
إدارة الطباعة المنيرية : ٢٥٥ ح .
ادس (اورفه) : ٤ .
إدسا : ٥٦ ، ٢١ ، ور . ك . اورفه .
اديب (= آديابن) : ١٠ ح .
اربيل : ٢٦٩ ح .
أرض بابل : ٥٣٣ ، ور . ك . بابل .
أرض الروم : ٢٤٤ .
أرض الصين : ٤٨٥ ح ، ور . ك . الصين .
أرض فارس : ٥٣٣ ، ٢٤٤ .
أرض المشرق : ٥٥٤ ح .
أرض مغرب : ٥٣٣ .
أرض الهند : ٢٤٤ ، ور . ك . هند .

آديابن (اديب) : ١٠ ح .
آذربايجان : ١٢٨ ح ، ٥٠٨ ، ور . ك .
آذربايجان .
آسيا : ط .
آسيای غربی : ٣٠ ، ٣٣ .
آسيای مرکزی : ١٠ ، ١٨ ، ٢٠ .
آفريقا : ١٨ ح .
آفريقای شمالی : ١٨ .
آکادمی علوم باوير : يب .
آلغا (خرابه ...) : ٣ ح .
آلمان : ٣ ، ٣٠٢ .
آمستردام : ٣ .
آمل : ١١٤ ح .

أهواز (الاهواز) : ١١، ٣٢، ٩٥، ١٧٧،
٢٧١، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٨١، ٣٨٣.
ايران : ١، ٨، ١٠، ١٩، ٢٠، ٢١،
٣٢، ٣٣، ٣٦، ٣٧، ١٢٨، ٣٦٥،
٣٦٩، ٤٨٦، ٤٨٩،
ايران زمين : ٥٢٦.
ايران شهر : ٢١٢.

ب

باب حرب : ٢٥٥، ٣٨٥،
باب السراق : ٢٠٥.
باب السوس : ٣٨٣.
بايل : ٥، ٦، ٧، ١١، ١٢، ٢٠، ٣٢، ٣٣،
٥٦، ٥٧، ٦١، ١٢٨، ١٣٤، ١٥٠، ١٥٨،
١٦٣، ١٦٤، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥،
٣٥١، ٣٨١، ٥٠٩، ٥٣٣.
باب ماني (باب الماني) : ١٠٣، ١١٤،
١٨٣، ٢٦٠، ٣٤٤، ٥١٤، ٥٣٤.
باب النصر (دراقاهرة) : ٢٩٤.
بادرايا : ١٥٠.
باكسايا : ١٥٠.
بخارا : ٢٤٥، ٢٦٥، ٥١٨،
برلين : ٤، ١٧، ١٣٦، ٢٩٩، ٣٠٢،
٣٥٧، ٣٧٦، ٤٣٣.

ارمينية الصغرى : ٢٧٠،
ارمنستان : ٤، ٣٤.
أروبا : ٤٠٣،
إسباني : ١٨، ٣٦.
استانبول : ١٢١، ١٤٧، ٣٤٦،
٣٧٥، ٤١٤، ٤٧٤، ٥٠٠،
استوكهولم : ٥٩.
إسفرين : ١٨٥،
إسكندريه (الاسكندرية) : ٣٣، ٣٥، ١٢٤،
١٢٤، ١٣٤، ١٣٥، ٢٨٦،
إصفهان : ١٣٧، ١٣٩، ٣٤٥،
إقليم التفاح : ٢٧٣،
إقليم العيشية : ٢٧٣،
اكسفورد : ١٢٣،
أنجمن ايران شناسي : ٦٣،
أنجمن بين المللي مستشرقين : ١١٨،
أندلس : ٢٣٧، ٢٦٠، ٣٧٠،
أنستيتو ايران و فرانسه : ٢٥٢،
أنطاكية : ١٨، ٣٥، ١٣٥،
اورخون (شمال مغولستان) : ١٩،
اورشليم : ١١، ٤٥،
اورفه (= ادس - إدسا) : ٤، ٢١، ٣٥،
٥٦، ٥٧،
اوزالوم (Uzalum) : ٢.

برومیا (بعقیده هنینگ مردینو مصحف

آن است) : ۵۰ .

بریتیش میوزیوم : ۳۷۶ م .

بصره (البصرة) : ۱۳۱ ، ۱۳۵ ، ۲۲۴ ،

۲۶۰ م ، ۲۷۰ م : ۲۹۰ م ، ۳۴۷ ، ۳۶۰ ،

۳۶۱ ، ۳۶۲ م ، ۳۶۸ ، ۳۸۵ ، ۴۲۲ م ،

۴۲۵ ، ۴۲۶ : ۴۴۰ ، ۴۶۹ .

بطائح (البطائح) : ۳۳ ، ۱۳۵ ، ۱۵۰ ،

۱۶۴ ، ۱۶۷ .

بطررز بوغ : ۲۷۲ ح .

البطیحة : ۲۷۰ ، ۲۹۱ ، ۳۶۱ م ، ۳۶۲ م ،

۴۲۶ م .

بعلبك : ۳۰۴ .

بغداد : ۲۰ ، ۱۰۱ ، ۱۱۴ ح ، ۱۱۵ ، ۱۲۸ ،

۱۳۱ ، ۱۳۷ ح ، ۱۹۲ ح ، ۲۶۶ ، ۲۷۹ ،

۲۸۱ ، ۳۸۲ ، ۳۵۶ ، ۳۶۸ م ، ۳۸۵ ، ۳۸۶ ،

۴۰۲ ، ۴۲۲ ، ۴۳۳ ، ۴۴۴ ح ، ۴۹۲ ح .

بلادالفرس : ۲۰۳ .

بلخ : ۱۹۰ ، ۱۶۲ .

بلغارستان : ۳۶ .

بمبئی : ۴۳۲ ، ۵۲۵ ح ، ۵۲۷ ح .

بنات النعش : ۲۰۷ .

بنجیکٹ : ۲۰ .

بوز نطیا : ۱۳۴ .

بوسنه (Bosnie) : ۳۶ .

بولاق [مصر] : ۱۲۸ ح ، ۱۲۷ ح ، ۲۵۲ ح

۲۵۵ ح ، ۲۶۰ ، ۲۹۴ ، ۲۹۶ ح ، ۳۰۴ ح

۳۱۸ ح ، ۳۳۳ ح ، ۳۵۵ ح ، ۴۰۸ ،

۴۶۸ ح ،

بهشاپور : ۱۱ .

بیروت : ۱۲۳ ، ۲۳۷ ، ۲۷۰ ح ، ۲۸۰ ح

۳۵۰ ح ، ۳۵۶ ح .

بین النهرین : ۶ ، ۱۱ ، ۲۰ ، ۲۹ ، ۳۰ م ،

۳۲ م ، ۳۳ م ، ۳۴ ، ط م .

پ

پاریس : ۱۲۸ ح ، ۱۴۴ ح ، ۱۸۲ ح ، ۲۰۸ ح ،

۳۳۵ ح ، ۳۵۰ ، ۳۸۰ ح ، ۴۵۳ ح ، ۴۹۲ ح .

پترسبورگ : ۵۵ .

پرگالیا : ۱۲ ح ، ورك . پرگلیا .

پرگلیا : ۱۱ .

ت

تارم (حوضه ...) : ۳ .

تبت (التبت) : ۲۰۶ م ، ۵۱۱ .

تبریز : ۴۲۸ ح ، ۵۱۹ ح ، ۵۲۰ ح ،

۵۲۹ ح .

تختگاه عیسی : ۵۰ .

ترکستان : ۲۰ ، ۲۶۲ م ، ۵۱۱ ، ۵۱۳ ،

۵۲۵ ، ۵۲۷ .

جوخی (بعقیده هنینگ کوئی مصحف
آن است) : ۵۰ .

چ

چین : ۱۹ م ، ۲۰ ، ۵۳ ، ۱۲۸ ، ۴۸۱ ،
۴۸۲ م ، ۴۸۳ ، ۴۸۶ م ، ۴۹۵ ح ، ۴۹۹
ح ، ۵۰۱ م ، ۵۱۱ ح ، ۵۱۲ ، ۵۱۹ .
۵۱۱۴ ، ۵۲۱ ، ۵۲۴ ، و ر . ك . الصّين .
چین ماچین (ظ چین و ماچین) : ۴۸۶ ح .

ح

حرّان : ۱۸۰ ، ۲۲۷ .
حلب : ۲۱۸ ح ، ۲۵۲ ح ، ۲۶۲ ح م ،
۲۷۴ ، ۲۷۸ ، ۲۷۹ م ، ۲۹۶ ح ، ۴۳۰ ،
۴۵۵ .
حوخی (شاید جوخی) : ۱۵۰ .
حوران : ۲۶۸ ح .
حیدر آباد کن : ۷۶ ح ، ۱۳۷ ح ، ۲۰۷ ح ،
۲۱۶ ح ، ۲۵۷ ح ، ۲۷۸ ح ، ۲۹۹ ح ،
۳۳۷ ح ، ۳۴۷ ، ۳۴۸ ، ۴۷۶ ح ، ۴۰۱ ح ،
۴۰۶ ح ، ۴۲۰ ح .
حیره [الحیره] : ۱۸ ، ۵۹ ح ، ۱۰۲ ،
۲۴۷ ، ۲۹۷ ، ۳۳۷ ، ۳۴۵ .

خ

خالادات (جزائر ...) : ۵۲۴ .

تر کستان (... چینی) : ۳ م ، ۲۸ ، ۵۵ .

تر کستان (... شرقی) : ۵۳ .

تر کیّه : ۳۱۵ ح .

تمویس : ۱ .

توبینگن : ۳ .

تور فان (واحه ...) : ۳ ، ۱۹ م ، ۲۳ ، ۲۸ ،

۴۱ ح ، ۵۰ ، ۵۵ م .

تونس : ۲۹۴ ح

تون هوانك (مغاره ...) : ۳ : یا .

تویوق : ۳ ح .

ج

جبل البقیعة : ۲۷۳ .

جبال الضنیة : ۲۷۳ .

جبل عامله : ۲۷۳ .

جبل الغوی : ۹۰ .

جبل القمر : ۱۳۳ .

جرجان : ۱۱۶ ، ۱۲۸ .

جزیره ابن عمر : ۲۶۳ ح .

جندیسابور : ۱۰۳ ، ۱۱۴ ، ۱۴۵ ، ۱۵۹ ، ۱۸۳ ،

۲۰۵ ، ۲۴۶ ، ۲۶۳ ، ۲۶۵ ، ۳۴۴ ، و ر . ك .

جندیسابور و گندیسابور .

جندیسابور : ۱۷ م ، ۱۳۷ ، ۴۸۶ ، ۴۹۹ ح ،

۵۲۵ ، ۵۳۴ .

جوان (رستاق ...) : ۳۲۹ .

- ختا [ی]: ۵۱۷ م، ۵۲۵، ۵۱۸ م، ۵۲۷، ۵۲۸.
- الخرارة: ۳۶۲.
- خراسان: ۸، ۱۰، ۱۱، ۲۰، ب، هـ، م، و، ۱۲۹، ۱۳۹، ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۵۸، ۱۶۳ م، ۱۶۴ م، ۲۴۰ ح.
- خراسانك: ۱۵۸.
- خط الاستواء: ۲۷۲.
- خليج فارس: و.
- خوارزم: ۲۰۶، ۲۰۹، ۲۴۰ ح، ۴۰۱.
- خوچو: ۳ ح، ۱۹.
- خوزستان: ۷، ۵۴، و.
- د
- دارالكتب المصرية: ۱۳۷ ح م، ۲۹۰ ح، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲ م.
- دانشگاه دُریات: ۳۵۰ ح.
- دانشكده أدبیّات طهران: ۱۶۲ ح، ۳۹۱ ح.
- دجله: ۱۱ م، ۱۲ ح، ۳۲، ۳۳.
- دجلة البصرة: ۳۶۲.
- دروازه جنديشاپور: ۱۷.
- دروازه سَرادق: ۱۷.
- دروازه مانی: ۱۷.
- دست میسان: ۶، ۱۵۰، ۱۶۷.
- درِ مشق ۱۳۷ ح، ۲۶۸ ح م، ۲۶۹ ح، ۲۷۳، ۲۷۷ ح، ۲۸۹ م، ۲۹۲ ح، ۳۶۷ ح، ۳۷۰ ح، ۳۸۵ ح، ۴۸۵ ح.
- دیاربكر: ۲۷۰ ح.
- دیاله (نهر ...): ۱۱ ح.
- دیر العاقول: ۳۵۶ ح.
- دیضان (نهر ...): ۱۵۱.
- ذ
- ذمار: ۲۲۹ ح.
- ر
- راس عين: ط.
- رامهرمز: ۳۵۵، ۳۶۴.
- الرّقة: ۲۰۰.
- رُم: ۱۸، ۷۷ ح، ۱۱۸ ح، ۱۱۹ ح.
- روم شرقی (بمالك ...): ۱۱ ح، ۳۴.
- رومية: ۳۸۳.
- رُها: ۵۷، ط.
- ری: ۲۵۸ ح، ۵۰۱.
- ز
- زبيد: ۴۱۹.
- زمین عرب: ۵۱۰.
- زندنة: ۲۶۵.

س

٤٥٤ .

- شائسي : ١٩ ح .
- شروانه : ٣٢٩ .
- شط العرب : ٣٢ .
- شوش : ٤ ، ٦ ، ١١ ، ١٢ ح .
- شوف الحيطي : ٢٧٣ .
- شوف الخروب : ٢٨٣ .
- شوف الشومر : ٢٧٣ .
- شوف العدسي : ٢٧٣ .
- شوف الميادنة : ٢٧٣ .
- شهرستان : ٢٤٠ .

ص

- صرخد : ٢٦٨ ح .
- صعيد أدنى : ٢٧٥ ح .
- صغد (الصغد) : ٢٠ ، ١٦٣ .
- صفد : ٢٧٣ .
- صيدا : ٤٦٦ ح .
- الصين (صين) : ١٢٩ م ، ١٥١ ، ١٦٣ ، ١٦٤ ، ١٦٦ م ، ٢٠٦ م ، ٢٣٨ م ، ٢٣٩ ، ٢٤٧ ، ٢٥٨ ، ٢٦٥ ، ٢٧١ ، ٣٣١ ، ٤٠٢ ، ٤٩٥ ، ٤٩٦ ، ٤٩٨ ، ٥٢٤ .

ط

- طخارستان : ١٩ م .
- طفيرة حجة : ٢٩٩ ح .

ساجو ٤٨١ .

السرادق (باب ...) : ٢٠٥ .

سرادق (دروازه ...) : ١٧ .

سر من رای : ٣٣٧ ح .

سرنديب : ١٢٨ .

سعد (كه بغلط سترت چاپ شده است) :

٣٨٠ ح .

سفح قاسيون : ٢٦٩ ح .

سكيتيا : ١١ ح .

سمرقند : ٢٠ ، ١٦٣ م ، ١٦٤ ، ١٦٥ ح .

٢٠٦ ، ٤٨١ ، ٥٣٥ .

سغد : ٢٠ .

سند : ٨ م ، ب ، و .

سنكيم (مغارة) : ٣ ح .

سواد عراق : ٥٠٨ .

سوريه : ١١ ح ، ١٨ ، ٢٩ ، ٣٠ ، ٣٢ ،

السوس : ٣٥٠ ، ٣٥١ ، ٣٥٢ ، ٣٨١ ،

٣٨٢ .

سوق الشيوخ : ٣٢ .

٣٣ ، ٣٤ ، ط ، ٢٦٨ ح .

سيواس (شهر ...) : ٢٧٧ ح .

ش

شام (الشام) : ١٢٨ ح ، ٢١٣ ، ٤٣٥ ،

طليطلة : ۲۳۷ ح .

طورسينا : ۴۸۷ .

طهران : ۲۴ ح ، ۱۳۷ ح ، ۲۵۲ ح م ،

۳۲۱ ح ۳۹۸ ح ، ۴۰۳ ح ، ۴۱۲ ح ،

۴۱۹ ح ، ۴۲۸ ح م ، ۴۳۱ ح ، ۴۷۰ ح ،

۴۸۱ ح ، ۴۸۲ ح ، ۴۸۶ ح ، ۴۸۷ ح ، ۴۹۱ ح ،

۴۹۹ ح ، ۵۰۱ ح م ، ۵۰۲ ح ، ۵۱۹ ح ،

۵۳۰ ح .

طيسفون : ۴ ، ۸۵ ، ۱۰ ، ۱۱ م ، ۱۲ ح ،

۳۱ ، ب ، و ، ط ، ۱۵۰ ، ۱۶۶ ، ۱۷۶ ،

ع

العراق : ۲۴۶ ، ۲۶۰ ، ۲۶۵ ، ۲۷۶ ،

۲۸۹ ، ۳۳۱ .

عُمان : ۱۲۸ ح .

غ

غزنه : ۲۳ ، ۲۰۰ ، ۲۱۶ ح .

غزنین : ۴۹۱ .

غَزّه : ۱۸ .

ف

فارس : ۱۱ ، و ، ۱۳۴ ، ۲۰۴ ، ۳۰۱ ،

۳۶۹ ح ، ۴۵۶ ، ۴۷۱ ، ۴۷۷ ، ۴۹۳ .

فرا ت : ط .

الفراشية : ۱۴۰ .

فرانسه : ۳۶ .

فسطاط مصر : ۱۲۳ ، ۱۲۸ ح م ، ۱۳۳ .

فلسطين : ۶ ، ۳۱ ، ۳۲ م ، ۳۳ ، ۳۴ ،

۱۲۸ .

ق

قارا بالكاسون : ۱۹ .

قاهرة (القاهرة) : ۱۲۷ ح ، ۱۸۳ ح ،

۲۶۹ ح ، ۲۸۶ ح ، ۲۹۴ ح ، ۳۰۴ ح ،

۴۲۳ ، ۳۲۵ ح ، ۴۴۳ ح ، ۴۴۵ ح ،

۴۷۳ .

قرطبة : ۲۲۶ ح ، ۴۳۹ ح .

قرقشنده : ۲۹۷ ح .

قزوين : ۴۰۲ ح .

قسطنطينية (القسطنطينية) : ۱۲۴ ، ۱۳۴ ،

۲۷۴ ح ، ۳۱۷ ح .

القطب الجنوبي : ۲۰۶ ، ۲۷۱ .

القطب الشمالي : ۱۳۵ ، ۲۰۶ ، ۲۷۱ .

قليوبية : ۲۹۷ ح .

قم : ۱۳۹ .

قندهار : ۸ .

ك

كارون : ۳۳ .

كازرين فيروز آباد : ۴۱۹ .

كان چو : ۱۹ ح .

۲۵۰، ۲۷۰، ۲۸۱، ۲۸۹، ۲۹۲، ۲۹۳،
 ۳۴۶، ۳۸۷، ۳۶۱، ۴۲۰، ۴۲۳، ۴۳۶، ۴۴۳،
 کونیگسبرگ (Konigsberg): ۲۶۸ ح.
 گ

گال (مملکت ...): ۱۸.
 گانگرا: ۵۱ ح.
 گندیشاپور: ۴۹۹ م، ور. ک. جندیسابور
 و جندیسابور.
 کوتا: ۴۰۲ ح.
 کوتینگن: ۲۶۵ ح، ۲۶۸ ح.

ل

لبسیا (Lipsiae): ۵۰۰ ح.
 لکهنو: ۴۸۹ ح.
 لندن: ۴، ۱۰، ۳۲، ۲۱۰ ح، ۲۳۷ ح،
 ۲۳۸ ح، ۲۴۰ ح، ۳۹۵ ح، ۴۳۶ ح،
 ۵۲۲ ح.
 لنینگراد: ۴۸۱ ح، ۴۹۴ ح.
 لویانگ (شهر ...): ۱۹.
 لیزیک: ۱۳۶ ح، ۱۴۹ ح، ۱۶۶ ح،
 ۱۷۸ ح، ۲۰۰، ۲۱۰ ح، ۲۴۰ ح، ۲۶۲ ح،
 ۳۱۷ ح، ۳۴۳ ح، ۳۹۴ ح.
 لیدن: ۹۸ ح، ۱۰۳ ح، ۱۱۴ ح،
 ۱۷۹ ح، ۲۴۵ ح، ۲۶۳ ح، ۳۱۶ ح،
 ۳۳۹ ح، ۳۴۴ ح، ۳۴۵ ح، ۳۵۵ ح.

کانسو: ۱۹ ح.
 کتابخانه دانشکده ادبیات طهران: ۱۵۷ ح،
 ۱۵۹ ح، ۱۶۲ ح، ۱۷۹ ح، ۳۲۱ ح،
 ۳۹۱ ح، ۴۳۰ ح.
 کتابخانه مجلس شورای ملی: ۴۷۹ ح.
 کتابخانه مرحوم قزوینی: ۴۳۰ ح.
 کتابخانه مشکوة: ۳۹۱ ح.
 کتابخانه ملی پاریس: ۵۰۵.
 کتابخانه ملی طهران: ۵۰۵.
 کرخ جدان: ۳۸۳.
 کردستان: ۳۸۰ ح.
 کرمان ۱۲۸ ح، ۲۴۶، ۲۶۵، ۳۳۱.
 کشمیر: ۵۱۱ م، ۵۲۵، ۵۲۷.
 کعبه (الکعبه): ۱۱۵ م، ۱۴۷، ۱۹۳،
 ۲۱۹.
 کلکته: ۴۱۹ ح، ۴۷۴ ح.
 الکلیّة العربیّة: ۵۲۳ ح.
 کمبریج: ۴۹۵ ح.
 کوت عراق: ۳۲.
 کوئی (نهر کوئی الا علی): ۲۰۵، ۲۰۳، ۵۳۳.
 کوئی علیا: ۵.
 کوشان: ۸، ۱۱، ۱۲، ۱۲۹، ۵.
 کوفه (الکوفه): ۹۱، ۹۲ ح، ۱۰۰،
 ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲ م، ۱۹۰، ۱۹۳، ۲۰۲.

مصر : ٤ ، ١٠ ، ١١ ح ١٨٠ ، ٢٩ ، ٣٣ ، ٣٤ ، ١٢٦ ، ١٣٥ ، ٣٨٠ ، ٣٨٥ ، ٤٣١ .
 مصر سفلى : ٤ .
 مصر عليا : ٤ .
 مطبعة الأدبية : ٢٢٦ ح .
 مطبعة التمدن : ٢٢٦ ح .
 مطبعة جمعية دائرة المعارف العثمانية :
 ٢٠٧ ح ، ٣٣٧ ح .
 مطبعة الخيرية : ٣٤١ ح .
 مطبعة دار الكتب المصرية : ١٠١ ح ،
 ١٠٦ ح ، ٢٧٥ ح .
 مطبعة كلوياني : ١٣٦ ح .
 معرفة النعمان : ٢٢٠ ح ، ٢٧٩ ح .
 المعهد الفرنسي بدمشق للدراسات العربية :
 ٢٧٧ ح .
 مغارة تون هو انك : ر . لـ بـه تون هو انك .
 مغرب [المغرب] : ١٢٨ ، ٢٤٤ ، ٣١٨ ، ٣٥٠ .
 مغرب زمين : ١ ، ٣٠ ، ٥٧ ح .
 مغولستان (شمال ...) : ١٩ .
 مكة : ٢١٩ ، ٢٢٢ ، ٤٦٠ ح .
 مكتبة مصطفى البابي الحلبي واولاده : ٨٤ ح .
 ملك عجم : ٥٢٦ .
 ملطية : ٢٧٠ .
 ممالك پارت : ١٠ ح .
 ممالك مسيحية : ٢٠ .

٣٦٤ ح ، ٣٧٨ ح ، ٤٤٢ ح ، ٤٨١ ح م ،
 ٥٠٦ ح ، ٥١٨ ح ، ٥٢٤ ح .
 م
 ماداگاسكر : ١٢٨ ح .
 المارا الأسفل : ١٥٩ .
 المارا الأعلى : ١٥٩ .
 مالقه : ٤٣٩ ح .
 ماوراء أردن : ٣٥ .
 ماوراءالنهر : ٢٠ ، ١٦٢ ، ١٦٥ ، ١٧٣ ، ٤٨٠ ح .
 مازرانهر السواد : ٢٩٥ .
 مجلس شورای ملی : ٤٧٩ ح ، ٥٣٢ .
 مجين : ٥٢٤ .
 المدائن : ١٤٣ ، ٢٦٦ .
 مدرسة التجيبية : ٢٦٩ ح .
 مدرسة علوم شرقية لندن : ١٠٩ .
 مدينة سابور فارس : ١٣٤ .
 مدينة السلم : ١٦٣ .
 مراغه : ٢٧٠ ح .
 مردينو : ٥٠٩ ، ٢٠٥ ، ٥٣٣ ح ، ٥٠٩ ح .
 مرديو : ٥٠٩ م ، (ظاهراً محرف مردينو
 سابق الذكراست) .
 مرعش : ٤٥٣ .
 مرو : ٩ ، ٢٤٥ ح .
 المرية : ٢٣٧ ح .
 مشهد : ٣٤٤ ح .

- مملكة أويغور : ١٩ .
 مملكة عربها : ١٩ .
 منزى : ٥٢٤ .
 منطقة البروج : ٤٢ .
 مورتوق : ٣ ح .
 موزة بريطاني : ٥٨ ح .
 موزة دولتي برلين : ٤ .
 موصل : ٢٦٣ ح ، ٣٠٦ .
 ميسان (خطه وناحية ...) : ١١ ، ٧ ، ٦ ، ١١٧٧ ح م ، ٣١ ، ٣٢ ، ٣٣ م ، وم .
 ميلان (Milan) : ٣٦ .
- ن
- نجران : ٢٨٦ .
 نجف : ٧٤ ح م ، ١٠٣ ح م .
 نسا : ٢٤٠ ح .
 نصيبين : ط .
 النظامية : ١٨٥ .
 نونكت : ١٦٣ ، ١٧٨ .
 نويكت : ١٧٨ .
 نهاوند : ١٣٩ .
 نهر السواد : ٢٩٥ .
 نهروان [النهروان] : ٩٣ ، ١١٥ .
 نيسابور : ١٤٥ ، ٣٢٩ ، ٣٦٦ ، ٥١٤ ، ورك .
 نيشابور .
- نيسابور : ٢٣٩ ح ، ٢٤٠ ح ، ٤٩٠ ، ٥١٤ ح .
 نيقية (مدينة ...) : ١٢٤ ، ٤٥٣ .
- و
- واسط : ٢٧٠ ، ٤٠٢ .
- ه
- هرات : ٢٥٨ ح .
 هرمزد خشر : ١٢ ح م .
 همدان : ٥ .
 همدان : ٢٠٩ .
 هند [الهند] : ٧ م ، ٨ ، ١٩ ، ٥٨ م ، ٨٥ ، ١٠٤ ، ١١٨ ، ١١٩ م ، ١٢٨ ح ، ١٢٩ ، ١٣٣ ، ١٥١ ، ١٧٦ ، ٢٠٤ ، ٢٠٦ م ، ٢١١ ، ٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢١٥ ، ٢١٦ ، ٢٢٦ ، ٢٧١ ، ٢٩٠ ، ٣٠١ ، ٣٥٢ ، ٣٦٠ ، ٣٦٩ ، ٣٨٢ م ، ٤٧٩ ح ، ٥٠١ ح ، ٥٢٧ ، ٥٣١ ، ٥٣٥ .
 هند جنوبي : ١٩ .
 هندوچين : ه .
 هندوستان : ٤٩٢ ، ٥١١ م ، ٥٢٥ م .
 هوئن تسونك : ١٩ .
- ي
- يارخوتو : ٣ ح .
 اليمن (يمن) : ١٦٠ ، ٢٥١ ح ، ٣٣٠ ح ، ٣٥٢ ، ٣٨٢ م .
 يونان : ٣٠ ، ٣٣ .

فهرست کتابها و رساله‌ها و مقاله‌ها و کتبیهای ذکر شده در این کتاب .

- تألیف طبرسی (: ۳۲۱ ، ۳۲۷ ، ۳۹۸ .
 أخبار البلدان : ۳۴۴ م .
 أخبار الخلفاء : ۲۸۰ ح .
 أخبار الزمان : ۱۲۸ ح م ، ۱۳۰ .
 أخبار الطوال : ۱۰۳ .
 إخبار العلماء بأخبار الحكماء : ۲۵۸ ح .
 أرتنگ ۲۳ م ، ۳۱۷ ، ۴۸۸ ح م ، ۴۹۹ ح ،
 ۵۱۲ ، ۵۲۸ م .
 أرتنگ مانی : ۵۲۸ ، و ر . ك . أرتنگ
 وأرتنگ وأرتنگ .
 أرتنگ : ۴۸۸ م ، ۵۲۰ م ، و ر . ك .
 أرتنگ و أردهنك وأرتنگ ...
 أردهنك : ۲۳ .
 أرتنگ : ۴۹۹ ح ، ۵۰۱ .
 أرتنگ مانی : ۴۹۱ ، ۵۲۶ ، و ر . ك .
 أرتنگ وأرتنگ وأرتنگ ...
 از سعدی تاجامی (کتاب ...) : ۲۲۲ ح ،
 ۵۲۵ ح ، ۵۲۷ ح .
 إرشاد الساری لشرح صحيح البخاری :
 ۴۸۶ ، ۴۶۹ .
 أس الحكمة : ۴۴۱ .
 الاستا : ۳۷۳ ، و ر . ك . أبستا وأوستا .

۱

- الآثار الباقية (کتاب آثار الباقية عن
 القرون الخالية) : ۶ ح ، ۲۲ ، ۵۲ ح ،
 و ۲۰۰ م ، ۲۰۸ م ، ۲۰۹ م ، ۲۱۰ ح ،
 ۴۹۵ ح ، ۵۰۹ ، ۵۳۳ .
 آثار البلاد قزوینی : ۴۰۲ .
 آثار مانوی جدید الکشف : ۲۱ .
 آکنا آرخلای : ۲ ، ۱۱ ح ، ۴۳ .
 آکنا اریباتالیا : ۴۷۲ ح .
 الفاریک : ۲۵ ، ۳۶ ، ۶۰ .
 الأبستا (أبستا) : ۱۸۰ ، ۳۰۷ ، ۳۲۹ ح ،
 ۴۱۳ ، و ر . ك . أوستا والبستا والبستاه .
 أبکار الأفكار : ۳۰۷ ، ۳۰۸ ، ۳۱۱ ، ۳۱۴ ،
 ۴۱۸ .
 ابن سینا و فن الشعر (مقاله عبدالرحمن
 بدوی) : ۳۷۴ ح .
 أبواب فی الصين والترك والهند منتخبة
 من کتاب طبایع الحيوان : ۲۳۸ ،
 ۵۱۴ ح .
 ایستو لا فوند امانتا (Epistola
 Fondamanta) : ۲۳ .
 الاحتجاج علی أهل اللجاج (کتاب ...

انجيل زنده (يا انجيل مانى) : ٢٣ ، و
ر . ك . انجيل مانى .
انجيل السبعين : ٢٠١ ، ٣٠٤ .
الانجيل الصحيح : ٣٨١ .
انجيل مانى : ١٩ ، ٢٢ ، ٢٣ م ، ٥٨ ،
١٠٤ ، ٢٠١ ، ٢٠٩ ، ٢٩٩ ، ٣٠١ ، ٣٠٤ ،
٣٥١ ، ٥١٠ ح ، ٥٢٥ ، ٥٣٣ ، ٥٣٤ ، و
ر . ك . انجيل زنده .
انجيل مرقيون : ٤٧ ، ٥٨ ، ٢٠٠ ، ٢٠٤ .
انجيل مسيحيان : ٤٧ ، ٥٨ ، و ر . ك .
انجيل .
الأنساب : ر . ك . كتاب الأنساب .
الانسان الكامل فى معرفة الآخر
والأوائل : ٤٦٤ ، ٤٧٤ ، ٤٧٥ ح .
انكليون : ٣٧٣ ، ٤٩٤ ، ٥٢٠ ، ٥٢١ .
اوذى سنا (ظاهراً محرّفاً لابستا) : ٣٢٩ .
أوستا : ٢٧ ، ٤٠ و ر . ك . الأبتا (أبتا) .
أويستا : ٢٥٩ ، و ر . ك . الابستا وأوستا .
ايقون : ٢٣ ، ييج .
ايقونس : ٢٣ .

ب

باب ذكر المعتزلة من كتاب المنية والامل :
٣٧٦ .
البارع : ٤٠٨ .

أسفار (= فرقاطيا) : ييج ، و ر . ك .
فرقاطيا وپر كقاطيا .
إعتراف نامه مانوى (= خواستوانفت) ٢٦ ،
و ر . ك . خواستوانفت .
إعتقادات فرق المسلمين والمشر كين :
٢٥٨ م .
أعلام النبوة : ر . ك . كتاب أعلام ...
الأغانى (أغانى) : ر . ك . كتاب الأغاني .
أغراض الرياسة فى أغراض السياسة : ٥٠٧ ح .
أغراض السياسة : ٥٠٧ .
إفراد المقال فى أمر الظلال : ٢٠٧ .
إكتفاء القنوع : ٢٦٨ ح .
الفاظ القرآن : ٢٧٣ .
أمالى (كتاب ... يا غرر الفوائد فى التفسير
والحديث والأدب) : ٩٢ ح م ، ١٩٢ ،
٢١٩ ح ، ٢٢٤ ح م .
أناجيل : ٢٠١ م .
الانتصار : ر . ك . كتاب الانتصار .
أناجيل (المنايئة) : ١٦٥ .
انجيل : ٢١١ ، ٥٣٣ و ر . ك . انجيل
مسيحيان .
انجيل بارديسان (= ابن ديسان) : ٥٨ ،
٢٠٠ ، ٢٠٤ .
انجيل بطرس : ٤٧ .

البازند : ١٣٠ ، ٣٧٣ .

بحار الأنوار : ٣٢١ ، ٣٣٦ ح ، ٤٢٩ ح م

٤٣٠ .

البحر الزّخار ... ر . ك . كتاب البحر
الزّخار ...

البداية والنهاية في التاريخ : ٤٨ ، ١٤٤ ،

١٨٢ ، ٥٠٦ ح .

بسمه (= قصيدة رائية تاريخه ابن

عبدون) : ٢٥٩ ح .

البستا : ٢٧٦ ح .

البستاه : ١٣٠ م ، ٢٧٦ ح ، ٣٢٩ ح ، و

ر . ك . الابستا وأوستا .

بستان الفلسفة : ٤٤١ .

بغية الوعاة : ٢٥٢ ح .

بنگاهيك : ٢٣ .

البلاغ (الأكبر) : ٤١١ .

بيان الأديان : ٢٤ ، ٣١٢ ح ، ٤٩١ .

پ

پرگماتيا : ٦١ ، و . ر . ك . فرماتيا .

پنج تندر : ٢١٣ .

ت

تائية عامر بن عامر البصري : ٢٧٧ .

التاج : ر . ك . كتاب ...

تاج العروس في شرح جواهر القاموس :

٥٢ ح ، ٣٠٣ .

تاريخ ابن خلدون : ٢٩٤ ، ٣٢٩ ح .

تاريخ ادسا (Chronique d'Edesse) : ٧ ح .

تاريخ الأمم والملوك : ١١٤ م .

تاريخ بغداد : ٣٨٦ .

تاريخ جهانگشای : ٥١٦ م .

تاريخ طبري : ر . ك . تاريخ الأمم والملوك .

تاريخ سني ملوك الارض والانباء : ١٣٦ .

تاريخ كزیده : ٥٢٢ .

التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق

في معرفة التواريخ من عهد آدم إلى سني

الهجرة : ر . ك . نظم الجواهر .

تاريخ محبوب بن قسطنطين المنبجي : ٣٥٠

و . ر . ك . كتاب العنوان .

تاريخ مختصر الدول : ٢٧٠ .

تاريخ المنبجي : ٣٥٠ ح و . ر . ك . كتاب

العنوان .

التاريخ التسطوري : ٣٨٠ .

التاريخ اليعقوبي : ١٠٣ .

التأسيس : ٢٥ ، ٢٠٩ .

التبصير في الدين و تمييز الفرق الناجية

من الفرق الهالكين : ٤٥٢ م .

التبيان في شرح الديوان : ٣٥٨ .

تممة المختصر : ٢٧٩ .

تجارب الأمم وتعاقب الهمم : ١٨١ .

تجارب السلف : ٤٠٣ ح م ، ٥٢٠ ح .
 تجريد الكلام : ٤٦٥ م .
 تحرير شرح لُمع أشعري : ٣٩١ .
 تحقيق ماللهند من مقولة مقبولة في العقل
 أو مرذولة : ٢١٠ .
 تذكرة الأئمة : ٥٢٩ .
 تذكرة خواجه نصير الدين : ٢٤ ح .
 ترجمه تاريخ طبري : ٤٧٩ .
 ترجمه تفسير طبري : ٤٨٠ .
 ترجمه توحيد مفضل : ٥٣٠ .
 ترجمه طبري : ح .
 ترجمه مقدمه الأدب بالخوارزمية :
 ٥٠٠ ح م .
 تصاویر مانوی : ٣ .
 تصویر دو اصل بزرگ : ٢٣ .
 التطفيل وحكايات الطفيليين وأخبارهم و
 نوادر كلامهم وأشعارهم ٣٦٨ ح ، ٣٨٥ .
 تعبیر الرؤيا (تأويل الرؤيا - في الرؤيا -
 منامية) : ٣٧٢ .
 تقويم سغدي مانوي ي .
 تقويم مانوي اويغوري بزبان تركي : ي
 تقويم مذهبي : ٤٥٣ ح .
 تلبیس إبليس : ٥٢ ح ، ٢٥٥ ، ٣٩٧ م .
 تلخيص معجم الألقاب : ٢٧٧ ح .

التلويع : ٣١٥ .
 التمهيد (في الرد على الملحدة والرافضة
 والخوارج والمعتزلة) : ٤٤٥ م .
 التنبيه والاشراف : ٢٥ ، ٣٥ ، ١٢٨ ع ح .
 التنبيه والرد على أهل الأهواء والبدع :
 ١٤٧ .
 التنقيب على المذهب : ٣٤٢ .
 تنقيح المقال : ٧٤ ح ، ٣٦٥ ح .
 تنكوشاي بابلي (كتاب مجعول) : ر . ك .
 كتاب . .
 التوحيد : ر . ك . كتاب التوحيد .
 توحيد المفضل (توحيد مفضل) : ٧٤ ،
 ٧٦ ح ، ٣٢١ ، ٤٢٩ م ، ٤٣٠ ح م ، ٥٣٠ .
 تورات (= التوراة) : ٤٧ ، ٥٨ ، ٨٨ ، ٩٩ ، ٢١١ .
 التهذيب : ٣٣٠ ، ٤٠٤ م ، ٤٠٨ .

ث

ثلاث رسائل لأبي عثمان عمرو بن بحر
 الجاحظ البصري : ٩٨ ح ، ٩٩ ح ، ١٠٠ ح .
 ثمار القلوب في المضاف و المنسوب :
 (كتاب ...) : ١٨٣ .

ج

جامع التعريب بالطريق القريب : ٣٢٨ .
 الجامع الصحيح : ٣٤٠ ، ٣٤١ .
 الجبله (كتاب ...) : ٢٥ ، ١٣٤ ، ٢٤٤ .

خ

- خاندان نوبختی (كتاب) : ٣٤٦ ح .
 الخطط الجديدة : ١٢٨ ح .
 الخطط المقریزية : ر.ك. المواعظ والاعتبار .
 خلاصة الذهب المسبوك مختصر من
 سير الملوك : ٢٨٠ .
 خمسة نظامی : ٥٠١ ح .
 خواستوا نفت (اعتراف نامه مانوی) :
 ٢٦٣ .
 الخواص الكبير : ٧٦ .

د

- دائرة المعارف اسلامي : ٢٥٩ ح ، ٢٣٤
 ح ، ٣٣٥ ح .
 دائرة المعارف علوم و معارف كلاسيك
 (يوناني لاتيني) پاولي وويسوا ٢٧ .
 دائرة المعارف مذاهب و آداب هستنگس :
 ٣٦ .
 درة التاج لغرة الديباج : ٢٥٢ ح .
 الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة :
 ٢٧٢ ح ، ٢٧٧ ح .
 دساتير (كتاب ...) : ٢٥
 الدلائل و الاعتبار على الخلق و التدبير
 (كتاب ...) ٤٣٠ ح م .
 دو اصل [پرنسيب] (كتاب ...) : ٢٣ ح .

جذوة المقتبس : ٤٣٩ ح .

الجماهر في معرفة الجواهر : ر.ك . كتاب
 الجماهر ...

جمهرة اللغة : ٣٤٧ ، ٣٩٤ ح .

جنات الخلود : ٢٣ .

جوامع التواريخ : ٥١٧ ح .

جوامع الحكايات ولوامع الروايات :

٥٥٥ م ، ٥٠٦ ح .

الجواهر الغوالي من رسائل الامام حجة

الاسلام الغزالي : ٣٩٣ ح .

جهانكشاي : ر.ك . تاريخ جهانكشاي .

ح

حاشية السندی : ٣٤٠ ح .

حاشية مولى جلبسى بر شرح المواقف :
 ٤١٧ .

حبيب السير : ٥٢٧ .

حجج النبوة : ر.ك . كتاب حجج ...

حدود العالم من المشرق إلى المغرب :

ر.ك . كتاب حدود ...

حديث نبوي : ٤٧٢ .

حكمة الاشراق : ر.ك . كتاب حكمة .

الحوار العين : ٥٩ ، ٢٤٧ ، ٤١٢ .

الحيوان : ر.ك . كتاب الحيوان .

- دوبرن نامك : ٢٣ ح .
 دوريشه (كتاب ...) ٢٣ ح .
 دول الاسلام (كتاب ...) : ٢٧٨ .
 الديارات : ٢٣٤ ، ٤٢١ ح ، ٤٢٢ ح ، ٤٢٤ ،
 دينكرد : ٢ .
 الدين والدولة في اثبات نبوة النبي محمد ص
 (كتاب ...) : ٣٣٨ .
 ديوان أبونواس : ٩٣ ح م ، ٩٤ ح م ، ٣٣٤
 ديوان لغات الترك : ٥٣ ح .
 ديوان المتنبي (أبي الطيب أحمد بن الحسين) :
 ٣٣٢ ح ، ٣٥٦ .
- ذ
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة : ٤٣٢ ح م .
 ذم اخلاق الكتاب : ١٠ ،
- ر
- رأس الجدل والمغالبة : ٣٨١ .
 الرد على الزنادقة (لهشام بن الحكم) : ١٠١
 ردها ومجادلات برضد مانوييت : ٤ .
 رسائل اخوان الصفا : ٢٨٥ ،
 رسائل البيروني : ٢٠٧ ح ،
 رسائل الجاحظ : ٩٧ ح .
 رسائل فلسفية لأبي بكر محمد بن زكرياء
 الرازي : ١١٨ م ، ١١٩ ح ،
 رسالة أبا التلميذ : ١٦٢ .
- رسالة أبا في الحب : ١٦٢ .
 رسالة أبا في ... : ١٦٢ .
 رسالة أبا في ذكر الطيب : ١٦٢ .
 رسالة ابراحيا : ١٦٢ .
 رسالة ابراحيا في الاصحاء والمرضى : ١٦٢ .
 رسالة ابراحيا الكافر : ١٦٢ .
 رسالة ابري إلى الرها : ١٦٢ .
 رسالة ابن زيدون : ٢٨٦ ح .
 رسالة ابن القارح ، ٢١٨ م .
 رسالة أبي في الزكوات : ١٦٢ .
 رسالة أبي يساهم المهندس : ١٦٢ .
 رسالة اجا في الخفاف : ١٦٢ .
 رسالة اردد في الدواب : ١٦٢ .
 رسالة اردشير مينق : ١٦٢ .
 رسالة ارمينية ، ١٦١ .
 رسالة الأصلين : ١٦١ .
 رسالة افغند في الأعراس الأربعة : ١٦٢ .
 رسالة افغند في السعد : ١٦٢ .
 رسالة افقور نا في الزمان ، ١٦٢ .
 رسالة اموليا الكافر : ١٦١ .
 رسالة الاهواز في ذكر الملك : ١٦٢ .
 رسالة امهسم الطيسفونية : ١٦١ .
 رسالة بابل الكبيرة : ١٦٢ .
 رسالة بحرا نا في الوصالات : ١٦٢ .

رسالة سيس ذات الوجهين : ١٦١ .	رسالة بحرا انا في الهول : ١٦٢ .
رسالة سيس في الرّهون : ١٦٢ .	رسالة للبيريوني في فهرست كتب محمد بن
رسالة سيس في الزّمان : ١٦٢ .	زكرياء الرّازي : ٢٠٨ ، ٢٦٩ ح .
رسالة سيس وفق في الصّور : ١٦٢ .	رسالة التدبير : ١٦٢ .
رسالة شايل و سكني : ١٦٢ .	الرّسالة الجامعة : ٣٧٠ م .
رسالة طيسفون الى السّماعين : ١٦١ .	رسالة الجنّة : ١٦٢ .
رسالة طيسفون في الورقة : ١٦١ .	رسالة حدا ما في الحمامة : ١٦٢ .
رسالة عبدبال في سفر الأسرار : ١٦٢ .	رسالة حطا : ١٦٢ .
رسالة عبدبال في الكسوة : ١٦٢ .	رسالة الحملان النيرة : ١٦٢ .
رسالة عبد يسوع في العصابات : ١٦٢ .	رسالة خبرهات في ... : ١٦١ م .
رسالة العشر و الصدقات : ١٦٢ .	رسالة خبرهات في التعزية : ١٦١ .
رسالة غضنفر تبريزي : ٢٢ .	رسالة خبرهات في الملك : ١٦٢ .
رسالة الغفران : ٢١٨ ح م ، ٢٢٠ ، ٢٤٩ ح .	رسالة ديودور : ٢ .
رسالة فافي : ١٦١ .	رسالة زكوا في الزّمان : ١٦٢ .
رسالة فتق العظيمة : ١٦١ .	رسالة سعيوس في العشر : ١٦٢ .
رسالة في تصحيح لفظ الزّنديق : ٣٠٦ .	رسالة سلم و عنصرا : ١٦٢ .
رسالة فيروز وراسين : ١٦٢ .	رسالة السّماعين في تعبيريزدان بخت : ١٦٢ .
رسالة في لغة [أبي] عليّ بن سينا : ٣٧٣ .	رسالة السّماعين في الصّوم والنذر : ١٦٢ .
رسالة قانون چيني : ٨٤ ح .	رسالة السّماعين في النار الكبرى : ١٦٢ .
رسالة قضاء العدل ، ١٦١ .	رسالة سمعون ورمين : ١٦٢ .
رسالة الكبراء : ١٦١ .	رسالة سو في ذكر الوسائد : ١٦٢ .
رسالة الكرخ و الغراب : ١٦٢ .	رسالة سهراب في العشر : ١٦٢ .
رسالة كسكر : ١٦١ .	رسالة سهراب في الفرس : ١٦٢ .
رسالة الكلمات العشر : ١٦١ .	رسالة سه سخن راني : ٢٥ .

- رسالة [الكندى] في الرد على الثنوية : ١٦٦ .
 رسالة الكندى في الرد على المنائية في
 العشر مسائل في موضوعات الفلك : ١٦٥ .
 رسالة الكندى في الرد على المنائية (شاید
 با کتاب سابق الذکر یکی باشد) : ١٦٥ ح ،
 ١٦٦ .
 رسالة مانا في التصليب : ١٦٢ .
 رسالة مانوى چينى (قطعة يلىو) : ٥٠ ح .
 رسالة المعلم في الوصلات : ١٦١ .
 رسالة المعمودية : ١٦٢ .
 رسالة مهر السّماح : ١٦٢ .
 رسالة ميسان في النهار : ١٦٢ .
 رسالة مينق الفارسية الاولى : ١٦٢ .
 رسالة مينق الثانية : ١٦٢ .
 رسالة وحن (طبع مصر : رحمن) في
 خاتم الفم : ١٦١ .
 رسالة هدى الصغيرة : ١٦١ .
 رسالة هند العظيمة : ١٦١ .
 رسالة هيى البر : ١٦١ .
 رسالة يحيى في الدراهم : ١٦٢ .
 رسالة يحيى في العطر : ١٦١ .
 رساله يوحنا في تدبير الصدقة : ١٦٢ .
 روضات الجذات : ١٢٨ ح ، ١٣٧ ح ، ٣٢١ ح ،
 ٤٢٨ ح ، ٤٣٢ ح م .
 الروضة : ٣٤٢ .
 روضة الصفا : ٥٢٥ م .
 روضة المناظر في أخبار الأوائل والأواخر :
 ٢٩٦ .
 ز
 زاد المسافرين ناصر خسرو : ٣٧٦ .
 زبور توماس : ٣١ ، ٥٦ .
 زبور مانوى قبطى : ٤ ، ١١ م ، ١٧ ، ٣١ م ،
 ٥٢ ح ، ٦١ ، ألف .
 زند (الزند منسوب به زردشت) : ١٣٠ م ،
 ١٨٠ م ، ٢٤٦ م ، ٢٥٩ ، ٢٦٠ ، ٢٧٦ ،
 ٣١٨ ، ٣٢٩ ، ٣٧٣ ، ٤٢٨ ، ٤٣١ ، ٤٩٦ ،
 ٥٢٩ ، ٥٣١ .
 زند (منسوب به مانى) : ٢٤٥ ، ٢٤٧ ،
 ٢٦٥ م ، ٣٣١ م .
 زند (منسوب به مزدك) : ٣٠٧ م ، ٣١١ ،
 ٣٢٠ ، ٤٠١ م ، ٤١٣ ، ٤١٤ ، ٤٢٨ ، ٤٢٩ ،
 زنده (كتاب المزدك) : ٣١٩ ، و . رك . زند .
 زهر الربيع : ٤٣٢ .
 زيج ابلخانى : ٥٣ ح .
 زين الأخبار : ٤٨٦ .
 س
 سابرقان : ٢٤٦ ، و . رك . الشّابرقان

ر.ك. الشّابورقان و شاپورقان و شاپورگان
 الشّابورقان (كتاب...): ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥
 ٢٠٩، ٥٣٢، ور.ك. شاپورقان و شاپورگان
 شاپورقان: ٥٣٤، ور.ك. شاپورگان.
 شاپورگان (كتاب...): ٣، ٢١، ٢٢، ج
 ٥٦، ٥، ٥١٠، ٥١٠، ح.
 شاهنامه فردوسی: ٤٨٢، ٤٨٥، ح ٥٣٦، ح.
 شرح أبو اسحق نصیبی معتزلی بر نقض
 ابوعلی بن الخلد بر کتاب رازی: ٣٧٦.
 شرح أصول کافی: ٣٢٠.
 شرح البسامة بأطواق الحمامة: ٢٥٩، ح.
 شرح تجريد الكلام (از قوشچی): ٤٦٥، م.
 شرح تذکره (كتاب...): ٢٤.
 شرح تعرّف: ٤٨٩.
 شرح حال فیروز آبادی: ٤١٩، ح.
 شرح دیوان ابونواس: ٣٣٥.
 شرح دیوان المتنبي: ٣٥٧، ٤٣٣، ح.
 شرح سندی بر سنن ابن ماجه: ٤٧٣.
 شرح سندی بر سنن نسائي: ٤٧٣.
 شرح شریشی بر مقامات حریری: ر.ك.
 شرح المقامات الحريرية: ٤٤٠.
 شرح قصیده [كتاب...] (شرح حاج
 سید کاظم رشتی بر قصیده عبد الباقي أفندی
 موصلي): ٢٤، ح.

والشّابورقان و شاپورقان و شاپورگان.
 السامی فی الأسامی: ٢٣٩.
 سخن و سخنوران: ٤٨٧، ح.
 شرح العيون شرح رسالة ابن زيدون:
 ٢٨٦، ٣٦٠، ح ٤٢٢، ح.
 سفر الأحياء: ١٦١.
 سفر الاسرار (كتاب...): ٢١، ٢٣،
 ١٠٤، ١٦١، م ٢٠٩، م ٢١٢،
 ٣٧٧، ٥١٠، ح.
 سفر الاسفار: ٣٥، ١٣٤، م ٢٠٥، ٣٧٣، ٥٣٤.
 سفر الجبارة: ٢٢، م ٦٢، ١٠٤،
 ١٦١، ٢٠٥، ٢٠٩، ٥١٠، ح م ٥٣٤.
 سفر الملوك: ٢١١.
 سند چینی مانوی مغارة تون هوانگ
 معروف به قطعه پليو: ٥٠، ح، يا
 السنكسارى [اليقوبى بالعربية]
 (كتاب...): ٤٥٣، م.
 سنن ابن ماجه: ٤٧٣.
 سنن نسائي: ٤٧٣.
 سوب آخيمي: ٥٥.
 السيرة الفلسفية: ر.ك. كتاب السيرة...

ش

الشّابورقان (كتاب...): ١٠٤، ١٢٠، ١٣٤
 ١٦١، ١٧٦، ٢٤٤، ٢٩٩، ٣٠١، ٥١٠، و

شرح كتاب الأسرار : ٢٥٢ ح .

شرح كتاب التوحيد : ٣٢٠ .

شرح المقاصد الطالبين في أصول الدين :

٣١٥ ، ٤١٤ ، ٥٣١ .

شرح المقامات الحريّة : ٢٦٠ ، ٤٤٠ م .

شرح المواقف : ٣٠٨ ح ، ٤٥١ ، ٤١٧ ، ٤٧٤ .

شرح نهج البلاغة (از ابن أبي الحديد) :

٢٦٦ ، ٣٢٣ ح م ، ٣٢٤ ح م .

شرف الأشراف : ٢٥٢ ح .

شرفنامه : ٥٠١ .

الشعر والشعراء : ٩١ ح م ، ٢٩٣ ح

الشفاء (كتاب ...) : ٣٧٤ م

شفاء الغليل : ٣١٨ ح .

شفاء الغليل (از غزالي) : ٤١١ .

شفاء العليل فيما في كلام العرب من الدخيل :

٣١٨ ، ٣٣٠ .

شكند گمانيك و يچار : ٢ ، ٢٩ ، ٥٥ .

شوارق الالهام : ٤٦٥ ح م ، ٤٧٠ .

ص

الصارم المسلول على شاتم الرسول (كتاب ...) :

٤٠٦ .

صراح اللغة : ٣٦٩ .

صحيح الفرس : ٥٢٠ .

صحيح اللغة (الصحاح) : ٣٠٩ م ، ٣٣٠ ،

٣٣١ ، ٣٦٩ ، ٥٢٠ ح .

صبح الاعشى في كتابة الانشا : ٢٩٧ .

صبح اليقين (در بعضى نسخ ضج اليقين) :

٢٥ ، ٢٠٩ .

صباح اللغة (الصحاح) : ٣٣٠ ، ٣٣١ ،

٣٦٩ م .

صحيح الامام أبى عبدالله محمد بن إسماعيل

البخارى : ٤٦٧ ، ٤٧٢ ، ٤٧٣ م .

صحيح مسلم : ٤٧٣ م .

الصواعق المحرقة في الرد على أهل البدع

والزندقة : ٤٢٧ .

الصواعق المرسلّة : ٤٦٠ ح .

ض

ضياء الحلوم : ٣٢٩ .

ط

طبائع الحيوان (كتاب ...) : ٢٣٨ م ،

٥١٤ ح م .

طبقات الشافعية الكبرى : ٤٦٣ .

طبقات الشعراء (از ابن قتيبة) : ٢٩٣ ،

ر . ك . الشعر والشعراء .

طبقات الشعراء في مدح الخلفاء والوزراء

(كتاب ...) : ٢٨١ ، ٤٢٢ م ، ٤٣٦ .

طبقات المصلين : ٥٣٢ .

طوق الحمامة في الألفة والألف : ٣٧٨ .

ع

العباب : ٣٣٠ .

عجب نامه : ٣٢ ح .

العقد الفريد (کتاب ...) ٤٣٩ ، ٤٤٠ .

العنوان [الكامل بفوائد الحكمة المتوّج
بأنواع الفلسفة الممدوح بحقائق المعرفة]

(کتاب ...) معروف به تاريخ محبوب بن

قسطنطين : ٣٥٠ م .

عيون الأخبار : ١٠١ م ، ٤٣٩ ح م ، ٤٤٠ ح .

عيون الأنباء في طبقات الأطباء ، ٢٦٨ م

٢٦٩ ح .

عيون المسائل : ٣١٣ .

غ

غرر أخبار ملوك الفرس وسيرهم : ١٨٢ .

غرر الفوائد في التفسير والحديث والأدب :

ر . ك . أمالي .

غريب الفوائد : ٤٢١ .

ف

فارس نامه (کتاب ... از ابن البلخي) :

٤٩٥ .

الفتاوى البرازيّه (کتاب ...) : ٣١٢ ،

٣١٣ ح ، ٣١٤ ح .

الفتاوى الخائيه : ٣١٥ .

فتح الباري بشرح صحيح الامام أبي عبد الله

محمد بن اسمعيل البخاري : ٣٤١ ، ٤٦٧ م .

الفخرى في الآداب السلطانيّة والدّول

الاسلاميّة لابن الطقطقي ٤٠٣ م .

فرقاطيا (کتاب) : ٢٣ ، ١٦١ م ، ١٦١ ،

١٧٦ ، ٢٠٩ . ور . ك . پر گماتيا .

الفرق بين الفرق وبيان الفرقه الناجية منهم

(کتاب ...) : ١٨٥ ، ٣٧٥ .

الفريده والخريده (کتاب ...) : ٤٦٣ .

الفصل في الملل و الأهواء و النحل

(کتاب ...) : ٢١٨ ح ، ٢٢٦ ح ، ٣١٢ ح ، ٣٧٨ ح .

فصول مستخرجه من كتاب أعلام النبوة

لأبي حاتم الرازي : ١١٩ .

فنون المعارف وما جرى في دهور السوالف :

١٣٥ .

فوات الوفيات : ١٢٨ ح .

الفهرست (کتاب ... از ابن النديم) :

٢ ، ٣ ، ٥ ، ٨ ح ، ٢٠ م ، ٤٣ ، ٤٥ ، ٥١ ح ،

٥٢ ح ، ٨٧ ح ، ٥٧ ، ٥٩ ، ب ، ج ، م ، ه ،

و ، ز ، ٧٦ ح ، ٨٥ ح ، ٩٢ ح ، ١٢٨ ح ،

١٤٩ م ، ١٥٧ ح ، ١٥٩ ح ، ١٦٦ م ، ١٧٨ ،

٢٨٩ ح م ، ٣١٢ ح : ٤٩٢ ح .

فهرست دارالکتب المصریّه : ٤٤١ ح .

ک

- الكامل فى التاريخ . (كامل التواريخ) :
 ٢٦٣ م ، ٢٩٦ م ، ٤٥٥ م .
 الكتاب (= قران) : ٤٥٩ .
 كتاب آلکساندر ليکوپوليسى : ١ .
 كتاب أبى القاسم البلخى فى المقالات : ٢٦٦ .
 كتاب الأحجار : ٢١٦ .
 كتاب اخنوخ (ادريس) : ٢٢ .
 كتاب الارشاد إلى قواطع الأدلة فى أصول
 الاعتقاد . ٣٨٨ م .
 كتاب استتابة المرتدين و المعاندين :
 ٤٦٧ .
 كتاب الأسرار : ٣٥١ .
 كتاب اسكوليون : ٣٨٠ ح .
 كتاب اسماء شهيدان و قدّيسان و مختصر
 أخبار ایشان : ٤٥٣ ح .
 كتاب الاصلاح : ١١٩ ح .
 كتاب أصول (که ظاهر آهمن انجيل مانى
 است) : ١٩ .
 كتاب أصول الدين : ٣٧٥ .
 كتاب الأعلام النبوة : ٢٤٧ ، ٣٤٥ .
 أعلام النبوة : ١١٩ م ، ٢٥٧ ح ، ٢٩٦ ح .
 كتاب الأغاني : ٩١ ح م ، ٩٢ م ، ١٣٧ م ،
 ١٤٣ ح ، ١٤٧ ح ، ٢٤٩ ح م ، ٢٩٠ ح

فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار :

- ٣٢٠ ح .
 فهرست کتب خطی مجلس شورای ملی
 تألیف يوسف اعتصامی ، ج ٢ : ٤٧٩ ح .
 فهرست نسخه های مصنفات ابن سینا :
 ٣٧٢ ح .
 الفهلوئیّه (کتاب ...) ٤٢٨ .
 فیصل التفرقة بین الاسلام و الزندقه : ٣٩٣ .

ق

- القانسیس : ٤٥٦ .
 القاموس (قاموس) : ٣٠٧ ، ٣١٨ ، ٤١٩ ،
 ٤٣١ ، ٢٥٩ .
 القرآن (قرآن) : ٦ ، ٣١ ، ٣٧ ، ٥٩ ،
 ٩٤ ، ٩٧ ، ٩٨ ، ١٤٨ ، ١٩٦ ، ٢٨٢ ، ٢٨٩ ،
 ٣٩٩ م ، ٤٣٧ ، ٤٤١ ، ٤٥٧ ، ٤٥٩ م ،
 ٤٦٠ ، ٤٩٦ ، ٥٢٣ .
 قصص العلماء : ٣٢١ ح .
 قصه برّ لعم و یواسف : ٦١ .
 قصیده رائیّه تاریخیّه ابن عبدون :
 ٢٥٩ ح .
 قطعه پلیو : ٥٠ ، یا .
 قطعه چینی مانوی : الف .
 قواعد عقائد آل محمد الباطنیّه : ٤٠٩ .

- ٣٦٠ م ، ٣٦١ ح ، ٤٢١ ، ٤٢٢ م ٤٢٣ ح
 کتاب الاهیات : ٣٧٦ .
 کتاب الانتصار والردّ علی ابن الرّاوندی
 الملحد : ١٠٦ .
 کتاب الأنساب : ٥ ، ٢٠ ، ٢٤٥ م ، ٢٦١ ح ،
 ٢٦٥ ح م ، ٣٦٨ ح ، ٤٤٠ .
 کتاب الأوراق (قسم أخبار الشعراء) :
 ٩٢ ح م ، ٩٣ ح م ، ٩٤ ح م ، ٣٥٤ ح م .
 کتاب الأوسط : ٢٦ ح .
 کتاب ایساك دوبوسوبر : ٣ .
 کتاب الباء : ٢٢ .
 کتاب بار کنای : ٢ .
 کتاب باور : ٣ .
 کتاب البحر الرّخار الجامع لمذاهب علماء
 الأمصار : ٣٨ .
 کتاب بغية المرتاد فی الردّ علی المتفلسفة
 والقرامطة والباطنیّة : ٤٥٧ .
 کتاب البلاغم : ٣٧٦ .
 کتاب التّاج فی أخلاق الملوك (منسوب
 به جاحظ) : ١٧ ح ، ٩٧ .
 کتاب نبصرة العوام فی معرفة مقالات
 الأنام : ٥٠٢ .
 کتاب تتبعات در مانویّت (تألیف جکسون) :
 ٢٣ ح .
 کتاب التّربیع والتّدویر : ٩٨ .
 کتاب التطفیل : ر . ک . التطفیل .
 کتاب تنکلو شای بابلی (کتاب
 مجموع ...) : ٢٥ .
 کتاب التّوحید (از شیخ صدوق) : ٣٢١ ،
 ٣٢٧ ، ٣٦٥ ، ٣٦٦ ح .
 کتاب تیتوس بصرای : ١ .
 کتاب الجامع : ١١٩ ح .
 کتاب الجدال : ٣٥١ .
 کتاب الجماهر فی معرفة الجواهر : ٢١٦ م
 ٣٧٦ .
 کتاب حجج التّبوءة : ٩٧ .
 کتاب حدود العالم من المشرق الى المغرب :
 ٤٨١ م .
 کتاب حکمة الاشراق : ٢٥٢ ، ٢٥٣ ،
 ٤٧١ .
 کتاب الحيوان (از جاحظ) : ٢٠ ح ،
 ٥٤ ح ، ٨٤ م ، ١٠١ ح م ، ١٩٤ ح ،
 ٣٣٤ ح ، ٣٥٤ ح ، ٣٦٣ ح ، ٤٣٦ ،
 ٤٣٩ ح .
 کتاب خزائن الدّین و سرّ العالمین : ١٣٤ ،
 ١٣٥ .
 کتاب خلاصة الذهب المسبوك مختصر من
 سیر الملوك : ٢٨٠ .

- كتاب الدين و الدوله في اثبات نبوة النبي
محمد (ص) : ٣٣٨ .
- كتاب الذهبى للمهرجان الألفى لذكرى
ابن سينا : ٣٧٤ ح .
- كتاب رازى [أبوبكر محمد بن زكرياء]
٣٧٦ م ، [مقصود كتاب العلم الإلهى (يا
كتاب إلهيات يا كتاب البلاغم) أبوبكر
محمد بن زكرياء رازى است] : ٣٧٦ م .
- كتاب ردبرابن المقفع : ٢ ، ور . ك . كتاب
الرد على الزنديق اللعين ابن المقفع .
- كتاب الردة : ٤٦٨ .
- كتاب الرد على الزنادقة والجهمية : ٣٣٦
- كتاب الرد على الزنديق اللعين ابن المقفع :
٧٧ ، ٨٥ ح .
- كتاب الرد على النصارى : ٩٩ ح .
- كتاب ردية أفریم : ٢ .
- كتاب زرادشت : ٢٦٥ ، ٢٩٥ .
- كتاب الزمرد : ١١٣ م .
- كتاب زندقه : ٢٧٠ ، ٢٩٢ .
- كتاب الزينة : ١١٩ .
- كتاب سراپيون : ١ .
- كتاب سيويه : ٣١٨ ح ، ٣٣٣ ، ٤٠٤ ،
- ٤٥٩ ، ٤٩٥ ح .
- كتاب السيرة الفلسفية : ٤٨ ، ١١٨ .
- كتاب الصلوة الفهلوية : ٤٢٨ .
- كتاب صورة الأرض : ٣٦٤ .
- كتاب طبقات الأمم : ٢٣٧ .
- كتاب العلم الإلهى : ٣٧٦ .
- كتاب العلم والبيان (از كتاب عيون الاخبار) :
١٠١ .
- كتاب فرائض السماعين : ١٦١ .
- كتاب فوتيوس : م .
- كتاب الفهلوية [= زند] : ٤٢٨ ، و
ر . ك . كتاب الصلوة الفهلوية .
- كتاب قبطنى مانوى : ١٧ ، ور . ك . كفالایا .
- كتاب الكامل (للمرد) : ٣٤٣ .
- كتاب الكنز (كتاب كنز) : ٣٥ ح ،
٣٥١ .
- كتاب گوان (Livre des géants) : ٢٢ .
- كتاب الله : ١٠٠ ، ور . ك . قرآن .
- كتاب لغت فرس : ٤٨٧ .
- كتاب مانویت قرون وسطی : ٣٦ .
- كتاب مانویت پوئش (تحریر فرانسوی) :
٣٢ .
- كتاب مانوى بزبان قبطی : ٤ .
- كتاب المجتنى : ٣٤٨ .
- كتاب المجوس (=زندمنسوب به مزدك) :
٤٠١ ، ٤٢٨ .

کتب پهلوی : ۲۹ .	کتاب المحبّر ۳۳۷ م .
کتب الحکمة : ۸۵ .	کتاب محمد نظام الدین (در باره جوامع
کتاب دیانات الزنادقة : ۸۵ .	الحکایات) : ۵۰۶ ح .
کتب ردّیۀ مسیحی بلاتینی و یونانی و	کتاب مخاریق الأنبياء : ۱۱۹ ، ۲۵۷ ح ،
سریانی : ۲۹ .	۲۶۹ .
کتب الرّسل : ۲۱۱ .	کتاب المعارف : ر . ک . المعارف .
کتب الزنادقة : ۸۴ ، ۸۵ ، ۸۶۰ م .	کتاب المقالات فی أصول الديانات : ۱۳۵ .
کتب سریانی : ۲ .	کتاب مقدّمة الأدب : ۵۰۰ .
کتب عربی : ۱ ، ۲۹ ، ۲۱ .	کتاب من تاریخ الاحاد فی الاسلام : ۱۱۹ م .
کتب فارسی : ۱ ، ۲۹ .	کتاب مواعظ (هومیلی) : ۴ ،
کتب الفرس : ۲۰۳ .	کتاب مواعظ قبطنی : ۱۱ ، ۱۲ ح .
کتب الفلسفة : ۲۹۶ .	کتاب مواعظ مانوی : ۱۷ .
کتب [الکندی] الجدلیّة : ۱۶۵ .	کتاب النبوات : ۴۰۵ .
کتب [الکندی] . الفلکیّة : ۱۶۵ .	کتاب نخبة الدّهر فی عجائب البرّ والبحر :
کتب مانوی : ۴ .	۲۷۲ ، ۴۶۱ ح .
کتب مانوی قبطی زبان : ۲۹ .	کباب نخب من أعلام التّبوّه : ۲۶۹ .
کتب مقدّسه مانوی : ۱۱ ح .	کتاب التّوامیس : ۲۱۳ .
کتب و نوشته های مسیحی : ۱۱ ح .	کتاب الوزراء و الکتاب : ۱۲۷ .
کتیبۀ ترکی : ۱۹ ، ی .	کتاب الورقة : ۲۲۳ .
کتیبۀ چینی : ۱۹ ، ی .	کتب أحادیث : یب
کتیبۀ سالونا : ۱۸ .	کتب اختیارات : ۲۳ .
کتیبۀ سفدی : ۵۳ .	کتب أرمني : ۲ ، ۲۹ .
کتیبۀ سه زبانی : ۱۹ .	کتب اسلامي : ۳۱ .
کتیبۀ مارال باشی : ی .	کتب الانبياء [و النبیین] : ۹۹ ، ۳۷۳ .

ل

- لباب الألباب : ج ٥ . ج ٦ . ح ٥٠ .
 اللباب فی تهذیب الأنساب : ج ٢٤٥ ، ح ٢٤٦
 ح ٢٤٦ ، م ٢٦٥ .
 لب التوارین : م ٥١٩ .
 لسان العرب : ٣٣٠ ، ٣٧٣ ، ح ٤٠٤ .
 لسان المیزان : ج ٩٢ ، م ٤٢٠ .
 اللمع فی التّصوّف (کتاب ..) : ٤٤٢ .
 لؤلؤة البحرین : ج ٢٥٢ .

م

- مآخذ چینی : ٦ ، ٣٣ .
 مآخذ سریانی : ج ٥ .
 مآخذ عربی : ١٠ .
 مآخذ مسیحی لائینی .
 مآخذ یونانی : ٥ .
 مجله آسیائی فرانسوی : Journal Asiatique
 ج ٤٨ ، ح ٥٠ .
 مجله Asia Mayor : الف .
 مجله آکتا اوریانتالیا : ج ٤٧٢ .
 مجله اریانتالیا : Orientalia ج ١١٨ ،
 ح ١١٩ .
 مجله پادشاهی انگلیسی : ی .
 مجله ZDMG : ی .

کتبیهای ترکی : ی .

- کشاف اصطلاحات الفنون : ٥٣١ ، ٤٧٤ .
 کشف الحجب والأستار عن أسامی الكتب
 والأسفار : ج ٣٢٠ ، ح ٣٢٨ ، ج ٣٦٥ ،
 ح ٤٤٢ م .
 کشف الظنون عن أسامی الكتب والفنون :
 ٣١٧ .
 کشف المحجوب (از هجویری) : ٤٩٤ م .
 کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد :
 ٤٦٥ ح ، ٤٦٦ ح م .
 کفالایا [Képhalaia] (کتاب قبطنی مانوی)
 ٤ ، ٥ ، ٧ ، ١٠ ح ٢٤ ، الف ، و .
 کفلیلا : ٥٠ .
 کلیله و دمنه : ج ٩٢ ، ح ٢١٣ ، ٢٩٢ ، ٥٢٣ .
 کمامة الزهر و فريدة الدهر : ٢٥٩ .
 کمامة الزهر و صدفة الدر : ج ٢٥٩ .
 کنز الاحیاء : ٢٢ ، یج ، ١٠٤ ، ٢٠٥ ، ٢١١ ،
 ٥٣٤ .
 کنز الأخبار : ٥١٠ م .
 کنز الحیات : یب .
 گی
 کیگانتیون (غرافی تون کیگانتون) : یج .
 گینزه : ٣٣ .

- مجله علوم انجیلی و فن کلیسای قدیم : ح .
 مجله مدرسه السنه شرقیه لندن : ٣٢ .
 مجله مدرسه تحصیلات شرقی و افریقائی
 لندن ٢٥ ح .
 مجله مدرسه مطالعات شرقی لندن : ٥٠ .
 مجله مدرسه مطالعات شرقی و آفریقائی
 لندن : ط .
 مجله همايوني آسيائی انگلیسی : ٥٣ .
 مجله علمی مدرسه علوم شرقیه لندن : ١٠٩ .
 مجله یادگار : ٥٣٢ ح .
 مجله یغما : ٤٨٩ ح .
 مجمع الأمثال : ٢٣٩ ح .
 مجمع البحرين و مطلع الثیرین : ٤٢٨ ،
 ٥٢٩ .
 مجمل التواریخ والقصص : ٤٩٩ .
 مجموعه Al - Biruni Com -
 memoration Volume . ح ٦
 مجموعه تألیف کلیسائی شرقی : ٤٥٣ ح
 ٤٥٦ ح .
 مجموعه ای از خطابه‌های تعلیمی مانی
 (= کفایا) : ٤ .
 مجموعه رساله‌ها و منشورهای مانی : ٤ .
 المحاسن والأضداد (المنسوب إلى
 الجاحظ) : ٣٣٩ .
- المحاسن والمساوی : ٤٤١ .
 محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء
 والبلغاء : ٣٩٠ .
 مخاریق الأنبياء : ١١٩ .
 مختار رسائل جابر بن حیان : ٧٦ ح .
 المختار من صحاح اللغة : ٣٦٩ ح .
 المختار من کتاب الرد علی النصاری : ٩٩
 المختصر : ٣٤٢ .
 مختصر الدول : ٥٢ ح ، ٢٧٠ .
 مختصر الصواعق المرسله علی الجهمیه
 والمعطله : ٤٦٠ م .
 المختصر فی أخبار البشر : ٢٧٤ ، ٢٧٩ ح .
 مختصر کتاب البلدان : ٣٤٤ ح .
 المخصّص (کتاب ..) : ٣٧٩ .
 مرآة العقول (شرح أصول کافی) : ٤٣١
 مروج الذهب : ٢٠ ، ١٢٨ م ، ٢٤٧ ح .
 ٣٦٨ ح ، ٤٤٠ ، ٤٩٥ ح .
 المزهر فی علوم اللغة : ٤٢٣ .
 مسالك الممالك (کتاب ...) : ٣٥٥ .
 المستجاد من فعلات الأجواد : ٢٦١ ح ،
 ٣٦٧ ، ٤٤٠ .
 المسند (= مسند أحمد بن حنبل) :
 ٤٣٤ ، ٤٧٣ م .
 مصباح الظلمه و ایضاح الخدمه : ٤٥٦ م .

- المصباح المنير في غريب الشرح الكبير :
٤٠٨ .
- مصحف الأداء : ٤٥٦ .
- مصحف ماني : ٢٤٦ .
- المعارف (لابن قتيبة) : ١٠٢ ، ٥٩ ،
٢٤٧ ح .
- معالم العلماء : ٣٩٨ ح .
- معاهد التنصيص على شواهد التلخيص : ٤٢٥
- معجم الأدباء : ١٠٣ ح ، ١٢٨ ح ، ١٣٧ ح ،
٢١٨ ح .
- معجم البلدان : ٢٦٢ .
- معجم الشعراء : ٤٢١ ، ٤٢٣ ح ، ٤٤٣ م .
- معجم قبائل العرب : ٢٥٠ ح .
- معجم المطبوعات : مكرر و در حواشي
غالب صفحات
- معدن الكنوز : ٣١٨ .
- المعرب من كلام الأعجمي على حروف
المعجم : ٣٩٣ ، ٤٢٤ .
- المعرب في ترتيب المعرب (للمطرزي) :
٣٠٧ ، ٤٠١ .
- مفاتيح العلوم (للخوازمي) : ١٧٩ م ،
٣٠٧ م ، ٣٢٠ ، ٣٢٩ م ، ٤٠١ م ، ٤٢٨ ،
٥٢٩ م .
- مفاتيح الغيب : ٣٠٧ ح .
- المفتاح : ٣٠٩ ، ٣١٠ .
- مفتاح السعادة : ١٣٧ ح .
- مفتاح المفتاح : ٣٠٩ ح .
- المقاصد : ٣١٠ .
- مقالات الاسلاميين و اختلاف المصلين
(كتاب ...) : ١٢١ .
- مقالات آقاي تقي زاده بانگليسي الف .
- مقامات حريري (المقامات الحريرية) :
٣٦٨ ح ، ٤٤٠ .
- مقامات النجاة : ٤٣٣ .
- مقدمة الأدب : ٥٠٠ م .
- مقدمة جوامع الحكايات : ٥٠٥ .
- الملل والنحل : ٦ ، ٢٤٠ م ، ٢٨٤ ح ،
٢٩٨ ح ، ٣١٢ ح .
- المملو السرائر : ٣٨١ .
- من تاريخ الاحاد في الاسلام : ١٩١ ،
٢٥٧ ح .
- المنتخب الجليل من تجميع من حرف
الانجيل : ٣١٦ .
- منتخب اللغات شاه جهاني : ٥٣١ .
- المنتظم في تاريخ الملوك والامم : ٢٥٧ .
- منية الفضلاء في تواريخ الخلفاء والوزراء :
٤٠٣ ح .
- المنية والأمل في شرح الملل والنحل :

۷۶ ح ، ۲۹۹ ، ۳۷۶ .
 مواعظ مانوی (کتاب ...) : ۱۷ .
 المواعظ والاعتبار فی ذکر الخطط والآثار :
 ۳۰۴ .
 المواقف : ۳۰۸ ، ۳۱۱ م ، ۳۱۲ .
 المؤلف والمختلف : ۴۴۳ ح .
 المهذب : ۳۴۲ .

ن

نامه تنسر : ۵۰۶ ح .
 نخبة الدهر فی عجائب البر والبحر : ۵۹ ،
 ۲۷۲ ، ۴۶۱ ح .
 نخب من کتاب أعلام النبوة لأبی حاتم
 الرازی : ۱۱۹ ح .
 نزهة اللبّاء فی طبقات الادباء : ۹۱ ح .
 نزهة القلوب : ۵۲۴ .
 نسخة فقه زیدی : ۴۱۲ .

نظام التواريخ : ۵۱۹ .
 نظم الجوهر (= التّاریخ المجموع علی
 التحقيق والتصديق فی معرفة التواريخ
 من عهد آدم إلى سنی الهجره) : ۱۲۳ م .
 نوشتجات اصلی و روایات خود مانویان :
 ۴ م .

نوشتجات پاپیروسی : ۳ .
 نوشتجات پارثیک : ۳ .
 نوشتجات پارسیک : ۳ .
 نوشتجات ترکی : ۳ .
 نوشتجات چینی : ۳ .
 نوشتجات قبطی مانوی : ۱۰ .
 نوشتجات مانوی : ۳ ، ۱۰ .
 نوشتجات و تصاویر مانوی : ۳ .
 نوشته آرامی : ۵ .
 نوشته‌های مانوی : ۱۱ (۱) .

النهاية (از ابن کثیر - در تاریخ) ۲۹۲ ح .
 النهاية (فی غریب الحديث - از
 ابن الاثیر) : ۴۷۳ .
 نهاية الأرب فی فنون الأدب : ۲۷۵ .
 نهاية الاقدام فی علم الکلام : ۳۹۵ .

و

الوافی بالوفیات : ۴۰۷ .
 وزرگان آفریوان (سرود منسوب به
 خودمانی) : بیج .
 الوزراء والکتاب (کتاب ...) : ۱۲۷ م .
 وفيات الأعیان وأنباء أبناء الزمان فیما ثبت
 بالنقل أو السماع أو أثبتته العیان : ۹۱ ح م ،

(۱) این نوشته‌ها و همچنین عنوانهای «مأخذ ...» با توجه باینکه اسم کتاب نیستند چون ممکن است رجوع بآنها مفید فائده واقع شود در زمره کتابها ذکر گردیده است .

ی

١٣٧ ح ، ٢٥٢ ح ، ٢٥٥ ح ، ٢٦٩ م .

هـ

یتیمۃ الدھر : ١٣٧ ح .

یادگار : ر . ک . مجله ...

یاسا : ٥١٦ .

الهدایة (کتاب ...) : ٣١٣ .

الهدی والتدبیر (کتاب) : ١٠٤ ، ٢٥ .

فهرستِ مراجعِ شرقی

درباره

مانی و مانویّت

و

آنچه بدین موضوع مربوط است

تذکرات

۱ - این فهرست مراجع شامل سه گونه مرجع میباشد :

أ - مراجع و مآخذی که در این کتاب ، در جای خود بر حسب تاریخ وفات مؤلفان آنها ، و یا تاریخ تألیف ، از آنها نقل گردیده است ، مرتب بر حسب حروف تهجی .

ب - مراجعی که بواسطه بسیار جدید بودن و یا عدم اهمیت در متن کتاب از آنها نقل نگردیده است و نام آنها فقط در این فهرست آمده . در سمت راست این گونه مراجع علامت ستاره (☆) گذاشته شده است .

ج - مراجعی که در حین طبع متن کتاب دیده نشده است . این قسمت شامل کتابهایی میباشد که در آن وقت بدانها توجه نشده و یا نسخه ای خطی بوده که بعداً بدست آمده و یا کتابی است که پس از طبع متن منتشر گردیده و بناچار در اینجا از آنها نقل میگردد . در سمت راست این گونه مراجع نیز علامت ستاره (☆) گذاشته شده است .

۲ - اعدادی که در سمت چپ صفحه ها با حروف ۱۲ سیاه طبع شده اشاره بصفحات همین کتاب است که مطالب منقوله از مآخذ در آنها مندرج میباشد .

الاثار الباقية عن القرون الخالية ، رجوع كنيد بكتاب آثار الباقية.....

آثار البلاد ، تالیف قزوینی [زکریاء] ، طبع گوتا سنه ۱۸۴۸-۱۸۵۰ م. (ص ۳۵) .

۴۰۲

أبواب فی الصين و الترك و الهند منتخبة من کتاب طبایع الحيوان ، تالیف شرف الزمان مروزی ، طبع لندن سنه ۱۹۴۲ م. [ص ۲-۴ (درقسمتهای : ۳ و ۶ و ۹) و ۶ (قسمت ۱۷)] .

۲۳۸ - ۲۳۹

الاحتجاج علی أهل الجاج ، تالیف أبو منصور أحمد بن أبی طالب طبرسی ، طبع طهران ، سنه ۱۳۰۲ هـ . ق. (س ۶-۹ و ۱۱۹ و ۱۷۰ - ۱۷۱ و ۱۷۸-۱۷۹) .

۳۹۸ - ۴۰۰

☆ أخبار أبی نواس ، تالیف أبی هفان عبد الله بن أحمد بن حرب المهرمی (متوفی درسنه ۲۵۵ و یا ۲۵۷ ، و بقول یاقوت ، در معجم الادباء ، ۱۹۵ هـ . ق.) ، طبع مصر ، سنه ۱۳۷۳ هـ . ق. [= ۱۹۵۳ م.] ، (۱) .

(۱) در این کتاب درباره اتهام **أبو نواس** بزندقه و رفتار خلفاء باز نادقه چنین آمده است :
ص ۱۰۶ - ۱۰۷ :

أبو هفان قال : حدّثني محمد بن سعيد :

أنه قيل لابي نواس : إن أم الربيع من مولدات اليمامة وأباه من مولدى المدينة ، قال : إماء المدينة فى نسائهم فنما الخبر إلى الربيع فلم يزل به حتّى حبسه و طالبه بالزندقه و ادّعاها عليه و أراد أن يوجبها عليه بين يدى الرشيد فجمع له الفقهاء و دسّ إليهم الأموال و بعث إلى من كان يحسده من الشعراء فأحضرهم ثمّ قال له : ألسن القائل :

يا أحمد المرتجى فى كلّ نائبة قمّ سيّدى نعص جبار السموات

قال : بلى . قال : يا أمير المؤمنين ، كافر . ثمّ التفت إلى من حضر فقال لهم : ما تقولون
يا معشر الفقهاء و الشعراء ؟

بقية حاشية صفحة قبل (ج).

قالوا : صدق يا أمير المؤمنين . قال **أبونواس** : يا أمير المؤمنين إن كانوا قالوا بعقولهم [كذا بالأصل والأصوب : بنقولهم] فسلحوا وإن كانوا قالوا بأرائهم فقبحوا لهم ، أنى يكون زنديقاً من يُقرّ أن للسموات جباراً .

قال **الرشيد** : صدقت ، قم عني . فلم يزل **الربيع** يرصده بعد ذلك ويتطلب سقطاته وبشيعة عوراته حتّى قال :

ماجئني أحدٌ يخبر أنّه فى جنّة مذمات أو فى نار

فحبسه بهذا البيت وانطلق لسانه بالقول فيه و انحسر عن **أبى نواس** من كان يعاونه .

ص ١٢٢ - ١٢٣ :

قال : و كان أوّل اتصاله **بالرشيد** أنّه دخل وهو شابّ بعض المساجد عشاء فوجد الإمام فى الصلاة فصلّى خلفه فقرأ الإمام : « قل يا أيّها الكافرون » فقال **أبونواس** : لبيك . فتواثب الناس إليه وشهدوا عليه بالكفر ورفع خبره إلى **الرشيد** فأمر باحضاره فأحضر وأحضروا معه **حمدويه** صاحب الزندقة [كذا بالأصل المطبوع والأصوب : « الزنادقة »] فأخبره بحاله وسأله عنه فقال والله يا أمير المؤمنين ما عرفه وهو يشبه أنّه رجل ماجن ليس بزنديق ، فقال له **الرشيد** قد وقع فى نفسى منه شيء فامتحنه ، فوضع له صورة [در أخبار **أبى نواس** ، تأليف **ابن منظور** كه درهمين فهرست ذكر آن خواهد آمد و از آن نقل خواهد شد : « فخطّ له صوة ماني »] و قال أبصق عليها فأهوى بفيه ليقبّ عليها فلم يطاوعه القى فامتخض عليها فضحك **الرشيد** منه و علم أنّه ماجن ، واتفق أنّه أتى فى ذلك الوقت برجل زنديق من الثنوية فأمره أن يبصق على الصورة فقال : ليس البصاق من شأن أهل المروءة فأمر بعض خدمه أن يذهب بهما **لابن شاهك** ليؤدّب **أبانواس** ويخلّى سبيله ويحبس الزنديق حتّى يتمّوب فلما صاروا فى بعض الدار سأل الخادم أين تذهب بنا ؟ فقال : إلى **السندى** ليحبسك ويؤدّب هذا و يطلقه فرفع **أبونواس** كفه وصفعه صفعة محكمة وقال يا ابن الفاعلة استثبت ما قاله أمير المؤمنين . فبصر **الرشيد** بهم وأمر بردهم وسأله عن السبب فقال : يا أمير المؤمنين عكس المعنى ، أراد أن يطرحنى بحيث أنسى ويطلق هذا الزنديق فضحك منه وأمر بإطلاقه .

❖ أخبار أبي نواس، تأليف ابن منظور، مؤلف لسان العرب،
السفر الأول طبع مصر، سنة ١٣٤٣ هـ. ق. [= ١٩٢٤ م.]، (١).

(١) مطالب اين كتاب در باره اتهام **أبونواس** بزندقه چنین است :
السفر الأول ص ٢٢١ - ٢٢٣ :

وكان الامين مُعجبا بشعر **أبي نواس**، مُحبّا لمنادمته. فلما سمع قوله :
أُسقنيها يا دقافه مُرّة الطعم سلافه

إلى آخر الأبيات ...

حقد عليه الامين ذلك. فلما أنشد قوله :

وفتيان صدق قد صرفن مطيهم إلى بيت خمار نزلنا به ظهرا
إلى آخر الأبيات ...

وسمع أيضاً قوله في مواضع آخر (كذا بالأصل المطبوع ولعل الصواب : « في موضع آخر ») ، كفره وحبسه ، وقال له :
أنت زنديق . ولما أحضره وقرره على الزندقة ، قال **أبونواس** لا والله ياسيدي ، ثم أنشده
بديها :

أصلي صلاة الخمس في حين وقتها و أشهد بالتوحيد لله خاضعا
إلى قوله :

وأجعل تخليط الروافض كلهم لفقحة بخثيشوع في النار طابعا
قال : فضحك الامين وقال : ويلك ! كيف أحضرت بخثيشوع ؛ فقال : ياسيدي لم تستقم
القافية إلا به . فأمر له بجائزة .

« احضاره متّهماً بالزندقه عند الامين وبراءته أمامه »

قال **عاصم بن حميد بن تميم الوراق** : رأيت **أبانواس** وهو في سراويل ، والناس يجرونه
ويضربونه في قفاه بالنعال ، ويقولون : زنديق ، ويرمونه بالحجارة ، حتى أدخلوه إلى
محمد بن زبيدة . فقال : ما هذا ؟ قالوا : زنديق . فقال : على بالسيف والنطع ! فقال
أبونواس : دعوني أصلي ركعتين . فأفرجوا عنه . فتهيأ للصلاة ، ثم رفع رأسه إلى السماء
وكبر وصلى ركعتين ، وقال :

بقية حاشيه در صفحه بعد است

بقية حاشية صفحة قبل (هـ) .

سُبْحَانَ مَنْ خَلَقَ الْخَلْقَ — ق من ضَعِيفٍ مَهِينٍ

إلى آخر الآيات .

فقال **محمد** : ما هذا زنديق . أعطوه ألف درهم وأخلعوا عليه . فخرج تحت الخلع ، و طردوا الناس عنه وقال : أجروا عليه ، فلم يزل يجرىها عليه حتى مات .

ص ٢٢٤ - ٢٢٥ :

« دخول **أبي نواس** المسجد وهو سكران ووصوله إلى **الرشيد** متهمًا بالزندقة »

انصرف **أبو نواس** من بعض المواخير سكران ، فمر بمسجد قد حضرت فيه الصلاة ، فدخل فقام في الصف الأول . فقرأ الإمام : « قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ » فقال **أبو نواس** من خلفه . لبيك . فلما قضيت الصلاة كَبَّوْهُ وقالوا له : يا كافر نشهد عليك بالكفر ودفعوه . فبلغ خبره **الرشيد** . فدعاه **حمدويه** صاحب الزندقة (ظ . : الزنادقة) ، وأحضر **أبانواس** فقال له **حمدويه** : يا أمير المؤمنين ، إن هذا ماجن ، وليس هو بحيث يظن ، فقال له **الرشيد** : ويحك ! إنه وقع في نفسى منه شيء ، فامتحنه . قال : فخط له صورة **ماني** ، وقال له : أبصق عليها ، فأهوى **أبو نواس** بفيه ليقى عليها ، فقال له **حمدويه** : قد قلت لك يا أمير المؤمنين إنه ما جن . قال : ودعا برجل من الزنادقة مشهور ، وقال له : أبصق عليها ، فقال و ما معنى البصاق ؟ إنه من أخلاق الشرك ، ولا أفعله ، وأبى أن يفعل . فقال **الرشيد** لبعض خدم القصر : امض بهذا (يعني **أبانواس**) إلى **السندی** ، فقل له : أدبه وأطلقه . وبهذا (يعني الزنديق) فقل له : احبسه قبلك إلى أن تستتيبه ، فإن تاب وإلا قتلناه . قال : فمضى بهما الخادم ، فلما صار في آخر الصحن ، قال **أبو نواس** للخادم : إلى أين تذهب بنا ؟ قال إلى **السندی** ، قال فما تقول له ؟ قال : أقول له : يحبسك قبله حتى تستتاب أو تقتل ، ويؤدب هذا ويطلقه . قال : فرفع **أبو نواس** يده و لطمه ، وقال له . يا ابن الزانية ، من الساعة نسيت ؟ . وبصر بهم **الرشيد** ، فقال : ردوهم . فقال **لابي نواس** : ما هذا الذي رأيت منك ؟ قال : أراد والله أن يهلكنى ، ويطرحنى بحيث أنسى أبداً ، أو أبقي مخلداً . سله يا أمير المؤمنين عن الرسالة ، فإذا هو قد غيّر ها . فضحك من **أبي نواس** وأطلقه .

- أخبار البلدان ، تأليف ابن الفقيه ، نسخة خطي كتابخانه آستانه
قدس رضوى ، (ورق ۱۷۰-۱۷۱) . ۳۴۴
- الاخبار الطوال ، تأليف أبو حنيفة دينورى ، طبع ليدن ، سنة
۱۸۸۸ م . (ص ۴۹) . ۱۰۳
- الارشاد الى قواطع الادلة فى أصول الاعتقاد ، رجوع كنيد
بكتاب الارشاد ...
- ارشاد السارى لشرح صحيح البخارى ، تأليف قسطلانى ،
طبع مصر ، سنة ۱۳۰۴ - ۱۳۰۶ هـ . ق . (ج ۱۰ ص ۸۰) . ۴۶۸ - ۴۶۹
- ✽ أزهير الرياض المريضة ، تأليف ظهير الدين أبو الحسن
على بن زيد البيهقى (۴۹۹ - ۵۶۵ هـ . ق .) ، نسخة خطي كتابخانه
أحمد تيمور (الخزانة التيمورية) ، كه بشماره ۴۲۴ لغت ميباشد ،
ص ۱۵۷ : « الممانوية و الكلام فيهم ... » (۱) .
- أصول الدين رجوع كنيد بكتاب أصول الدين ...
- اعتقادات فرق المسلمين والمشر كين ، تأليف إمام فخر الدين
رازى ، طبع مصر ، سنة ۱۳۵۶ هـ . ق . (ص ۸۸) . ۲۵۸
- ✽ اعجاز القرآن ، تأليف أبى بكر محمد بن الطيب الباقلانى (متوفى
در سنة ۴۰۳ هـ . ق .) ، طبع مصر ، سنة ۱۹۵۴ م . [ص ۴۶] (۲) .
- أعلام النبوة ، رجوع كنيد بكتاب أعلام النبوة ...

(۱) بنقل از ص ۳۶۱ التذكرة التيمورية ، معجم الفوائد ونوارد المسائل ، كه در سنة
۱۹۵۳ م . در مصر منتشر شده است .

(۲) مطالب اين كتاب در باره مانى چنين است :

« فَرْن قِيل : فَرْن المجوس تزعم أن كتاب زرادشت ، وكتاب مانى معجزان ؟
قِيل : الذى يتضمنه كتاب مانى ، من طريق التبر نجات ، وضروب الشعوذة ، ليس يقع فيها اعجاز .
ويزعمون أن فى الكتاب الحكم ، وهى حكم منقولة متداولة على الألسن (م « الألسن التى »)
لا إله تخلص بها أمة دون أمة ، وإن كان بعضهم أكثر اهتماما بها ، وتحصيلاً لها ، وجعاً لأبوابها ،
دوست دانشمند آفاى عباس زرياب خوئى مرا متوجه اين كتاب ومطالب آن کردند .

- الاعلاق النفسية ، رجوع كنيد بكتاب الاعلاق النفسية ...
 اغاثة الالهفان من مصايد الشيطان ، تأليف ابن قيم الجوزية ،
 طبع مصر ، سنة ١٣٥٧-١٣٥٨ هـ . ق . ، (ج ١ ص ٢٢٨ و ٢٢٩ و ٢٣٠ و
 ٢٨٦ - ٢٨١ ج ٢ ص ١٤٣ و ١٤٤ و ١٤٥ و ٢٤٤ - ٢٤٦ و ٢٦٦ - ٢٥٧ و ٢٧٥) .
 الاغانى ، رجوع كنيد بكتاب الاغانى
 أمالى (يا غرر الفوائد فى التفسير والحديث و الادب) ، تأليف
 سيد مرتضى ، طبع مصر ، سنة ١٣٢٥ هـ . ق . ، (ج ١ ص ٨٨ - ١٠٣) .
 ٢٠٠ - ١٩٢ الانتصار ، رجوع كنيد بكتاب الانتصار ...
 الانساب ، رجوع كنيد بكتاب الانساب ...
 الانسان الكامل فى معرفة الاواخر و الاوائل ، تأليف
 عبد الكريم بن ابراهيم الجيلانى ، طبع مصر ، سنة ١٣١٦ هـ . ق . ،
 (ج ٢ ص : ٧٦ و ٧٩ - ٨٠) .
 ٤٦٤ الاوراق ، رجوع شود بكتاب الاوراق ...
 بحار الانوار ، تأليف مجلسى (محمد باقر) : طبع طهران ،
 سنة ١٣٠١ - ١٣١٢ هـ . ق . ، [ج ٢ ص ١٦ و ١٨ و ٤٣ (از ص ١٨
 تا ص ٤٧) توحيد مفضل مندرج ميباشد كه مطالب آن درباره مانى
 و مانويّت در ص ٧٤ - ٧٥ اين كتاب نقل شده است و در اين فهرست
 درجاي خود ذكر آن نيز خواهد آمد) و ٦٦ - ٦٩ و ٧٢ و ٧٣ - ٧٦
 ٣٢٧ - ٣٢١ و ج ٤ ص ٦٩ و ٧١ و ١٣٢ و ١٣٩ - ١٤١] .
 ٤٣٠ - ٤٢٩ و البدء والتاريخ ، تأليف المظهر بن طاهر المقدسى ، طبع
 باريس ، سنة ١٨٩٩ - ١٩١٩ م . ، (ج ١ ص ٩٠ و ١٤٢ - ١٤٣ و ١٤٦
 و ج ٣ ص ٢٣ و ١٢٢ و ١٥٧ و ١٥٨ و ج ٤ ص ٢ و ٢٤ - ٢٥ و ٢٦
 و ٣١ و ٤٢ و ج ٦ ص ٩٨ و ١٠٠ - ١٠١) .
 ١٤٧ - ١٤٤ البداية والنهاية فى التاريخ ، تأليف ابن كثير القرشى طبع

مصر، سنه ۱۳۵۱-۱۳۵۸ هـ. ق.، (ج ۱۰ ص ۹۶ و ۱۱۳ و ۱۱۴ و ۱۴۹-۱۵۰)

۲۹۴ - ۲۹۲

۱۵۰ و ۱۵۱ و ۱۵۳ و ۱۶۱ و ۲۳۱).

✱ برهان جامع، تألیف محمد کریم بن مهدیق‌ای تبریزی،
(متوفی بعد از سنه ۱۲۶۰ هـ. ق.)، طبع تبریز، سنه ۱۲۶۰ هـ. ق.،
(کلمات: آرنگ و آرچنگ و انگلیون و مانی و نفوشا و نفوشاک
و نفوک دیده شود).

✱ برهان قاطع، تألیف محمد حسین بن خلف تبریزی،
متخلص به برهان (متوفی در نیمه دوم قرن یازدهم هجری)، که در
سنه ۱۰۶۲ هـ. ق. تألیف شده است و چاپهای بسیار از آن منتشر
گردیده و اکنون طبع محققانه‌ای، با اهتمام آقای دکتر محمد معین،
در دست نشر است که تابحال سه جلد آن (تأخیر ل) منتشر شده.
(کلمات: آرنگ و آرچنگ و آرژنگ و انگلیون و
مانی و نفوشا و نفوشاک و نفوک دیده شود).

بغیة المرتاد فی الرد علی المتفلسفة والقرامطة و الباطنية،
رجوع کنید بکتاب بغیة المرتاد...

تأیة عامر بن عامر البصری، طبع دمشق، سنه ۱۹۴۸ م.

۲۷۷

(ص ۳۱ و ۲۳۳).

تاج العروس فی شرح جواهر القاموس، تألیف مرتضی

الزبیدی، طبع مصر، سنه ۱۳۰۶-۱۳۰۷ هـ. ق.، (ج ۶ ص ۳۷۳)، ۳۳۱ - ۳۳۰

التاج فی أخلاق الملوك، رجوع کنید بکتاب التاج...

تاریخ ابن خلدون، طبع بولاق، سنه ۱۲۸۴ هـ. ق.

۲۹۵ - ۲۹۴

(ج ۲ ص ۱۷۲ و ۲۷۴ و ج ۳ ص ۲۱۰-۲۱۱ و ۲۱۴).

تاریخ بغداد، تألیف ابی بکر أحمد بن علی الخطیب، طبع

مصر، سنه ۱۳۴۹ هـ. ق.، (ج ۷ ص ۱۱۲ و ج ۸ ص ۱۴۹ و ج ۹

۳۸۸ - ۳۸۶

ص ۳۰۳-۳۰۴ و ج ۱۴ ص ۱۰۶-۱۰۷).

تاریخ الامم و الملوك تألیف طبری ، طبع لیدن ، سنه

۱۸۷۶ - ۱۹۰۱ م . (ج ۲ ص ۸۳۰ و ۸۳۴ و ۸۹۴ و ج ۱۰

۱۱۷ - ۱۱۴

ص ۵۱۹ - ۵۲۰ و ۵۳۲ و ۵۴۸ - ۵۵۱ و ۵۸۸ و ۶۰۴) .

تاریخ جهانگشای ، تألیف عطاء ملک جوینی ، طبع لیدن ،

در سالهای ۱۹۱۲ و ۱۹۱۶ و ۱۹۳۹ م . (ج ۱ ص ۴ و ۱۷ و ۴۳ - ۴۵ و

۵۱۸ - ۵۱۶

۷۶ و ۱۱۴ و ۱۳۶) .

تاریخ طبری ، رجوع کنید بتاریخ الامم و الملوك ...

تاریخ سنی ملوك الارض و الانبیاء ، تألیف حمزة بن الحسن

۱۳۷ - ۱۳۶

الاصفهانى ، طبع برلین ، سنه ۱۳۴۰ ه . ق . (ص ۳۵۲ و ۳۵۵) .

* تاریخ کلدو و اثور ، تألیف ادی شیر رئیس أساقفة سعرد

الكلدانی الاثوری ، طبع بیروت : سنه ۱۹۱۲ - ۱۹۱۳ م . [ج ۲ ص ۲۲ -

۲۴ و ۲۷ (س ۵) و ۲۹ (س ۷) و ۲۸۴ (س ۱۷) و ۲۸۸ (س ۱۴)

و ۲۸۹ (س ۱ و ۱۲)] .

تاریخ گزیده تألیف ، حمد الله مستوفی قزوینی طبع لندن

سنه ۱۳۲۸ ه . ق . (= ۱۹۱۰ م .) (ص ۱۰۶ و ۱۰۸ - ۱۰۹ و

۵۲۳ - ۵۲۲

۳۰۰ - ۳۰۱ و ۸۰۲) .

تاریخ مختصر الدول ، تألیف ابن العبری ، طبع بیروت سنه

۲۷۱ - ۲۷۰

۱۸۹۰ م . (ص ۱۱۵ - ۱۱۶ و ۱۲۹ - ۱۳۱) .

* تاریخ معجم فی أخبار ملوك العجم ، تألیف شرف الدین

أبو الفضل فضل الله حسینی قزوینی ، ازدانشمندان قرن هفتم و هشتم

هجری ، طبع طهران ، سنه ۱۳۱۸ ه . ق . ، ص ۲۲۵ - ۲۲۶ (۱) .

(۱) مطالب تاریخ معجم در باره مانی (در ذکر پادشاهی بهرام بن هرمز بن شاپور بن

أردشیر بن بابک) چنین است :

و مانی نقشبند که ذکر او بسحر صورتگری مشهور است در عهد سلطنت او ظهور یافت و بهرام در

اوایل حال [زمانی] بی مانی نبودی و شبعت او را مکرّم داشتی چنانکه مانی بر وی واثق شد و بتدریج

اعوان و اتباع خویش را بحضرت بهرام آورد و بتعریف هریکی علیجده تأکید نمود و چون بهرام

بقیة حاشیه در صفحه بعد است

- التاریخ النسپوری ، مجهول المؤلف ، طبع پاریس ، سنه ۱۹۰۷ م . (ص ۱۵-۱۸ و ۲۶-۲۷ و ۲۷-۲۸) . ۳۸۰-۳۸۴
- التاریخ الیعتوبی ، طبع نجف ، سنه ۱۳۵۸ ه . ق . (ج ۱ ص ۱۲۹-۱۳۱ و ج ۳ ص ۱۳۳) . ۱۰۳-۱۰۵
- تبصرة العوام ، رجوع کنید بکتاب تبصرة العوام . . .
التبصیر فی الدین وتمیز الفرقة الناجية من الفرق الهالکین ،
تألیف أبی المظفر الاسفرائینی ، طبع مصر ، سنه ۱۳۵۹ ه . ق .
[= ۱۹۴۰ م .] ، (ص ۴۳ و ۸۰) . ۴۵۲
- التبیان فی شرح الديوان ، تألیف أبی البقاء العکبری ، طبع
بولاق مصر ، سنه ۱۲۸۷ ه . ق . (ج ۱ ص ۱۲۷) . ۳۵۸-۳۵۹
- تتمة المختصر ، تألیف ابن الوردی ، طبع مصر ، سنه ۱۲۸۵ ه . ق .
(ج ۱ ص ۴۱ و ۴۴ و ۲۰۰ و ۲۰۱) . ۲۷۹
- تجارب الامم و تعاقب الهمم ، تألیف أبوعلی مسکویه ، طبع
لیدن ، سنه ۱۹۰۹-۱۹۱۷ م . (ج ۱ ص ۱۷ و ۱۳۰ و ۱۷۶ و ۱۷۷) . ۱۸۱-۱۸۲
- تجارب السلف ، تألیف هندوشاه ، طبع طهران ، سنه
۱۳۱۳ ه . ش . ، (ص ۱۲۰) . ۴۰۳ ح
- تحریر شرح لمع أشعری ، نسخه خطی کتابخانه اهدائی آقای
سید محمد مشکوة بکتابخانه دانشگاه طهران ، (ورق ۵۷ ب و ۱۸۱ ب) . ۳۹۱-۳۹۲
- تحقیق مال الهند من مقولة مقبولة فی العقل أو مرذولة تألیف
أبوریحان بیرونی ، طبع لیبزیک ، سنه ۱۹۲۵ م . ، (ص ۱۸-۱۹) .
و ۲۳ و ۲۷ و ۵۳ و ۵۹ و ۷۶ و ۱۳۲ و ۱۹۱ و ۲۵۳ و ۲۸۳ و ۲۸۴) . ۲۱۰-۲۱۵

بقیة حاشیة صفحة قبل (ی) .

معتقدان وداعیان اورا بشناخت روزی همه را جمع کرد و علمای ملت خویش را بنشانند تا با مانی بحث کردند و مانی در أدلة دینی و براهین یقینی از جواب ایشان عاجز ماند و بهرام اعتقاد را در حق او فاسد گردانید و چون او ملزم گشت و کفر و ضلالت او معین شد بفرمود تا توبه بروی عرض کردند و او بقبول توبه تن درنداد . بفرمود تا پوست از تنش در کشیدند و بکاه مملو کردند و اتباع و پیروان او را بیکبار مستأصل گردانید .

تذكرة الائمة ، منسوب بمجلسي طبع طهران ، سنة

١٣٢٣ هـ . ق ، (ص ٤٧) . ٥٢٩

التربيع والتدوير ، رجوع كنيد بكتاب التربيع والتدوير ...

ترجمة تاريخ طبري از أبو علي محمد بن محمد باعمرى ،

نسخة خطي كتابخانه مجلس شورای ملی . ٤٧٩

ترجمة تفسير طبري ٤٨٠

ترجمة توحيد مفضل ، از مجلسي ، ظاهرأ طبع طهران ، سنة

١٣٢٢ هـ . ق ، (ص ٢ و ١٣) . ٥٣٠

ترجمة مقدمة الادب بالخوارزمية ، از زمخشري ، طبع

استانبول ، سنة ١٩٥١ م ، (ص ١١ س ٤ و ص ٥١٢ س ٥) . ٥٠٠ ح

التطفيل و حكايات الطفيليين وأخبارهم و نوادر كلامهم

و أشعارهم ، تأليف خطيب بغدادى ، طبع دمشق ، سنة ١٣٤٦ هـ . ق ،

(ص ٤١ - ٤٢) . ٣٨٥ - ٣٨٦

تعبير الرؤيا (تأويل الرؤيا - فى الرؤيا - منامية) ، تأليف

ابن سينا . ٣٧٢ - ٣٧٣

✽ تفسير منسوب بامام حسن عسكري ، طبع قبريز ، سنة

١٣١٤ - ١٣١٥ هـ . ق ، (١) .

(١) مطالب اين تفسير درباره تنويان چنين است :

ص ٢١٨ (س ١٥ - ١٦) :

قال أمير المؤمنين : . . . وقالت الثنوية الثور والظلمة هما المدبران من خالفنا فى هذا أصل .

در ص ٢٢٣ (س ١٤ - ٢٦) و ص ٢٢٤ (س ١) مطالبى آمده است كه با اختلاف بسیار اندكى ،

در بعضى جزئيات ، با مطالب منقوله از الاجتجاج على أهل اللجاج ، و مندرجه در ص ٣٩٨

(س ١٥ - ١٩) و ص ٣٩٩ (س ١ - ٨) اين كتاب ، يكى ميباشد .

ص ٢٢٥ (س ١٩ - ٢٣) :

وقال الصادق : قال أمير المؤمنين : [فأنزل الله تعالى] الحمد لله الذى خلق السموات والأرض

وجعل الظلمات والثور الآيه وكان فى هذه الآيه ردة على ثلاثة أصناف منهم لئال قال الحمد لله الذى

خلق السموات والأرض فكان ردة على الدهرية . . . ثم قال وجعل الظلمات والثور فكان ردة على

الثنوية الذين قالوا إن الثور والظلمة هما المدبران .

ص ٢٢٥ (س ٢٦ - ٢٧) ص ٢٢٦ (س ١) :

فقال رسول الله ص لا صحابه قولوا : « اياك نعبد » أى نعبد واحداً لانتقل كما قالت الدهرية إن

الأشياء لا بدولها وهى دائمة ولا كما قالت الثنوية الذين قالوا إن الثور والظلمة هما المدبران .

يَج

تفسير امام فخر الدين رازي، رجوع كنيد بمفاتيح الغيب ...

تلييس ابليس، تأليف جمال الدين أبي الفرج عبدالرحمن
ابن الجوزي، طبع مصر، سنة ١٣٤٧ هـ. ق.، (ص ٤٥ - ٤٥ و
٤٧ و ٧٦).

٢٥٧ - ٢٥٥

و ٣٩٧

التمهيد، في الرد على المجلدة و الرافضة و الخوارج
والمعتزلة، تأليف أبي بكر محمد بن الطيب بن الباقلاني، طبع مصر،
سنة ١٣٦٦ هـ. ق.، (ص ٦٨ - ٧٥).

٤٥١ - ٤٤٥

التبويه والاشراف، تأليف مسعودي، طبع مصر، سنة ١٣٥٧ هـ. ق.،
(ص ٥١ و ٥٢ و ٦٧ و ٨٧ و ٨٩ و ١١٧ و ١٢٦ - ١٢٧ و ١٢٩ - ١٣٠
و ١٣٧ و ١٣٩).

١٣٦ - ١٣٣

التبويه والرد على أهل الاهواء والبدع، تأليف أبي الحسن
محمد بن أحمد الملطي، طبع استانبول، سنة ١٩٣٦ م.،
(ص ١٥ - ١٧ و ١٩ و ٤٣ و ٤٤ و ٧١ - ٧٢).

١٤٩ - ١٤٧

التوحيد تأليف شيخ صدوق، رجوع كنيد بكتاب التوحيد...
توحيد المفضل، املاء امام أبي عبدالله جعفر بن محمد
الصادق، طبع نجف، سنة ١٣٦٩ هـ. ق.، (ص ٥ - ٦ و ٢١ و ٢٥
و ٣٣ - ٣٤ و ٨٢ و ٨٩ - ٩٠).

٧٥ - ٧٤

و ٤٣٠ - ٤٢٩

ثمار القلوب في المضاف و المنسوب، تأليف أبو منصور
عبدالمالك بن محمد بن اسماعيل الثعالبي النيسابوري، طبع مصر،
سنة ١٣٢٦ هـ. ق.، (ص ١٣٨ - ١٣٩).

١٨٤ - ١٨٣

جامع التعريب بالطريق القريب، مجهول المؤلف، نسخة خطي
« مكتبة الاوقاف العامة بغداد ».

٣٢٩ - ٣٢٨

الجامع الصحيح، تأليف أبي عبدالله محمد بن اسمعيل
الجعفي البخاري طبع مصر، سنة ١٣٥١ هـ. ق.، (ج ٤ ص ١٣٢).

٣٤٠

الجماهر في معرفة الجواهر ، رجوع كنيد بكتاب الجماهر ...
جمهرة اللغة ، رجوع كنيد بكتاب جمهرة اللغة ...

جوامع الحكايات و لوامع الروايات ، تأليف نورالدين

محمد بن محمد عوفي بخاري حنفی ، دو نسخه عكسی كتابخانه

ملی طهران ، (ورق^a 42 و 66^b و 212^b نسخه آ و ورق^a 337 نسخه ب) . ۵۰۵ - ۵۱۵

☆ جواهر الايمان في ترجمة تفسير القرآن ، كه ترجمه

فارسی تفسیر منسوب بامام حسن عسکری است ، طبع بمبئی ، سنه

۱۳۱۸ - ۱۳۲۰ ه . ق . ، ص ۳۹۸ و ۴۰۸ - ۴۰۹ و ۴۱۴ و ۴۱۵ (۱) .

حاشیه مولی حسن چلبی بر شرح المواقف ، طبع مصر سنه

۱۳۲۵ - ۱۳۲۷ ه . ق . ، [در ذیل شرح المواقف] (ج ۸ ص ۴۳ - ۴۴) . ۴۱۸ - ۴۱۷

حبيب السير ، تأليف خواندمير ، طبع بمبئی ، سنه ۱۲۷۳ ه . ق . ،

(ج ۱ ، جزو دوم ، ص ۳۱) . ۵۲۷ - ۵۲۸

حجج النبوة ، رجوع كنيد بكتاب حجج النبوة

حدود العالم من المشرق الى المغرب ، رجوع كنيد بكتاب

حدود العالم ...

حديث نبوي ، بنقل از مقاله كريم رس در مجله آكتا آريانتاليا

(ج ۲۱ قسمت ۱ ، سنه ۱۹۵۳ م . ، ص ۱۰ - ۲۲) . ۴۷۲ - ۴۷۳

حكمة الاشراف ، رجوع كنيد بكتاب حكمة الاشراف ...

الحوار العين ، تأليف أبو سعيد نشوان الحميري ، طبع مصر ،

سنه ۱۳۶۷ ه . ق . ، (ص ۱۳۶ و ۱۳۹ - ۱۴۲ و ۱۸۹ - ۱۹۱ و ۱۹۲ -

۱۹۴ و ۲۰۰ و ۲۴۴ و ۲۴۵) . ۲۴۷ - ۲۵۱

الحيوان ، رجوع كنيد بكتاب الحيوان ...

(۱) أصل عربي این تفسیر درس یسب این فهرست ذکر گردیده است و چون مطالب آن درباره

تنویان در آنجا نقل شده از آوردن مطالب ترجمه در اینجا صرف نظر میشود .

☆ خطابه مرحوم ملك الشعراء بهار ، درباره مانی ، در دانشكده

معقول ومنقول ، در تاريخ بهمن ماه ۱۳۱۳ هـ . ش . ، كه در مجله دانشكده مزبور ، عدد سوم ، فروردین ماه ۱۳۱۵ هـ . ش . ، ص ۳۳ - ۸۲ ، و جدا گانه بعنوان « زندگانی مانی » در ۵۰ صفحه ، نیز منتشر شده است .

خلاصة الذهب المسبوك مختصر من سير الملوك ، رجوع

كنيد بكتاب خلاصة الذهب المسبوك ...

الخواص الكبير رجوع كنيد بكتاب خواص الكبير ...

الدلائل والاعتبار على خلق والتدوير ، رجوع كنيد بكتاب

الدلائل والاعتبار ...

دول الاسلام ، رجوع كنيد بكتاب دول الاسلام ...

الديارات ، تأليف أبي الحسن علي بن محمد الشابشتي ، طبع

۴۴۴

بغداد ، سنة ۱۹۵۱ م . ، (ص ۱۶۱) .

الدين والدولة ، رجوع كنيد بكتاب الدين والدولة ...

ديوان أبي الطيب أحمد بن الحسين المتبى ، طبع بيروت ،

۳۵۶

سنة ۱۲۷۶ هـ . ق . ، (ص ۳۱۰) .

ديوان أبي نواس ، طبع مصر ، سنة ۱۹۵۳ م . ، (ص ۱۸۰ - ۱۸۱) .

۳۳۴

☆ ذخيرة الاذهان في تواريخ المشاركة والمغاربة السريان ،

رجوع كنيد بكتاب ذخيرة الاذهان ...

ذم أخلاق الكتاب ، تصنيف جاحظ ، طبع مصر ، سنة ۱۳۴۴ هـ . ق .

۱۰۰

[= ۱۹۲۶ م .] ، (ص ۴۷) .

الرد على الزنادقة والجهمية رجوع كنيد بكتاب الرد على

الزنادقة ...

الرد على الزنديق اللعين ابن المقفع ، رجوع كنيد بكتاب

الرد على الزنديق ...

رسالة ابن القارح ، طبعی كه در ضمن رسالة الغفران ، چاپ

- مطبعة المعارف و مكتبتها بمصر، باهتمام كامل كيلاني، (ج ١ ص ١٧-٦٠)، منتشر شده است (ص ٢٤-٢٧).
- ٢٢٠ - ٢١٨ رسالة افراد المقال في أمر الظلال، تأليف أبو ريحان بيروني، طبع حيدرآباد دكن (در ضمن رسائل البيروني)، سنة ١٩٤٨ م.
- ٢٠٧ (ص ٩٧ و ١٧٥).
- الرسالة الجامعة المنسوبة للحكيم المجريطي، طبع دمشق، سنة ١٩٤٩ - ١٩٥١ م، (ج ١ ص ٣٠ - ٣١ و ٧٢ و ٩٦ - ٩٧).
- ٣٧٢ - ٣٧٠ رسالة الغفران، تصنيف أبو العلاء معري، طبع مصر، سنة ١٩٥٠ م، (ص ٣٥١ - ٣٥٤ و ٣٦١ - ٣٧٣ و ٣٧٨ - ٣٨١).
- ٢٢٦ - ٢٢٠ رسالة في تصحيح لفظ الزنديق، تأليف ابن كمال پاشا.
- ٣١٥ - ٣٠٦ رسالة في لغة [أبي] علي بن سينا، كه در سنة ١٣٣٢ هـ. ش.
- در ضمن پنج رساله تأليف شيخ رئيس أبو علي سينا، در طهران طبع و نشر شده است (ص ١٠).
- ٣٧٣ رسالة للبيروني في كتب محمد بن زكرياء الرازي، طبع باريس، سنة ١٩٣٦ م، (ص ١ - ٤ و ١٨).
- ٢١٠ - ٢٠٨ روضة الصفا، تأليف ميرخواند، طبع لكهنو، سنة ١٩١٤.
- ٥٢٦ - ٥٢٥ (ج ١ ص ٢٤٧).
- ١٩١٥ روضة المناظر في أخبار الاوائل والاواخر، تأليف ابن الشحنة [محب الدين]، طبع بولاق مصر، (در حاشية كامل التواريخ)، سنة ١٢٩٠ هـ. ق، (حاشية ج ٧ ص ٣٨ - ٣٩ و حاشية ج ٨ ص ٤٧ - ٤٨).
- ٢٩٦ زهر الريع، تأليف سيد نعمت الله جزائري، طبع بمبئي، سنة ١٢٩١ - ١٢٩٢ هـ. ق، (ص ٣٩٠).
- ٤٣٣ - ٤٣٢ زين الاخبار، رجوع كنيد بكتاب زين الاخبار...
- السامي في الاسامي، تأليف ميداني، طبع طهران، سنة ١٢٧٣ هـ. ق، (ص ١٤).
- ٢٣٩

شرح العیون ، شرح رسالة ابن زیدون ، تألیف ابن نباتة
المصری ، طبع مصر ، سنة ۱۲۹۰ هـ . ق . (ص ۱۵۸ - ۱۶۱ و ۱۶۲ -
۱۶۳ و ۱۶۵ - ۱۶۸) .

۴۸۶ - ۴۹۱

☆ سناالمهتدی ، نسخه خطی کتابخانه أحمد تیمور (الخزانة
التمورية) ، که بشماره ۱۹۶ ادب میباشد ، ص ۱۴۱ (۱) .
السکساری [اليعقوبی بالعربية] . رجوع کنید بکتاب
السکساری

شاهنامه فردوسی ، طبع طهران ، از انتشارات کتابخانه
بروخیم ، سنة ۱۳۱۴ هـ . ش . (ج ۶ ص ۱۵۸۵ و ج ۷ ص ۲۰۶۲ -
۲۰۶۴) .

۴۸۲ - ۴۸۵

الشاهنامه ، که ترجمه شاهنامه فردوسی است بنشر عربی ، از
قوام الدين الفتح بن علی بن محمد البنداری الاصفهانی ، طبع مصر
سنة ۱۹۳۲ م . (ج ۲ ص ۷۱ - ۷۲) .

ح ۴۸۵

☆ شرح ابن الجنی علی تعريف المازنی ، نسخه خطی کتابخانه
أحمد تیمور (الخزانة التيمورية) ، که بشماره ۶۵ صرف میباشد ،
ص ۶۶۲ (۲) .

شرح أبو اسحق نصیبی معتزلی بر نقضی که أبو علی ابن الخلد
بر کتاب رازی نوشته است ورق 17^a - 16^b .

۴۷۶ - ۴۷۷

شرح أصول کافی تألیف ملا صالح مازندرانی ، نسخه خطی
کتابخانه دانشکده حقوق طهران ، (در شرح کتاب التوحید) .
شرح تجرید الکلام تألیف قوشچی (علاء الدین بن محمد) ،
[در المقصد الثالث فی اثبات الصانع وصفاته وآثاره (در قسمت

۴۳۰

(۱) بنقل از التذکرة التيمورية (ص ۳۶۱) .

(۲) در این کتاب در باره کلمه « زندیق » چنین آمده است :

« لا يقال زندیق بل زندقی فی قول بعضهم » . التذکرة التيمورية ، ص ۱۹۷ ، دیده شود .

يَح

« و عمومیه العلة يستلزم عمومیه الصفة » [۴۶۵ - ۴۶۶]

شرح تعرف ، تألیف أبو ابراهیم اسمعیل بن محمد المستملی ،
طبع هند ، سنه ۱۳۲۸ - ۱۳۳۰ هـ . ق . ، (ج ۱ ص ۱۲۳ و ۱۲۴) . ۴۸۹ - ۴۹۰

شرح دیوان ابی نواس ، تألیف أبو عبد الله حمزة بن الحسن
الاصفهانی ، نسخه خطی کتابخانه ملّی پاریس (ج ۳ ورق ۱۸۵ -
۱۸۶ و ۱۹۷) . ۳۳۵

شرح دیوان المتنبی ، تألیف واحدی ، طبع برلین ، سنه
۱۸۵۸ - ۱۸۶۱ م . ، (ص ۳۸۵) . ۳۵۷ - ۳۵۸

شرح مقاصد الطالبین فی علم أصول الدین ، تألیف سعد الدین
مسعود بن عمر التفتازانی ، طبع استانبول ، سنه ۱۳۰۵ هـ . ق . ،
(ج ۲ ص ۶۴ و ۲۶۹) . ۴۱۴

شرح المقامات الحریریة ، تألیف شریشی ، طبع بولاق مصر ،
سنه ۱۲۸۴ هـ . ق . ، (ج ۱ ص ۲۷۲ - ۲۷۳ و ج ۲ ص ۳۸۱) . ۲۶۰ - ۲۶۱

شرح المواقف ، تألیف الجرجانی (السید الشریف) ، طبع مصر ،
سنه ۱۳۲۵ - ۱۳۲۷ هـ . ق . ، (ج ۸ ص ۴۱ - ۴۴) . ۴۱۵ - ۴۱۷

شرح نهج البلاغه ، تألیف ابن ابی الحدید ، طبع مصر ، سنه
۱۳۲۹ هـ . ق . ، (ج ۱ ، جزء ۱ ، ص ۲۶ - ۲۷ و ۳۵ و ج ۱ ، جزء ۵ ،
ص ۴۷۴) . ۲۶۶ - ۲۶۸

✱ شرفنامه ، کتاب لغتی است مختصر ، شامل لغات فارسی و عربی
و ترکی مصطلح و معمول در زبان فارسی ، تألیف ابراهیم قوام
فاروقی ، که بنام شرف الدین احمد منیری (متوفی در سنه
۷۸۳ هـ . ق .) ، یکی از مشاهیر مشایخ هندوستان ، و ظاهر ا مراد مؤلف ،
تألیف شده است . (رجوع کنید بلغات : آرتنگ و آرژنگ و آنکالیون
و مانی و نغوشاک) .

شرفنامه نظامی گنجوی ، طبع طهران ، باهتمام مرحوم

بط

- و حید دستگردی ، سنه ۱۳۱۶ هـ . ش . ، (ص ۴۰۴ - ۴۰۵) .
 ۵۰۱ الشفاء ، رجوع کنید بکتاب الشفاء ...
 شفاء الغلیل فیما فی کلام العرب من الدخیل ، تألیف شهاب
 الدین أحمد الخفاجی ، طبع مصر ، سنه ۱۲۸۲ هـ . ق . ، (ص ۱۱۲ و
 ۱۵۲ - ۱۵۳) .
 ۳۱۸ - ۳۱۹ شوارق الالهام ، تألیف عبدالرزاق بن علی بن الحسین
 اللاهیجی ، جلد دوم ، طبع طهران ، سنه ۱۳۰۳ (؟) هـ . ق . ،
 ۴۷۰ - ۴۷۱ (در قسمت « فی عمومیه قدرته تعالی ذکره ») .
 الصارم المساول علی شاتم الرسول ، رجوع کنید بکتاب
 الصارم المسلول ...
 صبح الاعشی فی کتابه الانشا ، تألیف أحمد بن علی القلقشندی ،
 ۲۹۸ - ۲۹۷ طبع مصر ، سنه ۱۳۳۱ - ۱۳۳۸ هـ . ق . ، (ج ۱۳ ص ۲۹۲ و ۲۹۶ - ۲۹۷) .
 صحاح الفرس ، تألیف شمس منشی ، نسخه خطی متعلق بآقای
 عبدالعلی طاعتی (رجوع کنید بلغات : ارژنگ و انگلیون و
 ۵۲۰ - ۵۲۱ مانی و نفو شاک) .
 صحاح اللغة ، تألیف جوهری ، طبع ایران ، سنه ۱۲۷۰ هـ . ق . ،
 ۳۶۹ ماده « زندق » .
 صراح اللغة ، تألیف جمال الدین محمد بن عمر بن خالد قرشی ،
 ۳۶۹ ح طبع هند ، سنه ۱۳۰۵ هـ . ق . ، (ج ۲ ص ۱۲۹) .
 الصواعق المحرقة ، رجوع کنید بکتاب الصواعق المحرقة ...
 صورة الارض ، رجوع کنید بکتاب صورة الارض ...
 طبقات الامم ، رجوع کنید بکتاب طبقات الامم ...
 طبقات الشافعية الكبرى ، تألیف تاج الدین أبو نصر عبد الوهاب
 ابن تقی الدین السبکی ، طبع مصر ، سنه ۱۳۲۴ هـ . ق . ، (ج ۴
 ۴۶۳ ص ۲ - ۳) .

کے

طبقات الشعراء، رجوع کنید بکتاب طبقات الشعراء...

طبقات المضلین، تألیف اعتضاد السلطنة [علیقلمی میرزا]،

در ضمن مجموعہ ای است خطی بشماره ۱۲۹۳، کہ از کتابهای اهدائی
آقای سید محمد صادق طباطبائی بکتابخانه مجلس شورای ملی
میباشد (ص ۶۶-۷۰).

۵۴۲-۵۴۶

☆ طبقات ناصری، تألیف قاضی منہاج سراج، مؤلف درسنة

۶۵۸ هـ. ق. شش طبقه از کتاب مزبور، درسنة ۱۸۶۳ م. در کتکته

منتشر شده است و اخیراً آقای عبدالحی حبیبی، از دانشمندان

افغانستان، بنشر تمام کتاب همت گماشته. جلد اول طبع عبدالحی،

درسنة ۱۳۲۸ هـ. ش. در کوئته، و جلد دوم آن، با فہارس کتاب،

درسنة ۱۹۵۳ م. در لاهور، منتشر شده است (۱).

طوق الحمامة فی الالفہ والالاف، تألیف ابو محمد علی بن حزم

۳۷۹-۳۷۸

اندلسی، طبع لیدن، سنة ۱۹۱۴ م. (ص ۲۴-۲۵).

العقد الفريد، تألیف ابن عبد ربہ، طبع مصر، سنة ۱۹۴۰-

۴۴۰-۴۳۹

۱۹۴۱ م. (ج ۲ ص ۲۰۷ و ج ۷ ص ۲۳۴ و ۲۳۹).

عيون الاخبار تألیف ابن قتیبہ، طبع مصر، سنة ۱۳۴۳-

۱۰۳-۱۰۱

۱۳۴۹ هـ. ق. (ج ۲ ص ۱۵۲-۱۵۴).

عيون الانباء فی طبقات الاطباء، تألیف ابن أبی أصیعة،

۲۶۹-۲۶۸

طبع مصر، سنة ۱۲۹۹-۱۳۰۰ هـ. ق. (ج ۱ ص ۷۳ و ۳۱۵).

(۱) مطالب کتاب مزبور در بارہ مانی چنین است:

ج ۱ ص ۱۸۸ (در شرح احوال شاپور بن اردشیر):

و در زمان او مانی زندیق بیرون آمد.

ج ۱ ص ۱۸۹ (در شرح احوال هرمز بن شاپور):

و مانی زندیق را بر دروازہ جندی شاپور بیلاہ آہواز بردار کرد.

ایضاً در ص ۱۸۹ (در شرح احوال بہرام بن هرمز):

ویک روایت مانی زندیق و اتباع او را بکشت و پوست مانی پُرکاه کرد و بر دروازہ جندی شاپور

پیابخت.

غرر اخبار ملوک الفرس، تألیف أبو منصور عبد الملك بن محمد بن اسمعيل الثعالبي النيسابوري، طبع پاریس سنه ۱۹۰۰ م. (ص ۵۰۱ - ۵۰۳).
۱۸۲ - ۱۸۳

فارس نامه، رجوع کنید بکتاب فارس نامه...
فتح الباری، بشرح صحیح الإمام أبی عبد الله محمد بن اسمعيل البخاری، تألیف ابن حجر العسقلانی، طبع مصر، سنه ۱۳۱۹ - ۱۳۲۹ م. ق. (ج ۱۲ ص ۲۱۹ - ۲۲۰ و ۲۲۱).
۳۴۲ - ۳۴۱
۴۶۸ - ۴۶۷

الفخری فی آداب السلطانية والدول الاسلامیة، رجوع کنید بکتاب الفخری...

الفرق بین الفرق، رجوع کنید بکتاب الفرق بین الفرق...
فرق الشیعة، تألیف أبی القاسم سعد بن عبد الله بن أبی خلف الاشعری القمی، طبع استانبول، سنه ۱۹۳۱ م. (ص ۴۱).
۳۴۶
☆ فرهنک جهانگیری تألیف جمال الدین حسین انجو، که در سنه ۱۰۱۷ ه. ق. تألیف شده است، (رجوع شود بکلمات: آر تنگ و آر چنگ آرژنگ و آرسنگ و آنگایون و مانی و نغوشا و نغوشاک و نغوک).
☆ فرهنک رشیدی، تألیف ملا عبد الرشید تتوی (متوفی در سنه ۱۰۷۷ ه. ق.) که در سنه ۱۰۶۴ ه. ق. تألیف شده است، طبع کلکته، سنه ۱۸۷۲ م. (رجوع شود بکلمات: آر تنگ و آرژنگ و آنگایون و مانی و نغوشا و نغوشاک و نغوک).

☆ فرهنک سروری، رجوع کنید بمجموع الفرس...
☆ فرهنک میرزا ابراهیم که آنرا نسخه میرزا نیز میگویند، تألیف میرزا ابراهیم پسر میرزا شاه حسین اصفهانی وزیر شاه اسمعيل صفوی، (رجوع شود بکلمات: آرژنگ و آر تنگ و مانی و نغوشا و نغوشاک).

الفصل فی الملل والاهواء والنحل، رجوع کنید بکتاب الفصل...
الفهرست تألیف ابن النديم، طبع لیمزیک، سنه ۱۸۷۱ -

کتاب

- ۱۸۷۲ م. ، (ص ۱۷ و ۲۵۸ و ۲۵۹ و ۳۲۷ - ۳۳۹ و ۳۵۵ و ۳۵۶) . ۱۴۹ - ۱۷۹
فهرست نسخ خطی عربی راجع بکیمیا در آلمان ، تألیف
آلفرد زیگل ، طبع برلین ، سنه ۱۹۴۹ م . ، (ص ۱۱۳) . ۳۰۳ - ۳۰۲
فیصل التفرقة بین الاسلام والزندقة ، تألیف ابی حامد محمد بن
محمد الغزالی ، طبع مصر ، سنه ۱۳۴۳ هـ . ق . ، [در مجموعه الجواهر
الغوالی ...] (ص ۵۶ و ۷۱ - ۷۲) . ۳۹۳
☆ قاطع اللجاج فی شرح کتاب الاحتجاج ، تألیف سیّد نعمت الله
جزائری ، نسخه خطی متعلق بنگارنده (۱) .

(۱) مؤلف در شرح « وجدنا العالم صنفین خیراً وشرّاً ووجدنا الخیر ضدّاً للشر ... » (که در صفحه ۳۹۸ همین کتاب ، بنقل از الاحتجاج علی أهل اللجاج ، مندرج میباشد) مطالبی آورده است که قسمتی از آنها ، با اختلاف بسیار کمی در عبارت ، خلاصه قسمتی از مطالب کتاب الملل والنحل ، تألیف شهرستانی ، در این باب است ، که بنقل از کتاب مزبور ، درس ۲۴۰ - ۲۴۱ این کتاب مذکور میباشد . و قسمتی دیگر از آن عین قسمتی از مطالب منقوله از شرح نهج البلاغه تألیف ابن ابی الحدید در این باره است ، که درس ۲۶۷ (س ۱۳ - ۱۹) و س ۳۲۳ (س ۱۶ - ۲۰) و س ۳۲۴ [س ۱ - ۳ (بنقل از بحار الانوار)] این کتاب مندرج میباشد ، و پس از آنها شعر متنبی که در صفحات ۳۵۶ و ۳۵۷ و ۳۵۸ این کتاب نقل شده است ذکر گردیده . و در شرح « و جعل الظلمات والنور » مطلب مذکور در تفسیر منسوب بامام حسن عسکری را ، که درس ۱۲۰ این فهرست (س ۲۰) ذکر آن گذشت آورده است . و در شرح « کان زندیق بمصر » (که در احتجاج ، طبع سابق الذکر ، از س ۱۷۱ بیعد مذکور میباشد) گوید :
الزندیق من التثویة القائل بالنور والظلمة معرب « زن دین » أو معرب « زنده » . لا تهم يقولون بدوام النور .
و در شرح « فأما من زعم أن الأبدان ظلمة والأرواح نور ... » [که بنقل از الاحتجاج در صفحه ۴۰۰ همین کتاب (س ۵ - ۷) مندرج میباشد] نیز خلاصه قسمتی از مطالب منقوله از کتاب الملل والنحل ، تألیف شهرستانی را در این کتاب (ص ۲۴۰ س ۱۳ - ۱۴ ، و ص ۲۴۱ س ۱ - ۶) ذکر کرده است و پس از آن گوید :
وح فیکون م قد علم مرادهم بأن المراد بالنور الروح و بالظلمة الجسد والنور هو الرب تعالی وهو قریب من مذهب التصاری فی المسیح و یحتمل أن یکون ما ذکره علیه السلام مذهب جماعة من قدمائهم واستدل علی بطلان مذهبهم بوجوه : الأول أن لا یکون الناس قادرین علی ترک الشرور لانه من فعل الجسد الذی هو الظلمة ولا یتأتی منه الخیر فالتاس مجبورون علی ما یفعلون . و در شرح « ولاله أن یدعو رباً » (منقول از الاحتجاج در ص ۴۰۰ س ۷ - ۸ این کتاب) آورده است :
هذا هو الوجه الثانی من وجوه ابطال مذهبهم وهو أنهم یستحسنون التضرع الی الله تعالی و عبادته والاستعانة به وأمثال تلك الأعمال فعل الروح الذی هو الرب بزعمهم فكیف یعبده نفسه و یتضرع الیها بقیة حاشیه در صفحه بعد است

كج

قاموس ، تأليف فيروز آبادي ، طبع كلكته ، سنة ١٢٣٠ -

٤١٩

١٢٣٢ هـ . ق . (ج ٣ ص ١٢٨٥) .

☆ القانون المسعودي ، رجوع كنيد بكتاب القانون المسعودي ...

قواعد عقائد آل محمد (الباطنية) ، تأليف محمد بن

الحسن الديلمي اليماني ، طبع مصر ، سنة ١٣٦٩ هـ . ق . (ص ١٢-١٣)

بقية حاشية صفحة قبل (كـ ب) .

وان قالوا إنه يتضرع إلى الظلمة فكيف يليق بالرب أن يستعبد بغيره .
و در شرح « ولا أحد من هذه المقالة اه » (منقول از الاحتجاج در ص ٤٠٠ ، س ٨-١٠)
این کتاب گوید :

هذا هو الوجه الثالث وهو انه لا يجوز أن يقول أحد لا أحد أحسن ولا أسأت [در اصل اساءة]
لأن الحاكم بذلك إما التور أو الظلمة إذ المفروض أنه لا ثالث غيرهما والاول باطل لأن الظاهر
من هذا الكلام المغايرة بين المادح والمدوح والمفروض اتحادهما وقيل يحتمل أن يكون تنبيهاً على
ما يحكم به العقل بديهية من المغايرة بين الأشخاص مع أنهم يقولون إن أرواح جميع الخلق شخص
واحد هو التور وهو الرب تعالى وهذا قريب من وحدة الصوفية وأما الثاني فلأن الظلمة فعلها الإساءة
وبعدها حسنة فكيف يحكم بقبحها وقد تقرر الملازمة بوجه آخر وهو أن الظاهر هو أن التحسين
والتشنيع من فعل التور ولا يتصور منه شيء منهما لأن المخاطب في أسأت [في الأصل اساءة]
هو الظلمة وهو مجبور على فعل القبيح بزعمهم فلا يستحق اللوم وهو المراد بقوله وذلك فعلها والمخاطب
في أحسن هو التور لأن الحسن فعله فيجد المادح والمدوح .

و در شرح « وكانت [في الأصل : فكانت] الظلمة على قياس قولهم أحكم فعلاً وأتقن تدبيراً اه » گوید :
هذا هو الوجه الرابع وهو أنهم يحكمون بأن التور هو الرب تعالى ويجب على هذا أن يكون أقوى
وأحكم من الظلمة التي هي مخلوقة ويلزمهم بمقتضى أقوالهم الفاسدة عكس ذلك لأن البدان
عندهم من فعل الظلمة ولا يحكم بحكمه الرب وقدرته إلا بما شاهد من خلق البدان المختلفة من
الأشجار و الطيور والأرواح غير شاهدة فيلزمهم على قياس ذلك أن تكون الظلمة قادراً حكماً .
فقوله « من صور » (مندرج در ص ٤٠٠ ، س ١١ ، این کتاب) مبتدأ وقوله « يجب أن يكون آلهما »
(مندرج در ص ٤٠٠ س ١٣ این کتاب) خبره . وقوله « كل شيء » (مندرج در ص ٤٠٠
س ١٢ این کتاب) معطوف على « هذا الخلق » (مندرج در ص ٤٠٠ س ١١ این کتاب) .
الخامس قولهم بأن التور في حبس الظلمة ينافي القول بربوبية لأنه كونه محبوساً يستلزم عجزه وهو ينافي
الربوبية وما ادعوا أنه في القيامة يغلب التور عليها فمع أنه لا ينفع في دعوى الفساد فهو دعوى
من غير حجة وأيضاً يلزمهم أن لا يكون التور فعل لا نه أسير وإن قالوا إنه أيضاً فعلاً من الخلق
والندبير فلبس بأسير لأن العقل يحكم بأن الفاعل المدبر لابد أن يكون عزيزاً قادراً على كل
من سواه فلما ثبت على قياس قولهم أنه أسير فلزم أن يكون مافى العالم من الإحسان والخير أيضاً
من فعل الظلمة فان حكموا باستحالة ذلك أي كون الخير من الظلمة فقد بطل أصل كلامهم وهو الحكم
بتوزيع الخلق وثبت ما قلناه من أن الرب واحد لا يشاركه في ملكه أحد .

- ۲۲-۲۳ و ۲۸ و ۳۲-۳۳ و ۳۴ و ۳۷ و ۴۹ و ۸۷ و ۱۱۴-۱۱۵) . ۴۰۹-۴۱۲
 الکامل فی التاریخ ، تألیف عزالدین علی بن محمد ... معروف
 باین الاثیر ، طبع لیدن ، سنه ۱۸۶۶-۱۸۷۶ م . (ج ۱ ص ۲۷۹
 و ۲۸۰ و ج ۶ ص ۴۱ و ۵۰ و ۵۳ و ۶۰ و ۷۲ و ۷۵) . ۲۶۳-۲۶۴
 و ۴۵۵
 کتاب آثار الباقية عن القرون الخالية تألیف أبوریحان بیرونی
 طبع لیبزیک ، سنه ۱۹۲۳ م . [ص ۲۳ و ۶۷-۶۸ و ۱۱۸ و ۱۲۱ و
 ۲۰۷-۲۰۹ و ۲۳۷ و ۳۳۱] (۱) . ۲۰۰-۲۰۶

(۱) از این کتاب دو نسخه عکسی بسیار خوب ، شماره ۱۴۵ و ۱۴۶ ، در کتابخانه ملی طهران موجود میباشد که هر یک از آن دو بر نسخه طبع شده اضافاتی دارد و نقیصه های آنرا رفع میکند . از جمله نقائص و سقطات نسخه طبع لیبزیک در قسمت « القول علی تواریخ المتبیین ... » (در شرح احوال مزدك و آخر قسمت مزبور و « طیلسان المتبیین ») است . حال آنچه در این قسمت درباره زنادة و مانى اضافه بر نقل شده از نسخه مطبوعه در این دو نسخه موجود است از نسخه شماره ۱۴۵ ، که صحیح تر از نسخه شماره ۱۴۶ مینماید و از جهت عبارت و مطلب چندان تفاوتی با آن ندارد ، در اینجا نقل میشود :

ص ۲۱۸-۲۱۹ (در شرح احوال مزدك) :

وبقى ممن اتبعه بقیة ينسبون اليه بالمزدكية وبالخرمدينية نسبة الى دينهم ومذهبهم وبالزنادة الى التفسير لان زند هو التفسير عندهم و بايزند هو التأويل وقد كان زعم مزدك صاحب تفسير أبستا وتأويله والى هذا الاسم ينسب المانوية على طريق المجاز والاستعارة والباطنية فى الاسلام تشبها لهم وبهم لاجل وصفهم أولهم وثانيهم بصفات الباري سبحانه وتشابه أسبابهم فى تأويل الظواهر ...

ص ۲۲۶ (در تعریف « طیلسان المتبیین ») :

وهذا الطیلسان يتضمن أبعاد ما بين تواريخهم من السنين السمية بالطريق المصتح من كتاب الشابورقان وغيره وإذا عرف واحد [در نسخه شماره ۱۴۶ : « واحدا »] منهما عرف الجميع وقد تقدم ذكرهم بالتفصيل فلم يذكر منهم إلا من كان اشتهر وظهرت له آثار وبقيت أمة ينتمون اليه ويؤرخون به واستوفينا ذكر ذلك وبلغنا منه مبلغا يكتفى به انشاء الله .

بقية حاشیه در صفحه بعد است

کتاب الارشاد الى قواطع الادلة في أصول الاعتقاد ، تأليف
امام الحرمين الجويني ، طبع مصر ، سنة ١٣٦٩ هـ . ق . (ص ٢٧٤ و ٢٧٨) .

٣٨٨ - ٣٨٩

کتاب أصول الدين ، تأليف عبدالقاهر بغدادی ، طبع
استانبول ، سنة ١٣٤٦ هـ . ق . (ص ٥٣ و ٥٩) .

٣٧٥

کتاب الاعلاق النفیسة ، تصنیف أبی علی أحمد بن عمر
ابن رسته ، طبع لیدن ، سنة ١٨٩١ - ١٨٩٢ م . (ص ٢١٧) .

٣٤٥

☆ کتاب اعلام الناس بما وقع للبرامكة مع بني العباس ، تأليف
محمد دیاب الانليدی (متوفی در اوائل قرن دوازدهم هجری) ،
طبع مصر ، سنة ١٢٩٦ هـ . ق . (در ص ١٢٦) (در خلافت مأمون)
قصّة آن طفیلی که با ده تن از زناده بصره نزد مأمون برده شده است ،
و بنقل از : مروج الذهب و الانساب و شرح مقامات الحريرية
و المستجدات من فعالات الاجواد و التطفیل و العقد الفريد در صفحات
١٣١-١٣٢ و ٢٤٦-٢٤٧ و ٢٦٠-٢٦١ و ٣٦٨ و ٣٨٥-٣٨٦ و ٤٤٠ این
کتاب ذکر گردیده ، با اختلاف روایت و عبارت ، مندرج میباشد .
کتاب اعلام النبوة ، تأليف أبی حاتم رازی [بنقل از
من کتاب تاریخ الاحاد فی الاسلام] (ص ٢٠٧ و ٢١٠) .

١١٩ - ١٢٠

بقیة حاشیة صفحه قبل (کد) .

ص ٢٢٧ (در « طیلسان المتنبئين ») :
در این « طیلسان المتنبئين » دوازده نفر از متنبئين ذکر گردیده است و بوذاسف مبدأ قرار
داده شده . قسمتی از طیلسان مزبور بقرار ذیل است :

		١ بوذاسف
	٢ زرادشت	٢٨٤٢
٣ مانی	٧٩٤	٣٦٣٦

گرو

- کتاب الاغانی ، تألیف أبو الفرج اصفهانی ، طبع مصر ، سنه ۱۳۲۲ - ۱۳۲۳ هـ . ق . ، (ج ۳ ص ۲۴ - ۲۵ و ۶۹ و ۷۰ و ج ۶ ص ۱۳۱ - ۱۳۲ و ج ۱۱ ص ۷ و ۷۱ و ج ۱۲ ص ۷۷ - ۷۸ و ۸۱ و ۸۵ و ج ۱۳ ص ۱۳ - ۱۴ و ۷۰ و ۷۱ و ۷۳ و ج ۱۵ ص ۲۵ و ج ۱۷ ص ۱۵ و ج ۱۸ ص ۲۰۰ و ج ۲۰ ص ۷۳ و ۷۴) .
- ۱۴۳ - ۱۴۷
۳۶۳ - ۳۶۰
- کتاب الانتصار والرد علی ابن الراوندی الملحد ، تألیف أبی الحسین عبدالرحیم بن محمد بن عثمان الخياط المعتزلی ، طبع مصر ، سنه ۱۳۴۴ هـ . ق . ، (ص ۲۶ و ۳۰ و ۳۴ و ۳۷ - ۴۰ و ۴۳ و ۴۵ و ۴۸ و ۴۹ و ۸۱ و ۸۶ و ۱۴۹ و ۱۵۰ و ۱۵۲ و ۱۵۵ و ۱۷۱ و ۱۷۲ و ۱۷۳) .
- ۱۱۳ - ۱۰۶
- کتاب الانساب ، تألیف سمعانی ، طبع لیدن ، سنه ۱۹۱۲ م . ، (ورق ۲۸۰) .
- ۲۴۷ - ۲۴۵
- کتاب الاوراق ، تألیف أبی بکر بن یحیی الصولی (قسم اخبار الشعراء) ، طبع مصر ، سنه ۱۹۳۴ م . ، (ص ۷ و ۱۱ - ۱۲) .
- ۳۵۴
- کتاب بغیة المرتاد فی الرد علی المتفلسفة و القرامطة والباطنية ، تألیف ابن تیمیة ، طبع مصر ، سنه ۱۳۲۹ هـ . ق . ، (ص ۵۷ و ۶۱ - ۶۴) .
- ۴۵۹ - ۴۵۷
- کتاب التاج فی أخلاق الملوك ، منسوب بجاحظ ، طبع مصر ، سنه ۱۳۲۲ هـ . ق . ، (۱۸۴) .
- ۹۷
- کتاب تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام ، منسوب به سید مرتضی بن داعی حسنی رازی ، طبع طهران ، سنه ۱۳۱۳ هـ . ش . ، (ص ۱۵ و ۱۹ و ۲۰ و ۵۰ و ۵۱ و ۵۲ و ۷۰ و ۷۱ و ۸۳ و ۲۰۲)
- ۵۰۴ - ۵۰۲
- کتاب التریع والتدویر ، تصنیف جاحظ ، طبع لیدن ، سنه ۱۹۰۳ م . ، (ص ۱۳۶ و ۱۳۸ و ۱۴۰) .
- ۹۸
- کتاب التوحید ، تألیف شیخ صدوق ، طبع ایران ، سنه ۱۲۸۵ هـ . ق . ، و چون این تاریخ طبع در چند صفحه قبل از آخر

- کتاب مذکور است در موقع خود از نظر فوت شده و در ص ۳۶۵
 اشتباهاً متذکر گردیده‌ام که این طبع از کتاب **التوحید** بدون تاریخ
 میباشد. [ص ۲۱۵-۲۱۶ «باب الرد علی الثنویة والزنادقة» (۱).
 کتاب **الجماهر فی معرفة الجواهر**، تألیف **أبوریحان**
 بیرونی، طبع **حیدرآباد دکن**، سنه ۱۳۵۵ هـ. ق.، (ص ۴۱).
 ۲۱۷-۲۱۶ کتاب **جمهرة اللغة**، تألیف **ابن درید**، طبع **حیدرآباد**،
 سنه ۱۳۴۵ هـ. ق.، (ج ۳ ص ۵۰۴-۵۰۵).
 ۳۴۷ کتاب **حدود العالم من المشرق إلى المغرب**، مجهول المؤلف،
 طبع **لنینگراد**، سنه ۱۹۳۰ م.، (ورق 13^b و 14^a و 23^a).
 ۴۸۱ کتاب **حکمة الاشراق**، تألیف **شهاب الدین یحیی سهرودی**،
 طبع **طهران**، سنه ۱۳۳۱ هـ. ش.، (ص ۱۰-۱۱ و ۲۳۲-۲۳۳ و ۳۰۲).
 ۲۵۴-۲۵۳ * کتاب **حياة الحيوان الكبرى**، تألیف **کمال الدین محمد بن**
موسی بن عیسی الدمیری، (أوائل سنه ۷۴۲-۳ جمادی الأولى سنه
 ۸۰۸ هـ. ق.) که در ماه رجب سنه ۷۷۳ هـ. ق. از تنظیم مسوده
 آن فراغت یافته است، طبع **مصر**، سنه ۱۲۷۸ هـ. ق.، [ج ۱
 ص ۱۰۰-۱۰۱ (در «خلافة الوليد بن يزيد بن عبد الملك»)
 و ج ۲ ص ۱۳۳].

(۱) در این کتاب **التوحید** قسمت مفصلی است بعنوان «باب الرد علی الثنویة والزنادقة»
 (باب ۳۶ ص ۱۹۳-۲۱۶) که از نقل آن در این کتاب صرف نظر شده است و فقط بند کرم مطالب منقوله
 در ص ۳۶۵-۳۶۶، که در اواخر باب مذکور قرار دارد اکتفاء گردیده. و همچنین در «باب اثبات
 حدوث العالم» آمدن **أبو شاکر دیصانی** نزد حضرت **صادق ع** و سوال از آن حضرت در
 باره حدوث عالم و آمدن زندیقی، از مردم **مصر**، و **عبد الکرم بن أبی العوجاء** و مناظره آن دو
 با آن حضرت مندرج است (باب ۴۴ ص ۲۳۶-۲۴۲) که از نقل آن نیز صرف نظر شده. این طبع از
 کتاب **التوحید** بدون شماره صفحات منتشر شده است و برای آسانی کار و اشاره بصفحه‌های کتاب نسخه‌ای
 از آن را شماره گذاشتم. چاپ دیگری از این کتاب در سنه ۱۳۲۱ هـ. ق. با اهتمام **علی محمد**
کشمیری، ظاهر آدرهند، منتشر شده است که صفحات آن شماره دارد و «باب الرد علی الثنویة...»
 در ص ۲۴۸-۲۷۸ و مطالب منقوله در ص ۳۶۵-۳۶۶ این کتاب در ص ۲۷۷-۲۷۸ و مناظره
ابن العوجاء و زندیق مصری با امام **جعفر الصادق** در ص ۳۰۲-۳۱۰ طبع مزبور است.

کـح

- کتاب الحيوان ، تأليف جاحظ ، طبع مصر ، سنة ١٣٥٦ -
 ١٣٦٦ هـ . ق . ، در ٧ جلد ، (ج ١ ص ٥٥ - ٥٦ و ٥٧ - ٥٨ و ج ٣
 ص ٣٦٥ و ٣٦٦ و ج ٤ ص ٨١ و ٤٢٨ - ٤٢٩ و ٤٣٢ و ٤٤١ - ٤٤٣ و
 ٩٦ - ٨٤ ٤٤٧ - ٤٥١ و ٤٥٧ و ج ٦ ص ٣٥٥) .
- کتاب خلاصة الذهب المسبوك . مختصر من سير الملوك ،
 تأليف عبدالرحمن سنبط قنيتو الاربلي ، طبع بيروت ، سنة ١٨٨٥ م .
 ٢٨١ - ٢٨٠ (ص ٧٢ - ٧٣) .
- کتاب الخواص الكبير ، طبع مصر ، سنة ١٣٥٤ هـ . ق . ، در ضمن
 ٧٦ « مختار رسائل جابر بن حيان » ، (ص ٢٩٩ و ٣٠٠ - ٣٠١) .
- کتاب الدلائل و الاعتبار على الخلق و التدبير ، منسوب
 بجاحظ ، طبع حلب سنة ١٣٤٦ هـ . ق . ، (ص ٢ و ٥٥ و ٥٩ و ٦٤
 ٤٣٠ ح و ٦٧ و ٦٨ و ٧٤) .
- کتاب دول الاسلام ، تأليف ذهبي ، طبع حيدرآباد دکن
 ٢٧٨ سنة ١٣٣٧ هـ . ق . ، (ج ١ ص ٨٤) .
- کتاب الدين والدولة في اثبات نبوة النبي محمد صلى الله
 عليه و سلم ، تأليف علي بن ربن الطبري ، طبع مصر ، سنة ١٩٢٣ م .
 ٣٣٨ (ص ١٤) .
- * کتاب ذخيرة الازهان ، في تاريخ المشاركة و المغاربة
 السريان ، تأليف القس بطرس نصري الكلداني ، طبع موصل ، سنة
 ١٩٠٥ - ١٩١٣ م . ، در دو جلد ، (ج ١ ص ٦٠ - ٦١ و ١٠٠ و ١٨٤ و
 ١٨٥ و ٣٠٨) .
- کتاب الرد على الزنادقة والجهمية ، فيما شكت فيه من القرآن ،
 ٣٣٦ تأليف أحمد بن حنبل ، طبع تركيا .
- کتاب الرد على الزنديق اللعين ابن المتفجع ، تأليف قاسم بن
 ٨٣ - ٧٧ ابراهيم ، طبع رم ، سنة ١٩٢٧ م . ، (ص ٤ - ٨ و ٥١ و ٥٢ - ٥٣) .

کَط

❖ کتاب روض الاخيار ، المنتخب من ربيع الابرار تأليف
محيى الدين أبو أحمد محمد بن الخطيب قاسم بن يعقوب معروف
بابن الخطيب قاسم (۸۶۴ - ۹۴۰ هـ . ق .) ، طبع بولاق مصر ،
سنة ۱۳۸۰ هـ . ق . ، (ص ۷۸ و ۱۱۹) .

کتاب زين الاخبار ، تأليف أبو سعيد عبدالحی بن الضحاک
ابن محمود گردیزی ، نسخه عکسی کتابخانه ملی طهران ،
(ورق ۱۳) .

۴۸۶

❖ کتاب سفرنامه میر عبدالکریم بن میر اسمعیل بخارائی ،
منشی (و یا بقول خود مؤلف : « سرکاتب ») ایلچی بخارا باستانبول ،
درسنة ۱۲۲۳ هـ . ق . ، که حاوی تاریخ خانان و حکمرانان افغان و
کابل و بخارا و خیوه و خوقند و غیره است ، طبع بولاق ، باهتمام
شفر ، درسنة ۱۲۴۶ هـ . ق . ، (۱) .

کتاب السنکساری [الیعقوبی بالعربیة] ، طبع پاریس ، (ج ۲
ص ۱۹۲ - ۱۹۳ و ج ۴ ص ۹۴۹ - ۹۵۰) .

۴۵۴ - ۴۵۳

کتاب سیوییه ، طبع بولاق مصر ، سنة ۱۳۱۶ -

۳۳۳

۱۳۱۸ هـ . ق . ، (ج ۱ ص ۸) .

❖ کتاب شرح قاموس ، موسوم به ترجمان اللغة ، که
ترجمه ای است از قاموس ، بفارسی ، و شروحن بر آن افزوده شده ، و آنرا
محمد بن یحیی بن محمد شفیع قزوینی ، بامر شاه سلطان حسین

(۱) درس ۱۰۵ این کتاب درباره تابوت مانی چنین آمده است .

« کوهستان نیست ما بین ملک خطا و ملک هندوستان . . . بسیار طولانی و عرضش بسیار
و بلندیش سر بفلک و راهش چون دل بخیلان سختست از قبت سه ماهه راهست که لامبه میگویند معبد
اهل قلماق و جمع بر همنان آنجاست بعضی روایت می کنند که طاہوت (کذا) مانی نقاش در
آنجاست ، آن مملکت لامبه در تصرف پادشاه خطاست .
دانشمند محقق آقای مجتبی مینوی مرا متوجه مطلب مذکور فرموده اند .

ل

- صفوی ، ازدهم شعبان المعظم سنة ۱۱۱۴ تا بیستم شهر ربیع الأول سنة ۱۱۱۷ هـ . ق . ، یعنی سی و یک و ماه و ده یوم ، ترجمه و تألیف کرده . مترجم در ترجمه مطالبی که در ماده « زندیق » در قاموس آمده است ، و بنقل از کتاب مزبور در ص ۴۱۹ این کتاب مذکور میباشد ، خلاصه گفته سمعانی و ابن الاثیر را ، در الانساب و اللباب فی تهذیب الانساب ، درباره زنداقه ، و خلاصه گفته سیبویه و ابن درید و ابن منظور و أحمد بن یحیی (بروایت ازهری) را ، در الکتاب و جمهرة اللغة و لسان العرب ، در باره زندیق و غیره ، که بنقل از مآخذ مزبور ، در صفحات : ۲۴۵ - ۲۴۷ و ۲۶۵ و ۳۳۳ و ۳۴۷ و ۴۰۴ این کتاب مندرج است ، در رد و نقد مطالب فیروز آبادی ذکر میکند [طبع طهران ، سنة ۱۳۰۸ هـ . ق . ، ص ۷۵۳ - ۷۵۴ ، و ص ۹۴۷ (در ماده « منو »)] .
- کتاب الشعراء والشعراء ، تألیف ابن قتیبہ ، طبع مصر ، سنة ۱۳۶۹ - ۱۳۶۹ هـ . ق . ، (ج ۲ ص ۷۵۴) .
- کتاب الشفاء ، تألیف ابن سینا ، (در « الفصل الثانی من مقالة الفقه التاسع من جملة المنطق فی اصناف الأغراض الکلیة والمحاکیات التي للشعراء ») .
- کتاب الصارم المسلول علی شاتم لرسول ، تألیف ابن تیمیة ، طبع حیدر آباد دکن ، سنة ۱۳۲۲ هـ . ق . ، (ص ۵۱۵) .
- کتاب « لصواعق المحرقة فی الرد علی أهل البدع والزندقه ، تألیف شهاب الدین أحمد بن حجر الایتمی المکی ، طبع مصر سنة ۱۳۲۶ هـ . ق . ، (ص ۱۲۶ و ۱۵۲ - ۱۵۳ و ۱۵۶) .
- کتاب صورة الارض ، تألیف ابن حوقل ، طبع لیدن ، سنة ۱۹۳۹ م . ، (ج ۲ ص ۲۵۶) .
- کتاب طبقات الامم ، تألیف قاضی صاعد آندلسی ، طبع بیروت ، سنة ۱۹۱۲ م . ، (ص ۳۳) .

ح ۹۱

۳۷۴

۴۰۶

۴۲۷

۳۶۴

۲۴۸ - ۲۴۷

- كتاب طبقات الشعراء في مدح الحلفاء والوزراء ، تأليف
عبدالله بن المعتز ، طبع لندن ، سنة ١٩٣٩ م . (٢٤ و ٣٤ - ٣٦) .
٤٣٨ - ٤٣٦
- كتاب العنوان ، تأليف محبوب بن قسطنطين (آغا يوس)
طبع باريس ، سنة ١٩١٢ م . (ص ٧٥ - ٧٩) .
٣٥٣ - ٣٥٠
- كتاب فارس نامه ، تأليف ابن البلخي ، طبع لندن (كمبريج) ،
سنة ١٩٢١ م . (ص ٢٠ و ٢١ و ٦٢ - ٦٣ و ٦٤ - ٦٥ و ٨٩) .
٤٩٨ - ٤٩٥
- كتاب الفخرى في آداب السلطانية و الدول الاسلامية .
تأليف ابن الطقطقي ، طبع مصر سنة ١٣١٧ هـ . ق . (ص ١٦١) .
٤٠٣
- كتاب الفرق بين الفرق ، تأليف أبو منصور بغدادى طبع
مصر ، سنة ١٩٤٨ م . (٧٩ - ٨٦ و ١٠١ و ١٠٣ و ١٦٢ - ١٦٤ و ٢٠٦ -
٢٠٧ و ٢١٥ - ٢١٦) .
١٩٢ - ١٨٥
- كتاب الفصل في الملل والاهواء والنحل تأليف ابن حزم .
طبع مصر ، سنة ١٣١٧ - ١٣٢١ هـ . ق . (ج ١ ص ٣٥ - ٤٤ و ١٠٢ و ١١٣
وج ٢ ص ٥ و ٧٣ - ٧٤ و ٨٧ و ٩٣ - ٩٤ وج ٣ ص ٩٨ - ٩٩ وج ٥ ص ١٢٢) .
٢٣٧ - ٢٢٦
- كتاب القانون الموعودى ، فى الهيئة والنجوم ، تأليف أبوريحان
بيرونى . مجلد أول اين كتاب در سنة ١٣٧٣ هـ . ق . (= ١٩٥٤ م) .
در حيدر آباد دكن ، طبع ونشر شده است (١) .

(١) مطالب اين كتاب درباره مانى و مانويان چنين است :

ص ٩٢ (در « المقالة الاولى - الباب الحادى عشر - فى الجماعات التى بسبب
كسب السنين القمرية ») [در نسخه عكسى دانشكده ادبيات طهران : « تكبس » (بجای :
« بسبب كسب »)] :

واما الهند فيكثرون الشهر الذى فيه يتم حساب كبيستهم ويسمونها آدماسه [كتاب الهند
للبيرونى ص ٢١٢ - ج : آدماسه] وعامتهم يسمون سنتها ذات الثلاثة عشر شهراً آدماسه [كتاب
الهند للبيرونى ص ٢١٢ و ٢١٤ - ١ : ملتماسه] أى ذات الشهر المطروح ، والذى عرفناه من الأمم
يستعملون هذا النوع من الكبيسة هم أهل الصين و الاثراك المشرقية من قبا و يغز [ج ، ب :
يغز] و التبت الأدنى و الختن و أصحاب مانى المعروفون عندهم بالديناورية و الحرانية
[ب : الحرنايين] الملقبين بالصابئة و يشاركهم التصارى فى حساب صومهم . . .

بقية حاشيه در صفحه بعد است

کتاب

کتاب الکامل تألیف أبی العباس محمد بن یزید المبرّد ، طبع

۳۴۳

لیپزیک ، سنه ۱۸۶۴-۱۸۸۲ م . (ج ۱ ص ۲۴۴) .

☆ کتاب لب التواریخ تألیف یحیی بن عبدالمطیف حسینی

قزوینی (ظاهراً متوفی در نیمه دوم قرن دهم هجری) ، طبع طهران ،

اسفند ماه سنه ۱۳۱۴ ه . ش . (۱) .

بقیه حاشیه صفحه قبل (لا) .

ص ۱۶۰ (در « المقالة الثانية » در جدول « ملوك الروم القیاصرة و تفسیر

من الافرنجة كما قيل شق عنه ») :

آن قسمت از جدول که مربوط به اورنلینوس میباشد چنین است :

اورنلینوس	ه	مات بصاعقة ، وفی
و		ایامه اشهر مانی
		بالمشرق .

ص ۲۶۹ (در المقالة الثانية - الباب الثاني عشر ، فیما لغيرهم [ضمیر «هم» راجع

است به « الفرس » که در باب یازدهم مذکور میباشد] من أمثاله [آی : الأعیاد والایام المشهورة]

وان لم يتحقق أشکاله) :

و لمجوس ماوراءالنهر من السغد و خوارزم ایام فی شهرهم و أعیاد و أسواق ، و

كذلك للمانویة و المترك والصین ، لكثما لما لم يتحقق بحيث يمكن ایرادها أعرضت عنها . . .

(۱) این کتاب ، چنانکه در مقدمه آن آمده است ، بدستور ابو الفتح بهرام میرزا الحسینی

الصفوی ، تألیف شده و وقایع تاریخی تا سنه ۹۴۸ ه . ق . در آن ضبط گردیده . مطالب منقوله

در ذیل ، در باره مانی و مانویت ، با اختلاف بسیار اندکی در جزئیات عبارت ، با مطالب نظام

التواریخ ، تألیف بیضاوی ، که در ص ۵۱۹ همین کتاب ذکر آن گذشت ، تقریباً یکی است

بطوریکه میشود گفت مؤلف لب التواریخ ، عبارات نظام التواریخ را در کتاب خود نقل کرده

است . مطالب لب التواریخ درباره مانی و مانویت که در صفحه ۴۸ - ۴۹ آن مندرج است

چنین میباشد :

بهرام بن هرمز چون بعد از پدر پادشاه شد شیعه مانی را معزز و مکرم داشت و

بخودشان نزدیک کرد تا مانی بروی اعتماد کرد و بیش وی حاضر شد بهرام وی را تعظیم کرد تا

اتباع او را جمله بدست آورد آنکاء حکما راجع کرد تا با مانی بحث کردند و ملزمش گردانیدند و کفر

او مبتن شد و توبه براو و آفتش عرض کردند قبول نکرد بهرام بفرمود تا پوستش بیرون کنند و کلاه

در آگندند و بیاویختند و نایان را بفرمود تا مانویان را هلاک کردند و از ایشان هر که دعوت کرده

بود بفرمود تا در زندان محبوس داشتند و مذهب وی از این سبب بر طرف شد و گویند اثر او در چین

مانده است

لج

- کتاب لغت فرس ، تألیف أسدی طوسی ، طبع طهران ، سنه ۱۳۱۵ هـ . ش . ، (ص ۶ و ۲۵۱ و ۲۶۱) .
 ۴۸۸ - ۴۸۷
- کتاب اللمع فی التصوف ، تألیف أبی نصر عبدالله بن علی السراج الطوسی ، طبع لیدن ، سنه ۱۹۱۴ م . ، (۴۳۱ - ۴۳۲) .
 ۴۴۲
- * کتاب مثالب العرب ، تألیف ابن الکلبی ، (۱) .
 کتاب المجتبی ، تألیف ابن درید ، طبع حیدرآباد دکن ، سنه ۱۳۴۲ هـ . ق . ، (ص ۳۵) .
 ۴۴۹ - ۴۴۸
- کتاب المجبر ، تألیف محمد بن حبیب البغدادی ، طبع حیدرآباد دکن ، سنه ۱۳۶۱ هـ . ق . ، (ص ۱۶۱) .
 ۴۴۷
- کتاب المخصص ، تألیف ابن سیده ، طبع مصر ، سنه ۱۳۱۶ - ۱۳۲۱ هـ . ق . ، (ج ۱ ص ۴۳) .
 ۴۷۹
- کتاب مسائل الممالک ، تألیف اصطخری ، طبع لیدن ، سنه ۱۹۲۷ م . ، (ص ۹۳) .
 ۴۵۵
- الکتاب المسمی بالمحاسن والاضداد ، المنسوب الی الجاحظ ، طبع لیدن ، سنه ۱۸۹۸ م . ، (ص ۳۰۰ - ۳۰۱) .
 ۴۴۹
- کتاب المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی ، تألیف أحمد بن محمد بن علی المقرئ الفیومی ، طبع بولاق مصر ، سنه ۱۹۰۹ - ۱۹۱۰ م . ، [ج ۱ ص ۳۹۲ (ماده «زندق»)] .
 ۴۰۸
- کتاب المغرب فی تریب المغرب ، تألیف مطرزی ، طبع حیدرآباد دکن ، سنه ۱۳۲۸ هـ . ق . ، (ج ۱ ص ۲۳۵) .
 ۴۰۱

(۱) در التذکره التیموریه ، که ذکر آن گذشت ، (ص ۲۱۶) تعریف این کتاب آمده است و فهرست آن در صفحه ۲۱۷ - ۲۱۸ کتاب مزبور مندرج میباشد . یکی از أبواب کتاب مثالب العرب ، بنا بر فهرست مذکور چنین است :

« باب فیمن كانت المجوسیه و النصرانیة و الیهودیة و الزندقة » (کذا)

لعل الساقط : « دینه » .

- كتاب مقالات الاسلاميين ، و اختلاف المصلين ، تأليف
أشعري ، طبع استانبول ، سنة ١٩٢٩ - ١٩٣٠ م . (ج ٢ ص ٣٠٨
و ٣٢٧ و ٣٣٢ و ٣٣٦ و ٣٣٧ و ٣٣٨ و ٣٤٩ و ٤٨٥) .
١٢٢ - ١٢١
- كتاب مقدمة الادب ، تأليف زمخشري ، طبع لبسيا ، سنة
١٨٤٣ م . (ص ٥١ ، س ٦ - ٧ ، و ص ٢٨٤ ، س ٧) .
٥٠٠
- كتاب الملل والنحل ، تأليف شهرستاني ، طبع ليمزيك ، سنة
١٩٢٣ م . (ج ١ ص ١٨٥ و ١٨٨ - ١٩٣ و ١٩٥ - ١٩٦) .
٢٤٥ - ٢٤٠
- كتات المنية والامل في شرح الملل والنحل ، تأليف أحمد بن
يحيى بن المرتضى ، (بنقل از كتاب ماني تأليف كسلر) .
٣٠١ - ٢٩٩
- كتاب المواعظ والاعتبار ، في ذكر الخطط والاثار ، تأليف
هقريزي ، طبع مصر سنة ١٣٢٤ - ١٣٢٦ هـ . ق . (ج ٢ ص ١٧ و ج ٤
س ١٦٢ و ١٦٣ و ١٦٧ - ١٦٨ و ١٦٩) .
٣٠٥ - ٣٠٤
- كتاب النبوات ، تأليف ابن تيمية ، طبع مصر ، سنة ١٣٤٦ هـ . ق .
(ص ٨٩ و ١٣٢) .
٤٠٦ - ٤٠٥
- كتاب نخبة الدهر في عجائب البر والبحر ، تأليف دمشقي ،
طبع ليمزيك ، سنة ١٩٢٣ م . (ص ١٤ - ١٥ و ٢٠٠ و ٢٠٥) .
٢٧٣ - ٢٧٢
- كتاب النقض معروف به بعض مثالب النواصب في نقض بعض
فضائح الروافض ، از تصانيف حدود ٥٦٠ هجري قمرى ، تصنيف
نصير الدين أبى الرشيد عبد الجليل بن أبى الحسين بن أبى الفضل
القزوينى الرازى ، طبع طهران ، سنة ١٣٣١ هـ . ش . (ص ٢ و
١٧٩ و ٤٧٠) .
- كتاب نهاية الاقدام في علم الكلام ، تصنيف شهرستاني ، طبع
لندن ، سنة ١٩٣٤ م . (ص ٩٠ و ٩٢ و ٢٦٣ و ٢٦٥ و ٢٦٧ و ٣٧١ و ٤١٠) .
٣٩٧ - ٣٩٥
- الكتاب الوافى ، في شرح الكافى ، رجوع كنيد بالى افى
كتاب الوزراء والكتاب ، تصنيف جهشيارى ، طبع القاهرة ،
سنة ١٩٣٨ م . ، بتحقيق مصطفى السقا (ص ١٥٦) .
١٢٧

كشاف اصطلاحات الفنون ، تأليف محمد علي بن علي التهانوي ،

مجلد اول ، طبع استانبول ، سنة ١٣١٧-١٣١٨ هـ . ق . (ص ١٩٨ -

٤٧٥ - ٤٧٤

١٩٩ و ٦٨١ - ٦٨٢ و ٩٢٧) .

٥٣٢ - ٥٣١ د

كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون ، تأليف حاجي

خليفة طبع لبيزيت ، سنة ١٨٣٥ - ١٨٥٨ م . (ج ١ ص ٢٤٤ و ج ٣

٣١٧

ص ١٤٨) .

كشف المحجوب تأليف أبي الحسن علي بن عثمان بن أبي علي

الجلابي الهجویری الغزنوی ، طبع لنينگراد ، سنة ١٩٣٦ م .

٤٩٤

(ص ٥٣١) .

كشف المراد في شرح تجريد الاعتقاد ، تأليف علامة حلي ،

٤٦٦ ح

طبع صيدا ، سنة ١٣٥٣ هـ . ق . (١٧٤ و ١٩١ - ١٩٢ و ٢٠٥) .

كمامة الزمخشر وفريدة الدهر ، تأليف ابن بدرون ، طبع مصر ،

٢٦٠ - ٢٥٩

سنة ١٣٤٠ هـ . ق . (٣٦ - ٣٨) .

☆ گاه شماری در ایران قدیم ، تأليف علامه محقق آقاي

سيد حسن تقی زاده ، طبع طهران سنة ١٣١٦ هـ . ش . (ص ٤ و ٣٠ و

٢١٣ - ٢١٧ و ٢١٩ و ٢٣٦ و ٢٤١ و ٢٥٤ و ٣٦٠) .

اللباب في تهذيب الانساب ، تأليف ابن الاثير [عز الدين] ،

٢٦٥

طبع مصر ، سنة ١٣٥٧ هـ . ق . (ج ١ ص ٥١١) .

لب التواريخ ، رجوع شود بكتاب لب التواريخ

لسان العرب ، تأليف ابن منظور ، طبع مصر ، سنة ١٢٩٩ -

٤٠٤

١٣٠٨ هـ . ق . (ج ١٢ ص ١٢) .

لسان الميزان ، تأليف ابن حجر العسقلاني ، طبع حيدرآباد دکن

سنة ١٣٢٩ - ١٣٣١ هـ . ق . (ج ٢ ص ١٥ - ١٦ و ٣٢١ و ٣٤٧ و ٣٤٩

و ۳۵۲ و ۳۵۳ و ج ۳ ص ۱۷۲ - ۱۷۴ و ج ۴ ص ۵۱ - ۵۲ و ج ۶

ص ۵۱ - ۵۲) . ۴۲۰ - ۴۲۳

مجمع البحرين و مطلع الزیرین تألیف طریحی (فخرالدین)

طبع طهران ، سنه ۱۲۶۳ هـ . ق . ، (ص ۴۴۹ - در ماده « زندق ») . ۴۲۸ - ۴۲۹

✱ مجمع الفرس ، تألیف سروری . این کتاب بفرهنگ

سروری نیز معروف است و در سنه ۱۰۰۸ هـ . ق . ، بنام شاه عباس

صفوی ، تألیف شده [برای اطلاع از این کتاب و مؤلف آن بفهرست

کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار ، تألیف ابن یوسف ، ج ۲ ص ۲۱۹ -

۲۲۳ ، رجوع کنید] . کلمات : ارثنگ و ارغنگ و انگلیون و مانی و

نغوشا در این کتاب دیده شود .

✱ مجمل التاریخ [شاید مجمل التواریخ] ، ظاهراً تألیف

محمد کاظم مروزی ، از معاصران نادر شاه افشار است . این کتاب

فهرست گونه شامل تاریخ سلسله های سلاطین ایران از زمان پیشدادیان

تا زمان مؤلف میباشد ، نسخه خطی دانشمند محترم آقای سعید نفیسی .

این نسخه اول و آخر و عنوان ندارد و عنوان مجمل التاریخ در اول هر

سلسله ذکر گردیده (۱) .

مجممل التواریخ و القصص ، طبع طهران ، سنه ۱۳۱۸ هـ . ش . ،

۴۹۹ (ص ۱۵ و ۶۵ و ۹۴ - ۹۵) .

(۱) در این کتاب ، در قسمت ساسانیان ، در شرح احوال بهرام بن هرمز ، درباره مانی چنین آمده است :

چون بعد از پدر پادشاه شد تبعه مانی را معزز و مکرّم داشته بحدی که مانی با و مطمئن شده مکرّر نزد او حاضر شده و در وقت آمدن بهرام او را تعظیم می نمود تا تمامی اتباع او را بدست آورده حکما را جمع کرده و با مانی بحث کردند و مانی ملزم شده کفر او ظاهر کردند توبه بر او و تبعه او عرض کردند قبول نکرده فرمود او را پوست کنند و آویختند .

و در قسمت « ذکر خلفای بنی امیه و بنی عباس » در شرح احوال ولید بن یزید بن عبدالملک بن مروان چنین آمده است :

« و طریقه زنادقه داشت » .

- المحاسن والمساوى تأليف ابراهيم بن محمد البيهقي طبع مصر
سنة ١٣٢٥ هـ . ق . (ج ٢ ص ١٦١ و ١٦٩) .
٤٤١
- محاضرات الادباء ومحاورات الشعراء والبالغاء ، تأليف راغب
طبع مصر ، سنة ١٣٢٦ هـ . ق . (ج ٢ ص ١٨٢ و ١٨٣ - ١٨٤) .
٣٩٠ - ٣٩١
- المختار من صحاح اللغة ، تأليف محمد بن أبي بكر رازي ، طبع
مصر ، سنة ١٩٣٤ م . (ص ٢٢٠ - مادة « زندق ») .
٣٦٩ ح
- المختار من كتاب الرد على النصاري ، تصنيف جاحظ ، طبع
مصر ، سنة ١٩٢٦ م . (ص ١٦ و ٢٠) .
٩٩ - ١٠٠
- مختصر الصواعق المرسلة على الجهمية و المعطلة ، تأليف
ابن قيم الجوزية ، طبع مكة ، سنة ١٣٤٨ هـ . ق . (ج ١ ص ٩٤ و ١٢٢
و ١٩٢ و ٢٢٦ و ج ٢ ص ٢٠٣ - ٢٠٤ و ٢٥٠ و ٤١٠ و ٤١٤) .
٤٦٠ - ٤٦٢
- المختصر في أخبار البشر ، تأليف أبو الفداء ، طبع قسطنطينية ،
سنة ١٢٨٦ هـ . ق . (ج ١ ص ٥٠ و ٥٤ و ج ٢ ص ١٠ و ١١)
٢٧٤ - ٢٧٥
- مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول (شرح الكافي)
تأليف مجلسي (محمد باقر) طبع طهران ، سنة ١٣٢١ هـ . ق .
٤٣١
- (ج ١ ص ٤٧ و ٤٨ - ٥١) .
مروج الذهب ، تأليف مسعودي ، طبع باريس ، سنة ١٨٦١ -
١٨٧٧ م . (ج ١ ص ٢٠٠ و ٢٨٨ و ٢٩٨ - ٣٠١ و ج ٢ ص ١٦٧ - ١٦٨
و ج ٣ ص ٤٣٥ - ٤٣٦ و ج ٦ ص ٣٨٥ - ٣٨٦ و ج ٧ ص ١٢ - ١٦
و ج ٨ ص ٢٩٢ - ٢٩٣) .
١٢٨ - ١٣٢
- المزهر في علوم اللغة ، تأليف جلال الدين عبد الرحمن
السيوطي ، طبع مصر ، سنة ١٣٦٨ هـ . ق . (ج ١ ص ٢٧٨ - ٢٧٩) .
٤٢٤
- المعجم من فعالات الاجواد ، تأليف أبو عاى محسن بن علي
تتوخي ، طبع دمشق ، سنة ١٩٤٦ م . [= ١٣٦٥ هـ . ق .] (ص ٤٣
و ٥٣ - ٥٤) .
٣٦٧ - ٣٦٨

- المسند ، تصنيف أحمد بن حنبل الشيباني المروزي ، طبع
مصر ، سنة ١٣١٣ هـ . ق . ، (ج ١ ص ٢٨٢ و ج ٢ ص ١٠٨ و ١٣٦ -
١٣٧) .
٤٣٥ - ٤٣٤
- مصباح الظامة و ايضاح الخدة ، تأليف أبو البركات معروف
بابن كبر ، طبع باريس ، سنة ١٩٢٨ م . ، (ص ١١٢ - ١١٣) .
٤٥٧ - ٤٥٦
- المعارف ، تأليف ابن قتيبة ، طبع مصر ، سنة ١٣٥٣ هـ . ق .
(ص ٢٦٦) .
١٠٢
- معاهد التنصيص على شواهد التلخيص تأليف عبدالرحيم
ابن عبدالرحمن بن أحمد العباسي ، طبع مصر ، سنة ١٢٧٤ هـ . ق . ،
(ص ٧١ و ١٣٣ و ١٣٥ - ١٣٦) .
٤٢٦ - ٤٢٥
- معجم البلدان ، تأليف ياقوت حموي ، طبع لبيروت سنة
١٨٦٦ - ١٨٧٣ م . ، (ج ١ ص ٨٤٠) .
٢٦٢
- معجم الشعراء ، تأليف مرزباني ، طبع القاهرة ، سنة ١٣٥٤ هـ . ق . ،
(ص ٤٨٠) .
٤٤٣
- المعرب من كلام الاعجمي على حروف المعجم ، تأليف
جواليقي ، طبع مصر ، سنة ١٣٦١ هـ . ق . ، (ص ١٦٦ - ١٦٧) .
٣٩٤
- * معيار جمالي (ربع چهارم از . .) ، اين كتاب بنام « لغت
شمس فخری » نیز معروف است ، تأليف شمس الدين محمد فخری
اصفهانى ، در سنة ٧٣٥ هـ . ق . ، طبع قازان ، سنة ١٣٠٣ هـ . ق .
(= ١٨٨٧ م .) ، [ص ٧ (نغوشا) و ٧٨ (اُرتنگ)] .
- مفاتيح العلوم تأليف خوارزمي ، طبع ليدن ، سنة ١٨٩٥ م . ،
(ص ٣٧ - ٣٨ و ٤٠) .
١٨٠ - ١٧٩
- * مفاتيح الغيب ، كه آنرا تفسير كبير نیز گویند ، تأليف امام
فخرالدين رازی (٥٤٣ یا ٥٤٤ - ٦٠٦ هـ . ق .) ، طبع استانبول ،

لط

سنه ۱۳۰۸ هـ . ق . درهفت مجلد ، (۱) .

مقالات الاسلاميين و اختلاف المصلين ، رجوع كنيد
بكتاب مقالات الاسلاميين

الملل والنحل ، رجوع كنيد بكتاب الملل والنحل . . .

المنتخب الجليل من تخجيل من حرف الانجيل ، تأليف

الشيخ أبو الفضل السعدي المالكي ، طبع ليدن ، سنه ۱۸۹۰ م .

(ص ۲۰۲ - ۲۰۳) .

۳۱۶

❖ منتخب اللغات ، تأليف عبدالرشيد تنوي ، سابق الذكر ، مؤلف

فرهنگ رشیدی ، طبع هند ، سنه ۱۲۲۳ هـ . ق . [= ۱۸۰۸ م .]

دو كلمه : « زندقه » (ص ۳۵۷ - ۳۵۸) و « زندیق » (ص ۳۶۶) ديده شود .

المنتظم في تاريخ الملوك والامم ، تأليف جمال الدين

أبي الفرج عبدالرحمن بن علي بن محمد بن علي ابن الجوزي ،

طبع حيدرآباد دكن ، سنه ۱۳۵۷ - ۱۳۵۹ هـ . ق . (ج ۶ ص ۱۷۴) .

۳۵۷

❖ منتهى الارب في لغات العرب ، كه ترجمه ايست از قاموس

با اضافات بسيار از كتابهاي لغت معتبر ديگر ، و شايد قسمتي از

تاج العروس ، ترجمه و تأليف عبدالرحيم صفى پوري ، بأمر يوسف

اوزلي ، مدرس مدرسه فورت وليم ، و در سنه ۱۲۵۷ هـ . ق . در

كلكته ، از تأليف آن فراغت يافته است ، طبع طهران ، سنه ۱۲۹۶ -

۱۲۹۸ هـ . ق . [ج ۱ ص ۵۱۸ (ماده « زندق ») و ج ۲ ص ۱۲۱۰

(ماده « من و »)] .

❖ منهاج اليقين ، شرح أدب الدنيا والدين [تصنيف ماوردي

(۱) در اين تفسير درباره ثنويان و زنديق چنين آمده است :

ج ۱ ص ۳۳۱ :

لكن الثنوية يثبتون إلهين أحدهما حكيم يفعل الخير والثاني سفيه يفعل الشر .

ج ۳ ص ۴۳۳ :

المسألة الرابعة : اختلفوا في أن توبة الزنديق هل تقبل أم لا .

☆ نظریة الانسان الكامل عند المسلمين مصدرها و تصویرها

الشعری ، تألیف ۵۰ هـ . شیدر . ترجمه عبدالرحمن بدوی ، اصل این رساله خطابهای است که در نوامبر ۱۹۲۴ م . در برلین ایراد گردیده ، و ذکر آن در ضمن مراجع غربی گذشت ، چون فعلا این ترجمه در زمرة متون عربی محسوب میشود در اینجا نیز ذکر میگردد . ترجمه مزبور در ضمن « الانسان الكامل فی الاسلام » تألیف عبدالرحمن بدوی (ص ۱ - ۷۸) ، در سنه ۱۹۵۰ م . در مصر منتشر شده . (ص : ۲۴ و ۲۵ و ۲۷ و ۴۲ و ۷۱ و ۷۵) .

نظم الجواهر ، تألیف ابن بطریق ، طبع بیروت ، سنه ۱۹۰۵ -

۱۹۰۹ م . ، (ص ۱۱۱ و ۱۴۶ - ۱۴۹) . ۱۲۳ - ۱۲۶

☆ نقائس الفنون فی عرائس العیون ، تألیف محمد بن

محمود آملی ، (از دانشمندان قرن هفتم و هشتم هجری) . این کتاب بنام ابواسحق بن محمود شاه ، که ظاهراً همان شاه شیخ ابواسحق مدوح خواجه حافظ و مقتول در ۲۱ جمادی الاولی سنه ۷۵۸ هـ . ق . است ، تألیف شده . طبع طهران ، سنه ۱۳۱۶ - ۱۳۱۷ هـ . ق . ، (۱) .

(۱) مطالب این کتاب درباره مانی و مانویان چنین است :

س ۲۷۹ [در « قسم اول در علوم اواخر - مقاله چهارم در علم مجاوره » در قسمت تاریخ ساسانیان (در شرح احوال بهرام بن هرهمز)] :

و چون پادشاه شد مانی را با اتباع طلب داشت و ترحیب او کرد و بخود نزدیک گردانید و تمامت اصحاب مانی را که در اطراف بودند جمع کرد و علماء را حاضر گردانید تا با مانی بحث کردند چون مانی ملزم شد توبه بر وی عرض کرد او ای نمود . بفرمود تا پوستش باز کردند و بنکالی هرچه تعامت را با اصحاب او هلاک کردند و گویند هنوز در چین طریقه مانی مانده است . س ۳۰۱ [در قسم « اول در علوم اواخر - مقاله چهارم در علم مجاوره » در « فن چهارم از علوم مجاوری - علم مقالات (در متن « مقالات » است و در حاشیه « مقالات » نوشته شده) اهل عالم . . . »] :

مانویه (ظاهرأ : « مانویه ») اصحاب مانی بن قاین (کذا) نقاش که در زمان شاپور بن اردشیر ظاهر شد بعد از عیسی (ع) و او بنبوت عیسی (ع) قائل بود اما انکار نبوت موسی کرد و ایشان نور و ظلمت را قدیم خوانند .

نهاية الارب في فنون الادب ، تأليف شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب النويري ، طبع مصر ، سنة ١٩٢٣ - ١٩٤٩ م . (ج ١٥ ص ١٦٨ - ١٦٩ و ١٩١) .

۲۷۵ - ۲۷۶

❖ الوافي - ، في شرح الكافي ، تأليف هلا محسن فيض ، در سنه ١٠٦٨ هـ . ق . طبع طهران سنه ١٣٢٤ هـ . ق . ص ٦٩ (از قسمت كتاب العقل والعلم والتوحيد) در شرح « كان زنديق به مصر ... » مطالبی شبیه مطالب مرآة العقول ، که بنقل از کتاب مزبور در ص ٤٣١ این کتاب مندرج است ، مذکور میباشد ، و همچنین آمدن زندیق مصری و ابن ابی العوجاء نزد حضرت صادق و مناظره آن دو با آن حضرت در ص ٧١ - ٧٤ نیز ذکر گردیده (١) .

الوافي بالوفيات ، تأليف صلاح الدين أبو الصفا خليل بن أبيك

الصفدي ، نسخه خطی آقای حکمت آل آقا ، (در شرح احوال مهدي) . ۴۰۷

❖ الورقة تأليف أبي عبد الله محمد بن داود الجراح ، طبع مصر سنه ١٩٥٣ م . (ص ٥٩) .

أبو العلاء معری ، در رساله الغفران ، (طبع سنه ١٩٥٠ م . ص ٣٦٦ س ٥ و ٦ ، که بنقل از کتاب مزبور در ص ٢٢٣ ، س ٧ و ٨ ، این کتاب نیز مذکور است) گوید : « و ذکر صاحب کتاب الورقة جماعة من الشعراء في طبقة أبي نواس ومن قبله و وصفهم بالزندقة » .

(١) در کتاب الصافي ، شرح الكافي ، تأليف هلا خليل قزويني (متوفی در سنه ١٠٨٩ هـ . ق .) که بزبان فارسی است ، نیز مطالبی شبیه مطالب مرآة العقول و مطالب الوافي مندرج است [طبع هند ، سنه ١٨٩٠ م . (= ١٣٠٧ هـ . ق) ، ص ٦ - ١٧ (از قسمت كتاب التوحيد)] .

قصه آمدن زندیق مصری و ابن ابی العوجاء و عبدالله دیصانی نزد حضرت صادق ع و مناظره آنها با آن حضرت ، در خود کتاب الكافي (در قسمت أصول کافي) که تأليف محمد بن یعقوب کلینی (متوفی در سنه ٣٢٧ یا ٣٢٩ هـ . ق .) است ، در ص ٣٦ - ٣٩ ، از طبع قزوين ، سنه ١٣١١ هـ . ق . (در قسمت « کتاب التوحيد باب حدوث العالم و اثبات المحدث ») مندرج است .

مصححه و ناشره این طبع از رسالة الغفران در حاشیه شماره ۲ ص ۳۶۶ گوید این کتاب الورقة تألیف محمد بن داود بن الجراح است. در طبع مذکور از الورقة أبونواس را ترجمه حالی مستقل نمی باشد و در ۹ موردی که نام أبونواس در این کتاب آمده است (صفحات : ۵ و ۱۰ و ۱۱ و ۴۰ و ۴۱ و ۵۸ و ۶۶ و ۱۰۰ و ۱۰۸) از زندقه اوذکری نشده. پس میتوان گفت که یا کتاب الورقة منظور أبو العلاء، از محمد بن داود الجراح نیست و یا اینکه نسخه مطبوعه الورقة ناقص است. در این کتاب الورقة فقط در یکی از سه بیتي که أبو بکر بن أبي خيشمة درباره جاحظ انشاد کرده (ص ۵۹ س ۱۲) ذکر زندقه آمده است که ارتباطی بما نحن فيه دارد و این ابیات در معجم الشعراء، تألیف مرزبانی، طبع سابق الذکر، ص ۴۳۱، از قول جمار نقل گردیده و طابع کتاب در حاشیه صفحه مذکوره گوید : « فسی هامش الأصل : هذه الأبيات نسبها المرزباني قبل لاحمد بن اسحاق الخاركي ». ابیات مزبور بقرار ذیل اند :

يافتى نفسه إلى الـ كفر بالله تائقه
لك في الفضل والتـ سـك والزهد سابقه
فدع الكفر جانباً يا دعى الزنادقه

الوزراء والكتاب، رجوع کنید بکتاب الوزراء والكتاب...
وفیات الاعیان، تألیف ابن خلکان، طبع مصر سنة

تکمله

طبع این رساله پس از چهار سال تمام شده بود که مقاله جدید استاد علامه هنینگ در مجله Asia Majore (سلسله جدید مجلد سوم قسمت ۲ صفحات ۱۸۴ - ۲۱۲) متضمن طبع اصل و شرح قطعه چینی مانوی (Ms. Stein 3969) که حکم رساله ای دارد راجع « بعقاید و اسالیب تعلیمات مانی بودای نور » بوسیله لطف ایشان بدست من رسید. این مقاله را هالون (G. Haloun) چین شناس معروف متوفی وهنینگ باهم تحریر و تألیف کرده اند.

در این مقاله استاد هنینگ مطالب بسیار مهم و مفید راجع بمانی و عقاید او درج کرده و آنجمله راجع بتاریخ وفات مانی عقیده تازه ای اظهار نموده که با آنچه اینجانب در این و جیزه و در مقالات سابق خودم (بانگلیسی) در این باب بیان کرده ام اختلاف دارد. راجع بتاریخ وفات مانی در بدست سال گذشته عقاید و تحقیقات مختلفی به تحریر آمده و نخست شد و خود اینجانب با استناد به مضمون قطعات مانوی بزبان پارسی در صفحه ۱۶ قسمت سوم - Tur - Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch - Andreas von F. C. kestan که هنینگ در سال ۱۹۳۴ مسیحی نشر نموده و در آن وفات مانی در روز دوشنبه چهارم شهریور روایت شده آنرا در ۱۴ فوریه سنه ۲۷۶ مسیحی گذاشته بودیم باین دلیل که در هیچ يك از سالهای ۲۷۳ - ۲۷۷ که سلطنت بهرام را در آن سالها ممکن بود فرض کرد جز سال ۲۷۶ چهارم شهریور دوشنبه نمی شود بعد ها که در زبور مانوی از کتب قبطی مانوی تاریخ وفات مانی پیدا شد که باز دوشنبه ولی چهارم ماه قبطی برمهات ثبت شده (که آن تاریخ مطابق روز آخر فوریه در سال ۲۷۶ و روز سه شنبه میشود) این مسأله مورد تردید شد و عاقبت این عقیده که اینجانب آنرا ابتدا پیشنهاد کردم قوت گرفت که دوشنبه چهارم يك ماهی بودن صحیح است ولی نه ماه ایرانی و نه ماه قبطی اصلی نبوده و فقط ترجمه بامساحه از ماه اصلی است که ماه آدار بابلی بوده و لذا نظر بآنکه از سالهای ۲۷۵ و

۲۷۶ و ۲۷۷ که می‌توان آنهارا بتحقیق یامسامحه سالهای آخر بهرام شمرد تنها روز چهارم اذار بابلی واقع در سال ۲۷۷ مسیحی دوشنبه بود اینجانب حکم بر آن کردم که همان سال سال وفات مانی بوده و قرائنی دیگر رانیز که کم و بیش مؤید این ادعا توانست شد بیان نمودم .

حالا استاد هنینگ باستنادقطعه ترکی دیباچه Türkisch Manichaica که فون لو کوک نشر کرده و در آن قطعه سال ۵۲۲ از وفات مانی سال خوک شمرد شده معتقد گردیده که سال وفات سنه ۲۷۴ مسیحی و روز دوشنبه دوم مارس و چهارم اذار بابلی است . علامه مشارالیه این نظر را بیشتر از آن جهت تأیید می‌کند که استنتاجات دیگر همه مبنی بر حدس و قیاس و حساب است و این عقیده (سنه ۲۷۴) متکی بر سند کتبی قدیم است که تنها سندی در این باب است .

اینجانب که از همه بیشتر معترف به فضل و مقام شامخ علمی هنینگ که استاد من در زبان پهلوی نیز بود هستم باز از اظهار تردید در قبول این عقیده نمی‌توانم خودداری کنم بدلائل ذیل :

عبارت کتاب الفهرست که هنینگ بران استناد می‌کند صریح در این نیست که تاریخ آمدن وحی دوم به مانی و مأموریت او باظهار امر مطابق همان تاریخ جلوس رسمی و تاجگذاری شاپور بود که مانی در آن روز پیش اورفته است بلکه ظن قوی بر آن است که مانی دعوی خود را اعلان نموده و دوسه سالی مشغول دعوت و تبلیغ و مسافرت بمشرق و جنوب تاخراسان و سند و غیره بوده و در آن مملکت اخیر خبر وفات اردشیر و جلوس شاپور را شنیده و به طیسفون برگشته و بتوسط فیروز برادر شاپور بآن پادشاه راه یافته و روز تاجگذاری که (علی المعمول) در روز اول سال بابلی واقع شده به حضور شاپور آمده و قوت قلب اعلان رسمی و علنی دین خود را پیدا کرده است و آن روز اول نisan واقع در سنه ۲۴۳ مسیحی بوده است. این مدعا بقرائنی چند مستند است : نخست آنکه سالهای تولد و وحی اول و وحی ثانی مانی را با استناد به قول ابن الندیم و بیرونی باید از این قرار بشماریم : تولد وی در سنه ۲۱۶ مسیحی و باحتمال قوی در ۱۴ آوریل آن سال (۸ نisan بابلی از سال ۵۲۷ سلوکی قمری) بوده - در ۱۴

آوریل سنه ۲۲۸ بحساب رومی یادر اوّل آوریل آن سال بحساب سلو کی بابلی قدم به ۱۳ سالگی گذاشته یعنی ۱۲ سال از عمر را ا کمال نموده است .

وحی باو در ظرف سال سیزدهم عمر او آمده یعنی بعد از اوّل آوریل ۲۲۸ مسیحی و قبل از ۱۲ آوریل ۲۲۹ (۸ نisan ۵۳۹ - اوّل نisan ۵۴۰ سلو کی قمری) . لکن چون این آمدن وحی باو بقول خودش (بنقل بیرونی از کتاب شاپورکان) پس از گذشتن دو سال از سلطنت اردشیر بوده (یا در سال دوم سلطنت وی) لذا آمدن این وحی یا بعد از ۲۶ سپتامبر سنه ۲۲۸ مسیحی میشود که دو سال از آغاز حساب رسمی مبدأ سلطنت آن پادشاه (۲۶ سپتامبر ۲۲۶) گذشته باشد و در آن وقت قریب ۱۲ سال و پنج ماه و نیم از عمر مانی گذشته بود و یابین ۲۶ سپتامبر ۲۲۷ و ۲۵ سپتامبر ۲۲۸ یعنی در ظرف سال دوم حساب رسمی سلطنت اردشیر بوده ولی بهر حال بعد از ۱۴ (یا اوّل آوریل) ۲۲۸ که مانی ۱۲ سال از عمر را کامل نموده بود . دو سال را از آغاز جلوس فعلی و حقیقی اردشیر نمی توان گرفت که ظاهراً در آوریل سنه ۲۲۷ وقوع یافته چه آن مدت در آوریل ۲۲۹ منقضی میشود که مانی ۱۳ سال تمام یابیشتر داشته است در صورتیکه مقصود از « ابن ثلاث عشرة سنة » که بیرونی بآن عبارت آورده قطعاً کامل کردن ۱۳ سال نبوده است بلکه بودن در سال سیزدهم است . سال ۵۳۹ بابلی که بآن تصریح شده از ۲۵ مارس سنه ۲۲۸ تا ۱۲ آوریل ۲۲۹ مسیحی است . بهر حال آمدن وحی نظر بد آنکه کتاب الفهرست گوید « و قتیکه ۱۲ سال او تمام شد » و بیرونی گوید « و قتیکه او ۱۳ ساله بود » یا در سال سیزدهم عمر خود بود باید پس از ۲۵ مارس سال ۲۲۸ مسیحی (یعنی اول آن سال سلو کی) و بلکه حتی پس از اوّل آوریل (۸ نisan بابلی آن سال) و شاید بین این تاریخ و اکتوبر یا نوامبر همان سال مثلاً بوده باشد که هم در سال سیزدهم مانی ولی نه در اواخر آن و هم در سومین سال رسمی سلطنت اردشیر (که از ۲۶ سپتامبر ۲۲۸ شروع میشود) ولی نه خیلی دور از اوّل سال بیفتند . ثانیاً وحی دوم به مانی پس از ا کمال ۲۴ سال از عمر آمده که مأمور دعوت شده و این ۲۴ سال در ۱۴ آوریل سنه ۲۴۰ (بحساب رومی) یا در ۱۹ آوریل آن سال (بحساب سلو کی بابلی) تمام میشود . در این زمان بظن خیلی قوی اردشیر هنوز

پادشاه بوده و شاپور جلوس نکرده بود.

اردشیر بر وایات قابل اعتماد تر ۱۴ سال و ۱۰ ماه سلطنت کرده (یا ۱۴ سال و ۶ ماه بروایت ضعیف تر) و در آخرین مدت یا از سلطنت کناره گیری کرده و یا مرده است. و از این قرار:

(الف) اگر این مدت از ۲۷ سپتامبر سنه ۲۲۳ مسیحی یعنی مبدأ آن سال ایرانی که در ظرف آن وی اردوان را کشت (۲۸ آوریل ۲۲۴) حساب شود بحساب رومی (یولیانی) منتهی میشود به ۲۶ تموز (ژویه) ۲۳۸ (یا در صورت ۶ ماه اضافه برده سال فرض کردن به ۲۶ مارس ۲۳۸) و بحساب ایرانی به ۲۲ ژویه (یا ۲۲ مارس) ۲۳۸ (ب) اگر این مدت (۱۴ سال و ۱۰ ماه یا ۱۴ سال و ۶ ماه) از قتل اردوان

در ۲۸ آوریل ۲۲۴ حساب شود بحساب رومی منتهی میشود به ۲۷ فوریه ۲۳۹ (یا ۲۷ اکتوبر ۲۳۸) و بحساب ایرانی به ۲۴ فوریه ۲۳۹ (یا ۲۷ اکتوبر ۲۳۸). در هیچ يك از تواریخ فوق یعنی ژویه یا مارس ۳۲۸ و اکتوبر ۲۳۸ یا فوریه ۲۳۹ مانی ۲۴ ساله نشده بود زیرا که ۲۴ سال عمر اوتازه در آوریل ۲۴۰ کامل میشد.

(ج) اگر آن مدت از مبدأ حساب رسمی یعنی اولین روز سال اول (ایرانی) سلطنت اردشیر و شاهنشاهی او که بیرونی (بنقل از شاپور کان) باین عنوان (شاهنشاهی) تصریح میکند (۲۶ سپتامبر ۲۲۶ مسیحی) حساب شود بحساب رومی منتهی میشود به ۲۵ ژویه ۲۴۱ (یا ۲۵ مارس همان سال) و بحساب ایرانی به ۲۲ ژویه (یا ۲۶ مارس) ۲۴۱ (د) اگر آن مدت (۱۴ سال و ۱۰ ماه یا ۶ ماه) از تاجگذاری فعلی اردشیر (باحتمال قوی در ۶ آوریل ۲۲۷) حساب شود بحساب رومی منتهی میشود به ۵ فوریه ۲۴۲ (یا ۵ اکتوبر ۲۴۱) و بحساب ایرانی به اول فوریه ۲۴۲ (یا ۳ اکتوبر ۲۴۱). در هر يك از تواریخ فوق (ج و د) یعنی مارس یا ژویه ۲۴۱ و نوامبر ۲۴۱ یا فوریه ۲۴۲ مانی ۲۵ ساله یا قریب بآن بوده است.

بنا بر این جلوس شاپور (یا انقضای سلطنت اردشیر) با هیچ يك از چهار حساب یعنی چهار فرض فوق (الف، ب، ج، د) با ۱۲ آوریل سنه ۲۴۰ مسیحی که هنینگ فرض کرده مطابقت نمیدهد. چه در صورت اول (الف) آغاز سلطنت شاپور به ۲۶ ژویه ۲۳۸ و مبدأ سال اول رسمی سلطنت وی به ۲۳ سپتامبر ۲۳۷ می افتد و در

صورت دوم (ب) آغاز فعلی سلطنت وی بحساب رومی به ۲۷ فوریه ۲۳۹ و مبدأ سال اول رسمی سلطنت به ۲۳ سپتامبر ۲۳۸ می افتد و در صورت سوم (ج) ابتدای سلطنت مقارن ۲۶ ژویه ۲۴۱ و مبدأ رسمی سال اول ۲۲ سپتامبر ۲۴۰ میشود و در صورت چهارم (د) آغاز فعلی سلطنت پنجم (یا اول) فوریه ۲۴۲ و مبدأ رسمی سال اول ۲۲ سپتامبر ۲۴۱ می شود و اینهمه بر فرض مدت سلطنت ۱۴ سال و ۱۰ ماه است و اگر ۱۴ سال و ۶ ماه فرض شود همه تواریخ فوق به چهار ماه قبل می افتد و بحساب سالهای ایرانی فقط سه روز زودتر میشود .

اگر چه کتاب الفهرست آمدن وحی (مرتبه دوم) بمانی و نزول ملک وحی آور (نوم) در موقع اتمام ۲۴ سال از عمر وی و امر باو به خروج را با فاصله با خبر خروج او در روز تاجگذاری متعاقب میسازد دلالت این بیان بر وقوع خروج مانی و اظهار امر و دعوت در ۲۴ سالگی و در روز تاجگذاری واضح نیست چه او لابد طبق همان فقره روایت مانی در همان اولین روز باریافتن به حضور شاپور دوم نفر از اتباع خود را همراه برده (سطر ۱۹ صفحه ۳۲۸) و این قرینه آنست که قبلاً دعوت کرده و اتباعی داشته است و خود ابن الندیم از قول مانویان گوید (سطر ۲۶ و ۲۷ از همان صفحه) که مانی قبل از ملاقات با شاپور در بلاد مختلف جولان کرده (اگر چه مدت این جولان در نسخه چاپی چهل سال ثبت شده شکی نیست که در عدد اشتباهی رخ داده و شاید ۲ یا چهار سال یا چهل ماه بوده است) و فیروز برادر شاپور را (ظاهراً در ضمن مسافرت خود شاید در خراسان و کوشان که فیروز والی آن نواحی بود) بدین خود دعوت کرده بود و فیروز او را « به شاپور رسانیده » و پس از آن در دنباله آن روایت در سطور ۲۷ - ۳۱ از همان صفحه بعنوان « قالت المنائیة » (یعنی بهمان عنوانی که خبر خروج او را روز تاجگذاری شاپور تحت آن نقل نموده و ظاهراً هر دو خبر از یک مأخذ اصلی مانوی قدیم است) مجدداً از رفتن او پیش شاپور و تقاضاهای چندی که از شاپور کرده و قبول شاپور تمام تقاضاهای مانی را سخن گفته و بلافاصله می گوید « مانسی [قبلاً] هند و چین و اهل خراسان را دعوت کرده و در هر ناحیه ای یکی از اصحاب خود را به نیابت گذاشته بود » و **کان** مانی دعا الهند و الصین و اهل خراسان و خلف

فی کل ناحیه صاحباً له». پس اولین ملاقات مانی با شاپور (ظاهرأ در روز تاجگذاری وی) چندی بعد از اظهار امر اولی و دعوت مردم (شاید بطور غیر علنی) و گرویدن جمعی باو در موطن او و ولایات مختلفه و مسافرتهاى او بوده است و نیز چنانکه از سیاق کلام منقول از خود مانی در کفالایا برمی آید وی در زمان سلطنت اردشیر (شاید در سنه ۲۴۰ مسیحی) بسفر جنوب و شرق (سند و خراسان) مبادرت نموده و پس از شنیدن خبر مرگ اردشیر (شاید در سنه ۲۴۲ مسیحی) و انتقال سلطنت به شاپور عزیمت عودت کرده و بتفصیلی که در آن کتاب از قول مانی نقل شده از راه خلیج فارس به فارس و میشان و خوزستان و طیسفون برگشته است و البته پس از وصول به پایتخت ساسانی بوده که روز تاجگذاری رسمی شاپور (که ظاهرأ بواسطه اینکه مرگ اردشیر یا استعفای او بعد از اول نisan بابلی سال ۵۵۳ سلو کی قمری یعنی ۲۰ آوریل سنه ۲۴۲ مسیحی واقع شده بود تاجگذاری رسمی باؤل سال بابلی آینده یعنی اول نisan محوّل و معوّق شده بوده است) در روز اول نisan سال ۵۵۴ سلو کی قمری مطابق بایکشنبه ۹ آوریل و ۱۹ حمل (روز شرف شمس) و شب جشن مهرگان بحضور پادشاه بار یافته است. قطعات این حکایات و مطالب در کتاب الفهرست غیر متوالی در مواضع مختلفه يك صفحه ولی از هم جدا افتاده درج شده است. هنینگ خود نیز از روایتی که بقول وی «قطعاً از محافل مانوی و محتملاً از خود مانی ناشی است» سخن می گوید مبنی بر اینکه مانی گویا سه سال قبل از اظهار امر خود (یعنی اعلان رومی و علنی) و اجرای فرمان الهی (بوسیله ملک توم) صبر نموده و در مبادرت باین کار تأخیر نموده است (صفحه ۲۰۱ حاشیه ۳) و این روایت که هنینگ آنرا باور نکردنی می شمارد بالعکس بسیار صحیح و قابل اعتماد بنظر می آید. در تاریخ اسلام نیز قرائنی براین است که پیغمبر اسلام بین اولین وحی و دعوت بسیار محدود وی و اعلان امر و دعوت عمومی سه سال تقریباً به تأمل و تأنی و دعوت نزدیکان و دوستان گذرانیده است. بیرونی در آثار الباقیه گوید (صفحه ۲۰۸) «امر مانی علی الاتصال در تزايد [و انبساط] بود در ایام اردشیر و پسر او و شاپور و هرمز پسرش تا وقتی که به ام بن هرمز بسطنت رسید و مانی را جست تا پیدا کرد» و این قول اگر دلیلی بر

عدم صحت آن وجود نداشته باشد خود دلیل واضحی است بر اینکه در ۲۴ سالگی مانی (یعنی بعد از ۱۹ آوریل سنه ۲۴۰ مسیحی که اول سال بیست و پنجم وی بحساب سلوکی قمری است) و شاید هم تا اواخر بیست و پنج سالگی وی (۷ آوریل ۲۴۱) که اولین سال دعوت وی باشد (۸ نisan بابلی سال ۵۵۱ سلوکی قمری - ۸ نisan ۵۵۲) اردشیر هنوز سلطنت داشته و لذا اولاً مقارن بودن روز اعلان امر پس از ۲۴ ساله شدن یا در ظرف سال ۲۵ باروز تاجگذاری شاپور (که پس از انقضای سلطنت اردشیر بوده) بی اساس میشود و ثانیاً این فقره دلیل آن میشود که اردشیر اقلأ در ۱۹ آوریل ۲۴۰ در سلطنت پایدار بوده است . هنینگ روز تاجگذاری شاپور را در همان روز اول سال بابلی ۵۵۱ سلوکی قمری فرض میکند یعنی ۱۲ آوریل ۲۴۰ مسیحی در صورتیکه در آن روز مانی نه بحساب سلوکی و نه بحساب یولیانی رومی هنوز ۲۴ ساله هم نشده بود و چنانکه خود هنینگ اشاره میکند بحساب اولی ۷ روز و بحساب دوم ۲ روز با کمال ۲۴ سال از عمر وی مانده بود . در واقع تفسیر این خبر که مانی پس از تمام کردن ۲۴ سال از عمر مبعوث شد باینکه وی در روز اول سالی که در ظرف آن ۲۴ ساله میشد (سال ۵۵۱ بابلی سلوکی = ۱۲ آوریل ۲۴۰ - ۳۱ مارس ۲۴۱ مسیحی) مأمور دعوت گردید نه در ظرف سال مستبعد است و اگر کتاب الفهرست برای موقع این وحی دوم می گوید « وقتی که ۲۴ سال برای اتمام شد » و این عبارت با اولین روز سالی که در ظرف آن وی ۲۴ ساله شده تفسیر شود لازم آید که عبارت دیگر آن کتاب در باب موقع اولین وحی گوید « وقتی که ۱۲ سال برای اتمام شد باز بروز اول سال ۵۳۹ سلوکی قمری تفسیر شود یعنی ۹ آوریل ۲۲۸ مسیحی یا ۸ نisan آن سال یعنی ۱۶ آوریل در صورتیکه آن تاریخ بقرائن دیگر و از آن جمله قول بیرونی که مانی « پسر ۱۳ سال بود » و قول خود مانی که دو سال از سلطنت اردشیر گذشته بود بعید است (اگر چه غیر ممکن نیست) .

با احتمال قوی در سال ۵۵۱ سلوکی (۱۲ آوریل ۲۴۰ - ۳۱ مارس ۲۴۱ مسیحی) که سال بیست و پنجم مانی و با اصطلاح معروف و متداول ۲۴ سالگی وی بود (البته با چند روز مسامحه) شاپور هنوز بسلطنت نرسیده بود و اردشیر هنوز پادشاه بود و

آغاز رسمی سال اوّل سلطنت او (بحساب معمول ساسانیان) که از مدّتی و مخصوصاً از زمان نولد که باین طرف در ۲۲ سپتامبر سنه ۲۴۱ مسیحی مستقر و مقبول شده است (و البته بطریق اولی رسیدن شاپور به سلطنت و وفات یا استعفای اردشیر که باید در ظرف همان سال ایرانی که در آن تاریخ شروع شده و در ۲۱ سپتامبر ۱۴۲ خاتمه یافته وقوع یافته باشد) مدّتی بعد از ۲۴ ساله شدن مانی بوده است (لا اقل ۶ ماه) و تاجگذاری رسمی او یک سال و ۶ ماه و ۱۳ (یا ۱۸) روز بعد از آن مبدأ رسمی . الیاس هم سال ۵۵۳ سلو کی مقدونی را (در کتاب نولد که با شتاب چاپی ۵۳۳) سال اول شاپور می‌شمارد که از اوّل اکتوبر (تشرین اوّل) ۲۴۱ مسیحی شروع میشود (سال سلو کی مقدونی همان سال «تاریخ اسکندر» «یا سال یونانیان» است) و اگر چنانکه نولد که حدس می‌زند و صحیح‌تر بنظر می‌آید مراد از مدّت سلطنت ۱۴ سال و ۱۰ ماه اردشیر مدّت سلطنت فعلی او از تاریخ تاجگذاری او در ظرف سال ایرانی که از ۲۶ سپتامبر ۲۲۶ تا ۲۵ سپتامبر ۲۲۷ امتداد دارد بوده است نه از اوّل آن سال (که مبدأ حساب حساب رسمی سال اوّل اصطلاحی است) در آن صورت چنانکه وی گوید (ترجمه طبری صفحه ۴۱۲) انقضای آن مدّت (۱۴ ماه و ۱۰ ماه) در ظرف سال ایرانی بعد یعنی بعد از ۲۲ سپتامبر سنه ۲۴۱ واقع شده است و چون آغاز فعلی سلطنت اردشیر با احتمال قوی در اوّل نisan سال ۵۳۸ سلو کی بابلی = ۶ آوریل ۲۲۷ مسیحی بوده انتهای مدت سلطنت ۱۴ سال و ۱۰ ماهه او (بر فرض صحت حدس فوق) باید در ۴ فوریه (بحساب یولیانی) یا اوّل فوریه (بحساب ایرانی) سال ۲۴۲ مسیحی بوده باشد و حتی چون ممکنست این تاریخ موقع استعفای او از سلطنت و انتقال دادن ملک به پسرش بوده نه وفاتش لذا شاید شاپور تاجگذاری خود را بر عایت حیات پدر در اوّل نisan بابلی آینده (۵۵۳ سلو کی قمری) = ۲۰ آوریل ۲۴۲ مسیحی یعنی دو ماه و نیم بعد قرار نداده بلکه باوّل نisan سال بعد محول کرده باشد یعنی ۹ آوریل ۲۴۳ مسیحی و یا آنکه اگر هم تاریخ اوائل فوریه ۲۴۲ واقعاً تاریخ وفات اردشیر بوده باشد ممکنست شاپور بعّلت اشتغال ب جنگ با گوردیان قیصر روم در بهار آن سال و دوری از پایتخت نتوانسته در ۲۰ آوریل آن سال تاجگذاری کند و بسال بعد مانده است. اگر چه بر حسب تحقیقات قابل اعتماد خود

گوردیان با اردوی خود ظاهر آ فقط در نیمه اول سال ۲۴۳ بسر داری تیمیسیتوس (که بهر حال قبل از اکتوبر ۲۴۳ مرده بود) بفتوحات در آسیا (پس از گرفتن شهر رها و فتح در جنگ حوالی رأس عین و شاهراه از رها به نصیبین و گرفتن این شهر اخیر و جاو تر رفتن تا حدود بین النهرین) پرداخته و حملات اوبسوی جنوب تافرات بقصد رفتن از آن طریق تا طسیفون بعد از مردن تیمیسیتوس بود معذک حرکت گوردیان بسوی مشرق در سال ۲۴۲ شروع شده بود و قبل از آخر آن سال با آسیا رسیده بود و قشون او احتمالاً حدود سوریّه و بین النهرین و قلمرو ایران را تهدید میکرد.

جانشین شدن شاپور بار د شیر در اواخر سال ۲۴۱ یا در سال ۲۴۲ از بیانات زوسیموس هم واضح میشود که آنرا پس از آن موقع که گوردیان با دختر سردار سابق الذکر عروسی کرده و سلطنت و قدرت او خوب مستقر شده است میگذارد و آن در واقع بین پائیز سنه ۲۴۱ و تابستان سال ۲۴۲ مسیحی بوده (رجوع شود بمقاله اینجانب بعنوان «اوائل ساسانیان» در مجله مدرسه مطالعات شرقی و آفریقائی لندن مجلد ۱۱ قسمت اول سنه ۱۹۴۳ صفحه حاشیه ۱).

حساب آغاز اولین سال سلطنت شاپور (بحساب رسمی) از اوّل فروردین ماه واقع در سال ۲۴۱ مسیحی (۲۲ سپتامبر آن سال) و تاجگذاری رسمی او در ۹ آوریل سنه ۲۴۳ باروایات مختلف مدت سلطنت شاپور (مثلاً در طبری و غیره) یعنی ۳۰ سال (یا ۳۰ سال و ۱۵ روز) یا ۳۱ سال و ۶ ماه و ۱۹ روز (یا ۱۸ روز) نیز کاملاً تأیید میشود بلکه این اعداد دقیق دلیل بسیار قوی بصحت آن تواریخ میشود چه اگر وی ۳۰ سال بعد از تاجگذاری سلطنت کرده باشد مدت سلطنت او از آغاز اولین سال رسمی وی یعنی ۲۲ سپتامبر ۲۴۱ مسیحی تا آخر ۳۰ سال مزبور درست ۳۱ سال و ۶ ماه و ۱۹ روز میشود (که يك سال و ۶ ماه و ۱۹ روز اضافه همان مسافت زمانی بین ۲۲ سپتامبر ۲۴۱ (اوّل فروردین) و ۸ آوریل ۲۴۳ (۱۴ مهر با اضافه حمسه مسترقه آخر مرداد) است و مطابقت کامل و دقیق باروایت طبری میدهد (رجوع شود به همان مقاله «اوایل ساسانیان» مذکور در فوق صفحه ۲۴).

خبر شصت ساله بودن مانی در موقع وفات و شصت سال زندگی کردن او هم که

در چندین مأخذ مختلف و از آنجمله کتیبه مارال باشی (که هنینگ در مجله ZDMG مجلد ۹۰ قسمت ۱ صفحه ۶ از آن نقل می کند) و کتیبه چینی موضوع بحث هنینگ (صفحه ۱۹۱ سطر ۲۴ و صفحه ۱۹۵ سطر ۱۲) و مأخذ دیگر که خود هنینگ در همین مقاله در صفحه ۱۹۹ حاشیه ۵ بآنها اشاره میکند مؤید عقیده وفات مانی در سنه ۲۷۷ مسیحی است (مانی در ۳۱ مارس از سال ۲۷۷ (۸ نisan) داخل سال ۶۱ سال زندگی خود بایستی بشود ولی در چهارم آدار (۲۶ فوریه همان سال) یا ۳۳ روز قبل از آن وفات کرد یعنی بحساب سال شمسی ۶۰ سال ۳۱۸ روز زندگی کرده (از ۱۴ آوریل سنه ۲۱۶ تا ۲۶ فوریه ۲۷۷) و عدد شصت که در همه جا واضح و صریح آمده قابل تحریف و تأویل به ۵۸ سالگی (که بحساب هنینگ مدت عمر مانی میشود و در واقع ۴۲ روز هم کمتر یعنی ۵۷ سال و ۳۲۳ روز) ولو با مسامحه بنظر نمی آید اگر چه هنینگ این فرق عمده و فاحش در مدت عمر مانی را که بین ۶۰ سال روایات و کمتر از ۵۸ سال حدس او ظاهر میشود اشکال جزئی و اغماض پذیر می شمارد. اما معادله سال ۵۲۲ وفات مانی با سال خوک در کتیبه ترکی که هنینگ آنرا یگانه و مهم ترین سند در باب تاریخ وفات مانی می شمارد و مستلزم فرض وفات در سال ۲۷۴ مسیحی میشود اگر چه نمی توان آنرا بکلی غیر قابل اعتنا پنداشت بنظر اینجانب در مقابل قرائن زیاد دیگر قوت کافی نمی تواند داشته باشد خصوصاً که سند متأخری است و اشتباه نویسندگان کتیبه های ترکی در تطبیق سالهای غیر ترکی با ترکی مستبعد نیست خصوصاً اگر مبنی و معمول جاری آن نویسندگان سالها و تواریخ سغدی یا ایرانی یا غیر آنها (بجز چینی) بوده باشد. نظیر این نوع اشتباه در قطعه تقویم مانوی اویغوری بزبان ترکی دیده میشود که در آنجا (شماره ۹ نوشته های اویغوری که رحمتی ترجمه و نشر کرده) سال یزدگری ۳۵۸ را سال موش نامیده در صورتیکه سال گاو بوده و اواخر آن بسال پلنگ می افتاد (شاید هم مقصود سال ۳۵۷ یزدگری بوده است). باین نکته اینجانب در ضمن تعلیقاتی که بمقاله هنینگ در باب قطعات تقویم سغدی مانوی در مجله پادشاهی انگلیسی ۱۹۴۵ مسیحی شماره اکتوبر صفحه ۱۵۷ نوشته ام اشاره کرده ام و هم چنین (بنا بر حدس اینجانب در همان تعلیقات) ظاهراً سال ۹۸۵ مسیحی سال ۳۸۸ از وفات شاد اورمزد پیشوای معروف مانویان (اگر واقعاً

عدد مذکور در قطعه مورد بحث مربوط بآن تاریخ باشد) شمرده شده است در صورتیکه آن سال در واقع سال ۳۸۴ یا ۳۸۵ بوده است و اشتباهی بمقدار سه سال در آن رخ داده است. البته مربوط بودن آن ارقام بوفات شاد اورمزد متوفی در سنه ۶۰۰ مسیحی فقط احتمالی بیش نبوده و حدس هنینگ است و آنرا نمی توان قطعی شمرد.

حدس هنینگ راجع به هشت سال قبل بودن تاریخ اصلی سند چینی مانوی مغاره تون هوانگ معروف به قطعه پلیو که تاریخ تحریر و تألیف اصلی آنرا بجای ۷۳۱ - ۷۳۲ مسیحی که تاریخ معلوم آنست در سال ۷۲۴ می شمارد نیز فقط حدسی است که قرائنی هم بر حسب ظاهر موجه برای آن ترتیب داده شده ولی کاملاً اطمینان بخش بنظر نمی آید.

بنا بر آنچه راجع بآغاز و پایان سلطنت اردشیر و شاپور بیان و استدلال شد این نتیجه حاصل میشود که بظن قوی شاپور در اوایل سال ۲۴۲ مسیحی (محملاً در اوایل فوریه) بر اثر استعفا (یا وفات) پدر سلطنت رسیده و در ۹ آوریل ۲۴۳ (یکشنبه اول نisan بابلی سال ۵۵۴ سلوکی قمری) تاجگذاری کرده و در آوریل سنه ۲۷۳ (محملاً در اوایل آن ماه) وفات کرده و پسرش هرمز که جانشین او شد نیز در آوریل ۲۷۴ (محملاً ۱۱ آن ماه یا قدری دیرتر) وفات نموده و بهرام اول برادر وی از همان روز پادشاه شده است و تا اواسط سال ۲۷۷ در قید حیات بوده (شاید تا اواخر ژوئیه آن سال) و در سال سوم سلطنت وی یعنی دو سال و ده ماه کسری یا قریب یازده ماه بعد از جلوس اومانی کشته شده است (۲۶ فوریه ۲۷۷) و البته قید سلطنت بهرام و آنهم پس از مدتی از سلطنت وی در تاریخ قتل مانی که به تلویح و گاهی تصریح درمآخذ دیده میشود نیز دخالت مهم در تعیین آن تاریخ دارد و بهمین جهت هنینگ مجبور شده است اول سلطنت بهرام را در اواسط سال ۲۷۱ و وفات او را در سپتامبر ۲۷۴ بگذارد تا وفات مانی که بزعم او در ۲ مارس سنه ۲۷۴ وقوع یافته در سال سوم سلطنت بهرام بیفتد و اگر بر طبق قرائن مذکوره در فوق وفات شاپور در سال ۲۷۳ مضمون گردد در آن صورت حتی جلوس بهرام بعد از تاریخ وفات مانی در پیشنهاد هنینگ واقع میشود. علاوه بر استنتاجات از تفسیر سند چینی هنینگ بعقاید انسلین (Wilhelm Enslin)

در باب تاریخ تاجگذاری و وفات شاپور که در مقاله‌ای تحت عنوان *Zu den Kriegen des sassaniden Schapur 1* در ژویه ۱۹۴۷ مسیحی برای آگادمی علوم باویر شرح داده است اتکاء نموده و آن شرح در عقیده‌هنینگ بی تأثیر نبوده است در صورتیکه بیانات انسلین با وجود آنکه در قسمت مربوط بتاریخ روم قابل استفاده است بدبختانه در حساب تواریخ ایرانی مبنی به پیروی از عقاید بی اساس و غیر قابل قبول هیگینس (Martin z. Higgins) در مقاله‌وی بعنوان *The Persian War of the emperor Maurice* بوده است که بیان موهوم بودن ترتیب پیشنهادی وی (هیگنس) راجع بسال و ماه ایرانی عهد ساسانیان از رشته این فصل (تکمله) خارج است.

ملاحظات فوق که نسبت بعقیده و تحقیقات جدید استاد هنینگ بعمل آمد البته نباید دلیل قاطعی بر رد مدّعی ایشان تلقی شود و شخصاً با اعتقادی که بمقام علمی و صفت تحقیق و تدقیق و احاطه ایشان دارم ادّعائی بر صحت قطعی ملاحظات خود ندارم و بامکان اشتباه و قصور خود معترفم و امکان صحت عقیده استاد را منکر نیستم لکن اجازه فحوای خود ایشان باینجانب باظهار نظر مرا جرأت عرضه کردن نکات فوق بمقاله ایشان داد و رنه اظهارات متفتّن در مقابل متخصص جزعنوان تذکر نمی تواند داشته باشد.

قسمتی از مقاله هنینگ که راجع به کتب مانی است (صفحات ۲۰۴ - ۲۱۱) بسیار مفید و بعضی قسمتهای آن تا حدّی تازگی دارد بنابراین شرح (بطور خلاصه) مانی هفت عدد کتاب بزرگ و عمده در زبان خودش (آرامی) و یک کتاب فارسی و یک مجموعه تصاویر (آلبوم) داشته که خود تألیف و تصویر کرده و بعلاوه کتب «احادیث» منسوب باو وجود داشته که شاگردان و اصحاب وی بانسبت باو و اقوال او مجموعه روایات منقول از وی ترتیب داده اند. هنینگ شرح کامل و دقیق و صحیح این کتب را داده که با حال از این قرار است:

بسیرانی (۱) انجیل بزرگ (انگیون) = انگیون
 (۲) کنز الحیات یا کنز الّا حیات (سمتیها) [حی]

یج

سریانی (۳) مجموعه مراسلات یا منشورات (دیوان = دیبهان)

» (۴) سفر الاسرار = رازان

» (۵) فراقماتیا (پراگماتیا) اسفار (رسائل علمی و منظم تاریخی)

» (۶) گیگانتیون (غرافیون گیگانتون)

» (۷) ادعیه و اوراد = آفرین‌ها (آفرین سر) که علاوه بر دعا ۲ زبور هم

دارد [يك دوره سرود هائی بود، که بخود مانی منسوب است باسم

و زرگان آفریوان که قطعه ای از آن بدست آمده]

بفارسی (۸) شاپورکان.

(۹) آرد هنگ (ایقون) یا مجموعه تصاویر که از خودمانی بود برای بیان

تصویری همه مطالب و خصوصاً عالم نور و عالم ظلمت. ترتیب تاریخی تألیف این کتب

بعقیده هنینگ از این قرار است: انجیل و کنز الاحیاء بر حسب تاریخ اقدام است و خود

مانی در بدو امر تألیف کرده. فراقماتیا و سفر الاسرار و سفر الجباریه بعد تألیف شده

و بتدریج وحی (از توم که بنابر حدس اینجانب به همان معنی همزاد معمول فعلی در ایران

است) می آمده. دیوان بتدریج در مدت حیات مانی بوجود آمده. زبورها و ادعیه کتب

سرود و دعا بود که در محافل دینی اولی مانوی (کلیسای مانوی) رائج بوده و بعضی از

آنها از خودمانی و بیشتر آنها از مانویان اولی بود، این کتب (یا کتاب) مخصوص

کلیسای بود (جمعاً) و شاید نماینده «نو» روشنائی بود. آرد هنگ را در چینی «تصویر دو

اصل» نامیده اند (نور و ظلمت).

هنینگ عقیده پوئش و بنونیست را که آرد هنگ را بنگاهیگ نامیده و همان

Epistula fundamenta دانسته اند قبول ندارد.

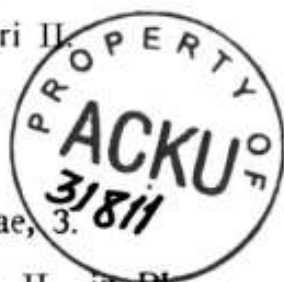
در تکمله فوق اشتباهاتی مشاهده گردید

که اینک تصحیح میشود:

در صفحه (د) سطر ۸	بجای ۲۲ ژویه (یا ۲۲ مارس) ۲۳۸ صحیح آن باید اینطور باشد: ۲۴ ژویه (یا ۲۴ مارس) ۲۳۸ مسیحی.
در صفحه (د) سطر ۱۱	بجای ۲۴ فوریه ۲۳۹ (یا ۲۷ اکتوبر ۲۳۸) صحیح آن باید اینطور باشد: ۱۸ فوریه ۲۳۹ مسیحی (یا ۲۱ اکتوبر ۲۳۸ مسیحی)
در صفحه (د) سطر ۱۷	بجای ۲۲ ژویه (یا ۲۶ مارس) صحیح آن باید اینطور باشد: ۲۳ ژویه (یا ۲۵ مارس) ۲۴۱ مسیحی.
در صفحه (د) سطر ۲۰	بجای اول فوریه ۲۴۲ (یا ۳ اکتوبر ۲۴۱) صحیح آن باید اینطور باشد: ۲۶ ژانویه ۲۴۲ مسیحی (یا ۲۸ سپتامبر ۱۴۱ مسیحی)
در صفحه (ه) سطر ۱۱	بجای و در روز صحیح در روز است.
در صفحه (و) سطر ۱۰	عبارت یا استعفاء او زاید است.

1. - **Al-Biruni**. See under Sachau.
2. - **Allberry**. (C. R. C.) : A Manichaeen Psalm-book. (Manichean Manuscripts in the Chester Beatty Collection).
3. - **Allberry** (R. C. C.) Das Manichäische Bema-Fest, in Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. 37. Band, 1938.
4. - **Alexandre von Lycopolis**. Contra Manichaei Opiniones. ed. A. Brinkmann, Leipzig. 1895.
5. - **Alfaric** (P.). Les écritures manichéennes : leur constitution, leur histoire ; étude analytique. Paris 1919.
6. - **Alfaric** (P.). Les écritures manichéennes. I, II, (Revue d'histoire et de litt. relig. VI, 1920).
7. - **Alfaric** (P.). L'évolution intellectuelle de St. Augustin, Tom. I du Manichéisme au Néo-platonisme.
8. - **Anastasius Sinaita** (I.). Anonim Verbi, Doctrina Patrum de incarnatione.
9. - **Andreas** (F. C.). Zwei soghdische Exkurse zu Wilhelm Thomsens "Ein Blatt in türkischer Runenschrift". Berliner Sitzungsberichte 1910, S. 307.
10. - **Andreas** (F. C.), **Henning** (W.). Mitteliranische Manichaica, I-III, (Sitz pr. Ak. , 1932, 1933, 1934.
11. - **Assemani** Bibliotheca Orientalis.
12. - **Augustinus** (St.) (354-430) Acta seu desputatio Contra Fortunatum Manichaeum.
13. **Augustinus** (St.) Adimantum Manichaei discipulum.
14. - **Augustinus** (St.). Contra Epistolam quam vocant Manichaei Fundamenti.
15. - **Augustinus** (St.). Contra Faustum Manichaeum libri, in PL. 42. 207-518.
16. - **Augustinus** (St.). Contra Felicem II, 5 S 832, 22-27 (Zycha).
17. - **Augustinus** (St.). Contra Secundinum Manichaeum, in PL. 42. 571-602.

18. - **Augustinus (St.).** De Actis cum Felice Manichaeo libri II.
19. - **Augustinus (St.).** De deabus animobos Contrat Manichaeos.
20. - **Augustinus (St.)** De Genesi Contrat Manichaeos libri II.
21. - **Augustinus (St.).** De Haeresibus, in PL. 42. 34-38.
22. - **Augustinus (St.).** De libero arbitrio libri III.
23. - **Augustinus (St.).** Z. B. De Moribus Ecclesae catholicae, 3.
24. - **Augustinus (St.).** De Moribus Manichaeorum, libri II, in PL.
42. 172-206.
25. - **Augustinus (St.).** De Natura Boni. Contra Manichaeum, in PL.
42. 551-571.
26. - **Augustinus (St.).** De Utilitae credendi ad Honoratum.
27. - **Augustinus,** Enarratio in Psalm. CXL, 12, Pl. L. 37, 1823.
28. - **Augustinus (St.).** Schriften gegen die Manichäer in Mignes Patrologie latine. Band XLII Benediktiner Ausgabe, Bd. I und VIII.
29. - **Bang (W.).** "Aus Manis Briefen." Reprint from Forschungsarbeiten der Mitglieder des ungarischen Instituts in Berlin, dem Andenken Robert Graggers gewidmet, p. 1-4, Berlin 1927. (Gives two excerpts, cited as from Mani's letters, which are found in the Greek Florilegium).
30. - **Bang (W.).** Manichäische Hymnen, in Muséon 38, 1-55, Louvain 1925. (two turkish hymns (after Le Coq), with transliterated text, translation, and annotations.)
31. - **Bang (W.).** Manichäische Laien-beichtspiegel, in Muséon, 36. 137-242, Louvain, 1932 (Turkish text of the xvästavänift, or confessionprayer in transliteration, with translation and notes.
32. - **Bang (W.).** Manichaeische Miniaturen, in Muséon (1924), 37. 109 - 115, Louvain, Belgium.
33. - **Bang (W.).** Turkologische Briefe aus dem Berliner Institute in ungarische Jahresbuecher, vol. 5 parts 1 and 2, Berlin, 1925.

34. - **Bang (W.). and A. von Gabain.** Tuerkische Turfan-Texte, in Sitzb. d. preuss. Akademie der Wissenschaften, Phil. - Hist. Klasse, 1929, No. 15, p. 241-268, with 4 Plantes, Berlin, 1929.
35. - **Bardenhewer (O.).** Ephräm des Surers ausgewählte Schriften, Bd. I, Kempten 1920.
36. - **Baumstark (A.).** (Rev. of) C. R. C. Allberry, A Manichaeian Psalmbook. (Oriens Christianus 36, 141, 117-132).
37. - **Baur (Ferdinand Christian).** Das Manichaeische Religionssystem, Tübingen, 1831, XI-500 Pages (reprinted Göttingen 1928.)
38. - **Beausobre (Isaac de).** Histoire critique de Manichée et du Manichéisme (Amst. 1734-39). 2 vol.
A, I, Amsterdam, 1734, in-4°, LXXVI - 594 pages;
A, II, Amsterdam, 1739, in-4°, XXXIV - 806 pages.
39. - **Beeson (Ch. H.).** Hegemonius Acta Archelai. (Die griechischen christlichen Schriftsteller der drei ersten Jahrhunderte.), Leipzig, 1906.
40. - **Benz (Karl).** Die Mithrasmysterien. Historisches Jahrbuch der Goerres-Gesellschaft, München, 1919, S. 1 ff.
41. - **Berthelot-Ruelle.** Collection des anciens alchimistes grecs, Paris 1888, p. 228-233.
42. - **Bevan (A. A.).** Artikel Manichaeism in der Encyclopaedia of Religion and Ethics vol. 8, p. 394-402, Edinburg, 1916.
43. - **Binyon (L.).** Chotscho, Burlington Art Magazine, vol. XXIV, p. 10 ff.
44. - **Bisson (T. A.)** Some records of the Manichaeans in China, in the Chinese Recorder, July, 1929, p. 1-16.
45. - **Bloch (E.).** Les origines de la peinture en Perse. (Gazette des Beaux-arts, 3 Per. 34, 1905.)
46. - **Bousset (W.).** Hauptprobleme der Onosis, Göttingen, 1907, in-8°, VI-398 pages.
47. - **Brandt (Wilhelm).** Elchasai, Leipzig 1912.
48. - **Browne (E.G.)** A literary history of Persia, I. pp. 154-166, London, 1902.

49. - **Bruckner (Albert)**. *Faustus von Mileve*. Basel 1901.
50. - **Burkitt (F. C.)** *The religion of the Manichees*. Cambridge, at the University Press, 1925.
51. - **Bussell (F. W.)**. *Religions thought and Heresy in the Middle Ages*, London, 1918.
52. - **Cave** :
53. - **Chavannes (Ed.)**. *Le nestorianisme et l'inscription de Kara-Balgasson*, *Journal asiatique*, jan.-fevr. 1897, p. 43-85.
54. - **Chavannes (Ed.) et peilliot**. *Un traité manichéen retrouvé en Chine* *Journal asiatique*, 1911, et 1913.
55. - **Christensen (A.)**. *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhague 1936.
56. - **Chwolsohn (D.)**. *Die Ssabier und der Ssabismus*. St. Petersburg 1856.
57. - **Colditz (Fr. E.)**. *Die Entstehung des manichäischen Religions-systems, historischkritisch untersucht*. Leipzig 1857.
58. - **Crum (W. E.)**, "Manichaeen" fragment from Egypte, *Journal of Royal Asiatic Society*, London 1919, p. 217.
59. - **Cumont (Adamas)**, génie manichéen. In *Philologie et linguistique. Melanges offerts à Louis Havet*, p. 77-82, Paris 1909.
60. - **Cumont (M. Franz)**. *La propagation du Manichéisme dans l'empire romain*. *Revue d'histoire et de littérature religieuses* 1909.
61. - **Cumont (M. Fr.)**. *Mânî et les origines de la miniature persane*. *Revue archéol.* jull.-dec. 1913, Paris.
62. - **Cumont (M. Fr.)**. *Recherches sur le Manichéisme, I. La cosmogonie manichéenne d'après Tehodore bar Khôni*, p. 1-80, Bruxelles, 1908.
63. - **Cyrillus**. *Hierosolymitanus Catechesi sexta*.
64. - **Devéria (G.)**. *Musulmans et manichéen chinois*, dans *J. A.*, nov.-dec. 1897, p. 445-484.
65. - **Dhalla (M. N.)** *Zoroastrian theologie from the earliest times to the present day*, New-York, 1914.

66. - Dollinger (Ing. von). Geschichte der gnostisch-manichaischen Sekten im frühen Mittelalter. Leipzig, 1893.
67. - Dondaine (A.) O. P., Un traité Néo - Manichéen du XIIIe siècle. Le Liber de Duobus principiis suivi d'un fragment de rituel cathare. Roma, 1939.
68. - Dufourcq. De Manichaeismo apud Latinos. Paris 1900.
69. - Ephraim Syrus. Prose refutations, ed; and transl. by C. W. Mitchell, A. A. Bevan, and F. C. Burkitt, London, 1921.
70. - Epiphanes, herausgegeben von Dindorf 1861.
71. - Epiphanius. Contra Haereses, or Panarios, in Migne, PG. vol. 42.
72. - Evans (A. S.). Through Bosnia and the Herzegovina. London, Longmans 1876.
73. - Evodius (1).....
74. - Eznig von Kolb. Wider die Sekten, Übersetzt von Schmid. Wien, 1900.
75. - Faye (de Eugène). Gonstiques et Gonsticisme. Paris 1913.
76. - Elügel (G.). Mani, seine Lehre und seine Schriften, 1862. Leipzig.
77. - Flügel (G.). Roediger (J.) and Müller (A.). Kitab al - Fihrist. 2 vol., Leipzig, 1871—1872 (Complete edition).
78. - Foy (Karl). Die Sprache der türkischen Turfanfragmente in manichäischer Schrift. Berlin, 1904. S. 1389 ff.
79. - Frank (O). Nachruf für Edouard Chavannes. Ostasiatische Zeitschrift, Bd. VI, Heft 1/2, S. 87 ff.
80. - Gauthiot (Rob.). Quelques termes techniques bouddhiques et manichéens, Journal asiatique, juillet—oût, 1911, XVIII S. 49.
81. - Geiger (W.) und Kuhn (E.). Grundriss der iranischen Philologie, Strassburg, 1896—1904.
82. - Germann (W.). Die Kirche des Thomaschristen, Gütersloh, 1877.

(1) از مردم اوزالوم (Uzalum) و از دوستان او و سوسین میباشد و ممکن است کتاب
De fide contra Manichaeos که با و سوسین نسبت داده شده از او باشد و صیغهٔ براءت از مانویت
بزبان لاتینی نیز گویند از او است.

83. - **Gershevitch (Ilya)**. A grammar of manichaeen Sogdian, Oxford, 1954.
84. - **Geyler (Alexius.)**. Das System des Manichäismus und sein Verhältnis zum Buddhismus. Jena 1875.
85. - **Ghilain (A.)**. Essai sur la langue Parthe, son système verbal d'après les textes manichéens du Turkestan oriental, Louvain 1939.
86. - **Gieseler (T. K. L.)**. Historia des Petrus Siculus. Göttingen, 1848.
87. - **Gressmann (Hugo.)**. Das religiös-geschichtliche Problem des Ursprungs der hellenist. Erlösungsreligion. (Zeitschrift für Kirchengeschichte, neue Folge XL. Band, III und XLI. Band, IV.
88. - **Gressmann (H.)**. Die orientalischen Religionen im hellenistisch-römischen Zeitalter, Berlin and Leipzig, 1930. (Pages 157—177).
89. - **Gressmann (H.)**. Revue de théologie et de philosophie, 1925;
90. - **Gressmann (H.)**. Zeitschrift der alttestamentischen Wissenschaft, 1925, S. 30.
91. - **Grünwedel (A.)**. Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan, Berlin, 1912.
92. - **Grünwedel (A.)**. Alt-Kutscha, Tafelwerk, Berlin, Elsner, 1920.
93. - **Grünwedel (A.)**. Bericht über archeologische Arbeiten in Idikut-Schahri und Umgebung im Winter 1902/03. Bayerische Akademie der Wissenschaften, I, Klasse, XXIII .Band. und XXIV, Bd. I. 1906.
94. - **Haarbrucker (Theodor)**. Abu'lfath Muhammed asch Schahrastanis Religionsparteien und Philosophenschulen, 2 Bde. Halle 1850 und 1851.
95. - **Haaze (F.)**. Zur Bardesanisches Gnosis, Tu. 34, 4. 1910.
96. - **Haloun (G.)**. and **Henning (W. B.)** The Compendium of the doctrines and styles of the teaching of Mani, the Buddha of light, in Asia Major, new series, vol, III, part II, London 1954.
97. - **Haneda (Toru)**. Hashi-Kyo zankyo ni tsuite. The newfound fragments of the Persian sculptures in Toyogakuho, Tokyo, vol. 11, Mai 1912.

98. - **Harnack (Adolf)** . Augustinus Konfessionen. 2. Aufl. 1895.
99. - **Harnack (A.)**. Lehrbuch der Dogmengeschichte, Tübingen, 1909, vol. 11.
100. - **Harnack (A.)** . Manichaeism , Encyclop . Brit . 9 thed . vol . XX . New York, Scribner's 1883.
101. - **Harnack (A.)** . Marcion Tu. 45. 1924.
102. - **Harnack (A.)** . Neue Studien zu Marcion Tu. 44, 4. 1923.
103. - **Henning (W. B.)** A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony, in the Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. XII, part 2, 1948,
104. - **Henning (W. B.)**. Das Verbum des Mittelpersischen der Turfanfragmente (Z ii 9/1933-34 pp. 158-253).
105. - **Henning (W. B.)**. Ein manichäisches Bet-und Beichtbuch, Berlin 1937 (B u. Bb)
106. - **Henning (W. B.)** . Ein manichäisches Henochbuch (Sitz. Pr. Ak. 1934).
107. - **Henning (W. B.)** . Ein manichäischer kosmogonischer Hymnus (Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, 1932 pp. 214—228).
108. - **Henning (W. B.)** . Geburt und Entsendung des manichäischen Urmenschen (NGGW 1933 pp. 306—318).
109. - **Henning (W. B.)** Mani's last journey, in the Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. X, part 4, 1942.
110. - **Henning (W. B.)** The Book of the Giants, in the Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. XI, part 1, 1943.
111. - **Henning (W. B.)** Two Manichaean Magical Textes, in the Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. XII, part 1, 1947.
112. - **Henning (W. B.)** . Zum zentralasiatischen Manichäismus (OLZ 37/1934 col. 1—11).
113. - **Henning (W. B.)** Zwei Eehler in der arabisch-manichäischen Ueberlieferung, in Orientalia vol. V. (nova series), fax. I. Roma 1936.

114. - **Hoffmann (G.)** . Auszüge aus den syrischen Akten persischer Märtyrer. Leipzig 1880.
115. - **Hottinger**. Hist. Eccl. Novi. Testam Enneas.
116. - **Huart (Clément)** . Le second grade de la hierarchie manichéenne. Journal Asiatique 1912. p. 229 ff.
117. - **Irenäus**. Adversus Haereses I, 21, 1 und 4, 1 pp. 180—182 und pp. 185—186 Harvey.
118. - **Jackson (A. V. Williams)** . A sketch of the Manichaeian Doctrine concerning the future life. In JAOS. (1930) 50. 177—198.
119. - **Jackson (A. V. Williams)**. Manichaeism. (J. of Amer. Oriental Soc. vol. 43, pp. 15—25, vol. 44 pp. 61—72).
120. - **Jackson (A. V. Williams)** . On the Manichaeian word noxvir in Turfan Pahlavi. In JAOS. (1927) 47. 193—197.
121. - **Jackson (A. V. Williams)** On Turfan Pahlavi Miyazdagtaci, as designating a Manichaeian ceremonial offering. In JAOS. (1929) 49. 34—39.
122. - **Jackson (A. V. Williams)**. Researches in Manichaeism with special reference to the Turfan fragments. New York, 1932.
123. - **Jackson (A. V. Williams)** . Source of the Albigensian Heresy in "An outline of Christianity", 2. 271—282, New York, 1926.
124. - **Jackson (A. V. Williams)** . The term rocvarmh in a turkish Manichaeian fragment.
125. - **Jackson (A. V. Williams)**. Zoroastrian Studies: New York, 1928. (Cf. especially the "Addendum on Manichaeism", p. 187—193).
126. - **Jamasp-Asana, (H. D. J.)** and **West**. Shikand - Gumanig Vizhar (Shikand-Vimmanik Vicar). The Pazand-Sanskrit texte, Bombay, 1887).
127. - **Jeremias (Alfred)**. Allgemeine Religionsgeschichte. München, 1918.
128. - **Jeremias (Alfred)**. Handbuch der orientalischen Geisteskultur, 1913.
129. - **Johannes Damascenus (Heresis)**.

130. - Johannes Malalas.
131. - **Jonas (H.)**. Gnosis und spätantiker Geist, Göttingen 1934, pp. 105—120. (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments. Herausg. von R. Bultman und H. Gunkel, N. F. 33).
132. - **Karapet (Ter-Mkrtschian)**. Die Paulicianer im byzantinischen Kaiserreich. Leipzig, 1893.
133. - **Karo (G.)**. Die Kunst in Ostturkistan. (Z. D. M. G. 79, 136 ff.).
134. - **Kessler (Konrad)**. Artikel Mani, Manichaismus in der Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. 3. Aufl., Leipzig 1903.
135. - **Kessler (K.)**. Mandäische Probleme nach ihrer religionsgeschichtlichen Bedeutung. Akten des II. internationalen religionswissenschaftlichen Kongresses in Basel, 1904.
136. - **Kessler (K.)**. Mani, Forschungen über die manichäische Religion, Bd. I, Berlin 1889.
137. - **Kessler (K.)**. Mani, Manichäer, in Herzog-Plitt's Realenzyklopädie, IX, 228—259.
138. - **Kessler (K.)**. Untersuchungen zur Genesis des manichäischen Religionssystems. Doktor—Dissertation. Marburg 1876.
139. - **Kugener (M. A.)** Recherches sur le Manichéisme. Bruxelles 1908.
140. - **Kugener (M. A.) et Cumont (Fr.)**. Recherches sur le manichéisme II. Extrait de la CXXIII Homélie de Sévère d'Antioche. III L'inscription de Salone, p. 83—177, Bruxelles 1912.
141. - **Le Coq (Alfred von)**. Buried treasures of Chinese Turkestan. An account of the activities and adventures of the second and third German Turfan expeditions. London, 1928.
142. - **Le Coq (A. von)**. Chotscho, Faksimile-Wiedergabe der Wichtigen Funde. Berlin 1913.
143. - **Le Coq (A. von)**. Chotscho (Tafelwerk), Dietrich Reimer. Berlin 1913.

144. - **Le Coq (A. von)**. Chustuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores, gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan). In the "Anhang zu den Abhandlungen d. Kgl. Preuss. Akad. d. Wiss., vom Jahre 1910, Berlin 1911.
145. - **Le Coq (A. von)**. Die manichäischen Miniaturen. Berlin 1924.
146. - **Le Coq (A. von)**. Dr. Stein's Turkish-Khuastuanift from Tunhuang, J. R. A. S., London, April 1911. pp. 277—314 ff.
147. - **Le Coq (A. von)**. Ein christliches und ein manichäisches Manuskript-Fragment in türkischer Sprache aus Turfan. Ibid. 1909.
148. - **Le Coq (A. von)**. Ein manichäisches Buch - Fragment aus Ghotscho, Festschrift Wilhelm Thomsen, Leipzig 1912.
149. - **Le Coq (A. von)**. Ein manichäisch - uigurisches Fragment aus Idikut-Schahri, Sitzber. d. kgl. preuss. Akad. d. Wiss., Berlin 1908.
150. - **Le Coq (A. von)**. Ergebnisse der kgl. preuss. Turfan - Expeditionen. Die Buddhistische Spätantike in Mittelasien. Zweiter Teil. Die manichäischen Miniaturen, Berlin 1923.
151. - **Le Coq (A. von)**. Köktürkisches aus Turfan. In Sitzb. d. kgl. preuss. Akad. d. Wissenschaften, 41.1047—1061, Berlin 1909.
152. - **Le Coq (A. von)**. Türkische Manichaica aus Chotscho I, II, VI und VII, Anh. zu den Abh. kgl. preuss. Akad. der Wiss. und Abh. der Berliner Ak. 1912—1922.
153. - **Legge (F.)**. Western Manichaeism and the Turfan discoveries. (J. R. A. S. janvier 1913).
154. - **Legge (F.)**. Manes and the Manichaeans, in Forerunners and Rivals of Christianity, 2nd vol., p. 277—357, Cambridge, 1915.
155. - **Lentz (W.)**. Mani und Zarathustra. In ZDMG (1928) 82. 179—206.
156. - **Leonard Fendt**. Gnostische Mysterien. München 1922, p. 4—12.
157. - **Lidzbarski (Mark)**. Alter und Heimat der mandäischen Religion. (ZNW 27, 1928, 321—327).
158. - **Lidzbarski (M.)**. Die Herkunft der manichäischen Schrift, Sitzber. d. Kgl. Preuss. Ak. der Wiss., Berlin 1916.

159. - **Lidsbarski (M.)**. Die Münzen der Characene mit mandäischen Legenden. Mani auf Münzen seiner Zeit (mit Tafel), in Zeitschrift f. Numismatik, Bd. XXXIII, Heft 1 und 2, Berlin, Weidmann, 1921, S. 83.
160. - **Lidsbarski (M.)**. Ein manichäisches Gedicht. Nachrichten der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften, phil.—hist. Klasse, 1918, S. 501 ff.
161. - **Lindquist (Sig.)**. Manikeismens regionshistorika ställning. Dissertation, 132 pp. Upsala, 1921.
162. - **Lombard (A.)**. Pauliciens, Bulgares et Bons—Hommes en Orient et en Occident, Genève 1873.
163. - **Lüders (Heinrich)**. Ueber die literarischen Funde von Ostturkistan. Sitzber. kgl. preuss. Ak. der Wiss. VI, 1914.
164. - **Marcus Diacanus**:
165. - **Margoliouth (D. S.)**. Notes on Syriac Papyrus fragment from Oxyrhynchus. (Journal of Egypt. Archeology, Bd. 2, London, 1915, P. 214.
166. - **Marius**:
167. - **Marquart (Jos.)**. Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften (Wiener Zeitschrift f. d. Kunde des Morgenlandes XII. Bd. 1898, 172 ff.
168. - **Marquart (Jos.)**. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Leipzig 1903, S. 87 ff.).
169. - **Marquart (Jos.)**. Guvaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren, Sitzungsber. d. K. Pr. Ak. d. Wiss. phil. Kl. XXVII, 1912.
170. - **Meillet (A.)**. Basprechung von Salemanns Manichaica. Journal Asiatique 1912, p. 175 f.
171. - **Menasce (le P. Pierre Jean de)**. Skand - Gumanik Vicar, Texte Pazand - Pehlevi transcrit, traduit et commenté. Fribourg en Suisse, 1945.

172. - **Menasce (O. P.) et Guillon (A.).** Un cachet manichéen de la Bibliothèque Nationale, dans «Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen» Heft IV, Berlin, 1891, p. IV.
173. - **Messina (Giuseppe)** S. I. Cristianesimo, Buddhismo, Manicheismo, Nell'Asia Antica. Roma, 1947.
174. - **Mitchell (C. W.).** St. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan, London and Oxford 1912.
175. - **Montgomery (J. A.).** Aramiac Incantation-Texts from Nippur, Philadelphia 1913.
176. - **Montgomery (J. A.).** The original script of the Manichæan (Museum Journal, University of Pennsylvania, Philadelphia 1912).
177. - **Mosheim (Moshemii) (Joh. Laur.).** De rebus christianorum ante Constantinorum M. commentarii.
178. - **Müller (F. W. K.).** Der Hofstaat eines Uiguren-Königs, Festschrift Vilhelm Thomsen, Leipzig 1912.
179. - **Müller (F. W. K.)** Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch, Abh. pr. Ak., 1913,
180. - **Müller (F. W. K.)** Ein Hermas—Stelle in manichäischer Version, Sitzber. d. kgl. preuss Ak. d. Wiss. 1905, S. 1077.
181. - **Müller (F. W. K.).** Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei. Berliner Sitzungsbericht 1909. S. 726 ff.
182. - **Müller (F. W. K.)** . Handschriften-Reste in Estranghelo-Schrift aus Turfan, I-II. Sitzber. und Abh. pr. Ak. 1904.
183. - **Müller (F. W. K.)** . Soghdische Texte I. Abhandlungen der Berliner Akademie 1912.
184. - **Müller (F. W. K.)** . Uigurica I. I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-sutru". Ein vorläufiger Bericht. In Abhandl. d. Kgl. Preuss. Akad. d. Wissenschaften, Berlin 1908.
185. - **Müller (F. W. K.)** Uigurica II, Berlin 1911.
186. - **Nau (F.)** Bardesane l'astrologue, le livre des lois des pays, 1899.

187. - **Nau (F.)** Patrologie Syriaque I, 2, 1907.
188. - **Neander.** Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche .
189. - **Newman (A.)**. An introductory essay on the Manichaeen heresy, 1887.
190. - **Nöldeke (Th.)**. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Brill, Leyden, 1879.
191. - **Nöldeke (Th.)**. Z. D. M. G. 43, p. 546.
192. - **Nyberg (H. S.)**. Die Religionen des alten Iran, pp. 413-414.
193. - **Oblasinski (Adalbert)**. Acta disputationis Archelai et Manetis. Ein Abschnitt einer Darstellung und Kritik der Quellen zur Geschichte des Manichäismus, Leipzig 1874.
194. - Opus imperfectum contra Julianum, III, 187, P. L. , 45, 1326.
195. - Patrologie latine de Migne, tome XLII.
196. - **Pedersen (Johs.)**. The Sabians in «A volume of oriental studies presented to Edward G. Browne».
197. - **Pelliot (P.)**. Kao-Tchang, Qaco, Houo-Tcheou et Qara-Khodja (avec note additionnelle de M. Robert Gauthiot). Journal asiatique, mai-juin 1912.
198. - **Pelliot (P.)**. Les mo-ni et les Houa-hon-king. Bulletin de l'Ecole française d'Extreme Orient. Bd. III 1903. S. 318 ff.
199. - **Petersen (Erik.)**. Jesus bei den Manichäern. In Theologische Literaturzeitung, 53, Jahrg. Nr. II, May 26, 1928, Leipzig 1928.
200. - **Petrus Siculus**. Petri Siculi Historia Atita per Mathaeum Paderum Ingolstadt, 1640.
201. - **Peyrat**. Histoire des Albigeois, Paris, 1882, 2 Bde.
202. - **Pistis Sophia**. Kap. 133, p. 226, 36-38.
203. - **Pognon**. Inscription mandaïtes de coupes de Khouabir, app. II, Extraits du livre de Scholies de Theodore bar Khouni. Paris, 1899.
204. - **Pognon**. Les extraits de Theodore bar Konaï? 1898.

205. - **Polotsky (H. J.)**. Artikel « Manichäismus » in Pauly Wissowa's Real-Enzyklopädie des klassischen Altertumswissenschaft, Supplementband VI.
206. - **Polotsky (H. J.)**. Manichäische Homelien, herausgegeben. Stuttgart 1934.
207. - **Pott**, ZDMG XIII, S. 385.
208. - **Puech (Henri-Charles)**. Der Begriff der Erlösung im Manichäismus. Rehin-Verlag, Zürich 1937.
209. - **Puech (Henri-Charles)**. Le manicheisme, son fondateur, sa doctrine. Paris 1949.
210. - **Radloff (Wilhelm)**. (V. Radlov). Chuastuanift, das Bussgebet der Manichäer, St. Petersburg 1909.
211. - **Radloff (Wilhelm)**. Nachträge zum Chuastuanift (Chuastuanvt), dem Bussgebet der Manichäer (Hörer) in Izvestiya Imperatorskoï Akademii Nauk, St. Petersburg 1911. S. 867.
212. - **Rahlfs (A.)** Göttingen Gesellschaft-Anzeige 1889, S. 905.
213. - **Reitzenstein (R.)** Das iranische Erlösungsmysterium, Bonn 1921.
214. - **Reitzenstein (R.)** Das mandäische Buch des Herrn der Grösse, Sitzber. d. Heidelberger Ak. d. Wiss., Philos.-hist. Klasse 1919, Abh, 12.
215. - **Reitzenstein (R.)** Die Göttin Psyche. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie, phil.-hist. Klasse 1917, Abh. 10.
216. - **Reitzenstein (R.)** Die hellenistischen Mysterienreligionen, Leipzig 1920.
217. - **Reitzenstein (R.)** Gedanken zur Entwicklung des Erlöserglaubens, Histor. Zeitschrift (Meinecke u. Viegner), Bd. 126, Heft I.
218. - **Reitzenstein (R.)** Isidor Secheftowitz, die Entstehung der manichäischen Religion. Aus den Götting. Gelehrten-Anzeigen 1923, Nr. 1-3.
219. - **Reitzenstein (R.)** Mani und Zarathustra. Nachr. der Ges. d. Wiss., Göttingen, vorgelegt 12. Jan. 1923.

- 220. - **Rochat (Ernest)**. Essai sur Mani et sa doctrine. Genève 1897.
- 221. - **Runciman (Steven)** Le Manichéisme Médiéval l'Hérésie Dualiste dans Christianity. Paris, 1948.
- 222. - **Sachau (C. E.)** Al-Biruni's Chronology of Ancient Nations. Translated London 1879.
- 223. - **Sachau (Ed.)** Literatur-Bruchstücke aus chines. Turkistan. Sitzber. kgl. pr. Ak. d. Wiss. 1905.
- 224. - **Salemann (C.)**. Ein Bruchstück manichäischen Schrifttums im Asiatischen Museum, Zapiski Imperat. Akad. VIII Serie Bd. VI, 1904.
- 225. - **Salemann (C.)** Manichäische Studien I, ibid., Bd. VIII, L'Acad. de St.-Pétersbourg 1908.
- 226. - **Saleman (C.)** Manichaica I-IV (Bull. de l'Acad. de St.-Pétersbourg, 1907-13).
- 227. - **Saleman (C.)**. Manichäische Studien III-IV. St.-Petersburg 1912.
- 228. - **Schaeder (H. H.)** Artikel Manichäismus in «Die Religion in Geschichte und Gegenwart» von Hermann Gunkel und Leopold Zscharmaek, Band III, Tübingen.
- 229. - **Schaeder (H. H.)** Der Manichäismus nach neuen Funden und Forschungen. (Morgenland 28, 1936, 80-109.) Leipzig 1936.
- 230. - **Schaeder (H. H.)**, Gnomon Band 9. Heft 7.
- 231. - **Sceder (H. H.)**. Iranica, dans AGW/G, Philos. - hist. Klasse, Folge 3, n° 10 (Berlin, 1934), pp. 69-70.
- 232. - **Schaeder (H. H.)**. Manichäismus und spätantike Religion, in Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschafts. 50. Jahrgang, 3. Heft, 1935.
- 233. - **Schaeder (H. H.) und Reitzenstein**. Studien zum antiken Synkretismus aus Iran, Leipzig u. Berlin 1926.
- 234. - **Schaeder (H. H.)**. Urform und Fortbildung des manichäischen Systems. Vorträge der Bibliothek Warburg (1924-1925), Leipzig 1927, pp. 127-135.

235. - **Schlegel (G.)**. Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun, *Mem. de la Société Finno-ougrienne*, Helsingfors 1896, Bd. IX.
236. - **Schftolewitz (J.)**. Die Entstehung des manichäischen Religion und des Erlösungsmysteriums, Giessen 1922.
237. - **Schmidt (K.)**. Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois Strassburg, 1849.
238. - **Schmidt (C.) and Hans Jakob Polotsky**. Ein Mani-Fund in Aegypten SBA 1933, pp. 4 - 90.
239. - **Schmidt, (C.)—Polotsky, (H. J.)—H. J. Böhlig, (A.)**, Kephalaia, Bd. I, Stuttgart 1940 (Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin).
240. - **Schultz (W.)**. Dokumente der Gnosis. 1910.
241. - **Serapion of Thmuis**, againsts the Manichees, by R. P. Casey 1931. Harvard Theological Studies, 15. Cambridge, Massachusetts.
242. - **Severus**.
243. - **Simplicius** Commentarius in Epicteti Enchiridion.
244. - **Stoop (A. Em. de)**. Essai sur la diffusion du manichéisme dans l'empire romain, Rec. de travaux publiés par la fac; de philos. e. de lettres Gent 1909.
245. - **Tertullian** De praescription haereticorum 7 und Adversus Marcionem 1, 2.
246. - **Theodore bar Khoni**. See under Cumont and Pognon, also Study VIII, p. 221 below.
247. - **Theodoret**. Haeret. Fab. Compendium, in Migne, PG. vol. 83, p. 335 - 556.
248. - **Theodorus Mopsuestenus**. Fragmenta, herausgegeben von E. Sachau, Leipzig 1869.
249. - **Theodoto**. Excerpta 78, 2 p. 88' 677-679 Casey.
250. - **Thiele**. Kompendium der Religionsgeschichte. 4. Aufl. von Nathan Söderblom. Berlin 1912.

251. - **Thomsen (Vilhelm)**. Aus Ostturkestans Vergangenheit (Ungarische Jahrbücher 5, 1 ff.).
252. - **Thomsen (Vilhelm)**. Ein Blatt in türkischer "Runenschrift" aus Turfan, Sitzber. kgl. pr. Ak. d. Wiss., XX. 1910.
253. - **Titus Bostrenus**. Contra Manichaeos libri, herausgegeben von P. de Lagarde. Göttingen 1859.
254. - **Torgny Säve - Söderbergh**. Studies in the Coptic Manichaeon, Psalm-book Prosody and Mandaean parallels. Uppsala, 1949.
255. - **Trechsel (F. C.)**. Ueber Kanan, Kritik und Exegese der Manichäer. Bern 1832.
256. - **Tsui Chi**. Translation of Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan «The Lower (Second?) Section of the Manichaeon Hymns» in the Bulletin of the School of Oriental and African Studies. vol. XI, part I. 1983.
257. - **Victurinus**.
258. - **Waff (Chr.)**. Manichaeismus anti Manichaeos. Hamburg. 1707.
259. - **Walch (Christian Wilhelm Franz)**. Entwurf einer vollständigen Historie der Kezereien.
260. - **Waldshmidt, (E.)—Lentz, (W.)**, Die Stellung Jesu in Manichäismus, Berlin 1926 (SPAW 1926).
261. - **Waldschmidt (E.) und Lentz (W.)**. Manichäische Dogmatik aus chinesischen und iranischen Texten. Sb. Bln. AW. ph.-h. Kl. 1033. XIII 567.
262. - **Watanabe (M. K.)**. Der Manichäismus im alten China auf Grund buddhistischer Schriften (Verhandl. des II internat. Kongresses für allg. Religionsgeschichte in Basel, Bâle, Helbing 1905, p. 209.
263. - **Wegnern (A. von)**. Manichaeorum indulgentia. Leipzig 1827.
264. - **Wesendonk (O. G. von)**. Die Lehre des Mani, p. 1 - 86, Leipzig 1922.
265. - **Wesendonk (O. G. von)**. Zum Ursprung des Manichaeismus in Ephemerides Orientales von Otto Herrassowitz, No. 30, p. 1-19, Leipzig, 1926.

266. - **West**. Pahlavi Textes III 243 (Skand Gumânîk Vîzar).
267. - **Wetter, G. P.** Phos Eine Untersuchung über hellenistische Frömmigkeit, zugleich ein Beitrag zum Verständnis des Manichäismus, Uppsala, 1915.
268. - **Windengren (Geo)**. Mesopotamian Elements in Manichaeism. p. 13, n. 2 et p. 179 Uppsala 1946.
269. - **Widengren (Geo)**. The great vohumanah and the aposte of Gog. Studies in Iranian and Manichaean religion, Uppsala 1945.
270. - **Zaturpanskij (Dr. Choros)**. Reisewege und Ergebnisse der deutschen Turfan-Expeditionen, Orient. Archiv, Bd. III, Hiersemonn, Leipzig 1913.
-

فهرست مراجع غربی

در باره

مانی و مانویت

و

آنچه بدین موضوع مربوط است
